

GL SANS 891.21
MUR

125575
LBSNAA

त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी
Academy of Administration
मसूरी
MUSSOORIE

पुस्तकालय
LIBRARY

अवालित संख्या
Accession No.

22506 125575

वर्ग संख्या GL
Class No.

Sans 891.21

पुस्तक संख्या
Book No.

मुरारि MUR

KÂVYAMÂLÂ 5.
THE
ANARGHARÂGHAVA
OF
MURÂRI.
WITH
The Commentary of Ruchipati.

EDITED BY
PÂNDIT DURGÂPRASÂD,
AND
WÂSUDEV LAXMAN SÂSTRÎ PÂNSIKAR.

Fourth Edition.

PUBLISHED BY
PÂNDURANG JÂWAJÎ,
PROPRIETOR OF THE 'NIRNAYA SÂGAR' PRESS,
BOMBAY.

1929.

Price 2 Rupees.

[All rights reserved by the Publisher.]

PUBLISHER:—Pandurang Jawaji, } at the "Nirnaya Sagar" Press,
PRINTER:—Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolhat Lane, Bombay.

काव्यमाला ५.

श्रीमुरारिकविरचितम्

अनर्धराघवम् ।

रुचिपत्युपाध्यायकृतया टीकया समेतम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादशर्मणा ,
 मुम्बापुरवासिपूर्णशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मात्मजेन
 वासुदेवशर्मणा च संशोधितम् ।

(चतुर्थावृत्तिः)

तच्च
 मुम्बय्यां
 पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्यनेन निर्णयसागरास्त्ययन्नालयाधिपतिना स्वीयेऽङ्गनालयेऽङ्गयित्वा
 प्राकाश्यं नीतम् ।

१९२९.

मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

काव्यमाला ।

श्रीमुरारिकविरचितम्
अनर्धराघवम् ।

श्रीमदुपाध्यायरचिपतिकृतटीकासहितम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

निष्पत्यूहमुपास्महे भगवतः कौमोदकीलक्ष्मणः
कोकप्रीतिचकोरपारणपटुज्योतिष्ठती लोचने ।
याभ्यामर्धविवौधमुग्धमधुरश्रीरर्धनिद्रायितो
नाभीपल्वलपुण्डरीकमुकुलः कम्बोः सपलीकृतः ॥ १ ॥

१. मुरारिकविः कस्मिदेशो काले च वभूवेति सम्यङ् न निश्चयः, किं तु विस्तसंवत्सरीयनवमशतकमध्यभागसमुत्पन्नाद्विजयमहाकाव्यकर्तुः श्रीराजानकरलाकरमहाकवेः प्राचीन इति वर्णं शक्यते. यतो हरविजये (३८।६७) ‘अङ्कोत्थ (अङ्कोऽथ) नाटक इवोत्थ-मनायकस्य नाशं कविर्व्यथित यस्य मुरारिरित्यम् । आक्रान्तकृत्यभुवनः क्व गतः स दैत्य-नाथो हिरण्यकशिपुः सह वन्धुभिर्विः ॥’ इत्ययं श्लोको वर्तते. अत्र यद्यपि ‘अङ्क उत्सङ्गे, मुरारिविष्णुः’ इति प्रकृतोऽर्थः, तथापि रत्नाकरविना यत्पूर्वं निवेशिता अङ्क-नाटक-कवि-मुरारिशब्दा नाटकर्तारं मुरारिकविमेव लक्ष्मीकुर्वन्तीति विभावयन्तु विद्वांसः मुरारिकविप्रशंसायां केषांचिच्छोकाः—‘देवीं वाचमुपासते हि वहवः सारं तु सारस्वतं जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्ष्मीषो मुरारिः कविः । अटिधर्लङ्घित एव वानरभैः किं त्वस्य गम्भीरतामापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः ॥ १ ॥ मुरारिपदचिन्ता चेत्तदा माधे मर्ति कुरु । मुरारिपदचिन्ता चेत्तदा माधे मर्ति कुरु ॥ २ ॥ मुरारिपद-चिन्तायां भवभूतेस्तु का कथा । भवभूतिं परिलक्ष्य मुरारिमुररीकुरु ॥ ३ ॥ भवभूतिमनाहत्य निर्वाणमतिना मया । मुरारिपदचिन्तायामिदमापीयते मनः ॥ ४ ॥’ इति. अस्य नाटकस्य पठनपाठनादिषु कळमीरेषु प्रचुरः प्रचारः.. एतच्चाटकस्य नृसिंहसूरु-हरिदर-मिश्रभवनाथ-उदयसूरुधनेश्वर-विष्णुभृ-सचिपत्युपाध्यायप्रणीतं टीकापञ्चकं प्राप्यते. तत्र रचिपतिकृतैव टीकातिसमीचीनेति रैंव गृहीतात्रासामिः. २०. रचिपत्युपाध्यायो मिथिलादेशप्रसिद्धत्वसंवत्सरीयवर्तमानशतकप्रारम्भसमुद्भूतगोकुलनाथोपाध्यायशिष्यरचिपतिः प्राचीनः. यतोऽसामिरेतन्मुरारिनाटकटीकापुस्तकं १५३५ मिते शके लिखितमधिगतम्.

दोर्दण्डद्वितयेन खण्डपरशोः कोदण्डमारोपय-
 नुवीणः सहसा विदेहनृपति पूर्णप्रतिज्ञाभरम् ।
 सानन्दं कुशिकात्मजेन सुदृशां वृन्देन कौतूहला-
 त्सत्रीडं प्रिययावलोकितमुखो रामोऽस्तु नः श्रेयसे ॥
 अभूदभूतप्रतिपक्षभीतिः सदा समासादितभूरीनीतिः ।
 चिरं कृतार्थांकृतभूमिदेवः स्फुरत्प्रतापो नरसिंहदेवः ॥
 सूनुस्तस्य वसुंधरापरिवृद्धस्यानन्दकन्दः क्षिते-
 राधारो जगतामशेषविदुषां विश्रामकल्पद्रुमः ।
 दाने कर्णकथावलेपनिपुणः संसाररक्षाङ्कुरो
 भूर्मापालशिरोमणिर्विजयते श्रीभैरवेन्द्रो नृपः ॥
 अर्थिप्रार्थितपूरकोऽपि रमतां स्वीये बलिमन्दिरे
 नाकेऽनेकफलान्वितोऽपि स सुखेनास्तां च देवद्रुमः ।
 श्रीमान्संप्रति भैरवेन्द्रनृमणिः सर्वार्थचिन्तामणि-
 जातो लोचनगोचरो यदि तदा किं तेन तेनापि वा ॥
 यस्मिन्नराजनि राजनीतिचतुरे पायोधितीरावधि-
 प्रख्यातप्रचितप्रतापनिचये पृथ्वीमिमां शासति ।
 कोकं राजकरो न लोकनिकरं संतापयत्युच्छतो
 विख्यातः मुदृशां महोत्सवविधां कान्तेन पाणिग्रहः ॥
 हौंआलवंशजातस्तस्यादेशान्महीशस्य ।
 श्रीरुचिपतिरत्गूडा: स्पष्टीकुरुते मुरारिकविवाचः ॥
 असद्विरधिरोच्यते यदपि दूषणं मत्कृतौ
 तथापि सुमनीयिणां भवति कण्ठभूयोचिता ।
 निपीय खलु निर्दयं प्रसभमुज्जिता राहुणा
 न किं दिविषदः पराः परिपिबन्ति चान्द्रीः कलाः ॥

इह खलु सकलपदार्थजातेषु स्तेष्टसाधनताज्ञानादेव प्रेक्षावतां प्रत्यक्षित्वैश्यते । तदुक्तं
 न्यायकुमुमाज्ञालावारार्थचरण्यः—‘तदज्ञानं विपर्यस्तस्य विधिः’ इति । अत्र च प्रयो-
 जनाकाङ्क्षायाम् ‘निर्दोषं गुणवत्काव्यमलंकारैरलंकृतम् । रसान्वितं कविः कुर्वन्कीर्ति
 प्रीतिं च विन्दति ॥’ इति सरखतीकण्ठाभरणे भोजराजेन, ‘धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं
 कलामु च । करोति कीर्तं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥’ इति रसप्रकाशकारेण,
 ‘काव्यं यशसेऽप्रकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंसित-
 तयोपदेशयुजे ॥’ इति काव्यप्रकाशकारेण च विशिष्टकाव्यकरणे प्रयोजनाभिधानात्प्रेक्षा-
 बन्तः प्रवर्तन्ते । तच्चेदं द्विविव्यम्, थव्यमभिनेयं च । तत्र ये सुकुमारमतयो राजकुमार-
 प्रमृतयः ‘निसर्गदुर्बीधमतिनीरसं खल्वेतत्, कथमिवात्र निष्फलमात्मानमवसादयामः’

इति संततमालोचयन्तः शास्त्रे न प्रवर्तन्ते, ते तावदवशं चतुर्वर्गेषपयेतु व्युत्पाद्याः । तेऽभी द्विविधाः । केचित्पदपदार्थमात्रपरिच्यचतुरास्तत्तदसप्रधानाभिः कविताभिः कविनामाङ्कितादिभिश्चमत्कारिणीभिर्गाथाभिर्गोष्ठीवन्धमनुवृत्तिं । केचित्तोऽपि जडमत्यस्तत्राप्यनुत्सहमाना नृत्यादिप्रसङ्गेन समयं गमयन्ति । उभयेऽप्येतेऽभिमतवस्तुपुरस्कारेण गुडजिह्विक्या रसासाकादसुखं मुखे दत्त्वा कटुकौपधापानादायिव प्रवर्तयितव्याः । यदाह—‘स्वादुकाव्यरसोनिमधं शास्त्रमप्युपयुक्ते । प्रथमं लीढमधवः पित्रनिति कटुकौपधम् ॥’ इति । प्रथमान्त्रति श्रव्यरूपं काव्यमस्थिक्रियते । चरमाणां तु ‘न तज्ज्ञानं न तच्छिल्यं न सा विद्या न ताः कलाः । नासौ नयो न तत्कर्म नाटके यत्र दृश्यते ॥’ इति भरतवचनादभिनेये तथा चैकाग्येण प्रवर्तमानानामनायासेन व्युत्पत्त्याधानमित्येवं शास्त्रापेक्षया वास्य वैलक्षण्यम् ॥

अत्र च विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुतिवोधितकर्तव्यताकं विमोत्सारणसाधारणकारणं मङ्गलमाचरन्ते व ‘देवद्विजनृपादीनामाशीर्वादिसमन्विता । अष्टमिर्बा द्वादशस्त्रिः पर्दः सम्यद्द्विनियोजिता । नान्दी कार्यातियनेन तु वैर्यविमोत्प्रसान्तये ॥’ इति तत्रभवान्मुरारिकविपयद्वयेनाष्टपदां नान्दीमातृं निर्दिशति—निष्प्रत्यूहमिति । भगवतो लोचने चक्षुषी उपास्मह आराधयाम इति संवन्धः । यत्तु ‘लोचने इत्यस्य पूर्वं ते इत्यपेक्षितं यत्पदाकाङ्क्षितलात्’ इति, तत्र । उत्तरवाक्यार्थं गतत्वेनोपातेन यच्छब्देन पूर्ववाक्यार्थं गततच्छब्दानपेक्षणात् । उदाहृतं च तथा काव्यप्रकाशकृत—‘साधुचन्द्रमसि पुष्टरैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके’ इति । पूर्ववाक्यार्थं गतसु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाष्टः । यथा साधुचन्द्रमसीलयांवायपादयोर्व्याप्तिः इति । ननु किमर्थमियसुपासना कियत इत्यत आह—निष्प्रत्यूहमिति । निष्प्रत्यूहं प्रत्यूहाभावाय । ‘अव्ययं विभक्ति—’ इत्यादिनाव्ययीभावे ‘नाव्ययीभावादतोऽम् लपश्म्या’ इति चतुर्थ्या अमभावः । केचित्तु—निष्प्रत्यूहमिति क्रियावेशेषणं तत्र च क्लीवत्वादिकम् । यदाह—‘द्वितीयान्तत्त्वकर्मत्वे क्लीवत्वं च तथैकता । क्रियाविशेषणस्यैवं मतं सूरिभिरादरात् ॥’ इति, तथा च ‘निरन्तरया सेवया सेव्यप्रीतिस्ताया च हितलाभ इति ‘वनितम्’—इत्याहुः । भगवत इत्यस्य सामान्यशब्दस्य विशेषणद्वारा विशेषपरत्वमुपपादयति—कौमोदकाति । कौमोदकी हरिगदा सैव लक्ष्म चिह्नं यस्य तादृशस्य । एतेन विशिष्टशब्दधारकत्वेन भगवतो विमोपशमनसमर्थत्वं व्यज्यते । ननु भगवतो लोचनयोरेव किमित्युपासना कियते, नान्येषां चरणादीनामित्यत आह—कोकप्रीतीति । कोकानां चक्रवाकाणां प्रीतिः कोकप्रीतिः, चक्रोरस्य पक्षिविशेषस्य पारणोपवासभोजनं चक्रोरपारणा । अनयोद्दृन्द्रे ‘सर्वो दन्द्वो विभापैकवद्वति’ इत्येकत्वं ‘स नपुंसकम्’ इति नपुंसकत्वात् ‘हस्यो नपुंसके प्रातिपदिकस्य’ इति हस्यत्वम् । तत्र पटुनी दक्षे ज्योतिष्मती चेति समासः । यदा कोकप्रीतिश्च चक्रोरपारणं च कोकप्रीतिचक्रोरपारणे तयोः पटुनी ज्योतिष्मती चेति समासः । अन्तादेव पारिधारोनपुंसके भावे ल्युदप्रत्यये पारणमिति रूपम् । यदा कोकप्रीतिचक्रोरपारणयोः पटु यज्योतिः सूर्यचन्द्राख्यं तेजस्तद्योरस्तीति

मतुप् । अत्र यद्यपि कर्मधारयमत्वर्थीयाद्विवीहिरेवेषो लाघवात्, तथाप्यर्थलाघवार्थमिह कर्मधारयान्मत्वर्थीय एव कियते । अर्थलाघवं च कर्मधारयमत्वर्थीये चाभिधावृत्या प्रतिपत्तिर्बहुवीहौ तु लक्षणयेति साक्षात्संबन्धः परम्परासंबन्धश्च गमक इति विशिष्टेऽर्थे मत्वर्थसंबन्धस्य विवक्षणान्नोक्तदोषः विवक्षायाश्च पुरुषाधीनतया नातिप्रसङ्गः । अत एव ‘विसकिसलयच्छेदपायेयवन्तः’ इत्यादि प्रयोगोऽपि । यद्वा ‘भूमनिन्दाप्रशंसासु’ इति प्रशंसासां मतुप् । एतेन सूर्यचन्द्रस्वरूपचक्षुर्दयेन कोकप्रीतिश्चकोरपारणा चेत्युक्तम् । तथा च परमकारुणिकयोर्लेचनयोरुपाधिं विना कोकानां प्रियाशोकाप्हारितया प्रीतिप्रदानेन, चकोराणां ज्योतिष्ठाभक्षयदानेन चोपासनकर्तुरभिलयितप्रदातृत्वं भविष्यतीति भावः । याभ्यां लोचनाभ्यां नाभ्येव पल्वलमल्पसरः । नाभी पल्वलत्वेन रूपिता गमीरत्वात् । रूपकलक्षणं चाह दण्डी—‘उपमैव तिरोभूतमेदा रूपकमिष्यते’ इति । तत्स्य यत्पुण्डरीकं श्वेताम्भोजं तस्य यो मुकुलं ईपद्विकसिता कलिका स कम्बोः शङ्खस्य सपल्नीकृतः सदशीकृतः । पुण्डरीकस्य श्वेतगुणयोगितया शङ्खेन सह सादश्यम् । यद्यपि सपल्नशब्दः प्रतिपक्षवाची, तथापि यः प्रतिपक्षः स सदशो भवतीति लक्षितलक्षणया सपल्नशब्देन सादश्यं प्रतिपाद्यते । अत एव ‘प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्वप्रलयनीकविरोधिनः’ । तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादश्यवाचकाः ॥’ इति दण्डी । पुण्डरीकमुकुलस्य शङ्खसादये वीजमाह—अर्धेत्यादि । अर्धे यो विवोधः प्रकाशस्तेन मुग्धाव्यक्ता मधुरा रम्या श्रीः शोभा यस्य तादशः । यद्वा मुग्धा प्रत्यग्रा मधुरा रम्या श्रीः शोभा यस्य सः । यद्वा मुग्धमधुराल्यन्तमनोहरा । पर्यायशब्दद्वयोपादानादतिशयित एवार्थो गमयते । यथा नलचरिते (नैषधकाव्ये १२।१०१) ‘उन्मीललीलनीलोत्पल—’ इत्यादि । यद्वा मधु यत्रास्ति सा मधुरा । ‘ऊपसुविमुक्तमधो रः’ इति रः । अर्धे निद्रायितो सुदितोऽर्धनिद्रायितः । दलनिमीलनेन निद्रासादश्यम् । इह सूर्यचन्द्रयोः सांनिध्यं हेतुः । अत एव शङ्खसाम्यम् । तथा च विशेषणबलाद्विष्णोर्लेचने उपासम्भ इति पर्यवसितम् । अत्र यद्यपि ‘गङ्गा नागपतिः सोमः सुधानन्दो जयाशिषः’ । एभिर्नामपदैः कार्या नान्दी कविभिरङ्गिता ॥’ इति भरतवचनादवश्योपादेयं गङ्गादिपदं न कण्ठतः श्रूयते । तथापि चकोरपारणपट्टज्योतिःपदेन चन्द्रसंकीर्तनमेव । न च एभिर्नामपदैरित्यनेन तत्तपदेनैवोपादानमिति वाच्यम् । तस्योपलक्षणलात् । ‘जितमुदुपतिना’ (रत्नावल्याम् १।५) इत्यादौ तथैव परिदृश्यतात् । एवं चार्थलभ्यताभिगम्यते । अवार्धविवोधमुग्धमधुरश्रीरित्यनेनैवार्धनिद्राणत्वं लभ्यत एवेति यद्यपि, तथाप्यवशिष्टार्धखण्डितलशङ्खानिराकरणायार्थनिद्रायित इति पदमुपात्तम् । केचित्तु ‘अर्थतः प्रासेऽपि निद्रायत्वे स एव विशेषः शाब्द्या वृत्या परिच्छीयतामियेतदर्थं तदुपादानं शाब्द्या वृत्या भणनं न पौनरुक्त्यमावहति’ इति । तथा च सरस्वतीकण्ठाभरणे ‘आर्थी वृत्या लक्ष्यस्य शास्त्रेतिहासादौ शाब्द्या वृत्या भणनं न पौनरुक्त्याय’ इत्याहुः । एवं च न्यायाचार्या अपि श्रुतिप्रासेऽर्थे प्रकरणादीनामनवकाशात् इति द्रव्यकिरणवल्यामूल्निरे । अपरे तु ‘यतश्चार्थविवोधमुग्धमधुरश्रीरत एवार्धनिद्रायित इति हेतुहेतुमङ्गावसंगत्या न पौनरुक्त्यमत्र’ इत्याहुः । अन्ये तु ‘भगवत्त्वोचनयोः

अपि च ।

विरमति महाकल्पे नाभीपथैकनिकेतन-
स्त्रिभुवनपुरःशिल्पी यस्य प्रतिक्षणमात्मभूः ।
किमधिकरणा कीद्वक्स्य व्यवस्थितिरित्यसा-
बुद्रमविशद्वद्वं तस्मै जगन्निधये नमः ॥ २ ॥

सूर्यचन्द्रस्खरूपतया तदुभयतेजःसंवन्धात्पुण्डरीकमुकुलस्यार्धविकासोऽर्धनिभीलनं च
युक्तमेवेति स्वरूपकथनम्' इत्याहुः ॥

इह यद्यपि नान्दीलक्षणे सूचनायाः कर्तव्यता न कुत्रापि बोधिता, न च पत्रावली-
नान्यां वाच्यार्थवीजपदोपादानात्सूचना कर्तव्येति वाच्यम् । तत्र वाच्यार्थवीजपदेन नाय-
कामिधानात्, तथाप्यत्र बहुप्रामाणिकोपदेशः शरणमिति सूचनावतारः । तदिह हरे-
नेत्रप्रायौ रामलक्ष्मणौ, चकोरतुल्ये सीतालोचने, तयोः पारणा रामचन्द्रमुखचन्द्रज्यो-
त्त्वापानरूपा, याभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां रावणः शत्रुः कृत इति संप्रदायः । वर्यं तु ब्रूमः—
निष्ठत्यूहमित्यनेन प्रकृते निर्गतः प्रत्यूहो रावणादिर्यसात्स निष्ठत्यूहो रामभद्रस्तमुपा-
स्मह इति रामभद्रप्रवेशस्तकर्तृकवधश्च सूच्यते । कौमोदकीलनेन कौं पृथिव्यां मोदकी
हर्षहेतुरिन्द्रजिद्विनाशादिस्तयोगिलान्मोदकी लक्ष्मणोऽस्तीति लक्ष्मणप्रवेश इन्द्रजिद्विना-
शश्च सूच्यते । कोकप्रीतीत्यनेन कोकतुल्यः सुग्रीवः । कोकानां रात्रौ तारादर्शनात्संतापो
भवति । सुप्रीवस्यापि वालिपरिगृहीतायास्तारासंक्षिकायाः पव्याः संताप इत्येतावता
तत्सादृशं तस्य प्रीतिर्वालिवधादिति सुग्रीवेण समं रामचन्द्रस्य प्रीतिस्तकर्तृकवालिव-
धश्च सूच्यते । चकोरपारणेत्यनेन चकोरसदशो विभीषणः । चकोराणां रात्रौ चन्द्रदर्श-
नेन हर्षोदयाद्विभीषणस्यापि राक्षसस्य रात्रौ संचरणस्याच्छन्द्याद्रामचन्द्ररूपचन्द्रदर्श-
नाच हर्षोदय इति देन तत्सादृशं तस्य पारणा लङ्घायां राज्यप्राप्तिरूपा । तथा च
विभीषणस्य लङ्घायां राजत्वं सूच्यते । अर्धविवेचत्यादिना रामभद्रसेनायाः प्रकाशः ।
अर्धनिद्रायित इत्यनेन रावणसेनाया अविकासः । यद्वार्धनिद्रायित एव कुम्भकर्णः प्रवो-
यितः सङ्क्रामयेति सूच्यते । सप्तनीकृत इत्यनेन रावणेन सीताहरणद्रामः शत्रुः कृत
इति सूच्यते । ज्योतिष्मती इत्यत्र 'तदस्यास्त्वस्मिन्' इति मतुप् । 'भगं श्रीयोनिवी-
र्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिंपु' इति मेदिनीकरः । 'कौमोदकी गदा' इत्यमरः । 'विम्नोऽन्त-
रायः प्रत्यूहः' इति । 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इति च । 'पल्वलं चाल्पसरः' इति । 'पुण्ड-
रीकं सिताम्भोजम्' इति । 'कुम्भलो मुकुलोऽस्त्रियाम्' इति । 'कोकश्वकश्वकवाकः' इति ।
'शङ्कोऽस्त्री कम्बुरभियाम्' इत्यपि । 'अव्यक्तं सुन्दरे मूढे मुग्धं इत्यमिधीयते', 'मधुरो
मधुयुक्तेऽपि प्रिये चापि मनोहरे' इति विश्वः ॥

अष्टपदां नान्दीं दर्शयितुमाह—विरमतीति । तस्मै जगन्निधये जगदाधारभूताय
नमः । अस्त्विति शेषः । तथा चोक्तम्—'यत्रान्यत्कियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः

(नान्यन्ते ।)

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । भो भो लवणोदवेलावनालीतमालु-
तरुकन्दलस्य त्रिभुवनमौलिमण्डनमहानीलमणेः कमलाकुचकलशकेलिक-
स्तूरिकापत्राङ्कुरस्य भगवतः पुरुषोत्तमस्य यात्रायामुपस्थानीयाः सभासदः,
कुतश्चिद्वीपादागतेन कलहकन्दलनाम्ना कुशीलवेन रौद्रबीभत्सभयानका-
द्धुतरसभूषिष्ठं कमपि प्रबन्धमभिनयता नित्यं किलायमुद्वेजितो लोकः ।

प्रयोक्तव्यः । तथा ‘काश्यां त्रिभुवनतिलको राजा’ इति । तस्मै कस्मै । महाकल्पे प्रलये
विरमति निश्चितं सति । संहारेच्छायां गतायां सर्गेच्छायां प्रवृत्तायामिति भावः । असौ प्रसिद्ध
आत्मभूत्वाद् कस्य पदार्थस्य किमधिकरणा किमाधारा कीदृश्यवस्थितिराकार-
संनिवेश इति द्रष्टुमुपलब्धुं प्रतिक्षणं प्रतिमुहूर्तं यस्योदरमविशात्प्रविष्टः । विशेः कर्तृरि
लङ् । नाभिरेव पन्था नाभीपथः । ‘कृत्पूरब्धूः—’ इत्यकारः समासान्तः । स एवैकम-
द्वितीयं निकेतनमालयो यस्य स तथा । एतेन ब्रह्मणः पद्मासनत्वेन सदा संनिधाना-
त्प्रतिक्षणं पद्मनाभोदरप्रवेशः सुशक इति सूचितम् । त्रिभुवनमेव पूर्तगरं तस्य शिल्पी
निर्माता । इह ‘कृत्पूरः—’ इत्यकारः समासान्तो न भवति । तद्विधेरनित्यत्वात् । ‘त्रिभु-
वनपुनःशिल्पी’ इति पाठे त्रयाणां भुवनानां पुनर्घटक इत्यर्थः । विश्वंभरहूपस्य विष्णो-
रुदरे त्रैलोक्यमस्ति । अयं च स्थान त्रिभुवनं निर्मितसुः । निर्माणस्य च पूर्वदर्शनव्यतिर-
ेकेणानिर्वाहात् । किं किं स्वरूपं केन प्रकारेणावस्थितमिति ज्ञातुं तस्मोदरं प्रविष्टः ।
प्राचीना स्तुविर्वस्तुतंवेति भावः । वारंवारथटनात्पुनःशब्द उचित एव । अनेन
पद्मेन दशग्रीवे विरमत्वात्मभू रामो लङ्घोदरं तत्संनिवेशदर्शनाय प्रविष्ट इति सूचि-
तम् । यदा तस्मिन्विरते तत्तसंनिवेशदर्शनायायोध्यामेवाविशदिति सूचितम् । अनयोः
पद्मयोः ग्रसादनामा वाक्यार्थगुणः । तथा च सरस्वतीकण्ठाभरणे—‘यत्तु प्राक-
व्यमर्थस्य ग्रसादः सोऽभिधीयते’ इति । यथा—‘अयमुदयति निद्राभज्जनः पद्मिनीनामुद-
यगिरिवनालीवालमन्दारपुष्पम् । विरहविधुरकोकद्वन्दवन्तुविभिन्दन्कुपितकपिकपो-
लक्रोडताम्रस्तमांसि ॥’ अत्र पद्मिनीविकासकरणे उदयशैलावतरणे कोकशोकापहरणे
तमोविदारणेऽनुकूलोऽपि सर्यरूपोऽर्थः प्रकटमुपलक्ष्यते । तथा कौमोदकीधारणे चन्द्रसूर्य-
चक्रघमत्त्वे नाभ्यां पुण्डरीकपरिपालन उदरे त्रिलोक्याः समावेशेऽनुकूलोऽपि विष्णुरूपो-
ऽर्थो लक्ष्यत इति । जगन्निधय इत्यत ‘नमःस्वस्ति—’ इत्यादिना चतुर्थी । विरमतीत्यत्र
‘व्याङ्गपरंभ्यो रमः’ इति परस्मैपदत्वाच्छत्रन्तात्सप्तमी । त्रिभुवनेतत्र सुप्तुपेति
समासः । न हु समाहारद्विगुः तथा सति त्रिभुवनीति स्यात् । ‘पूः स्त्री पुरीनगर्यौ’
इत्यमरः ॥

‘नान्यते सूत्रधारः’ इति वक्ष्यमाणलक्षणं नाटकायपद्यं नान्दी । तथा हि—‘देवतादे-

नमस्कारो गुरुणामपि च सुतिः । गोब्राह्मणनृपादीनामाशीर्नान्दी' इति कोहैलः । यदा 'नदि सुतौ' इत्यत्र धातौ पृष्ठोदरादिपाठेन साधितः । तथाचाहुः—'सुत्यर्थे नदि-धातौ वा समृद्धयर्थे च वा मुनः । पृष्ठोदरादिपाठेन नान्दीसाधनमीरितम् ॥' इति । एवं च रत्नकोषः । प्रत्याहारगीतवायादिद्विविशत्यज्ञेष्वन्तर्गता पूर्वरङ्गस्य प्रधानाङ्गभूता सुतिरेव नान्दीति । सा चेयं द्वादशपदाष्टपदा वा कार्या । 'सूत्रधारः पठेत्तत्र मध्यमं स्वरमात्रितः । नान्दीं पदैर्द्वादशभिरप्ताभिर्वाप्यलंकृताम् ॥' इति । पदं चात्र द्विविधमभिप्रेतम्, सुसिद्धन्तं श्लोकपादाख्यं च । तदुक्तं नाथ्यलोचनकृता—'सुसिद्धन्तं पदं चात्र श्लोकपादथ वा पदम्' इति । तत्राय द्वादशपदा यथोत्तरचरिते—'इदं गुरुभ्यः' इत्यादि । अष्टपदा यथा भगवदवज्जके—'जयति सितविलोलग्रालयज्ञोपवीती' इत्यादि । अन्त्ये द्वादशपदा यथा रत्नावल्याम्—'जयमुद्धुपतिना' इत्यादि । अष्टपदा यथा मुद्राराक्षसे—'धन्या केयम्' इत्यादि । ननु नान्दी द्वादशपदाष्टपदा च कर्तव्येति यदि नियमस्तदा कथमभिज्ञानशाकुन्तले 'या सुषिः स्फुः' इत्यादेनान्दीत्वम् । द्वादशपदेभ्योऽधिकपदत्वादिति चेत्त । 'पश्चविशत्पदा नान्दी निलमेव शुभावहा । स्याचायकस्य च कर्वेयदि शंभुविभू-यिता ॥' इति भरताभिधानात् । यदा 'नान्दीं पदैर्द्वादशभिरप्ताभिर्वाप्यलंकृताम् । तां पोडशपदामेके केनिदाहुथुतुप्पदाम् ॥' इत्यनुशासनाचतुर्पदैव सा नान्दीति । इयं च नान्दी चतुर्पकारिका । तथा च दशरूपकम्—'नमस्कृतिर्माङ्गलिकी आशीः पत्रा-वली तथा । नान्दी चतुर्वी निर्दिष्टा नाटकादिपु धीमता ॥ नमःप्रधानवाक्येन कोमलेन पदेन च । कलिपता शंभुना युक्ता नमस्कृतिरीतीरिता ॥ देवस्याध्येन्दुचूडस्य विलासे-नोपवर्णिता । मङ्गलानुगतं वायं यत्र माङ्गलिकीति सा ॥ देवद्विजनृपादीनामाशीर्वाद-विभूयिता । नान्दी मङ्गलसंयुक्ता स्यादाशीरिति तद्विदः ॥ वाच्यार्थवीजरचिता शू-ङ्गारादिसमन्विता । संयुक्ता चन्द्रपद्माभ्यां पत्रावत्यभिधीयते ॥' अत्र च नमस्कृतिरू-पनान्दीलक्षणसत्त्वत्सैव बोद्धव्येलयमतिवाक्षपल्वेन । 'नर्तनीश्वकथासूत्रं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमि समासाद्य सूत्रधारः स उच्यते ॥' ननु, 'नान्यन्ते सूत्रधारः' इत्य-संगतम् । सूत्रधारपठनीया नान्दी, नान्दीपाठानन्तरं च सूत्रधारप्रवेशः, प्रवेशानन्तरं पाठावसरः, इत्यन्योन्याश्रयात् । उच्यते—नान्दीनामा सूत्रधारस्तदन्ते तत्रिष्कान्तौ सूत्रधार इव सूत्रधारः स्थापकः प्रविशतीत्यर्थः । तदुक्तं भरते—'अथ पात्राणि तत्रादौ नान्दी नान्दीं तु यः पठेत्' इति । तत्रैव 'नान्दीं प्रयुज्य निष्कामेत्सूत्रधारः सहानुगः । स्थापकः प्रविशेत्पथात्सूत्रधारगुणाङ्कतः ॥' पूर्वरङ्ग विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेत्तरः ॥' शातकर्णः—'सूत्रधारगुणाकारः स्थापकः प्रविशेत्ततः । उपचारेण सोऽप्यत्र सूत्रधारोऽभिधीयते ॥' इति । यदा नान्यन्येनैव पठिता, तदन्ते सूत्रधारः प्रविशति । वदति च वक्ष्यमाणमिति शेषः । तथा च संगीत-

१. कोहैलो नाम कथितिप्राचीनो नाथ्यशास्त्राचार्यः । विटखटके का नृत्यति को-हैलभरतोदितकियया' इति कुष्ठनीमतप्रन्थे दामोदरगुप्तः ।

कल्पतरुः—‘सूत्रधारः पठेन्नान्दीमन्यो वा रङ्गभूमिगः । मङ्गलं सूचयित्वा तु लितेन शुभान्विताम् ॥’ अपरे तु—‘पटान्तरित एव नान्दीं पठित्वा सूत्रधारः प्रविशति वदति च’ इत्याहुः । ननु ‘अलमतिविस्तरेण’ इत्यसंगतम् । ‘रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थ-सूचकैः । ऋतुं कंचिदुपादाय भारती वृत्तिमाश्रयेत् ॥’ भेदैः प्रोचनायुक्तैर्वाचीप्रहसनामुखेः । सूत्रधारो नर्टी ब्रूते मार्ष वाथ विदूषकम् ॥ खर्कार्यं प्रसुताक्षेपि चित्रोक्त्वा यत्तदामुखम् ॥’ इत्यादीनां प्रस्तावनापूर्वकर्तव्यनान्यज्ञानामनभिधानादिति नासंगतम् । प्रसुताभिनेयस्यातिविस्तरतया प्रेक्षकाणां प्रवृत्तिर्न स्यादिति तत्प्रवृत्त्यर्थं तत्प्रयोगस्य संगतत्वात् । अन्यथानेकसमयेन तत्पर्यवसाने रङ्गभूमिप्रसङ्गं इत्यानन्यात् । सकलपूर्वरङ्गस्य निर्वाहयितुमशक्यत्वान्नीपाठेनैव संक्षिप्यत इति भावः । आवश्यकत्वात् । तथा चोक्तम्—‘यदप्यज्ञाने भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥’ इति । अलंशब्दस्य तृतीयान्तपदसाचिव्येन निष्फलाभिधायकत्वम् । यदाहुर्निष्फलपर्याये पाञ्चजन्ये हरिमिश्राः—‘भवति हि तृतीयान्तेन समन्वितमलम्’ इति ॥

प्रसुतकथनीये श्रोतृणामनवधानेनवधेयवचनलभरण्यसुदितत्वं च स्यस्य स्यादिति तान्संबोधयन्निदानीं प्रस्तावनामाह—भो भो इत्यादि । भो भो सभासदः सभ्याः, अयं लोको जनो नित्यं प्रत्यहं केनचित्कुशीलवेन नटेनद्वेजितो व्याकुलीकृत इति प्रसिद्धिः । किल प्रसिद्धौ । भो भो इति संबोधने । अव्यये वीप्सायां द्विरुक्तिः । ‘अथ संबोधनार्थकाः । स्युः पाट्याडङ्गहैभोः’ इत्यमरः । ‘भरता इत्यपि नटाश्वारणाश्च कुशीलवाः’ इत्यमरः । उद्वेजित इत्यत्र ष्णन्तत्वात् ‘विज इट्’ इति जित्वम् । कीदृशेन । कमप्यतिशयितं प्रबन्धं नाटकमभिनयता नृत्यता । कीदृशम् । रांदमुग्रम्, वीभत्सं विकृतम्, भयानकं दारुणम्, अद्भुतमाश्रयम्, एते रसा भूयिष्ठाः प्रचुरा यत्र तम् । एषां कठोरत्वादुद्गेगः । भूयिष्ठपदस्य राजदन्तादिपाठात्परनिपातः । रौद्रादयो हि नाथ्ये रसविशेषाः । तदुक्तं भरते—‘शङ्कारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः वीभत्साद्भुतशान्ताश्च नवनाथ्ये रसाः स्मृताः ॥’ इति । कीदृशेन कुशीलवेन । कलहस्य कन्दलं प्रकाण्डं नाम यस्य तेन । अतिकलहशालिनेत्यर्थः । ‘कलहकन्द—’ इति पाठे कलहस्य कन्दो मूलं नाम यस्य तेन । कुत्विद्वीपासिंहलादेरागतेन । सभासदः कीदृशाः । पुरुषोत्तमस्य हरेर्यात्रायां पूजोत्सव उपस्थानीया उपस्थिताः । कीदृशस्य । लवणमुदकं यत्र स लवणोदः । ‘उदकस्योदः संज्ञायाम्’ इत्युदादेशः । तस्य वेलां तीरं तत्र वनाली वनपङ्क्तिस्त्रय यत्तमाल-तस्तसापिच्छवृक्षस्तस्य कन्दलस्य प्रकाण्डस्येव । ‘वेला तत्तीरनीरयोः’ इत्यमरः । ‘तमाले वस्त्रे खड्डे तापिच्छ्वे तिलकेऽपि च’ इति विश्वः । ‘कन्दलं तु नवाङ्कुरे’ इति धरणिः । मौलिर्मेस्तकम् । मण्डनमलंकारः । नीलमणिरिव नीलमणिः श्यामरक्षम् । कमलालक्ष्मीस्तस्या: कुचावेव कलशौ तयोः केलिः क्रीडा तदर्थं कस्तूरिकया पत्रं पञ्चावली तदङ्करयेव । हरे: कृष्णत्वात्रिभिरिह रूपकम् । पुरुषोत्तम इत्यत्र यदपि पुरुषाणामुत्तम इति ‘न निर्धारण’षष्ठीसमासनिषेधः स्यात् । पुरुषश्वासादुत्तमष्वेति कर्मधारये विशेषण-

तत्कस्यचिदभिमतरसभावभाजः प्रेक्षणकस्य प्रयोगानुज्ञया नात्मवेदोपाध्यायबहुरूपान्तेवासी मध्यदेशीयः सुचरितो नाम भरतपुत्रोऽहमनुगृह्णे । यतः ।

प्रीतिर्नाम सदस्यानां प्रिया रङ्गोपजीविनः ।

जित्वा तदपहर्तारमेष प्रत्याहरामि ताम् ॥ ३ ॥

त्वादुत्तमपदस्य पूर्वनिपातापत्तिः । न च पुरुषेष्टम इति विगृह्य समाप्तः । तथा सति 'न निर्धारणे' इति सूत्रमनारभ्यं स्यात् । सप्तमीसमासेनैव सर्वत्र चरितार्थत्वात् । तथाप्यत्र पुरुषाणामुत्तम इति पष्ठीसमाप्त एव । निर्धारणस्य विवक्षणात्, तदभिव्यञ्जकपदाभावात्, जातिगुणादेवत्रवणात् । यद्वा 'पञ्चमी' इति योगविभागात्समाप्तः । पुरुषेभ्य उत्तमः पुरुषोत्तम इति । 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥' इति गीतासु भगवद्बृच्छनात् । काव्यदर्पणकारासु—'न निर्धारणे' इति प्रतिषेधस्य तु स विषयो यत्र निर्धारणावधिनिर्धार्यमाणं निर्धारणनिमित्तं च वितयमुपादीयते । यथा पुरुषाणां क्षत्रियः शश्तम इत्यत्र तु वितयं नोपात्तमिति नासां तद्विषयः' इत्याहुः । 'यात्रा स्यायापनायां च गत्वा देवार्चनोत्सवे' इति धरणिः । उपस्थानीया इत्यत्र 'भव्यगेय—' इत्यादनिपातनात्कर्तव्यनीयर् । 'सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्व ते' इत्यमरः । भूयिष्ठामिति 'बहोलंपो भू च वहोः' इति बहुशब्दस्य भूभावः । 'इष्टस्य यिद् च' इति यिडागमः ॥

तत्कस्याचिदिति । यतोऽयं लोक उद्विग्नस्तत्त्वमात् । अभिमतः प्रेमपात्रं यो रसः षट्कारादिस्तद्वावमभिग्रायं भजते । 'भजो षिवः' । तस्य प्रेक्षणकस्य नाटकस्य प्रयोगानुज्ञया प्रयुक्त्यनुशासनेन भरतपुत्रो नटपुत्रोऽहमनुगृह्णेऽनुग्रहणीयः । तेनेति शेषः । लोकोद्गेग-शान्त्यर्थमनुग्रह इति भावः । 'भरता इत्यपि नटाः' इति धरणिः । अनुगृह्य इति कर्मणि लट् । प्रकृष्टमीक्षणं दर्शनं यत्रेति प्रेक्षणकं नाटकम् । क्वचित् 'प्रेह्णणकस्य' इति पाठः । तत्रापि प्रेह्णणकस्य नाटकस्येत्यर्थः । इत्यिधातुरुग्लर्थो दण्डकस्थस्तत्र करणे ल्युट् प्रपूर्वः । ततः संज्ञायां कन् । कीदृशोऽहम् । नाम प्रसिद्धौ । सुचरितः । नामपदस्य संज्ञार्थेव 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीयया भाव्यमित्यवधेयम् । पुनः कीदृशः । नायं नृत्यं तत्र वेदस्तस्योपाध्यायो व्याख्याता । नानामवीनेपथ्यग्रहणार्हुर्ग(बहु)रूपस्तत्रामा वा कथित्यस्यान्तेवासी शिष्यः । मध्यदेशो भरतखण्डस्तस्मुद्भवत्थ । 'अवस्था या तु लोकस्य सुखदुःखसमुद्भवा । तदीयानुकृतिः प्राज्ञनाव्यमित्यभिधीयते ॥' इति भरतः । मध्यदेशी-यत्वेनातिविज्ञता प्रदर्शिता । यदाह भरतः—'भरतं वर्षमाश्रित्य कर्तव्यं नाटकादिकम् । स्थानान्तरे समुद्भूतिर्यंतो न सुखदुःखयोः ॥' इति । अनुग्रहे हेतुमाह—यत इति । नाम संभावनायाम् । यतो यस्मात्सदस्यानां पारिषदानां या प्रीतिः सा मम रङ्गोपजीविनो नटस्य प्रियोपेक्षिता । तस्याः प्रीतेरपहर्तारमपहारकं कलहकन्दलनामानं नटं जिल्लैषोऽहं

(आकाशे कर्ण दत्त्वा ।) किं ब्रूथ । ‘वैदेशिको भवानसमग्रपात्रः कथमीदृशे
कर्मणि प्रगल्भते’ इति । (विद्यस् । सप्तश्चयमञ्जलिं वद्धा ।) हन्त भोः, किमेव-
मुदीर्यते । भवद्विधानामाराधनी वृत्तिरेव मे पात्राणि समग्रयिष्यति । यतः ।
यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यच्छोऽपि सहायताम् ।
अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुच्यति ॥ ४ ॥

तां प्रीतिं प्रत्याहरामि पुनरानयामि । येन खत्रीतिरपहता तं जिल्वा तां करोमीति भावः ।
रज्यन्त्यनुरक्ता भवन्त्यस्मिन्निति रङ्गो नृत्यम् । ‘हलश्च’ इत्यधिकरणे घब् । ‘रङ्गो नृत्ये
रणक्षितां’ इति विश्वः ॥

आकाश इति । ‘पात्रस्याल्पतया यत्र पात्रं नैव प्रवेश्यते । नेपथ्य इत्युक्त्वाकाशे
लक्ष्यं वद्धेति चोच्यते ॥ किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुतेवानुक्तम्-
व्येकस्तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥’ इति भरतः । विविधो देशो विदेशस्तेन चरतीति
वैदेशिकः पथिकः । ‘चरति’ इति ठक् । अत एवासमग्रपात्रोऽसंपूर्णभूमिकादिग्राहकः । यदाह
भरतः—‘रङ्गे विशन्नित निर्यान्ति ये तत्कार्यार्थिनः पुनः । ते सर्वे एव पात्राणि कीर्तिंतानि
प्रयोक्तृभिः ॥’ इति । इदृशे विषमे कर्मणि प्रगल्भते वृष्टो भवति । ‘गल्भ धार्ष्ये’ धातुः ।
सप्तश्चयं सहपेमित्यादि क्रियाविशेषणम् । सर्वत्र क्रिया च वदतिपटतिरुपाध्याहर्तंव्या ।
प्रश्नयो विनयः । हन्त विषादे । ‘हन्त हर्षे विषादे च’ इति विश्वः । ख्वाच्यं विषादः ।
यद्वा पात्रसमग्रता भविष्यत्येवेति हर्षः । उदीर्यत उच्यते । भवतेति शेषः । आराधनी
सेवाविधात्री । करणे ल्युद् । टिच्चान्धीप् । वृत्तिर्व्यापारः । पात्राणि नृत्यपात्राणि ।
समग्रयिष्यति संपूर्णानि करिष्यति ॥

दृष्टान्तमाह—यान्तीति । न्यायप्रवृत्तस्य नीत्यनुयायिनः । पुरुषस्येति शेषः । तिर्य-
च्छोऽपि तिर्यग्नोनिजाता वानरादयोऽपि वेकिनोऽपि सहायतां द्वितीयलं यान्ति गच्छन्ति ।
‘तिरसस्तिर्यलोपे’ इति तिर्यादेशः । तुशब्दः पुनरर्थे । अपन्थानमपयं यान्तं गच्छन्तं पुरुषं
सोदरः सहोदरोऽपि विमुच्यति विशेषतस्यजति । अपन्थानमित्यत्र ‘अपथं नपुंसकम्’
इति न क्लीबलम् । तत्र कृतसमासान्तनिर्देशात् । इह खतथालात् । यद्वा ‘पथो विभाषा’
इत्यतः पाक्षिकतया ‘पथः संख्याव्ययादेः’ इति न क्लीबलम् । संख्यासाहचर्यात् पथोऽपि
समासान्तयुक्तस्य प्रहणात् । ‘अपन्थास्त्वपयं तुत्ये’ इत्यमरः । ननु समानशब्दस्य
‘विभाषोदरे’ इति सभावे ‘सोदराद्यः’ इति यप्रत्यये सोदर्य इति स्यात् । ‘समानोदर्यसो-
दर्यसगर्भ्यसहजाः समाः’ इत्यमरोऽपि । तत्कथं सोदर इति । उच्यते । समानमुदरमस्येति
बहुव्रीहौ सोदरः । ‘समानस्य’ इति योगविभागात् ‘वोपसर्जनस्य’ इति वा सभावः । यद्वा
सहशब्दस्य सभावे रूपमिदम् । अत एव ‘सोदरोऽपि सहोदरः’ इति शब्दमेदः ॥

अत्र च ध्वनिरलंकारः । ध्वनिना च सदस्यानां हृदये सकलमस्मिषेयं सूच्यते । तथाहि
सम्यांलक्ष्मीकृत्य श्रीरामवचनमिदम् । कुतश्चिद्दीपान्तरादागतेन द्वीपान्तरालङ्घातः समाया-

तेन, कलहकन्दलनामा कलहाङ्गुरतया प्रसिद्धेन, कुत्सितं शीलं कुशीलं तयोगिना कुशी-लवेन रावणेन । वप्रकरणे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति मत्तर्थीयो वः । कमप्यनिवचनीयम्, प्रबन्धं कपटं परवश्चनोपायम्, यद्वा प्रकृष्टो बन्धः प्रबन्ध इन्द्रादीनां यत्र तत्प्रबन्धं युद्धादिविन्यासम्, अभिनयताभियज्यता । कुर्वते ति यावत् । कीदृशम् । रौद्रं तीव्रता, वीभत्सं विकृतरूपता, भयानकं युद्धादौ भयंकरत्वम्, अद्भुतमाश्र्यकरत्वम्, एतैर्भूयिष्ठं बहुलम् । यद्वा कस्यचिन्मारणादिना रौद्रः, कस्यचिद्द्विलिदानादिना वीभत्सः, कस्यचिन्मायादिना भयानकः, कस्यचिदद्गुतकर्मणा कैलासोत्पाटनादिनाद्गुतो रसः, एतैर्भूयिष्ठं बहुलम् । नित्यं बहुशः, अयं लोको भुवनम्, उद्वेजितः किल । किलगमे । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । एतावतोद्वेगलक्षणो विन्दुस्तप्तः । यदाह भरतः—'प्रयोजनानां विच्छेदे फलविच्छेदकारणम् । फलं यावच्च नोदेति स विन्दुरिति कथ्यते ॥ तैलविन्दु-र्यथा तोयं स्वशक्त्या व्याप्य तिष्ठति । काव्याङ्गानि तथा विन्दुः संदर्श्य मुखतां व्रजेत् ॥' इति । यथा वेणीसंहारे—'लाक्षागृहानल—' इत्यादिनापमानलक्षणो विन्दुः । उद्वेगथायं सप्तस्वद्वेषु बोद्धव्यः । यथा 'अपि कथमसौ' इति प्रथमाङ्के । 'अलमिष्टा मसायान्' इति द्वितीयाङ्के । 'कन्यामयोनिजन्मानम्' इति तृतीयाङ्गादावृद्धमिति । अभिमतेति । अभिमतो रसो वीरो भावश्चेष्टा तयोगिनः । प्रेष्ठणकस्येति प्रेष्ठन्ति गच्छन्ति वीरा अस्मिकिति प्रेष्ठणं युद्धम् । अधिकरणे ल्युद । प्रयोगानुज्ञया कृत्यनुमत्या कृतिस्मृत्या वा नाव्यस्य वेदो धनुर्वेदः । 'नट अवस्कन्दने' चौरादिकण्णनादवस्कन्दनार्थत्वाद्वाद्वातोः 'अचो यत्' इति यत् । हिंसार्थता च 'जासिनिप्रहणनाटकाथपिपां हिंसायाम्' इत्यत्र हिंसायां वृत्तेः । तस्योपाध्यायोऽध्यापकः कौशीक एव । स च क्षत्रियजातिलात्संस्कारविशेषाङ्गाङ्गत्वाच्च द्वैरूप्यावगमाद्गुह्यपः । एतदेव वक्ष्यति—'यः क्षत्रदेहम्' इत्यादिना । तस्यान्तेवासी शिष्यः, मध्यदेशीयोऽयोध्याप्रभवः, सुचरितः सुषु परितं व्यापारो यस्य सः, नाम प्रसिद्धः, 'नाम प्राकाश्यसंभाव्यप्रतिज्ञिपु निगद्यते' इति विश्वः । विभर्ति पुण्णाति भूमिमिति भरतो राजा दशरथः । 'भृत्रादिभ्योऽतत्च्' इत्यौणादिकोऽतच्चर्पत्यः । तस्य पुत्रः । यद्वा भरतः पुत्रः कनिष्ठो यस्य स रामः । 'कनिष्ठेऽपि सुते पुत्रः' इति विश्वः । पुत्रवाचकपर्यायशब्दाः कनिष्ठवाचका अपि भवन्ति । यथा किरातार्जुनीये—'अनुस्मृताखण्डलसनुविक्रमः' इति ।

सदस्यानां देवानामृतिविजां वा, प्रीतिर्नाम मम रङ्गोपजीविनो रणोपजीविनो योधस्य क्षत्रियस्य वा या प्रिया सीता च तस्या अपहर्तारं रावणं जिला प्रीति सीतां चानयामि । एतेन सीताहरणादारभ्य रावणवधपर्यन्तं सूचितम् । 'सदस्या विधिदर्शिनः' इत्यमरः । 'रङ्गो नृत्ये रणे रागे' इति धरणिः । एतावता प्रीतिसीतापहारलक्षणं वीजम् । यदाह भरतः—'खल्पमात्रं समुद्दिष्टं वहुधा यद्विसर्पति । फलावसानपर्यन्तं तद्वीजमिति कीर्तिम् ॥' इति । यथा वेणीसंहारे—'निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे' इति । वैदेशिको विः पक्षी तस्य देशो वनं तत्र स्थाता वैदेशिको वनवासी । अध्यात्मादिलाङ्गम् ।

(पुनराकाशे कर्ण दत्त्वा ।) किं ब्रथ । ‘तर्हि प्रहितेयमसामिः पत्रिका’ इति ।

(प्रविश्य नटः पत्रिकां ददाति । सूत्रधारो गृहीत्वा वाचयति ।)

‘यत्र सर्वपुरुषार्थहस्यनिःस्यनिदिनि

चेतःशुक्तिकथा निपीय शतशः शास्त्रामृतानि क्रमा-

द्वान्तैरक्षरमूर्तिभिः सुकविना मुक्ताफलैर्गुम्फिताः ।

उन्मीलत्कमनीयनायकगुणग्रामोपसंवलगन-

प्रौढाहंकृतयो लुठन्ति सुहृदां कण्ठेषु हारसजः ॥ ५ ॥

तस्मै वीराङ्गुतारम्भम्भीरोदात्तवस्तुवे ।

जगदानन्दकन्दाय संदर्भाय त्वरामहे’ ॥ ६ ॥

पात्रममात्यादि । ईदृशे कर्मणि युद्धादौ । प्रथयो विनयः । सप्रथयमिति क्रियाविशेषणम् । हन्त हर्षे, वृत्तिः प्रवर्तनम्, पात्राणि सुग्रीवादीनि । मीयते प्राप्यतेऽभिमतसिद्धिरनेनेति न्यायः सन्मार्गस्तत्र प्रवृत्तस्यानुगतस्य, तिर्थद्वे वानरभद्रकादयः । तदिह सन्मार्गानुगतस्य रामस्य वानरादयोऽपि सहाया वृत्ताः, अपथपन्नस्य तु रावणस्य सोदरो बिभीषणोऽपि तं त्यक्त्वा राममाध्रित इति ध्वनितम् ।

तर्हि प्रहितेयमिति सदस्यवचनानुवादः । अपटीक्षेपेण पात्रप्रवेशे प्रविश्योच्यते । वाचयति पठति । यत्रेत्यादि । तस्मै संदर्भाय लरामहे लरिता भवाम हत्यन्वयः । तस्मा इति तादर्थे चतुर्थी । संदर्भो रचनाविशेषो विशिष्टपदार्थात्मकः प्रबन्धः । इह नाटकरूप एव सः । कीदृशाय । वीराङ्गुतारसयोरारम्भ उद्यमो धनुर्भद्ररूपस्तेन गम्भीरोऽनाकलितरूप उदात्तो हृयो वसुप्रधाननायको यत्र तस्मै । यद्वा वीर उत्साहशक्तिशाल्यङ्गुतो जगद्विस्मयनीयचरितस्यारम्भो राक्षसचकविनाश-कौशिक्यवृत्तिद्विशंकर-कार्मुकाकर्षण-परशुरामगर्वदलन-सुग्रीवाभिषेक-दशभ्रीववधरूपवहुकार्यसंभारस्तेन गम्भीरमनुत्तानम्, सकललोकचमत्कारकारणम्, उदात्तं राज्यत्यागवनगमनादिमहत्वं तादृशं वस्तु पदार्थो वाच्यं यस्य तस्मै । ‘वहुकार्यस्य संभार आरम्भ इति कीर्तिः’ इति भरतः । ‘यस्य प्रभावादन्तस्थाः शोकहर्षादयो वहिः । देहस्था नोपलभ्यन्ते तद्वाम्भीर्य-मुद्राहतम् ॥’ इति भरतः । ‘आशयस्य विभूतेवा यन्महत्वमनुत्तमम् । उदात्तं नाम तत्प्राहुरनेकगुणसंश्रयम् ॥’ इति । जगतां सहृदयानामानन्दकन्दाय हर्षमूलाय । यत्तदोर्नित्यसंबन्धादाह—यत्रेति । समस्तकोऽयं श्लोकः । पुरुषार्थं धर्मार्थकाममोक्षस्तेषां रहस्यं गोप्यतत्त्वं तस्य निःस्यन्दः क्षरणं तयोगिनीत्यर्थः । यत्र नाटक इत्यस्य विशेषणम् । तथा च नाथ्यस्य चतुर्वर्गोपायत्वमाह संगीतकल्पतसः—‘देवर्षिष्ठितिपालपूर्वचरितान्यालोच्य धर्मोदयस्तद्रावाश्रितभूमिकाभिनन्यने स्यादर्थसिद्धिः परा । संगीताहृतचित्तवृत्तिरलवश्या भवन्त्यज्ञना ज्ञानं शंकरसेवयेति कथितं नाथ्यं चतुर्वर्गदम् ॥’ इति । यत्र नाटके हर-

(विमृश्य सहर्षस्तिम् ।) मारिष, रामायणमिति श्रूणोषि तत्रभवतः कवित्वावतारप्रथमतीर्थस्य वल्मीकिजन्मनो मुनेः सरस्तीनिर्यासो यशःशरीरमिक्षाकृणम् ।

न्तीति हारा रम्याः सज इव सजः । हाराश्च ताः सजञ्चेति कर्मधारयः । तेन हारसंजोऽशरमाला इत्यर्थः । सुहृदां शोभनमनसां सुकवीनां तत्त्वज्ञानिनां वा कण्ठेषु छुटन्ति संबन्धन्ते । शोभनं हृदयां ते सुहृदः । ‘स्वान्तं हृन्मानसं मनः’ इत्यमरः । यद्वा हारस्वज इव हारस्वजो हाराणां मालाः । गद्यपद्यानीत्यर्थः । कीदृशः । उन्मीलन्दीप्यमानः कमनीयः काम्यो यो नायकगुणग्रामो नायकगुणसमूहस्तस्योपसंवलगानं संबन्धः शोभादिप्रतिपादनं वा तेन प्रौढा उद्भूता अहंकृतयोऽहंकारा यासु ताः । इह मालाकर्तुरहंकारस्तत्कार्यं उपचरितः । अन्यनाटकेभ्योऽतिवैलक्षण्येनाहंकार उचित एव । इह नायकः प्रधानपात्रम् । ‘प्रधानपात्रताण्यातो नृत्ये यः स्यात्स नायकः’ इति भरतः । इह च नायकस्य श्रीरामस्य जगद्विलक्षणतया कवेरहंकारः समूल एव । ‘उपसंवर्धन-’ इति पाटे संबन्धं एवार्थः । ‘अलंकृतयः’ इति पाठस्तु रम्यः । पुनः कीदृशः । सुकविना शास्त्राण्येवासृतानि सुधाः, चेत एव शुक्तिका, तथा शतशो बहुवारं निपीय सादरं पीत्वा क्रमेण वान्तैरुद्धीर्णेरक्षरमूर्तिभिरक्षराणि मूर्तय आकारसंनिवेशा येषां तैर्गद्यपद्यादिभिर्गुम्फिता रचिता । गुम्फनं गुम्फः । भावे घञ् । ततस्तारकादिवित्तात्तच् । केत सति ‘अनिदित्तां-’ इत्यनुमासिकलोपापत्तिः । इह गद्यादिलाभो विशेषणद्वारेति न्यायेन । कीदृशः । मुक्तं व्यक्तमफलमसारं यैः सारभूतैः । अन्या अपि हारस्वजो मुक्तामालाः शुक्तिक्या बहुशः पानीयं पीत्वा क्रमेण वान्तैरुमुक्ताकलैर्विरचिता भवन्ति । अक्षराः क्षरणशून्याः । स्वच्छा इति यावत् । मूर्तयो येषाम् । अतिस्वच्छैरित्यर्थः । कविरिह शिल्पादिपण्डितः । ‘कविः काव्यकरे सूरी’ इत्यमरः । नायको हारमध्यमणिः । गुणा ग्रथनसूत्राणि तारत्त्वतादयो वा । उपसंवलगानं संबन्धः प्रशंसाभिरुपस्थानं वा । अहंकृतिरुज्जवलतेति ध्वनिः । शतश इत्यत्र ‘बहृत्पार्थात्-’ इति शस् । निपीयेति ‘पीह् पाने’ इत्यस्य रूपम्, न तु पिवतेः । तत्र ‘न ल्यपि’ इतीलनिषेधात् । ‘सुधायाममृतं जले’ इति विश्वः । वान्तैरित्यत्र ग्राम्यखेऽपि गौणवृत्तिलादुण्लम् । तथा च दण्डी—‘निष्ठूतोद्दीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपात्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥’ इति । नायकलक्षणं रसप्रकाशो—‘शुद्धोनुज्ञकुलः कलासु कुशलस्त्यागी युवा निर्गदो मानी वाक्पदुरुज्जवलाकृतिरथो गम्भीरचेष्टः स्थिरः । विश्रम्भी सुजनः प्रियंवद उदारोऽसौ मतो नायकः सोऽत्र स्यादनुकूलदक्षिणशठाशृष्टुर्धा पुनः ॥’ एतच्चतुष्टयनायकमध्ये भगवान्दक्षिणनायकः । तलक्षणं तु रसिकसर्वसे—‘यो गौरवं भयं प्रेम सद्गावं पूर्वयोरिति । न मुम्बलन्यवित्तोऽपि दक्षिणोऽसौ स्मृतो यथा ॥’ ‘नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि’ इति विश्वः । ‘ग्रामः संवसये सहै’ इति च । स्मितलक्षणम्—‘ईषतप्रफुल्लितर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः ।

नटः—अथ किम् ।

सूत्रधारः—तत्प्रतिबद्धप्रबन्धानुबन्धिनी परिषदाज्ञा ।

**नटः—(विद्य) अहो, सकलकविसार्थसाधारणी खल्वियं वाल्मी-
कीया सुभाषितनीवी ।**

सूत्रधारः—मारिष, किमुच्यते ।

अपि कथमसौ रक्षोगजस्ताप जगत्रयी-

मपि कथमभूदिक्ष्वाकूणां कुले गरुडध्वजः ।

अपि कथमृषै दैव्यो वाचः स्वतः प्रचकाशिरे

सुचरितपरीपाकः सर्वः प्रबन्धकृतामयम् ॥ ७ ॥

अदृष्टदन्तकुमुखस्तमानां स्मितं भवेत् ॥’ इति । मारिष इति नटसंबोधनम् । यदाह
भरतः—‘सूत्रधारः पुनः पारिपार्श्वकेनाभिधीयते । भाव इत्येव तेनासावपि मार्षभु
मारिषः’ इति । ‘उत्कृशो विद्यया भावः किञ्चिदूनसु मारिषः’ इत्यपि भरतः । तत्रभवतो
मान्यस्य । तच्छब्दात्प्रथमान्तात् ‘इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति भवच्छब्दयोगेन त्रल् ।
‘श्लाघ्ये तत्रभवानुक्तः’ इति त्रिकाण्डः । अवतीर्थतेऽत्रेत्यवतारः । ‘अवे तृष्णोर्धज्’ इत्य-
विकरणे घञ् । नलवतरणमवतारः । तथा सति ‘ऋदोरप्’ इत्यप् स्यात् । यद्वा ‘क्षत्यल्युटो
बहुलम्’ इति बहुलवचनादवतारणमेवावतार इति घञ् । यद्वा अवतार इत्यत्र ‘क्षत्यिदप-
वादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्तते’ इति न्यायेन भावे घञ् । कवित्वस्यावतारः कवित्वावतारः ।
तत्राविकरणे घञि कवित्वावतारः कवित्वावतरणाधिकरणं चासौ प्रथमतीर्थ आयोपाध्या-
यथेति समासः । तस्य भावघयि कवित्वावतरणं प्रथमोपाध्यायस्य प्रथमोपायस्य चेत्यर्थः ।
‘तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिपु’ इति विश्वः । वल्मीकी कुमितेदः, ततो
जन्म यस्य । वाल्मीकीरतिर्थः । सरस्वती वाणी । निर्यासः सारभूतः । यशोरूपं शरीरं
यशःशरीरम् । शाकपार्थिवादिः । इक्ष्वाकूणां सूर्यवंशयानाम् । अथ किं स्वीकारे ।
‘यत्सत्यमिति भावार्थमय कि स्वीकियार्थकम्’ इति भरतः । तदिति । रामायणाश्रय-
नाटकानुवर्तिनीत्यर्थः । परिपत्सभा । सार्थः समूहः । साधारणी तुल्या । साधारणादिः
‘टिह्नाणज्—’ इति दीप् । खलु निश्चये । सुभाषितं शोभनवाक्यम् । सु पूजायाम् । तदेव
नीवी मूलधनम् । ‘नीवी स्याद्वसनग्रन्थौ नीवी मूलधनेऽपि च’ इति विश्वः । नीवीव
नीवी । कविसार्थानामस्या उपजीव्यतात् । किमुच्यते । किमज्ञातं स्फ्याप्यत इत्यर्थः ।
अपीत्यादि । अपि: संवृत्र प्रश्ने संभावनायामसंभवोक्तौ वा । कथमेतानि संभाव्यन्त
इत्यर्थः । ‘अपि: संभावनाप्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चये’ इति विश्वः । यदीदं सकलकविविवहोप-
जीव्यं न भवति तदा रक्षोराजो रावणो जगत्रयों त्रैलोक्यमपि कथं तताप संतसीकृत-
वान् । एकस्य जगत्रयतापनेऽशक्तेः । गरुडध्वजो विष्णुर्वा इक्ष्वाकूणां रघूणां वंशे कथम-

तत्र तावनिरूपयामि रूपकमभिरूपमीदृशम् । (मुहूर्तमिव स्थिता । स्मरण-
मभिनीय । सोल्लासम् ।) अस्ति मौद्रल्यगोत्रसंभवस्य मंहाकवेर्भद्रश्चीर्वर्धमान-
तनूजन्मनस्तन्तुमतीनन्दनस्य मुरारेः कृतिरभिनवमनर्धराघवं नाम नाटकम् ।
तत्प्रयुज्जानाः सामाजिकानुपास्महे । (विचिन्त्य सहर्षम् ।) अहो रमणीया
खल्वियं सामग्री परिषदाराधनस्य । यतः ।

भूकथमुत्पन्नः । अजस्य तस्य जन्मायोगात् । ऋषौ वाल्मीकिमुनौ दैव्यो देवसंबन्धिन्यः
संस्कृतवाण्यः कथं स्वतः प्रचकाशिरे स्वयमाविर्भूताः । देववाण्या मनुष्ये प्रवेशायोगात् ।
तथा चैतत्सर्वं यथा स्यादेवं प्रबन्धकृतां कवीनामेवाहृष्टपरिणामेनाभूदिति तात्पर्यम् ।
परिपाक इत्यत्र 'उपसर्गसं घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घल्यम् । जगत्रयीमित्यत्र समाहारे
द्विगुः । 'द्विगोः' इति ढीप् । रूपकं नाटकादि स्यात्' इति भरतः । अभिरूपमुक्तृष्टम् । 'अभिरूपं मतं रम्ये सादृशोत्कृष्टयोरपि' इति विश्वः ।
अभिनीय शिरःकम्पादिना स्फुटीकृत्य । सोल्लासं सहर्षं यथा स्यादेवम् । मौद्रल्यनामकं
गोत्रम् । कवेर्गोत्रकीर्तनादिकमपि कर्तव्यम् । यदाह भरतः—'गोत्रं नाम च वन्नीया-
त्पूजावाक्यं च पार्षदः । नाटकस्य च यन्नाम गर्भनिर्दिष्टलक्षणम् ॥' इति । भृथतुर्दशासाङ्गा-
भिङ्गः । मालतीमाधवटीकायां तथैव सर्वरक्षितेन व्याख्यातलात् । देशभाषा चेयम् ।
तनूजन्मनः पुत्रस्य । तनुमती तन्माता तत्पुत्रस्य । कृतिनाटकपदयोरजहर्षिङ्ग-
तयान्वयः । अनर्धः पूज्यो राघवो रामो यत्र तत् । 'अमूल्ये दृश्यतेऽनर्धस्तथा
पूज्ये सुदुर्लभे' इति । नाटकलक्षणं संगीतकल्पतरौ—'प्रख्यातोत्ततनायकं रसमयं
राजपूर्वकं शोद्धवं साङ्गं भङ्गजयान्वितं रसमयं तत्पुराणाश्रयम् । भाषावैभवमुन्दरं
प्रविलसत्रानाविलासं वलद्वृत्तिव्यासमशेषसंधिसहितं सप्ताङ्गवन्नाटकम् ॥' इति । नाटके
नियमास्तु—'नाटके सूच्यमर्थं तु पव्यभिः प्रतिपादयेत् । विष्कम्भतूलिकाङ्कास्याङ्कावतार-
प्रवेशकैः ॥ एभिः संसुचयेत्सूच्यं दृश्यमङ्गैः प्रदर्शयेत् । दूराध्वानं वधं युद्धं राजादेशा-
दिविल्लवम् ॥ निरोधं भोजनं ज्ञानं सुरतं चानुलेपनम् । असुरप्रहणादीनि प्रस्तक्षणि न
निर्देशेत् ॥ अङ्केनैव निवन्नीयान्वैवान्येन कदाचन । नाधिकारिवधः क्वापि त्याज्यमाव-
श्यकं न च ॥ एकाहाचरितैकार्थमित्यमासन्ननायकम् । पात्रैत्यिचतुरैरङ्गस्तेषामन्ते च
निर्गमः ॥ एवमङ्गः प्रकर्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः । पञ्चाङ्गेतदवरं दशाङ्गं नाटकं
वरम् ॥' इति भरतः । प्रयुज्जाना नृत्यन्तः । वयमिति शेषः । 'प्रोपाभ्यां युजेः-' इति तद् ।
'सभायामुपविष्ट ये सभ्याः सामाजिकाश्च ते' इति भरतः । सहर्षमिति । परिपदारा-
धनसामग्रीस्मरणादिति भावः । खलु वाक्यालंकारे । आराधनसामग्रीकथनव्याजेन
स्वोक्तर्षमप्याह—मद्भृत्या इत्यादि । वर्गे भवा वर्ग्याः । 'वर्गाच्च' इति यत् । रसः शङ्का-
रादिः । पाठः पठितिः । गीतिर्मुवादिः । गतिक्षरणन्यासः । यद्वा गतिर्हस्तायभिनयः ।

१. केषुचित्पुस्तकेषु 'महाकवे:' इत्यस्तात्पूर्वम् 'बालवाल्मीके:' इत्यधिकं विशेषणम् ।

मद्वर्ग्या रसपाठगीतिगतिषु प्रत्येकमुत्कर्षिणो
 मौद्रल्यस्य कवेर्गभीरमधुरोद्भारा गिरां व्यूतयः ।
 'वीरोदात्तगुणोत्तरो रघुपतिः काव्यार्थवीजं मुनि-
 वाल्मीकिः फलति स्तु यस्य चरितस्तोत्राय दिव्या गिरः ॥ ८ ॥

तेषु प्रत्येकमेकेकश एव उत्कर्षवन्नतः । यद्वा रसादीनां गतिज्ञानं तत्रोत्कृष्टाः । ननु रस-
 पाठाद्योऽप्याश्रयोत्कर्षादेवोत्कर्षिणो भवन्न्यत आश्रयोत्कर्षमाह—मौद्रल्यस्येति । मौद्र-
 ल्यस्य मुद्रलगोत्रसंभवस्य मुरारेः कवेः गिरां व्यूतयो विरचनाः । व्यूतिरिति प्रसिद्धा
 राशयो वा । गमीरोद्भुत्तानः । मधुरो मनोहरः । आभ्यामुदाराः । उद्भृटा इति यावत् ।
 'राशिर्वृतिः ख्रियौ तुल्ये' इति शाश्वतः । निर्गुणनायके कविलोत्कर्षाऽपि वृथा भवतीत्याश-
 ङ्कायामाह—वीरोदात्तस्यादि । वीरः शूरः । उदात्तो महान् । गुणै राजगुणैरुत्तरो मान्यः ।
 'उदात्तो दातुमहतोः' इत्यमरः । यद्वा वीरोदात्तो नायकमेदस्तस्य गुणैरुत्तरः श्रेष्ठो
 रघुपती रामः । तथा च यत्र रामो नायक इत्यर्थः । 'वीरोदात्तो वीरोद्धतः स्याद्वीरल-
 लितस्तथा । वीरप्रशान्त इत्येव चतुर्थं नायकः स्मृतः ॥' इति भरतः । तथा च वीरो-
 दात्तस्य गुणैरुत्तरः श्रेष्ठः । तत्र च 'महासत्त्वो दयाशुक्तः क्षमावानविकथनः । स्थिरो
 निगृहाद्वांकारो वीरोदात्तो दृढक्रियः ॥' दर्पमात्सर्यभूषिष्ठो मायाच्छद्वपरायणः । वीरो-
 द्धतो द्वाहंकारी ह्रेष्ठो रौद्रो विकथनः ॥ रूपयौवनसंपन्नो नानाकीडापरायणः । कलायुक्तः
 सुखी वीरललितश्चिन्तयोज्जितः ॥ सामान्यगुणसंयुक्तो नानावशः क्षमानिवितः । वीर-
 प्रशान्त इत्येव निर्दिष्टो नायवेदिभिः ॥' इति । नायकोत्कर्षमेव पुनराह—काव्यार्थवीज-
 मित्यादिना गिर इत्यन्तेन । काव्यार्थवीजमिति मुनिविशेषणम् । काव्यं कविकर्म नाटकादि
 तस्याऽभिधेयो रामायणं तस्य वीजमुत्पत्तिहेतुर्यत इति वाल्मीकिर्यस्य रघुपते-
 श्वरितस्तोत्राय दिव्या दिवि भवा गिरः फलति स्तु । केन्चित्तु काव्याभिधेयो रामायणं
 तस्य वीजं प्रधानमुद्देश्यं श्रीराम एव यस्य रामस्य चरितवर्णनाय वाल्मीकिनामा मुनि-
 र्दिव्या गिरो वाणीः फलति स्तु प्रसृते स्मृति योजयन्ति । अयं तु श्लोकः प्ररोचना ।
 यदाह रङ्गशेखरे ज्योतिरीश्वरः—'प्ररोचनापि कर्तव्या पूर्वरङ्गार्थसिद्धये' । 'भावसिद्धिः
 प्ररोचना' इति नायदर्पणे । यथा रत्नावल्याम् 'श्रीहर्षो निषुणः कविः' इत्यादि प्ररो-
 चना । मौद्रल्यस्येत्यन्त मुद्रलस्यापलमित्यर्थं 'गर्णादिभ्यो यज्' । यद्वा 'अत इञ्च' इत्यनेन
 इति मौद्रलिशब्दादनन्तरापत्ये 'वृद्धेत्कोसलाजादाऽङ्गयः' इति ज्यह्, न च तत्र क्षत्रिया-
 दित्यनुवृत्तेः कथं मौद्रलिशब्दाऽङ्गयिति वाच्यम् । मुद्रलो हि पूर्वं क्षत्रिय एवासी-
 दिति पुराण एव प्रवक्तम् । व्यूतिरित्यत्र वैच्यधातोः 'ऊतियूतिज्ञतिसातिहेतिकी-

१. 'स्यूतयः' इति केषुचित्पुस्तकेषु पाठः. २. सर्वत्र मूलपुस्तकेषु 'धीरोदात्त-'
 इति पाठः. अन्यत्रापि धीरोदात्तादय एव नायकाः प्रसिद्धाः. अत्र तु केवलं
 टीकानुरोधेन 'वीरोदात्त-' इति पाठः स्वीकृतः.

अयं तु प्राचेतसीयं कथावस्तु बहुभिः प्रणीतमपि प्रयुज्ञानो नापराध्यति
श्रोत्रियपुत्रः । पश्य ।

यदि क्षुण्णं पूर्वेरिति जहति रामस्य चरितं
गुणेरेतावद्विर्जगति पुनरन्यो जयति कः ।
खमात्मानं तत्तद्वृणगरिमगम्भीरमधुर-
स्फुरद्वाग्रहाणः कथमुपकरिष्यन्ति कवयः ॥ ९ ॥

उपक्रममाणश्च स कविः खनिर्भासशब्दब्रह्माणमाचार्यं प्राचेतसं गिरं च
देवतामेवमुपश्लोकितवान् ।

तमृषिं मनुप्यलोकप्रवेशविश्रामशाखिनं वाचाम् ।
मुरलोकादवतारप्रान्तरखेदच्छिदं वन्दे ॥ १० ॥

‘त्यथ’ इति किञ्चन्तो निपातः । दिव्या इत्यत्र ‘दिगादिभ्यो यत्’ । फलति स्मेति ‘लद् स्मे’ इति भूते लद् । ननु वाल्मीकीयमपि बहुभिरनेकदा पिष्टमेव, तत्कथं पिष्टपेषणमेव कियत इत्यत आह—अयं त्विति । अयं तु मुरारिकविः । प्राचेतसोऽपत्यमित्यणि कृते प्राचेतसो वाल्मीकिसस्येदमित्यर्थं वृद्धाच्छः । कथा काव्यशरीरं तस्य वसु पदार्थो रामायणं बहुभिः कृतमपि कुर्वत्थोत्रियश्छन्दोद्येता । जन्मसंस्कारविद्यावान्वा । तस्य पुत्रो नापराध्यति नापराधवान्भवति । श्रोत्रिय इति ‘श्रोत्रियंच्छन्दोऽधीते’ इति व्याकरणे साधु । लक्षणान्तरं च—‘जन्मना ब्राह्मणो ह्येयः संस्कारद्विज उच्यते । विश्या याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते’ ॥ अपराधाभावे हेतुमाह—यदीत्यादि । पूर्ववी-लमीकिप्रभृतिभिर्मुनिभी रामस्य चरितं क्षुण्णमिति कृत्वा यथायुनिका जहति त्यजन्ति तदा तत्तद्वृणानां धैर्यदीनां गरिम्णा गौरवेण गम्भीरमनुत्तानं मधुरं मनोहरं स्फुरद्वीप्यमानं वाग्रूपं ब्रह्म येषां ते कवयः कथं स्वं स्त्रीयमात्मानमुपकरिष्यन्ति प्रसिद्धि नेष्यन्ति । ब्रह्म-द्वयं शब्दब्रह्म परंब्रह्म च । तदुक्तम्—‘शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति’ इति । अथ तथापि कथिदन्यस्तादशो भविष्यतीत्यत आह—गुणेरिति । एतावद्विर्गुणैर्नानागुणं रामादन्यः कः पुनर्जगति संसारे जयति । अपि तु न कोऽपि । तथा च रामचरितं प्रयुज्ञानो नापराध्यति श्रोत्रियपुत्र इति प्रकटितमिति भावः । उपक्रममाण आरभमाणः । ‘उपपराभ्याम्’ इति तड् । खेनात्मना निर्भासत आविभूय प्रकाशते खनिर्भासम् । पचायच् । शब्दब्रह्म यत्र तम् । शब्दब्रह्मणः प्रकाशता विस्तरभयादुपेक्षिता । प्राचेतसं वाल्मीकिम् । गिरं देवतां वाणीरूपां देवीं सरस्वतीमुपश्लोकितवाऽश्लोकैः स्तुतवान् । श्लोकेन स्तौतीत्यर्थं ‘सत्यापपाश—’ इति णिच् । ‘उपश्लोकस्तु निन्दायां कथितः संस्तुतावपि’ इति धरणिः । अधुना काव्यनिदानत्वान्मुनिं कविः प्रणमति—तमिति । तमृषिं

धातुश्चतुर्मुखीकण्ठशृङ्गाटकविहारिणीम् ।
नित्यं प्रगल्भवाचालामुपतिष्ठे सरस्वतीम् ॥ ११ ॥

मुनि वन्दं नौमि । कीटशम् । वाचां मनुष्यलोकप्रवेशे विश्रामवृक्षम् । तथा सुरलोकात्स्व-
र्गयोऽवतारोऽर्थाचामेव । इदं च काकाश्चिन्नायेनोभयानवयि । तेन यः प्रान्तरे
दूरशूल्यवर्त्मनि क्षेशस्तस्य च्छेत्तारमित्यर्थः । ब्रह्मलोकादवतरन्ती वाणी वाल्मीकिवृक्षे-
त्यायामवशाद्विश्रम्य मनुष्यलोकमविशदिति भावः । ननु मनुष्यलोकप्रवेश इति
कथं समाप्तः । तथाहि ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति षष्ठ्या न भवितव्यम् । वाचां कर्त्राणां
मनुष्यलोकम् कर्मणः प्रवेशक्रियायां सत्त्वात्, न च ‘उभयप्राप्तौ कर्मणि’ इति पष्ठीति
वाच्यम् । तदृष्टि ‘कर्मणि च’ इति समाप्तिषेधापत्तेः । एवं वाचामित्यत्रापि पष्ठी न युक्ता
‘उभयप्राप्तौ कर्मणि’ इति नियमेन कर्मण्येव पष्ठीविधेः कर्तरि तदसंभवादिति । उच्चरे
—मनुष्यलोके प्रवेश इति ‘सप्तमी—’ इति योगविभागात्समाप्तः । वाचामित्यत्र तु संबन्ध
एव पष्ठी । वाक्संबन्धी प्रवेश इत्यर्थात् । नियमस्थ प्रायिक इति न्यासकार इति दिक् ।
ननु विश्रामेत्यत्र ‘थमु तपसि खेदे च’ इति धातोर्विपूर्वद्विनि कृते ‘नोदत्तोपदेशस्य—’
इति वृद्धिनिषेधे विश्रम इति स्यात् । मैवम् । ‘वौ श्रमः’ इति महाभाष्यवचनाद्विपूर्वादपि
श्रमेर्वृद्धिः । अत एव चान्द्रव्याकरणे विश्राम एव साधितः । वाचामित्यभ्यर्हितत्वाद्वाहु-
वचनम् । ‘ऋषिवेदे मुनौ रझौ’ इति विश्वः । ‘प्रान्तरं दूरशूल्योऽव्वा’ इत्यमरः । खेद-
च्छिदमित्यत्र ‘सत्सद्विप—’ इति क्रिप् । इदार्तीं काव्ये प्रवृत्तत्वात्काव्यस्य शब्दार्थरूपत्वा-
त्तस्य चासाधारणदेवतात्वात्सरस्वतीं नौति—धातुरिति । सरस्वतीमुपतिष्ठे यजामि
संगतीकरोमि वा । ‘उपादेवपूजा—’ इति तद् । कीटशीम् । धातुर्वृक्षाणो या चतुर्मुखी
चतुर्णां मुखानां समाहारश्चतुर्मुखी तसा ये कण्ठास्त एव शृङ्गाटकानि चतुष्पथानि तेषु
विहारिणीं विहरणशीलाम् । यद्वा चत्वारि मुखानि यस्यां तनौ सा चतुर्मुखी तनुः ।
विशेषणद्वारं विशेष्यलाभः प्रायो दृश्यते । यथा ‘निधानगर्भामिव सागराम्बराम्’ इत्यत्र
सागराम्बरलेन पृथिव्या एवान्वयः । तथा चतुर्मुखयोगद्वयतनोरेव प्रतीतिः । तस्या
ये कण्ठास्त एव शृङ्गाटकानि तत्र विहारिणीम् । न च प्रथमव्याख्याने पात्रादिपाठादत्र
क्लीवलं स्यादिति वाच्यम् । तद्विधेरनित्यत्वात् । यद्वा अल्पार्थे दीप् । यथा मृणाली
मण्डपीत्यादि । पुनः कीटशीम् । नित्यं प्रगल्भा नित्यप्रगल्भा । ‘द्वितीया’ इति योगवि-
भागात्समाप्तः । नित्यप्रगल्भा च वाचाला च ताम् । वहुभाषिणीमित्यर्थः । ‘आलजाटचौ
बहुभाषिणि’ इत्यालज्जिवधानात् । ननु वहुभाषिलेन सरस्वत्याः का स्तुतिरिति चेत्र ।
सरस्वत्याथ्वतुर्मुखविहारिलेन पञ्चव्याख्यपणात्ताथ प्रगल्भमेव वदन्ति । तथा च खक-
र्मानुष्टातृत्वात्स्तुतिरेव । यद्वा वाचां लाल्यादत्ते सा वाचाला । ‘दापं चापि हलन्ता-
नाम्’ इति वचनाद्वाचाचाशब्दस्य सत्त्वात्सिन्कर्मण्युपपदे ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति
कप्रस्यं कृत्वा रूपमेतदिति सर्वं सुस्थम् । अपरे तु वाचालामुक्तृष्टभाषिणीम् ।

नटः—(सहर्षम् ।) भाव, तत्प्रस्तुयताम् । अस्य हि मौद्र्दल्यानां व्रद्धर्षी-
णामन्वयमूर्धन्यस्य मुरारिनामधेयस्य वालवाल्मीकेर्वाञ्चायममृतबिन्दुनिष्ठन्दि-
कन्दलयति कौतुकं मे ।

सूत्रधारः—मारिष, स्थाने भवतः कुतूहलमीदशमेवैतत् । तथाहि ।

तत्त्वाद्गुज्जवलकुत्स्थकुलप्रशस्ति-

सौरभ्यनिर्भरगभीरमनोहराणि ।

वाल्मीकिवागमृतकूपनिपानलक्ष्मी-

मेतानि विभ्रति मुरारिकवेर्वचांसि ॥ १२ ॥

‘आलजाटचौ वहुभाषिणि’ इति सूत्रेण योगविभागात्प्रशंसायामप्यालजाटचाविल्याहुः । अयं
च रङ्गवर्तिनावश्यं पठनीयः श्लोकः । यदाह भरतः—‘श्लोकं पटेदेकम्’ इति । ‘शृङ्गा-
टकं भवेद्वारिकण्टके च चतुष्पथे’ इति मेदिनीकारः । ‘स्याज्जल्याकस्तु वाचालः’ इति ।
विहारिणीमित्यत्र ताच्छीलिको णिनिः । मौद्र्दल्यानामित्यत्र ‘तद्राजस्य वहुपु तेनैवाक्षिण्याम्’ इति यजो न लुकु । एकशेषेण तत्कृतवहुल्याभावात् । ऋषय इव ब्राद्याणा व्रद्धर्षीयः ।
अन्वयो वंशः । मूर्धन्यः श्रेष्ठः । ‘मूर्धन्यः स्याच्छिरोभूते प्रधाने श्रेष्ठसंज्ञिते’ इति विश्वः ।
‘नामधेयं च नाम च’ इत्यमरः । वालश्वासौ वाल्मीकिश्वेति समासः । वालपदेन पुराण-
वाल्मीकेमेदेः । वाल्मीयं कर्तुं, वाल्मीयं वचनविकारो नाटकम् । विकारार्थे ‘नित्यं व्रद्धशरा-
दिभ्यः’ इति मयद् । कन्दलयत्यकुरयति । इह कन्दलोऽकुरं तदस्यास्तीति कन्दलवांसं
करोतीति ‘तत्करोति तदाच्चेष्टे’ इति णिच् । ‘णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य’ इतीप्रवद्वाकात्
‘विन्मतोर्लुक्ष्म’ इति मतुपो लुकु । स्थाने युक्तम् । अव्ययोऽयं स्थानेशब्दः । ‘युक्तार्थे
सांप्रतं स्थाने’ इति विश्वः । सप्तम्यन्तमेव वा । स्थाने विषये । ‘कुतुकं तु कुतूहलम्’
इत्यमरः । तत्त्वाद्गिति । एतानि मुरारिकवेर्वचांसि वाल्मीकियद्वागेवामृतं तस्य यः
कूपसास्य निपानलक्ष्मीं कूपसमीपस्येषकादिवद्वस्त्वपजलाशयशोभां विभ्रति दधति ।
अयं भावः—यथा कूपाच्यूनं निपानं तथा वाल्मीकिवचनेभ्यः किञ्चिच्यूनानि मुरारिवच-
नानीति । कीदृशानि । तत्प्रसिद्धं तादगपूर्वगुणवदुज्जवलं पवित्रं यत्कुत्स्थकुलं कुत्स्थः
सूर्यवंशो राजविशेषस्तस्य कुलं तस्य प्रशस्तिः प्रशंसा तस्याः सौरभ्यं रुयातलं मनोज्जर्लं
वा, तेन निर्भरमतिशयेन गभीराणि मनोहराणि चेति कर्मधारयः । अथवा प्रशस्तिर्यशः,

१. मूलपुस्तकेषु ‘मौद्र्दल्यायनाम्’ इति. २. केषुचिन्मूलपुस्तकेषु ‘तत्त्वाद्गुज्जवल—’
इत्यादि श्लोकादप्रे ‘अपिच्च । देवीं वाचमुपासते हि बहवः’ इत्यादि श्लोको दृश्यते, स च
प्रक्षिप्त इति हेयम्. अत एव टीकाकार्त्रा न स्वीकृतः. अस्माभिस्त्वयं श्लोको ग्रन्थारम्भे
टिप्पण्यां मुरारिकविप्रशंसाश्लोकेषु लिखितः.

(नेपथ्ये गीयते ।)

दिणअरकिरणुकरो पिआआरो को वि जीअलोअस्य ।

कमलमउलंकवालीकिअमहुअरकहुणविअहो ॥ १३ ॥

सूत्रधारः—(आकर्ष्य ।) कथमुपकान्तमेव नर्तकैः, यदियं दशरथोत्स-
ज्ञाद्रामभद्राकर्षिणो विश्वामित्रस्य प्रावेशिकी ध्रुवा । (पुरोऽवलोक्य संस्क्रमम् ।)
अये, कथमत्रैव तत्रमवतः कमलयोनिजमनो मुनेरायतनात्प्रतिनिवृत्तेन
ऋत्विजा वामदेवेन किमपि तद्वाचिकमभिधीयमानो महाराजो दशरथस्ति-
ष्टुति । तदेहि । न द्वयोस्तृतीयेन भवितव्यमित्यावामप्यनन्तरकरणीयाय
सज्जीभवावः । (इति निष्कान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

सौरभ्यं रौगन्ध्यम्, यशः मुगन्धीति कविसंप्रदायसिद्धम् । तथा तस्यैव थेतत्त्वम् ।
प्रशस्तिरिति 'किंचक्तनौ च संज्ञायाम्' इति किन् । 'सौरभ्यं स्यात् सौगन्ध्ये सौभाग्ये गुण-
गांवे । ह्यातात्यां मनोऽवले सौरभ्यं प्रवदन्ति हि ।' इति विश्वः । 'प्रशस्तिश्व प्रशंसायां
कीर्तीवपि निगयते' इति धरणिः । 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये' इत्यमरः ॥

नेपथ्य इति । 'रङ्गभूमेर्वहिःस्थानं यत्तेवपथ्यमुच्यते' इति भरतः । 'नेपथ्यं
वर्णिका क्षितिः' इति च । अधुना नृत्योपकमव्याजेन प्रथमाङ्गस्य पर्यवसितमर्थं सूचय-
न्त्युवामाह—**दिणअरेति** । 'दिनकरकिरणोत्करः प्रियाकरः कोऽपि जीवलोकस्य ।
कमलमुकुलाङ्गपालीकृतमधुकरकर्णविदग्धः ॥' [इति च्छाया ।] दिनकरकिरणोत्करः
सूर्यतेजःसमूहः । अस्तीति शेषं दत्त्वा योज्यम् । कीदृशः । जीवलोकस्य प्राणिवर्गस्य
कोऽप्यनिवेचनीयः प्रियाकरः प्रियकारकः कमलमुकुलेनेषद्विकसितकमलकलिकयाङ्गपा-
लीकृतः क्रोडीकृतो यो मधुकरो ब्रह्मरस्तस्य कर्पणे बहिःकरणे विदग्धः कुशलः । तेजः-
संबन्धेन कमलदलप्रकाशात् । 'अङ्गपाली परिरम्भः' इति मेदिनीकरः । प्रियाकर
इत्यत्र 'सुखप्रियादानुलोम्ये' इति डाच् । 'विदग्धश्वतुरे खिङ्गे नागरे कुशलेऽपि च'
इति विश्वः । अधुना दिणअरेत्यादि गाथया सूचितमर्थं प्रकटयति—**यदियमिति** ।
उत्सङ्गः क्रोडः । प्रावेशिकी प्रवेशसूचिका । ध्रुवा गीतिमेदः । तथा च भरतः—'ध्रुवा
तु गीतिमेदोऽयं वृन्दसामा(?) निवध्यते' इति । सा च पञ्चाधा । तथा हि—'प्रावेशिकी
निष्कामणी परिकामण्यवस्थितिः । उत्थापनी तु पञ्चम्या ध्रुवा नाथ्यार्थसिद्धये ॥ तत्र

१. एकस्मिन्मूलपुस्तके 'नद्वयोस्तृतीयेन भवितव्यमिति निष्कान्तौ' इत्येतावदेव पाठः.
भाति चायमेव पाठष्ठीकाकारसंस्मतः । अस्माभिस्तु बहुपुस्तकानुरोधेन 'इत्यावामप्यनन्तर-
करणीयाय सज्जीभवावः' इत्यधिकः पाठः स्त्रीकृतः.

(ततः प्रविशति यथोपदिष्टो दशरथो वामदेवथ ।)

दशरथः— अहो, बहुधा श्रुतमपि भगवतो वसिष्ठस्यानुशासनं नवं नवमिव प्रमोदयति माम् ।

वामदेवः—

मधुकैटभदानवेन्द्रमेदःपूवविस्ता विषमैव मेदिनीयम् ।

अधिवास्य यदि स्वर्कैर्यशोभिश्चिरमेनामुपभुज्ञते नरेन्द्राः ॥ १४ ॥

प्रावेशिकी ज्ञेया प्रवेशे गानयोगतः ॥’ अनया सूचनापि वृत्ता । ‘असूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो नैव युज्यते’ इति भरतः । संस्क्रमं सादरम् । अये इति सानुनये संबोधने । कमलयोनिर्बह्या ततो जन्म यस्य तस्य वसिष्ठस्यायतनादाश्रमात्किमपि रहस्यं तस्य वाचिकं तद्वाचिकम् । ‘संदेशवाग्वाचिकं स्यात्’ इत्यमरः । एत्यागच्छ । न द्वयोस्तृ-तीयेनेति ‘पद्कर्णो भियते मन्त्रः’ इत्यभिप्रायादिति । निष्कान्तां । न टस्त्रुधाराविति शेषः । प्रस्तावना । निर्वर्तितेति शेषः । प्रस्तावनालक्षणं तु भरते—‘नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा । सूत्रवारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥ चिर्वार्कयैः स्वकार्योत्थैर्वार्य-झैश्चापि नाटके । प्रस्तावना हि सा ज्ञेया प्रकृतार्थाचितं वचः ॥’ इति । अयमेव पूर्वरङ्गः । ‘पूर्वरङ्गः सभापूजा कवेगोत्रादिकीर्तनम् । नाटकादिस्तथा संज्ञा सूत्रधारोऽप्यथो मुखम् ॥ गीतिकिया च वायं च वर्णिकाग्रहणं तथा । धृतिर्जवनिकायाश्च पूर्वरङ्गश्चतुर्विधः ॥’ इति ॥

दशरथः किंचित्द्वाचिकामृतपानसंजातहर्षस्तप्रस्तौति—अहो बहुधेति । बहुधा बहुवारम् । ‘संख्याया विधार्थे धा’ इति धाप्रत्ययः । अनुशासनमाज्ञा एव । वसिष्ठवचनस्य राजाविष्कारः कृतः । वसिष्ठ इति दन्त्यमध्यः । वसु तेजस्यस्यास्तीति स वसुमान् । तस्मादिष्टनि कृते ‘विन्मतोः—’ इति मतोस्कारस्य च लोपे धातुपारायणे साधितत्वात् । अत एव ‘प्रस्तुतासनानुवासनवसिष्ठरसविसोदविस्तव्याः’ इति गदसिंहः । आश्र्वयमङ्गया तु श्लेषानुरोधेन वसिष्ठ इति तालव्यशकारो दर्शितः । प्रमोदयति हृष्टं करोति । अनुशासनमेवाह—**मध्वित्यादि** । इयं मेदिनी पृथिवी विषमैव दुःसाध्यैव । यद्वा अनुपमेभ्यैवास्ति । कीटशी । मधुश्च कैटभष्टेति द्रन्दः । तयोर्दानवेन्द्रयोमेदसो वसायाः पूवेन प्रोक्षणेन पूरणेन वा विस्ता आमगन्धवती अत एवाशक्यमेग्या । नरेन्द्रा राजानः स्वर्कैर्यशोभिरधिवास्य धूपयित्वा यदेनां पृथिवीमुपभुज्ञते तदा परमुपभुज्ञते, नो चेदुपभुज्ञते एव नेत्यर्थः । तथा च भवन्तोऽपि यशोभिरधिवास्य भुवमुपभुज्ञन्ताभिति भावः । तथा चोक्तम्—‘यशोधना हि राजान्’ इति । मेदोयोगान्मेदिनीत्युचितं नाम । पृष्ठोदरादिलात्साधुः । ‘स्यान्मेदसु वपा धसा’ इत्यमरः । ‘विस्तं स्यादामगन्धियत्’ इत्य-पि ‘पृष्ठः स्यात्थवने मेके’ इति । ‘अधिवासो निवासे स्यात्संस्कारे धूपनादिभिः’ इति मेदिनीकारः । यज्ञःसुगन्धिता कविसंप्रदायः । उपभुज्ञते इति ‘भुजोऽनवने’ इति तत् ।

दशरथः—(सविर्मासितम् ।) संखे वामदेव,
तस्याज्ञैव परिपालयतः प्रजां मे
कर्णोपकण्ठपलितंकरणी जरेयम् ।
यद्गर्भरूपमिव मामनुशास्ति सर्व-
मद्यापि तन्मयि गुरुर्गुरुपक्षपातः ।

वामदेवः—महाराज, किमुच्यते । समानवृत्तेरपि क्वचिदेव कस्य-
चिचारामैत्रकम् । तथाहि स तत्रभवान्
साधारणो रघूणां गुरुर्भवन्नपि विशेषदृष्टिस्ते ।
नामोदयति कमिन्दुः कुमुदं पुनरस्य सर्वस्वम् ॥ १६ ॥

सिमतमीषद्वासः । खस्य वसिष्ठाधीनत्वं प्रकटयति—तस्येति । तस्य वसिष्ठस्याज्ञैव प्रजां
रक्षतो ममेयं कर्णोपकण्ठे कर्णसमीपे पलितकरणी शौक्ल्यकारिणी जरा । उपस्थितेति
शेषः । उपकण्ठः समीपम् । ‘उपकण्ठानितिकाभ्यर्णा—’ इत्याद्यमरः । पलितंकरणीत्वत्र
‘आद्यसुभग—’ इत्यादिना ख्युन् । ‘अरुद्धिपदजनतस्य—’ इति सुम् ‘टिह्णाणम्—’ इत्यादिना
द्वीप् । ‘पलितं जरसा शौक्ल्यम्’ इत्यमरः । पलितं कियते यथा सा पलितंकरणी । खसि-
न्वसिष्ठस्य क्लेहाधिक्यं द्रढितुमाह—यदर्भरूपमिति । यदद्यापि वृहत्त्वेऽपि सति
गर्भरूपमिवातिबालकमिव युवानमिव वा यथाकर्तव्यमनुशास्त्रयुपदिशति । तत्साकु-
रोर्वसिष्ठस्य मयि पक्षपातोऽनुप्रहो गुरुरतिशयितः । तथा च वसिष्ठादेशो मयावश्यं
कर्तव्य इति भावः । दशरथस्तु संस्कृतवाची । तदाहुः—‘देवानां भूपतीनां च सन्वि-
वानां पुरोधसाम् । अमात्यविणिगादीनां पात्वमिच्छन्ति संस्कृतम्’ इति । ‘बालके तरु-
णेऽपि स्याद्र्भरूपः’ इति विश्वः, ‘गुरुर्महति पित्रादावुपदेशकृति स्मृतः’ इति च । काङ्क-
त्स्थकुलसाधारणोऽपि वसिष्ठस्त्रयेवानुरक्त इति बोधयितुमाह—समानवृत्तेरपि ।
समानवृत्तेसुत्यव्यापारस्य तारामैत्रकं स्वाभाविकी चक्षुःप्रीतिः । यद्वा नक्षत्रयोगकृता
मैत्री । क्वचिदेव, न सर्वत्र । ‘अक्षिपुत्र्यां च नक्षत्रे तारोका वालियोगिति’ इति विश्वः ।
तारामैत्रकमिति ‘द्वन्द्वमनोज्ञादभ्यक्ष’ इति तु च । प्रकृते तदुपपादयति—साधारण
इति । रघूणां रघोरपत्यानां साधारणो गुरुर्भवज्ञपि वसिष्ठस्तवकृते विशेषदृष्टिः ।
खय्यत्यन्तमनुरक्त इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तद्वारोपपत्तिमाह—इन्दुश्वन्दः कं नानन्दयति,
अपि तु बहुतरमेव । अस्य चन्द्रस्य पुनः कुमुदं सर्वस्वभूतम् । यद्यपि बहुनामान-
न्ददायी भवति चन्द्रस्तथापि कुमुदस्यात्यन्तमिति भावः । प्रतिवस्तूपमायमलंकारः ।
यदाह दण्डी—‘वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य समानात्तस्तर्थमर्णेणः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रति-

१. 'कुषे' इति पाठान्तरम्.

दशरथः—वामदेव, मम हि गुरुवचनश्रवणतृष्णामङ्कुशीकरोति श्रोत्र-वृत्तिरिन्द्रियान्तरानुसारिणो हृदयमहागजस्य । तेन किंचिदपरमविशिष्यते ।

वामदेवः—महाराज, निःशेषमभिहितम् । इमां तु सर्वसंदेशसंग्रहकारिकां कारिकामतिप्रयत्नेन भगवान्भवन्तमनुसारयति ।

दशरथः—(सादरम् ।) अवहितोऽसि । किमैश्चापयति ।

वामदेवः—

हुतमिष्टं च तसं च धर्मश्चायं कुलस्य ते ।

गृहाल्पतिनिवर्तन्ते पूर्णकामा यदर्थिनः ॥ १७ ॥

दशरथः—(सहर्षम् ।) सुषु शिरसि कृतमाचार्यवचनम् । किं च ।

अस्मद्ग्रोत्रमहत्तरः किंतुभुजामधायमाद्यो रवि-

र्यज्वानो वयमद्य तेऽ भगवती भूरद्य राजन्वती ।

वस्तुपमा मता ॥’ मम हीत्यादि । मम हृदयस्य मनसः श्रोत्रवृत्तिः श्रवणव्यापारो गुरुवचनश्रवणतृष्णामभिलाषभमङ्कुशीकरोति । अङ्कुशं कृत्वा मन आकर्षीत्यर्थः । कीदृशस्य मनसः । इन्द्रियान्तरानुसारिण इन्द्रियान्तरानुसरणशीलस्यापि मनसः सकलेन्द्रियसंबन्धशालित्वात्तृष्णा मविच्छिन्दियान्तरादाच्छिद्य श्रोत्रलभ्म करोतीति भावः । ‘हि हेताववधारणे’ इति । अवशिष्यत इत्यत्र ‘शिष्ठु विशेषणे’ कर्मणि लद् । यद्वा ‘शास इदद्वलोः’ इतीत्वम् । संप्रहः संक्षेपः । कारिका श्लोकः । ‘कारिका तु कृतौ श्लोके’ इति विश्वः । अनुसारयत्यवगमयति । न केवलं मदनुशासनादेव ल्यैवं वक्ष्यमाणं कर्तव्यं किंतु भवत्कुलायातोऽप्यर्यं धर्म इत्याह—हुतमित्यादि । हुतं होमः । देवतोद्देशेन वक्ष्यादौ हविस्त्यागः । इष्टमित्योत्तरादि । तसं तपः । अयं तत्र वंशस्य धर्मः स्वभावः । यज्ञार्थिनः प्रार्थकाः पूर्णकामाः संपूर्णेच्छाः सन्तस्तव गृहाल्पति-निवर्तन्ते प्रतिनिवृत्ता भवन्ति । सोऽपि भवत्कुलधर्म एव । अनेन रामप्रार्थनासाकर्त्त्वं सूचितम् । ‘अमित्योत्तरं तपश्चैव वेदाभ्यासस्तथैव च । आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यमित्यीयते ॥’ इति स्मृतिः । ‘कामः पुंसि स्मरेच्छयोः’ इति शाश्वतः । ‘सुषु प्रशंसने’ इत्यमरः । हुतमित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यविषयीभूतरामचन्द्रप्रदानजन्यविशेषजन्यदुःखाविमर्षणात्सामान्यतो वसिष्ठानुशासनत्वेन हर्षमाविष्करोति—अस्मदित्यादि । अयं रविः सूर्यः किंतुभुजां देवानामाद्यः प्रथमः । श्रेष्ठ इति यावत् । अस्मद्ग्रो-

१. ‘अङ्कुशयति’ इति पुस्तकान्तरपाठः. २. ‘तत्किमपरमविशिष्यते’; ‘तेन किंचिदवशिष्यते’ इति पाठः. ३. ‘किमैश्चापयन्ति गुरुव इति’ इति पाठान्तरम्. ४. ‘नो भगवती’ इति पाठान्तरम्.

अद्य सं बहुमन्यते सहचरैरसाभिरास्तण्डलो
येनेतावदरुन्धतीपतिरपि खेनानुगृह्णाति नः ॥ १८ ॥

वामदेवः—राजर्षे, सहजानुभावगम्भीरमहिमानो यूयमेव तादृशाय
यशसे । वंयं तु केवलमुपदेष्टारः ।

उन्मुद्रयति हि कुमुदाकरमशरन्निशानिशातनिस्तुषोऽपि तुषारकिरणः ।
स पुनः किमुच्यते भगवान्द्वितीयपरमेष्ठी वसिष्ठः ॥ १९ ॥

त्रमहत्तरो रघुवंशवृद्धः । यद्वा देवानामायो रविरथास्मद्गोत्रमहत्तरोऽतिमहत्त्ववान् ।
अय ते प्रसिद्धा वयं यज्वानो याज्ञिकाः । अय भूः पृथ्वी राजन्वती प्रकृष्टराजयुक्ता ।
अद्याखण्डल इन्द्रोऽसाभिः सहचरैः खमात्मानं बहु यथा स्यादेवं मन्यतेऽत्युत्कृष्टं
जानाति । येन हेतुनारुन्धतीपतिरपि वसिष्ठोऽपि खेनात्मना नोऽस्मानेतावदर्थम् । यद्वा-
नुग्रहस्त्रपणिक्याविशेषणम् । अनुगृह्णाति । यज्वान इत्यत्र ‘सुयजोर्ध्वनिप्’ । राजन्वतीत्यत्र
‘राजन्वान्सौराज्ये’ इति निपातनाच्छ्लोपभावो वत्वं च । ‘उगितश्च’ इति ढीप् । अनुगृह्णाती-
त्यत्र ‘ऋवर्णाच्च’ इति णलम् । ‘वर्हिमुखाः क्रतुभुजः’ इत्यमरः । ‘यज्वा तु विघ्नेष्टवान्’
‘सुराज्ञि देशो राजन्वान्’ इत्यपि । ‘गोत्रं नान्नि कुलेऽपि च’ इति विश्वः । ‘आखण्डलः सह-
स्राक्षः’ इत्यमरः । अनुभावः प्रभावः । तादृशाय यशसे । अलभित्यध्याहार्यम् । वयं वसि-
ष्टादयः । केवलं यशसे यशोर्थमुपदेष्टारः वसिष्ठादिष्ठार्थानुग्रानार्थं वसिष्ठस्यैवासत्वं द्रढ-
यितुमाह—उन्मुद्रयतीति । शरदो निशा रात्रिस्तया निशातस्तेजितः । प्रसक्तीकृत
इति यावत् । अत एव निस्तुषो मेघायनावृतः । निर्मल इति यावत् । शरन्निशानिशात-
निरुप्त इति समासः । पश्चात्तजा समासेऽशरन्निशानिशातनिस्तुषोऽपि तुषारकिरणः
शीतरदिसः कुमुदाकरं कैवलसमूहं कैवलस्थानं वा उन्मुद्रयति प्रकाशयति । शारदद्वयकपक्षे
कुमुदप्रबोधवर्णनमिति कविसंप्रदायः । स पुनर्वसिष्ठो द्वितीयपरमेष्ठी द्वितीयब्रह्मा किमुच्य
ते । अपि तु स सर्वाधिकोऽवश्यं कुमुदाकरं प्रकाशयत्येव । कोः पृथिव्या मुद्रणः कुमुद्,
तस्या आकरः स्थानं दशारथस्तम् । क्षीटशो वसिष्ठः । शरत्संवत्सरस्य निशायां निशातः
प्रबुद्धः शरन्निशानिशातः, न शरन्निशानिशातोऽशरन्निशानिशातः । ध्यानाश्रयत्वात् । ततो
निस्तुषो निर्मलः पापशून्यत्वात् । द्वयोः कर्मधारयः । इदं तु कुमुदाकरं नाम वृत्तम् ।
‘एकादशभिर्वैर्णरष्टादशभिः कमादुमौ पादौ । तत्कुमुदाकरवृत्तं चरमौ तु दशाक्षरौ यस्य ॥’
द्वितीयपादे छन्दोविरोधधिक्षिन्त्यः । ‘आकरः श्रेष्ठनिवहावुत्पत्तिस्थानमाकरे’ इति

१. ‘केवलमुपदेष्टारो वयम्’; ‘केवलं वयमुपदेष्टारः’ इति पाठान्तरम्.

अपि च ।

इदं वो याज्यानामुदितमुदितं यत्कुलमभू-
द्यदिष्टं वा कुर्वन्नकृत सगरः पूर्तमुदधिम् ।
असौ पूर्वेषां ते सुचरितपताका यदमर-
सवन्ती कृत्स्नोऽयं त्रिभुवनगुरोस्तस्य विमवः ॥ २० ॥

किं च ।

कौशिकस्तीकृतस्यापि यदाज्ञातिकमादभूत् ।
त्रिशङ्कोरुपमोगाय न धौरपि न भूरपि ॥ २१ ॥

धरणिः निशातेति 'शो तनूकरणे' क्तः । 'परमेष्ठी पितामहः' इत्यमरः । वसिष्ठ
इति पदेन तेजस्तिलमुक्तम् । ननु वसिष्ठस्य द्वितीयपरमेष्ठित्वेऽपि किमायातमस्या-
कमिति दशरथवन्नमाशङ्काह—इदमिति । अयं कृत्स्नः सकलस्तस्य त्रिभुवन-
गुरोब्बिलोकीमान्यस्य वसिष्ठस्य विभवः प्रभावः । किमित्याह—वो युधाकं याज्यानां
कुलमिदमुदितमर्थं प्रथितम् । यद्वा उदितमुदययुक्तम् । मुदितं हृष्टम् । पश्चात्कर्म-
धारयः । अभूदिति भूतसामान्यविवक्षायां लुङ् । यच्च इष्टं यागं कुर्वन्नसगरो राजा
उदधिं समुदं पूर्तं खातमकृत कृतवान् । यच्चासावरमरसवन्ती देवनदी गङ्गा तव पूर्वेषां
भगीरथस्य सुचरितपताका । शोभनव्यापारवैजयन्तीस्यर्थः । तथा च वसिष्ठादेशः सर्वथा
कर्तव्य इति भावः । 'पूर्तं त्रिषु पूरिते स्यात्कीर्तं खातादिकं मतम्' इति मेदिनीकरः ।
'पताका वैजयन्ती स्यात्' इति च । 'स्ववन्ती निमग्नापगा' इत्यमरः । 'पुंभूत्रि पूर्वजेषु
स्यात्पूर्वः प्रागाद्ययोब्बिषु' इति धरणिः । एतावतापि तस्यासाम्यथाकरणे त्रिशङ्कुदृष्टा-
न्तेन त्रासयन्कौशिकप्रवेशसूचनामाह—किं चेति । यस्य वसिष्ठस्य आज्ञातिकमात्कौ-
शिकस्तीकृतस्यापि विश्वामित्रानुमतस्यापि त्रिशङ्कोरुपमोगार्थम् । तादर्थ्ये चतुर्थीं । न
द्यौरपि स्वर्गोऽपि, न वा भूः पृथिव्यप्यभूदित्यर्थः । पुरा किल त्रिशङ्कुः क्षत्रियो राजा
स्वदेहेन स्वर्गं गच्छुकाम इष्टिं कर्तुं वसिष्ठं वृतवान् । स तेन परिहृतः । पश्चात्पुत्रांस्तदर्थ
वृतवान् । तैरपि लक्षः । ततः कौशिकमुनिमनुगतं वीक्ष्य चण्डालत्वेनाभिशः । ततोऽस्यै-
वंविधस्यापि यज्ञारम्भे देवगणानामामत्रणेऽप्यनागमनादन्यथा सृष्टिं कुर्वन्नकौशिको ब्रह्मणा
प्रसादितविशङ्कुं स्वपुण्यभागेन स्वर्गं प्रेषितवान् । ततश्चाण्डालोऽपि स्वर्गमधिरोहतीत्यनहं-
तयेन्द्रेण हुंकारकरणात्सात्पातितो द्यावापृथिव्योरन्तराले लम्बमानः स्थितः—इति पुराणे
व्यक्तम् । 'त्रिशङ्कुर्ना राजमेदेशलमेव वृषदंशके । तुरुष्कसिहके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि
च ॥' इति विश्वः । प्रविश्य प्रतीहारीति । तलक्षणं तु 'संधिविग्रहसंबन्धं नानाचारमुप-
स्थितम् । निवेदयन्ति याः कार्यं प्रतीहार्यरु ता मताः ॥' इति । द्वारमध्यास्तु हति 'अधिशीङ्-

प्रतीहारी—जयतु जयतु देवः । देव, भगवान्कौशिको द्वारमध्यास्ते ।
दशरथः—(सर्वभ्रमम् ।) किं कौशिकः ।

वामदेवः—अहं तमुपैत्य श्रौतेन विधिना पुरस्कृत्य प्रवेशयामि त-
पोनिषिम् । (इति प्रतीहार्या सह निष्कान्तः ।)

दशरथः—(सर्वभ्रम ।)

यः क्षत्रदेहं परितक्ष्य टङ्गेस्तपोमयैर्बाल्याणमुच्चकार ।

परोरजोभिः खगुणैरगाधः स गाधिपुत्रोऽपि गृहानुपैति ॥ २२ ॥

स्थासां कर्म' इति कर्मसंज्ञा । द्वारि तिष्ठतीत्यर्थः । अनादिष्ठोऽप्यतिविज्ञतया राजामि-
 प्रायज्ञः प्राह—अहमित्यादि । उपेत्य गत्वा श्रौतेन वेदोक्तेन । पुरस्कृतेति 'पुरोऽप्य-
 यम्' इति नित्यं गतिसंज्ञायां सत्यां ल्यबादेशः । अतिदुष्प्राप्यस्य प्राप्त्या स्वशुभहेतुताममि-
 ज्ञाय सहर्षं तर्कयन्नाह—य इत्यादि । स गाधिपुत्रोऽपि कौशिकोऽपि गृहान्गृहमुपै-
 त्यायाति । अपिरत्युक्तर्षसूचनाय । स कः । यस्तपोमयैस्तपःप्रचुरैस्तपकृतिभिर्वा टङ्गः पा-
 वाणदारणैः । 'टांकी' इति प्रसिद्धैः । क्षत्रदेहं क्षत्रियशरीरं परितक्ष्य तनूकृत्य । खण्डीकृत्योति
 यावत् । ब्राह्मणशरीरं ब्राह्मणजातिसंबद्धमुच्चकार कृतवान् । परोरजोभी रजसः परैः
 सात्त्विकैः । जात्याख्यायां वहुवचनम् । 'पारस्करप्रभृतीनां च' इति सुद्र निपातितः ।
 यद्वा रजोगुण आद्यो गुणस्तस्मात्परे ये सात्त्विकासामसाध तत्स्वरूपैः खगुणैरगाधो
 गमीरः । सात्त्विकतामसगुणसद्वावात्कौशिकस्यानुप्रहयोग्यता क्रोधशालिता च प्रका-
 शिता । परोरजस इति सुप्तुपेति समाप्तः । परितक्ष्येति 'तक्षु लक्षु तनूकरणे' ल्यप् ।
 ब्राह्मणमिति जातिपरम् । तेन ब्रह्मण इदं ब्राह्मणमित्यणि कृते 'ब्राह्मोऽजातौ' इति
 टिलोपो न भवति । यद्यपि विशुद्धमातापिनृयोनिजत्वं ब्राह्मणत्वमिति सर्वतात्त्विकसिद्धं
 तथापि क्षत्रियजातस्य परशुरामस्य योजनगन्धाजातस्य व्यासस्य च ब्राह्मणं तपःप्रभा-
 वादायथा तथास्यापीत्यदोषः । अचिन्त्यो हि तपःप्रभावः । को हि सागरमगस्त्य इव पि-
 वेदिति । 'गृहाः पुंसि च भूम्येव' इत्यमरः । 'टङ्गः पाषाणदारणः' इति च । 'रजोगुणे
 रजो रेणुः' इति विश्वः । 'अगाधमतलस्पर्शम्' इति । तपोमयेत्यत्र 'तत्प्रकृतवचने मयद्' ।
 विश्वामित्र इत्यत्र विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः । 'मित्रे च वौं' इति वीर्धः । तथा च पुंलि-
 ज्ञोऽपि मित्रशब्द इत्यवेयम् । यद्वा विश्वं मित्रं यस्य । पूर्ववदीर्घलम् । 'कच्चित्काम-
 प्रवेदने' । काममपेक्षितं निवेदयेत्यर्थः । कुशली कुशलयुक्त इति । ज्योतिरिव ज्योतिः

१. 'प्रतीहारः' इति पाठान्तरम् २. 'जयति जयति देवः'; 'जयतु देवः' इति पा-
 ठान्तरम् ३. 'किं कौशिकः' इत्यस्मादप्रे केषुचित्पुस्तकेषु 'प्रतीहारः—अथ किम्'
 इत्यधिकं दृश्यते ४. 'प्रतीहारेण सह' इति मूलपुस्तकेषु पाठः.

(ततः प्रविशति वामदेवोपदिद्यमानवत्मा विश्वामित्रः ।)

विश्वामित्रः—सखे वामदेव, त्वमधुनैव वसिष्ठाश्रमादागतोऽसि ।
कच्चित्कुशली तावदरुधतीनाम्ना पतित्रतामयेन ज्योतिषा सहचरितधर्मा
तत्रभवान्मैत्रावरुणिः ।

वामदेवः—विशेषेण पुनरद्य याज्यकुलमुपतिष्ठमाने चिरंतनप्रणयि-
नि कौशिंके ।

विश्वामित्रः—सखे वामदेव, चिरेण दशरथो द्रष्टव्य इति सर्वमनो-
रथानामुपरि वर्तमहे ।

वामदेवः—(सविनयम् ।) भगवन्कुशिकनन्दन, धन्यः स्वत्वयं राजा
सावित्रो यमेवमनुरुध्यन्ते मैवन्तोऽपि ।

विश्वमित्रः—सखे, धन्य एवायम् ।

नमन्त्रपतिमण्डलीमुकुटचन्द्रिकादुर्दिन-
स्फुरच्चरणपल्लवप्रतिपदोक्तदोःसंपदा ।

अनेन ससुजेतरां तुरगमेवमुक्तब्रम-
तुरंगाखुरचन्द्रकप्रकरदन्तुरा मेदिनी ॥ २३ ॥

पतित्रतालम् । सहचरितधर्मेति । ‘धर्मादनिक्चेवलात्’ इत्यनिच्समासान्तः । मैत्रावरुणि-
वेष्टिः । अर्थतः सुवंचाह—विशेषेणेत्यादि । याज्यकुलमुपतिष्ठमाने यजमानगृहं ल-
घुमिच्छति । ‘वा लिप्सायाम्’ इति तद् । चिरंतनप्रणयिनि पूर्वप्रेमवति । ‘सायंचिरम्—’
इति व्यः, तुट् च । ‘प्रियसुहृदि’ इति पाठे प्रियः प्रीतः । ‘इगुपधज्ञात्रीकिरः कः’ इति
कः । सुहृद्धोभन्न हन्मनो यस्य । पश्चात्कर्मधारयः । कौशिक इत्यत्र ‘यस्य च भा-
वेन भावलक्षणम्’ इति सप्तमी । अनुरुध्यन्ते कामयन्ते । ‘अनोरुध कामे’ इत्यसात् इत्यन्
दैवादिकः । सावित्रः सवितुरपल्यम् । धन्यः कथमयमित्यत आह—**नमदित्यादि** ।
अनेन राजा दशरथेन मेदिनी पृथिवी तुरगमेधोऽश्वमेधो यज्ञस्तदर्थं त्यक्तोऽनन्तरं ब्रह्म-
न्यसुरुंगोऽश्वस्तस्य यः खुरचन्द्रकप्रकरश्वन्द्रकलाकारखुरसमूहस्तेन दन्तुरा निप्रोत्तता
ससुजेतरामत्यर्थेन सद्गता । कर्मणि लिट् । ‘तिङ्गश्च’ इति तरप् । ‘किमेत्तिङ्गव्यधादाम्बद्व-
व्यप्रकर्षे’ इत्यामुः । कीदर्शेन । नमन्ती या राजमण्डली । ‘मण्डलं त्रिषु’ इत्यमरः । तस्मा

-
१. ‘वामदेव’ इत्यसाद्प्रे ‘कथय’ इत्यधिकं कवित् २. ‘विश्वामित्रे’ इति पाठा-
न्तरम् ३. ‘भगवन्तोऽपि’ इति पाठान्तरम्.

(पुरोऽवलोक्य सहर्षम् ।)

चिरादक्षणोर्जाङ्गं शमयति समसासुरवधू-

कचाकृष्णकीडाप्रसभसुभगंभावुकभुजः ।

त्रिलोकीजङ्घालोऽवलसहजतेजा मनुकुल-

प्रसूतिः सुत्राम्णो विजयसहकृत्वा दशरथः ॥ २४ ॥

सर्वे वामदेव, इयमनेन पीयूषतुषारसीकरासारविष्णी सुजनसंवाद-
कौतुकमेघलेखा पौरस्त्येनेव मरुता लोकनाथेन सहस्रशिखरीक्रियते ।

या मुकुटचन्द्रिका शिरोलंकारज्योत्स्ना तथा यदुर्दिनमिव दुर्दिनं तेन स्फुरन्यश्वरणपल-
वस्तेन प्रतिपदं पदे पदे स्थाने स्थाने उक्ता कथिता दोःसंपद्वाहुबलं यस्य ताहशेन ।
यद्वा प्रतिपदोक्तं व्यक्तोदितम् । यद्वा प्रतिपदोक्तं कण्ठोक्तम् । ‘चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना’
इत्यमरः । ‘मेघच्छब्देऽहि दुर्दिनम्’ इति च । ‘दोदैषा च भुजा भुजः’ इत्यपि । ‘दन्तुरस्तू-
चतदन्ते तथोचतनतेऽपि च’ इति मेदिनीकारः । इदानीमस्य शूरत्वं प्रकटयन्नाह—चि-
रादिति । अयं दशरथोऽक्षणोर्जाङ्गं जडतां विषयाग्राहकत्वं शमयति । उत्फु-
लनेत्रतामातनुत इत्यर्थः । समस्तदेल्यव्यक्तिकचाकृष्टिः केशाकर्षणं सैव क्रीडा तथा प्रसभं
हठेन सुभगंभावुको मनोहरीभूतो भुजो बाहुयस्य । तथा त्रयाणां लोकानां समाहार-
विलोकी तत्र जङ्घालमतिशीघ्राणं यदुज्ज्वलं साहजिकं तेजस्तद्यस्यास्ति सः ।
सुत्राम्ण इन्द्रस्य विजयसहकृत्वा विजयसहकारी । द्वितीयः सुभगंभावुक इत्यत्र असु-
भगः सुभगो भवतीति ‘कर्तरि भुवः खिष्णुच्छुक्तौ’ इति खुक्तः । ‘अरुर्द्धिषदजन्त्स-
स्य—’ इति सुम् । जङ्घाल इत्यत्र ‘प्राणिस्यादातो लजन्यतरस्याम्’ इति लच् । ‘जङ्घालो-
उत्तिजवसुख्यां’ इत्यमरः । ‘सुत्रामा गोत्रमिद्वज्ञी’ इति च । सहकृत्वेति सह करोतीत्यर्थे
‘सहे च’ इति कनिप् । इयमनेनेति । इयं सुजनानां महतां यः संवादो मिथोभाषणं
तत्र यत्कौतुकं तदेव मेघलेखा मेघश्रेणी । पौरस्त्येन प्राचीभवेन । यद्वा पुरःस्थितेन ।
मरुतेव मरुता देवेनेव लोकनाथेन दशरथेन सहस्रशिखरीक्रियते । विस्तीर्णा क्रियत इ-
त्यर्थः । अन्यापि च मेघलेखा मरुता वायुना विस्तीर्यते । ‘शिखरं शैलवृक्षाग्रविस्तारेष्वपि
दश्यते’ इति विश्वः । यद्वा यद्यमेतादशो मित्रं तत्कथमतिविरेणास्य दर्शनं क्रियत
इति वामदेववचनमाशङ्का विरद्धने निमित्तमाह—इयमनेनेति । अनेन लोकनाथेन दश-
रथेन यः सुजनसंवादस्तज्जन्यं यत्कौतुकं तदेव मेघलेखा मेघश्रेणी पौरस्त्येन पूर्वेदिगी-
शेन मरुता देवेनेनेन सह सहस्रशिखरीक्रियते । तथा च क्षणमप्येनमिन्द्रो न त्यजतीति
भावः । कीदृशी । धीयूषमेव यत्तुषारं हिमं तस्य सीकरोऽम्बुकणास्तसासारो धारा-
संपातस्तद्विष्णी । अमृतवर्षिणीत्यर्थः । अन्यापि मेघलेखा तुषारासारविष्णी पौरस्त्येन
मरुता पूर्ववातेन सहस्रशिखरीक्रियत इतस्ततः क्षिप्यत इति ध्वनिः । पौरस्त्येनेत्यन्न

वामदेवः—भगवन्, अद्य खलु दिलीपकुलकुशलकर्मकश्पलतानामङ्गु-
रग्निथिभिरुदीर्यन्ते किसलयानि । यदत्रभवानपि त्रिभुवनसनातनगुरुर-
वमसै नरेन्द्राय स्पृहयति ।

(इति परिकामतः ।)

दशरथः—(सहर्ष संप्रभमासनादुत्थायोपसृत्य च ।) भगवन्कुशिकनन्दन,
ऐक्षवाकः पङ्किरथोऽभिवादयते ।

विश्वामित्रः—खस्ति भवते सपरिवाराय ।

(इति सर्वे यथोचितमुपविशन्ति ।)

दशरथः—(संप्रश्रयम् ।) भगवन्विश्वामित्र,

कच्चित्कान्तारभाजां भवति परिभवः कोऽपि शौवापदो वा

प्रत्युहेन क्रतूनां न खलु मखभुजो भुजते वा हर्वीषि ।

‘दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यकृ’ । ‘सीकरोऽस्तुकणाः स्मृताः’ इत्यमरः । ‘मरुतौ पवनामरौ’ इति च । ‘धारासंपात आसारः’ इत्यपि । कुशलकर्माण्येव कल्पलता इति रूपकम् । ‘प्रनिर्नां पर्वपर्वी’ इत्यमरः । उदीर्यन्ते प्रकाश्यन्ते । सनातनो नित्यः । न-रेन्द्रायेत्यत्र ‘स्पृहेरीप्सितः’ इति संप्रदानता । इक्षवाकुर्मनुवंशजो राजा । ‘तस्या-पत्यम्’ इत्यण् । ‘दाण्डिनायन-’ इत्यादिना टिलोपः । भगवन्निति । ‘आर्येति नृपतिर्विंश्ट तथायुष्मन्निति द्विजः । भगवन्नाह राजा तं राजन्निति तपोधनः ॥’ इति भरतः । पङ्किरथ इति पङ्किरथव्दो दशसंख्यावाचको लक्षणया दशरथे वर्तते । ‘गुरो-र्नम न शृण्यादात्मनः कृपणस्य च’ इति निषेधादशरथ इति साक्षात्रोक्तम् । ‘पङ्किर्द-शाक्षरच्छन्दोदशसंख्यालिषु ख्रियाम्’ इति मेदिनीकरः । खस्ति कुशलम् । ‘खस्त्याशीः-क्षेमपुष्यादौ’ इति विश्वः । भवते इत्यत्र ‘नमःखस्ति-’ इत्यादिना चतुर्थी । ‘परिवारः परिजने खड्कोषेऽपि जड्मे’ इति विश्वः । सपरिवारायेति सह परिवारेण वर्तत इति । ‘तेन सहेति तुत्ययोगे’ इति समासः । ‘वोपसर्जनस्य’ इति सहस्य सः । ननु ‘प्रकृत्याशिषि’, ‘अगोवत्सहलेषु’ इत्याशीर्विवक्षयां प्रकृतिभावप्राप्त्या सहभाव एव भवेत्, न तु सभाव इति । अत्र केवित । इहाशीर्विवक्षया अभावात्खस्तीत्यादिना प्रश्न-स्यैव करणात् । अन्ये लाशीर्विवक्षयात्र, न तु प्रश्नः, तेन ‘सहपरिवाराय’ इत्येव पाठः । अनयोरुत्तरः पक्षः साधीयानिव । दशरथाभिवादनानन्तरं विश्वामित्रस्याशीर्दानस्यैवोचित-त्वात् । अत एव ‘कच्चित्कान्तारभाजाम्’ इत्यादिना प्रश्नयूर्पूर्वकं दशरथप्रश्नोऽपि संगच्छत इति । अन्यथा प्रश्नानन्तरमुत्तरदानस्यैवोचितत्वादिति विश्वामित्रस्यागमननिमित्तं विक-ल्पयन्नाह—कच्चिदिति । कच्चित्कथय कान्तारभाजां महारण्यवासिनां कोऽपि शौवा-

१. ‘उदौर्यन्ते’ इति पाठान्तरम्. २. ‘सप्रणयम्’ इति पाठान्तरम्.

कर्तुं वा कच्चिदन्तर्वसति वसुमतीदक्षिणः सप्तन्तु-
र्यत्संप्राप्तोऽसि किं वा रघुकुलतपसामीदशोऽयं विवर्तः ॥ २५ ॥

विश्वामित्रः—(विहस्य ।)

जनयति त्वयि वीर दिशां पतीनपि गृहाङ्गनमात्रकुदुम्बिनः ।
रिपुरिति श्रुतिरेव न वास्तवी प्रतिभयोन्नतिरस्तु कुतस्तु नः ॥ २६ ॥

पदः श्वापदकृतः परिभवोऽभिभवो भवति यसद्वेतोः संग्रासोऽसीति सर्वत्र प्रश्ने योज्यम् । यद्वा कान्तारभाजां दुर्गवर्तमेसेविनाम् । दस्यूनामिति यावत् । परिभवोऽभिभवः कोऽप्यनिर्वचनीयोऽस्ति । शौवापदो वाभिभवोऽस्ति । अथवा कर्तूनां यज्ञानां प्रत्यू-हेन विवेन मखभुजो देवा हर्वीषि हवनीयदव्यं घृतादि न खलु भुजते न वा भक्षयन्ति खलु । जिज्ञासामाह—अयं नखलशब्दो वितर्कं वा । वसुमती पृथ्वी दक्षिणा यस्य तादृशः सप्तन्तुर्यज्ञो वान्तर्मनसि वर्तते । किमर्थेमिलपेक्षायामाह—कर्तुमिति । अत्र कर्तुमिलस्यापेक्षया यज्ञस्य यद्यपि कर्मत्वं तथा चानमिहिते कर्मणि द्वितीयायां सप्तन्तु-मिति युज्यते । तथापि वसतीति प्रधानकियया प्रथमसंबन्धात्तदपेक्षया यज्ञस्य कर्तु-त्वेऽभिहिते कर्तरि प्रथमैव भवति । प्रधानकियान्वयस्याभ्यर्हितत्वदिल्लिपेयम् । तथा चाचार्यकारिकाप्यत्र—‘यदेवोक्तं विशेष्येण तिडा वा यदि वा कृता । विशेषणकियानुकू-मप्युक्तं तद्भवेदिति’ ॥ इति । आनीय गुरुः पूज्यते, आमच्यु ब्राह्मणो भोजयत इत्यस्योदाहरणम् । पृथ्वी दक्षिणं यज्ञं वा कर्तुं मनो वलत इति तात्पर्यम् । किं वा न परिभवः, न वा करुप्रत्यूहः, न वा यज्ञारम्भः, किं च रघुवंशतपसामीदशः परिणामो यत्वमस्मद्दृहमाग-तोऽसीति भावः । शुन इव पदमस्येति श्वापदो व्याघ्रः । ‘अन्येषामपि दश्यते’ इति दीर्घः । ‘तस्येदम्’ इत्यणि ‘द्वारादीनां च’ इत्यैवि शौवापदमिति रूपम् । ‘शौवापदो वः’ इति पाठे वो युष्माकं कान्तारभाजामिलन्वयः । ‘कान्तारोऽव्य्री महारण्ये बिले दुर्गमवर्तमनि’ इति मेदिनीकरः । ‘विश्वोऽन्तरायः प्रत्यूहः’ इत्यमरः । ‘सप्तन्तुर्मखः करुः’ इति च । ‘वि-वर्तः परिणामे स्यात्’ इति मेदिनीकरः । रामभद्रप्रासिलृपस्वकार्यसिद्ध्यर्थं दशरथं स्तो-तुमुक्तमते—जनयतीति । इह ‘जनीजृष्ट—इति मित्संज्ञा । ‘मितां हस्तः’ इति हस्तः । हे वीर, दिशां पतीनपि दिक्पालानपि । यद्वा दिशां नराणां पतीबृपतीन् । ‘वैश्यप्रे-ष्यनरा दिशः’ इति धरणिः । गृहाङ्गनमात्रकुदुम्बिनो गृहाङ्गनमात्रावस्थायिनः । तद्भव्यत्वदीयाङ्गनावस्थितत्वात् । त्वयि जनयति सति रिपुः शत्रुरिति वास्तवी वस्तुसिद्धा श्रुतिरेव न श्रवणमेव न । तुशब्दः पुनरर्थे । नोऽस्माकं प्रतिभयं शत्रुप्रभृतिराससदुज्ज-

अपि च ।

दत्तेन्द्राभयविभ्रमाद्गुतभुजासंभारगम्भीरया

तद्वृत्या शिथिलीकृतस्त्रिभुवनत्राणाय नारायणः ।

अन्तस्तोषतुषारसौरभमयश्वासानिलापूरण-

प्राणोत्तुङ्गभुजंगतत्पमधुना भद्रेण निद्रायते ॥ २७ ॥

दशरथः—(सचैलक्षस्मितम् ।) भगवन्निश्चामित्र, अभ्यमित्रीणस्य तत्र-

तिस्तदुत्थानं कुतोऽस्तु । अपि तु न कुतोऽपीति भावः । मात्रपदेन तेषामकिंचित्करत्वं सूचितम् । अत्राङ्गेनशब्दो णकारान्त इति केचित्पठन्ति, तदप्रामाणिकम् । न च पृष्ठोदरादिपाठेन णखमिति वाच्यम् । पृष्ठोदरादिपाठे प्रमाणाभावात् । तथाविधानुप्रासयमकादेरदर्शनात् । प्रत्युत ‘तर्वगपश्चमोपान्तमङ्गनं केवलं विदुः’ इति शब्दभेददर्शनात् । ‘अङ्गनं प्राङ्गणे याने कामिन्यामङ्गना मता’ इति भेदिनीकरादिकोषे नान्तवर्गे तस्य पाठाचेत्यवधेयम् । ‘भयंकरं प्रतिभयम्’ इत्यमरः । ‘प्रतिश्रयः सभायां वाचये प्रतिभयं भये’ इति विश्वः । पुनः सुतिमाह—दत्तेत्यादि । न भयमभयम्, विभ्रमो विलासः, अद्गुतमार्थयम्, विभ्रमस्याद्गुतं विभ्रमाद्गुतम्, अभयं च विभ्रमाद्गुतं चेत्यभयविभ्रमाद्गुते । इन्द्रेण सह पष्टीसमासः । दत्ते इन्द्राभयविभ्रमाद्गुते यथा भुजया तादृशी च भुजा चेति कर्मधारये ‘त्रियाः—’ इत्यादिना पुंवद्गावः । तस्याः संभारो भारणं पूर्णत्वं वा तेन गम्भीरयानाकलितस्तस्तपया तद्वृत्या तदीयशौर्यादिव्यापारेण नारायणस्त्रिभुवनरक्षायै शिथिलीकृतः सन् । उक्तं च—‘सृजत्यजो रक्षति शार्ङ्गपाणिः’ इति । अन्तस्तोषेणाभ्यन्तरहर्षेण यस्तुषारसौरभमयः शीतलः सुगन्धिश्च तथाविधः श्वासानिलश्चेति समासः । तेनापूरणं पूर्तिर्यस्य प्राणस्य वातविशेषस्य तेनोत्तुङ्ग उच्छ्रृतो यो भुजंगः सर्पः स एव तत्पं शयनीयं यथा स्यादेवम् । अतुना संप्रति भद्रेण सुखेन । रक्षाव्याकुलतारहितत्वात् । निद्रायते । निद्रां करोतीर्थ्यः । अयमभिप्रायः—शेषे शेते भगवान्, सर्पस्य च वायुर्भक्ष्यः, तथा च श्वासानिलभक्षणात्तस्य स्वास्थ्य उपजायमाने देहस्य समत्वं जातम्, तेन भगवतः सुखेन निद्रा भवतीति । एतेनेन्द्रादीनामभयदातृत्वेनास्मदादीनामभयप्रदातृत्वं भवतामीषत्करमिति भावः । ‘तुषारः शीतलः शीतः’ इत्यमरः । ‘दोर्देषा च भुजा भुजः’ इत्यपि । ‘तत्पं तु शयनीये स्यात्’ इति धरणिः । निद्रायत इति ‘कर्तुः क्यद्’ इति क्यद् । सचैलक्षस्मिति । वैलक्षं संकोचः । त्रिभुवनश्च-

१. ‘इहाङ्गपदेऽनुविधायकाभावाणत्वश्रुतिरयुक्ता’ पृष्ठोदरादित्याण्णत्वमित्यपि वचोऽमूलकमेव, प्रत्युत ‘अङ्गनं प्राङ्गणे जाले कामिन्यामङ्गना मता’ इति विश्वादिकोषात् ‘तर्वगपश्चमोपान्तमङ्गनं केवलम्’ इति शब्दप्रकाशाच्च नान्तत्वमेवेत्यवधेयस्मिति मालती-माधवटीकायां प्रथमाङ्के जगद्वरः ।

भवतः सुनासीरस्य नासीरपूरकेण पदातिपरमाणुना मयापि कदाचिदुद्धृतं
घनुर्यन्मूलोऽयमलीकलोकप्रवादो भवन्तमप्याप्याययति ।

विश्वामित्रः—(सोत्साहस्रितम् ।) संखे,

त्रैलोक्याभयलभकेन भवता वीरेण विस्तारित-
स्तज्जीमूहृत्मण्डनधनुःपाण्डित्यमाखण्डलः ।

किं चाजस्तमखापितेन हविषा संफुल्लमांसोल्लस-
त्सर्वाङ्गीणवलीविलुप्तनयनव्यूढः कथं वर्तते ॥ २८ ॥

वामदेवः—महाराज भूकश्यप, यथाह भगवान्कौशिकः । स्वयमनेकधा
सुधर्मायामध्यक्षीकृतमहमपि ब्रवीमि ।

रोलंकारभूतोऽपि मामयं विश्वामित्रः केशवेन्द्राभ्यामर्हणीयाभ्यामुत्कर्षयतीत्यत्राश्रवणश्र-
वणयोरप्यनौचित्यमित्युभयतःपाशा रञ्जुरिति भावः । अत्र तावत्प्रथमपाशमपासयितुं
स्मितमिति । ‘सोत्प्रासः स मनाकृस्मितम्’ इत्यमरः । ‘अलक्ष्यदशनद्वारं स्मितमिच्छन्ति
सूरयः’ इति भरतः । द्वितीयपाशमपासयन्नाह—अभ्यमित्रीणस्येत्यादि । अभ्यमि-
त्रीणिस्य शत्रोरलमभिमुखं गच्छतः । ‘अभ्यमित्राच्च च’ इति चकारात्खः । ‘यो गच्छ-
ल्यलं विद्विष्टः प्रति । सोऽभ्यमित्रोऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीणः—’ इत्यमरः । सुनासी-
रस्येन्द्रस्य । ‘सुनासीरः पुरुद्धृतः पुरंदरः’ इत्यमरः । ‘नासीरोऽप्रगन्तरि’ इति विश्वः ।
पदातिषु मध्ये परमाणुरतिलघुः । ‘अलीकं लप्रियेऽनुते’ इत्यमरः । प्रवादोऽत्र प्रकृष्टवचनम् ।
आप्याययति तृप्तं करोति । ‘आप्यायी वृद्धो’ । णिचि कृते रूपम् । अयमेताहशोऽप्य-
त्यन्तं शतमखपक्षपाती, तस्मादवश्यमध्वररक्षक इत्यमित्रायादाह—सोत्साहस्रिति ।
तत्फलितमसदायासेनेति भावः । खोद्देशसिद्धये वारंवारं सुतिपूर्वकमुत्तरलयति—
त्रैलोक्येति । भवता वीरेणेति सहेतुकं विशेषणम् । आखण्डल इन्द्रः । जीमूते भेदे
सुहृत्तमत्यकालं मण्डनमाभरणं यद्गुरुस्तस्य पाण्डित्यं कौशलं विस्तारितस्त्याजितः ।
त्रैलोक्यस्याभयलभकेनाभयप्रतिभुवा । किं च स इन्द्रः कथं वर्तते । कष्टसृष्ट्या तिष्ठति ।
तदभावे हेतुमाह—अजस्वेत्यादि । अनवरतमखापितेन यज्ञदत्तेन हविषा घृतादिना
संफुलं प्रवृद्धं यन्मांसम् । देवानां हविर्भुक्त्वात् । तेनोळसन्त्युद्गच्छन्ती या सर्वाङ्गीणा
सर्वाङ्गव्यापिनी वली त्रिवली तया विलुप्त आच्छादितो नयनव्यूहो लोचनसमूहो यस्य
स तथा । सर्वाङ्गीणेति तद्याप्रोतीत्यर्थे ‘तत्सर्वादेः’ इति खः । ‘घनजीमूहुदिर—’ इत्य-
मरः । ‘आखण्डलः सहस्राक्षः’ इति च । ‘व्यूहसर्कसमूहोः’ इति विश्वः । वामदेवो
विश्वामित्रवाक्यं द्रढयितुं दशरथं प्रोत्साहयति—यथाहेत्यादि । भूकश्यप इति दश-

-
१. ‘सोत्प्रासस्मितम्’ इति पाठान्तरम्.
 २. ‘संखे इत्यस्मादभे ‘दशरथ’ इत्यधिकं क-
वित्.
 ३. ‘वामदेवः’ इत्यस्मादभे ‘विहस्य’ इत्यधिकं कवित्.
 ४. ‘यदाह’ इति पाठान्तरम्.

त्वय्यर्धासनभाजि किंनरगणोदीतैर्भवद्विक्रमै-
रन्तःसंभृतमत्सरोऽपि भगवानाकारगुसौ कृती ।
उन्मीलद्वयदक्षिणभुजारोमाश्चविद्धोच्चर-
द्वाष्पैरेव विलोचनैरभिनयत्यानन्दमाखण्डलः ॥ २९ ॥

दशरथः—(सम्प्रितम्) वामदेव, त्वमपि भगवन्तं गाविनन्दनमनु-
प्रविष्टोऽसि ।

एतसै समराङ्गणप्रणयिने तिष्ठेत कः प्रज्वल-
दम्भोलिद्युतिमण्डलोद्भृत्सुजस्तम्भाय जम्भारये ।
निर्यद्विर्वहिरेष रोषदहनज्योतिःस्फुलिङ्गैरिव
स्वै रज्यद्विरपीक्षणैः समतनोदामेयमत्रं द्विषाम् ॥ ३० ॥

रथस्य नामान्तरम् । अनेकधेत्यत्र ‘संख्याया विधायें धा’ इति धा । सुवर्मायां देव-
सभायाम् । ‘स्यात्सुधर्मा देवसभा’ इत्यमरः । अध्यक्षं प्रत्यक्षम् । त्वयीति ।
त्वय्यर्धासनभाज्यर्धासन उपविष्टे सति, आखण्डल इन्द्रो विलोचनैरेवानन्दं हृष-
मभिनयति प्रकाशयति । कीदृशः । किंनरगणैरुदीतैरुचैगतैर्भवत्पराक्रमैरन्तरभ्यन्तरे
संभृत उद्दिष्टो मत्सरो मात्सर्यं पराभ्युदयासहिष्णुता यस्य सः । खपराक्रमाति-
रिक्तत्पराक्रमश्रवणात् । आकारगुसौ बाह्यविकारगोपनक्रियायां कृती कुशलः ।
दशरथो मत्कोषं मा जानालिख्याशयात् । लोचनैः कीदृशैः । उन्मीलद्यो भवदीय-
दक्षिणभुजारोमाश्चः । खपराक्रमश्रवणात् । तेन रोमाशेन विद्धा वेधिता अत एवो-
चरन्त उद्गच्छन्तो बाष्पा येतु तैः । अश्रुणः पूर्वावस्था बाष्पः । ‘मत्सरो मक्षिकायां
स्यान्मात्सर्यकोषयोः पुमान्’ इति मेदिनीकरः । ‘विद्धं स्यादेधिते क्षिसे’ इति च ।
अनुप्रविष्टो मिलितः । एतसा इति । एतसै जम्भारय इन्द्राय कस्तिष्ठेत क आत्मानं
प्रकाशयेत् । अपि तु न कोऽपि । ‘प्रकाशनस्येयाख्योश्च’ इति तद् । ‘श्लाघद्वृद्-’ इति
संप्रदानता । समराङ्गणप्रणयिने सङ्ग्रामाङ्गणसाधवे । प्रज्वलन्यो दम्भोलिर्वज्रं तस्य द्युति-
मण्डलेन तेजःसमूहेनोद्भृतः ख्यातो भुजस्तम्भो यस्य तस्मै । सङ्ग्रामाङ्गणे शत्रोरनव-
स्थाने हेतुमाह—निर्यद्विरिति । एष इन्द्रो द्विषां शत्रूणामामेयमत्रं समतनोद्विस्ता-
रितवान् । कैः । स्वै रज्यद्विरपि स्वयं रक्तीभवद्विरपि लोचनैः । ‘कुषिरजोः प्राचां श्यन्

१. ‘बन्धोच्चरत’ इति पाठान्तरम्. २. ‘सखे वामदेव’ इति क्वचित्.
अन० ४

विश्वामित्रः—(सगौरवं दशरथबाहुमास्तशन् ।) राजर्णे वसिष्ठशिष्य,
संवृत्तोऽयं यदि तव भुजच्छायया संप्रतीन्द्रो
निर्विघ्नश्रीरियमभिनवा कीदृशी ते प्रशस्तिः ।
इक्ष्वाकूणां लिखितपठिता स्वर्वधूगण्डपीठ-
क्रीडापत्रप्रकरमकरीपाशुपाल्यं हि वृत्तिः ॥ ३१ ॥

दशरथः—भगवन्सर्वाङ्गुलिनिधे, भगवन्तमनुगन्तुमुक्तिप्रत्यक्तिकया के
वयम् । एवं किल त्रिशङ्कुसंकीर्तनोपस्थ्यानपारवृद्धानः पौराणिकाः
कथयन्ति ।

त्रासोत्कम्पत्रिदशपरिषन्मौलिमाणिक्यमाला-
बालादित्यप्रकरकिरणसेरपादारविन्दे ।
प्राचीमेतां भुवनरचनामन्यथा निर्मिमाणे
कार्पण्योक्तीस्त्वयि रचितवानन्तरायं महेन्द्रः ॥ ३२ ॥

परस्मैपदं च' । कीदृशैः । वहिर्निर्यद्धिर्बहिर्निर्गच्छद्धिः । रोपदहनस्येति रूपकम् । ज्योतिः-
स्फुलिङ्गैः । ज्योतिर्युक्तामिकणैरिवेत्यर्थः । 'त्रियु स्फुलिङ्गोऽमिकणः' इत्यमरः । 'दम्भो-
लिरशनद्वयोः' इति च । अम्भोरिदमामेयम् । 'सर्वत्रामिकलिभ्यां ढक्' । आमृशनस्पृशन् ।
विश्वामित्रो राजर्णिलं दृढयितुं वसिष्ठशिष्येति संबोधनमाह—संवृत्तोऽयमिति । तव
भुजच्छायया भुजाश्रयेण भुजलक्ष्म्या वा निर्विघ्नश्रीः संप्रतीदानीं यद्यमिन्द्रः संवृत्तः
संपन्नस्तदेयं तव कीदृशी नूतनाभिनवा प्रशस्तिः सुतिः । अपि तु न कापि । प्रशस्ते-
रप्राशस्ये वीजमाह—हि यत इक्ष्वाकूणां रघूणां स्वर्वधूनां देवस्त्रीणां यो गण्डपीठेषु
क्रीडापत्रप्रकरः पत्रावलीसमूहसत्र मकरी जलजन्तुविशेषवृत्ती तस्याः पाशुपाल्यं रक्षा
संव वृत्तिः स्थितिः । लिखिता पठिता चेति समासः । लोकोक्तिरियम् । देवकृत्यमपि
भवानेव करोतीति भावः । सर्वाङ्गुलिनिधे इति वक्ष्यमाणाङ्गुलिनिधिरित्यात्संबोधनम् ।
उक्तिप्रत्यक्तिकया भाषोत्तरेण के वयम् । अपि तु न केऽपि । अशक्ता इत्यर्थः । किल
आगमे । संकीर्तनमित्यविकरणे त्युद् । उपाख्यानमितिहासः । दृश्यान इत्यत्र 'दशेश्व'
इति कनिप् । पौराणिका इति पुराणं जानन्ति । 'आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यष्टव-
क्तव्यः' । सांप्रतं विश्वामित्रं स्वोतुमुपकमते—त्रासोत्कम्पेति । त्रिदशपरिषद्वसभा ।
माणिक्यं रत्नमेदः । तस्य लोहितलाद्वालसूर्येण रूपणम् । स्मरं विकासि । एतां प्राचीं
पुरातनीं निर्मिमाणे कुर्वाणे । 'माह् माने' शानच् । द्विवेचनमिलम् । कार्पण्योक्तीदैन्यव-

१. 'दशरथस्य बाहुं स्पृशन्'; 'दशरथबाहुमास्तशन्' इति पाठान्तरम्.

(विहस्य ।)

जवादाराद्वं त्वामुपनमति वर्गे दिविषदा-
 मैपव्यस्तो मन्दैरजनि रथहैसैः कमलभूः ।
 नियच्छामो जिह्वां न तव चरितेभ्यः किमुत ते
 सुधासश्रीचीनामतिपतति वाचामवसरः ॥ ३३ ॥

(अञ्जलि बद्धा ।) भगवन्, प्रैसीद तावत् । उत्तरोत्तरेषां महोत्सवानां
 कदाचिदपि न तृप्यन्ति पुंसां हृदयानि, यदियं त्वदुपस्थानमुलभसंभा-
 वनातिप्रसङ्गसंगीतनर्तकी मे चित्तवृत्तिर्नियोगेऽनुग्रहाय स्पृहयति । अपि च ।

चनानि । अन्तरायं विघ्नम् । ‘पुरा विश्वासिनेणान्या सुष्ठिः कर्तुमारव्या । अनन्तरमि-
 न्द्रादीनां दैन्योक्त्या पादपातेन च समुपशमिता’ इति पुराणम् । ब्रह्मणोऽपव्यस्तता-
 मुत्प्रेक्ष्याह—विहस्य जवादिति । जवादैगादिविषदा देवानां वर्गे त्वामाराद्वमुपनम-
 त्युपनते सति कमलभूवैद्या मन्दैमन्थरगमनै रथहैसै रथबद्धहैसैरपव्यस्तोऽजनि विसंस्थुलो
 जातः । सत्त्वरकार्ये मन्दगमनादपव्यस्तता । तव चरितेभ्यो जिह्वां न नियच्छामो
 न निवारयामः । वयं ब्रूम एव तव चरितानीत्यर्थः । किं तु सुधासश्रीचीनाममृतसहच-
 रीणां तव वाचामवसरः प्रस्तावेऽतिपतत्यतिकामति । लदागमनप्रयोजनं ज्ञातुमिच्छासि
 तैदादेशयेति भावः । अत्र चरितेभ्य इति पञ्चमी । ‘प्रस्तावेऽवसरो वर्षे’ इति विश्वः ।
 ‘व्यस्तो विसंस्थुले ख्याते’ इति धरणिः । यद्वा चरितेभ्य इति चतुर्थी । तव चरितेभ्यो
 जिह्वां न नियच्छामो वयं न दद्यो दातुमसमर्थाः किमुत किं च सुधासश्रीचीनां तव
 वाचामवसरोऽतिकामति । दाणो यच्छादेशः । सप्रीचीनामिति अश्वते: सहशब्दोपप-
 दात् ‘ऋत्विक्—’ आदिसूत्रेण किन् । ‘सहस्र्य सप्तिः’ । ‘अश्वते श्वोपसंख्यानम्’ इति
 ढीप् । ‘अचः’ इत्यकारलोपः । ‘चौ’ इति दीर्घः । उत्तरोत्तरेषामग्रिमाग्रिमाणाम् ।
 महोत्सवानामिति करणे पष्टी । अत्र यद्यपि पष्टीविधायकं प्रमाणं नास्ति, तथापि
 ‘पूरण—’ इत्यादिसूत्रेण पष्टीसमासनिषेधात्कणे पष्टीनुमीयते । यथा—‘नाभिस्तुप्यति
 काष्ठानां नापगानां महोदधिः’ इति । उपस्थानं पूजास्त्वादिकम् । यद्वोपस्थानमुप-
 स्थितिः । संभावना गौरवम्, तस्या अतिप्रसङ्गोऽतिशयः स एव संगीतं तत्र नर्तकी ।
 नियोग आज्ञा तद्रूपोऽनुग्रहस्तमै स्पृहयति । ‘स्पृहेरीप्सितः’ इति संप्रदानता ।

१. ‘अपव्यस्तः’ इति पाठान्तरम् । २. ‘अभिपतति’ इति पाठान्तरम् । ३. प्रसी-
 दत्तामुत्तरोत्तरेषाम्’ इति पाठान्तरम् । ४. ‘नियोगानुयोगाय’ इति पाठान्तरम् ।

एताभिस्तव कौतुकोक्तिभिरपि त्रैविद्यमूर्तेरिव
त्वष्टस्यामरशिल्पिना दिनकृतोऽवच्छेदवेदाक्षरैः ।

पूताः सो वयमय यद्यपि तंदप्याज्ञामपि स्यामहो
वोहुं विष्टिरनर्धता रघुकुले कल्पान्तमुन्मीलतु ॥ ३४ ॥

विश्वामित्रः—(विहस्य ।) ऐन्दुमतेय, किमन्यन्नियोज्यम् ।

निर्मुक्तशेषधवलैरचलेन्द्रमन्थ-

संक्षुब्धदुग्धमयसागरगर्भगैरैः ।

राजन्निदं बहुलपक्षदलन्मृगाङ्क-

च्छेदोज्जवलैस्तव यशोभिरशोभि विश्वम् ॥ ३५ ॥

एताभिरिति । एताभिस्तव कौतुकोक्तिभिरपि परिहासवचनैरपि यद्यपि वयं पूताः पवित्राः सः, तदपि तथापि तवाज्ञां वोहुमुदोहुं विष्टिः कर्मकरः स्यां भविष्यामि । कैरिव । त्रिविद्यैव त्रैविद्यम् । स्वार्थं ध्यज् । मूर्तिः शरीरम् । त्रैविद्यमूर्तेभिवेदीशरीरस्य दिनकृतः सूर्यस्यावच्छेदाः खण्डानि तान्येव वेदात्तेषामक्षरैरिव । तथा च वेदतुल्योक्तिसंबन्धात्पावित्र्यं युज्यत एव । अमरशिल्पिना विश्वकर्मणा लष्टस्य । कुन्दे तनूकृतस्येत्यर्थः । ‘तक्षु लक्षु तनूकरणे’ । कर्मणि च्छः । पुरा विश्वकर्मणा सूर्यः कुन्दे निधाय सुन्दरीकृतः—इति पुराणवार्ता । नियोगकरणे फलमाह—रघुकुलेऽनर्धतोऽमृत्युता । अतिपूज्यता वा । कल्पान्तं कल्पपर्यन्तमुन्मीलतु प्रकाशताम् । तवाज्ञाकरणादिति भावः । ‘विष्टिः कर्मकरे त्रिषुष्टु इति मेदिनीकरः । कल्पान्तमिति ‘कालाध्वनोः—’ इति द्वितीया । ऐन्दुमतेय इन्दुमती-पुत्रः । ‘खीभ्यो ढक्’ । नियोज्यं वक्तव्यम् । निर्मुकेति । हे राजन्, तव यशोभि-विश्वमशोभि । दीप्तमित्यर्थः । कीदर्शः । बहुलः कृष्णपक्षोऽर्धमासः । बहुलपक्षे कृष्णपक्षे यो दलंस्तुटन्मृगाङ्कथन्द्रस्तस्य यश्छेदः खण्डं तद्वद्वज्वलैः । निर्मुको मुक्तकञ्जुको यः शेषनामा सर्पस्तद्वज्वलैः । अचलेन्द्रो मन्दरसंज्ञकोऽदिः स एव मन्थो मन्थनदण्डस्तेन संक्षुब्धो मथितो यो दुग्धमयः सागरः क्षीरसुमदस्तस्य गम्भोऽभ्यन्तरं तद्वद्रैरैः श्वेतैः । संक्षुब्धे-त्वत्र ‘क्षुब्धस्वान्तन्धावान्त—’इत्यादिना मन्थे क्षुब्धनिपातनादपशब्दता नाशङ्का । क्षुब्ध इत्येतत्परो निपातः । न तु संक्षुब्ध इत्यत्रापि । सोपसर्गेऽनियमात् । यद्वा मन्थे भाव्ये क्षुब्ध इत्येव भवति, क्षोभे तु क्षुभितं क्षुब्धमिति द्रव्यमपि भवतीति निपातार्थः । यद्वा क्षुभ्य-तेऽनेनेति क्षुप् । सम्यक्प्रकारेण क्षुपं दधातीति संक्षुब्ध इति । ‘निर्मुको मुक्तकञ्जुकः’ इत्यमरः । ‘गौरः पीतेऽरुणे श्वेते’ इति मेदिनीकरः । ‘बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृतिकासु लियां भून्नि विहायसि नपुंसकम् ॥ पुंस्यमौ कृष्णपक्षे च

पुनरिदानीमपि ।

यशःस्तोमानुच्छैरुपचिनु चकोरप्रणयिनी-
रसज्ञापाणिडत्यच्छिदुरशशिधामभ्रमभरान् ।

अपि त्वतेजोभिस्तमसि शमिते रक्षतु दिशा-
मसौ यात्रामैत्रीं नभसि नितरामम्बरमणिः ॥ ३६ ॥

किं तु केतिपयरात्रमायुधसधीचा रामभद्रेण संनिहितवैतानत्रतानामसाकमा-
श्रमपदं सनाथीकरिष्यते । अपि च ।

वाच्यवत्त्राज्यकृष्णोः’ इति मेदिनीकरः । रामभद्रप्रदानेन किमस्माकं प्रयोजनं स्यादिति
दशरथस्याग्रिमशङ्कामाशङ्का तविरासाय प्रदानफलमाह—पुनरिदानीमपीत्यादि ।
इदानीमप्युच्छैरत्यर्थं यशःस्तोमान्यशःसमूहानुपचिनूपचयं नय । रामभद्रप्रदानेनेति भावः ।
किंभूतान् । चकोरस्य प्रणयिनी प्रिया चकोरी तस्या रसज्ञा जिह्वा तस्या यत्पाणिडत्यं
प्राचीर्ण्यं तस्य छिदुरं मेदकर्तुं यच्छशिधाम चन्द्रतेजस्तस्य भ्रमोऽतद्रति तत्प्रकारं ज्ञानं
तस्य भरः प्राचुर्यं येषु तान् । उपचिन्त्विति ‘उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्’ इति हेञ्चकृ ।
अयमर्थः—दर्शनेन तावन्न ज्ञातम्, रसनेनापि चकोरीभिर्ज्ञातम्, ऋत्वात्तासां मौगध्यं
यतः । छिदुरमित्यत्र ‘विदिभिदिच्छिदेः कुरच्’ इति कुरच् । वृत्तिकारसु वर्कमर्कर्त्येव
कुरच्’ इत्याह । अत ईदृशी योजना विधेया—चकोरप्रणयिनीरसज्ञापाणिडलेन छिदुरः
स्वतश्छेदनशीलः शशिधामभिः सह भ्रमभरो येषां तान् । ताभिस्तावद्रसज्ञापाणिडलेन
ज्ञातमसौ शशिकरः । दर्शनेन ज्ञायते किमिदं यशः शशितेजो वेति । एतेन यशसामिति-
शयो नैर्मल्यं च दर्शितम् । ‘अतिशयो भरः’ इत्यमरः । इदानीं यशस उत्कर्षमुख्या
प्रतापोत्कर्षमाह—अपीति । त्वतेजोभिस्त्वत्किरणैः प्रभावैर्वा तमस्यन्धकारे शोके वा
शमिते शार्नित नीते सत्यसावम्बरमणिः सूर्यो दिशां यात्रामैत्रीं गमनेन मैत्रीं मित्रलं यदि
न रक्षति नितरां रक्षतु तथापि न कापि हानिः । यसां दिशि रविरुद्देति सा प्राचीत्यादि
व्यवहारमात्रे तदन्वयात् । दिशां तमोनाशस्य त्वप्रतापैरेव कृतत्वादिति भावः । ‘छिदुरं
छेदनद्रव्ये’ इति मेदिनीकरः । ‘स्तोमौघनिकरत्रात्’ इत्यमरः । ‘रसज्ञा रसना जिह्वा’
इति च । ‘तेजः प्रभावे किरणे’ इति विश्वः । ‘तमो ध्वान्ते च शोकेऽपि’ इति च ।
‘द्युमणिस्तरणिर्मित्रः’ इत्यमरः । अधुना प्रयोजनमुद्भाट्यति—किं त्विति । कतिपयरा-
त्रमिति कतिपयशब्दरात्रयोर्विशेषणसमासं कृत्वा ‘अहःसर्वैकदेश—’ इत्यादिनाच् समासा-
न्तात् ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया । ‘पोटायुवति—’ इत्यनेन तु समासे दार-
कतिपयवत्परनिपातः स्यात् । आयुधसधीचायुधद्वितीयेन । वितानो यज्ञस्तस्येदं वैतानं
ब्रतम् । ‘वितानो यज्ञ उल्लोचे’ इति मेदिनीकरः । संनिहितयज्ञकर्मणामित्यर्थः । सनाथीक-

१. ‘भ्रमकरान्’ इति पाठान्तरम्. २. ‘कतिपयमहोरात्रम्’ इति पाठान्तरम्.

मध्येकृत्य घनं धिनोति जलधिः स्वैरम्बुभिर्मेदिनीं
 हन्ति स्वैः किरणैस्तमिस्तमरुणं कृत्वान्तराले रविः ।
 त्वं रामान्तरितश्च पालय निजैरेव प्रतापैः प्रजा-
 मीहकोऽपि परोपकारसुहृदामेष स्वभावो हि वः ॥ ३७ ॥

किं च ।

दृष्टः साक्षादसुरविजयी नाकिनां चक्रवर्ती
 मात्स्यो न्यायः कथयति यथा वारुणी दण्डनीतिः ।
 पातालेन्द्रादहिभयमथास्त्येव नित्यानुषक्तं
 तत्रः पुण्यैरजनि भवता वीर राजन्वती भूः ॥ ३८ ॥

रिष्यते सरक्षकं विधास्यते । अभूततद्वावे च्छिः । कर्मणि लृद् । नगु रामेण तवाश्रमपदम-
 लंकृतं तेनास्माकं किमायातम्, यतः सर्वे स्वार्थं समीहत इत्याशङ्कानिरासायाह—अपि
 चेति । तथापि करणकलस्य कर्तरि क्व पर्यवसानमित्यत आह—मध्येकृत्येति । केचित्तु
 यद्येवं भवतां महत्प्रयोजनं तदा यद्वरक्षार्थं मर्यैव गन्तव्यम्, किं फलं रामभद्रगमनेनेति
 दशरथवचनमाशङ्क्य मध्येकृत्यस्यात्युत्थापयन्ति । जलधिः समुद्रो घनं मेरं मध्येकृत्वान्त-
 रामकृत्वाभ्युभिः पानीयैर्मेदिनीं पृथिवीं धिनोति प्रीणाति । मेघाः खलु समुद्राजलमा-
 दाय वर्षन्ति, तन्मेघद्वारा समुद्रः पृथिवीं प्रीणातीति भावः । रविः सूर्योऽरुणं स्वसा-
 रथिमन्तराले मध्ये कृत्वा किरणैस्तमिस्तमन्धकारं हन्ति नाशयति । लमपि रामान्त-
 रितो रामोऽन्तरितो मध्यीभूतो यस्य स तादृशः सन्, राममन्तराले कृत्वा निजैः
 स्वकीयैः प्रतापैः प्रजां पालय रक्ष । प्रकृतप्रयोजकं रूपमाह—यतः परोपकारसुहृदां वो
 युष्माकं जलध्यादित्रयाणामीहर्गीदशः कोऽप्यनिर्वचनीयः स्वभावः । तथा च रामद्वारा
 मत्कार्यमनुपालयेति भावः । मध्येकृत्येति ‘मध्येपदे निवचने च’ इति गतिसंज्ञा । ‘कुरुति-
 प्रादयः’ इति समासे क्वचो त्यप् । धिनोतीति ‘धिन्विकृण्योर च’ इत्युकारप्रत्ययोऽकारश्चा-
 न्तादेशः । ‘तमिच्चं तिमिरं तमः’ इत्यमरः । ‘अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽक्सारश्चै’
 इति मेदिनीकरः । ‘निजं स्वीये च निस्ये च’ इति च । तत्किमन्ये शकादयो रक्षका-
 न सन्येवेत्यत आह—दृष्ट इत्यादि । किं च । अन्यच्चेत्यर्थः । नाकिनां चक्रवर्तीन्दः
 साक्षात्प्रत्यक्षमेव दृष्टः । कीदृशः । असुरविजय्यसुरस्यैव जेता, नाधर्मस्येति लुतिनिन्दापरं
 वचनम् । यद्वासुरमात्रविजयी स लं पुनरधर्मविजय्यसुरविजयी च । यद्वासुराणां विजयी
 यतः, अतस्तस्य सकुल्यविजयित्वादन्यायप्रवृत्तस्य राज्ये स्थातुं न युक्तमिति । यद्वासुरा-
 दिगतो जयो यस्य तादृशः । यद्वा तस्यासुरविजयित्वात्सदैव युद्धं लम्भेव वर्तते, तेन तस्य

दशरथः—(सविषाद्मात्मगतम् ।) कथमिदमसाकं सकललोकशोकशङ्क-
द्वरणशीलशीतलेभ्यः कौशिंकप्रसादेभ्यो रामभद्रप्रवासवैमनस्यमुत्पत्स्यते ।

स्यास्थं नास्ति, अतः स्यातुमयुक्तं तत्रेति । यद्वा यादश इन्द्रोऽसुरविजयी तादशो दृष्ट एव । सोऽप्नुष्ठं वचनमेतदिति । तदप्ये गणेशादिनाऽसुरा जिताः, अयं लक्षक्त एव कथं पराजेष्य-
तीति । यद्वासुराणां विजयोऽसुरविजयः । कर्तरि षष्ठी । सोऽस्यास्तीत्यसुरविजयी । असुरकर्तुंकविजययुक्तं इत्यर्थः । तथा च स न रक्षाक्षम इति न युक्तं तद्राजये स्यातुमिति । वर्णस्येयं वारुणी दण्डो दुष्टानां वधबन्धादिना शासनं तत्प्रकाशिका नीतिरनुशासनम् । राज्यस्थितिरिति यावत् । तथा च वारुणी दण्डनीतिर्वैरण्यसंबन्धनी राज्यस्थितिर्यथा
तथा मात्स्यो न्यायो व्यवहारः कथयति । मात्स्यो हि न्यायो वलवतां दुर्बलसजातीयभ-
क्षकत्वम् । तथा च साधुनामल्पधनानां महाधनैररसाधुभिरुपद्रव इति पथिमिदिक्षतेर्वैरण्य-
स्याज्ञोक्ता । तथा च तत्राप्यवस्थातुं न सांप्रतम् । अथशब्दः समुच्चये । ‘अथ प्रश्नसमुच्चये’
इति विश्वः । पातालेन्द्रादासुकेरहिभयं सर्पभयं नित्यानुपक्तं नित्यसंबद्धमस्ति । तस्य सर्प-
ल्वात् । यद्वा यो यस्य प्रतिपक्षः स तस्येश्वर इव । तत्र तस्य शक्तिमत्त्वात् । तेन पाता-
लेन्द्रो गहडस्तस्माद्भ्यं सर्पाणां नित्यमस्त्येव । तदक्षणासमर्थत्वादासुके: । यद्वा वासुकेरेव
सर्पाणां नित्यं भयं कस्यायं वदिष्यति ‘गहडकर्तुकभक्षणार्थं लं गच्छ’ इति । इति
पाताले दोष उक्तः । तकिमसासु तादग्गुणस्य व्यतिरेक इत्यत आह—तत्साज्ञोऽसाकं
पुण्यैः हे वीर, भवता ख्या करणभूतेन राजन्वती प्रकृष्टराजयुक्ता भूः पृथ्व्यजनि जाता ।
कर्तरि चिण् । तथा च । इन्द्रादिभ्योऽपि लमद्वतप्रताप इति भावः । मात्स्य इति
‘तस्येदम्’ इत्यर्थः । ‘सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः’ इति यलोपभावः ।
सविषाद्मिति । शिशुरामभद्रप्रदानादिति भावः । विषादलक्षणं रसप्रकाशे—‘सत्त्व-
नाशो विषादः स्यादित्यानासिरसत्त्वजः । अकर्तव्यादिजनितो दैवव्यापत्तिजो यथा ॥’ अस्य
चाभिनयः—‘निश्चासोच्छासहत्तापसहान्वेषणकादिभिः । ध्याननिद्रावैमनस्यविषादैश्चा-
भिनीयते’ आत्मगतमप्रकाशम् । ‘हृदयस्थं वचो यत्तु तदात्मगतमुच्यते । यत्तु श्राव्यं
न सर्वस्य स्वगतं तदिहोच्यते ॥’ इति भरतः । विषादमेव प्रकटयति—कथमित्यादि ।
शङ्कः शत्यम् । ‘शङ्कः संख्यान्तरे कीले’ इति विश्वः । उद्धरणमुत्पाटनम् । ‘उद्धरणं
समुद्धारे वान्तान्ने पालनेऽपि च’ इति धरणिः । उद्धरणमेव शीलं स्वभावस्तेन शीत-
लेभ्यः । सुखजनकेभ्य इत्यर्थः । वैमनस्यं दुःखिनित्यत्वम् । कौशिकप्रसादस्य विसद्वा-
फलत्वात् । सकलानुरागविषयाच्छीतलवस्तुनोऽपि वैमनस्यं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—

१. ‘कौशिकपादेभ्यः’ इति पाठान्तरम्. २. ‘अप्युत्पत्स्यते’ इति पाठान्तरम्.

दृष्टं वा निःशेषानन्दनिःस्यन्दिनीनामपीन्दुकरकन्दलीनां कमलवनीमीलनं
कलङ्कस्थानम् । (विहस्य ।) का गतिः ।

कूर्मराजभुजगाधिपगोत्रप्रावदिकरिमिरेकधुरीणः ।

मां प्रसूय कथमस्तु विगीतो हा परार्थविमुखो रघुवंशः ॥ ३९ ॥

विश्वामित्रः—(सस्मितम् ।) राजर्षे, ममकारो हि राजपुत्रेषु राजामुप-
लालनक्षेशाय केवलम् । उपयोगस्तु प्रजानाम् । यथैतत् ।

कष्टा वेधव्यथा कष्टो नित्यमुद्भवनक्लमः ।

श्रवणानामलंकारः कपोलस्य तु कुण्डलम् ॥ ४० ॥

दशरथः—भगवन्, परमनुगृहीता वयमेवं तत्रभवता संभाव्यमानाः ।
किं पुनरकृतास्त्रः क्षीरकण्ठो वत्सोऽयमिति मुङ्घोऽस्मि ।

दृष्टमित्यादि । जगदानन्ददातुणामपि चन्द्रकिरणकन्दलीनां कमलवनीमुद्रणं कलङ्क-
स्थानं दृष्टमिति योजना । कमलवनील्यत्रालपार्थे ढीप् । गतिरूपायः प्रकारो वा । ‘उपा-
येऽपि प्रकारेऽपि गतिरूक्ता मनीषिभिः’ इति धरणिः । अत्र तावदतिप्रियतमरामभद्रस्या-
प्रदानमेव श्रेय इति विकल्प्य तत्रापि दूपणमाशङ्कते—कूर्मराजेति । हा कष्टम् । मां
प्रसूय जनयित्वा रघुवंशोऽपि परार्थविमुखोऽन्यकार्यविमुखः सन्कर्थं विगीतो निन्दितोऽस्तु ।
अपि तु नास्तु । ‘सुगीतः’ इति क्वचित्पाठः । तत्र हा कष्टम् । परार्थविमुखोऽन्यप्रयोजन-
पराङ्मुखः कथमस्तु । अपि तु नास्तु । सुगीतः प्रसिद्धः सञ्चित्यर्थः । ‘विगीतो निन्दिते
मतः’ इति विश्वः । कूर्मराजः कच्छपपतिः, भुजगाधिपः सर्पराजः, गोत्रग्रावा कुलपर्वतः,
दिक्करी च दिग्गजश्च, एभिः सममेकधुरीणः । धरणीधारक इत्यर्थः । ‘कुलं गोत्रम्’
इति शाश्वतः । ‘प्रावाचलशैलशिलोच्चयाः’ इत्यमरः । एकधुरीण इत्येका चासौ धूष्ट-
कधुरा । ‘ऋक्षपूः—’ इत्यादिनाच्चसमासान्तः । ‘खः सर्वधुरात्’ इत्यनुवृत्तेः ‘एकधुराकृकृ-
च’ इति खः । धूर्मारः । ‘धूः स्याद्वारचिन्तयोः’ इति विश्वः । विश्वामित्रः स्वप्रयो-
जनाय रामभद्रविषयकदशरथानुरागं विथिलयति—ममकार इति । ममकारो मम-
लम् । ममशब्दोऽयं विभक्तिप्रतिरूपकोऽव्ययम् । यथा ममतेलादौ । उपलालनं दौर्ल-
लिलम् । अत्र दृष्टान्तमाह—क्षेत्रेति । श्रवणानां कर्णीनां वेधव्यथा वेधनपीडा कष्टा
दुःखप्रदा । वहनक्लम उद्भवनपरिश्रमश्च नित्यम् । कुण्डलं पुनः कपोलस्य गण्डस्यालंकरणम्,
न तु श्रवणानाम् । तथा च रामप्रयोजनं खल्वस्मदादीनाम्, न तु भवतामिति भावः ।
संभाव्यमानाः सम्यक्प्रभाव्यमानाः । अकृताङ्गोऽशिक्षितायुधवेदोऽनभ्यस्ताङ्गो वा ।

१. ‘कमलिनीमीलनम्’; ‘कमलवनीविनिमीलनम्’ इति पाठान्तरम्. २. ‘अङ्कस्थानम्’
इति पाठान्तरम्. ३. ‘क्षीरकण्ठश्च’ इति पाठान्तरम्. ४. ‘प्रमुग्धोऽस्मि’ इति पाठान्तरम्.

विश्वामित्रः—(विहस्य ।) सखे, तत्रभवन्तं मैत्रावरुणिमृष्टिं पुरोधाय
चरितब्रह्मचर्यव्रतस्य धनुर्वेदसंस्कारास्तावदस्य कृशाश्वप्रसादादस्मास्याय-
तन्ते ।

दशरथः—(सविनयोपरोधम् ।) मगवन्, उच्छ्वसितमपि रघुराजबीजिनां
त्वदायत्तमेव, किमुत कार्मुकविद्यासंप्रदायः । शङ्के सहस्रकिरणकुलैकपक्ष-
पातेनैव सहस्रं वैत्सरान्मगवन्तं कृशाश्वमुपासीनो दिव्याख्यमत्रोपनिषद-
मध्यगीष्ठाः ।

विश्वामित्रः—अलं च ते रामभद्रेऽपि बालोऽयमित्यलीकसंभावनया ।
दिवैस्पृथिव्योस्तिमिरतिरस्करिणीं तरणिरणुतरोऽपि तेजसा तिरस्करोति ।

क्षीरकण्ठे दुर्घपायी । बालक इत्यर्थः । मैत्रावरुणिं वसिष्ठम् । पुरोहितं कृत्वा ।
'पुरोऽव्ययम्' इति गतिवात्समाप्तः । संस्कारोऽपूर्वैशकल्याधानम् । 'अपूर्वैशकल्याधाने
च संस्कारोऽनुभवेऽपि च' इति विश्वः । कृशाश्वो विश्वामित्रयुशः । आयतन्त आयत्ता ।
उच्छ्वसितं जीवितम् । रघुराजबीजी रघुराजवंश्यः । बीजं प्रथमपुरुषः प्रधानपुरुषो वा ।
'रघुराजबीजानाम्' इति पाठे रघुराजैव बीजान्यकुरकारणानि तेषामुच्छ्वसितमुद्भवः ।
संप्रदाय उपदेशः । शङ्के तर्कयामि । सहस्रं वैत्सरान्सहस्रवर्षान् । 'अत्यन्तसंयोगे द्वितीया' ।
इह सहस्रशब्देनैकवचनवतैव सहस्रसंख्याया अभिधानं वैत्सरशब्देन बहुवचनवता बहुल्या-
भिधानम्, अतस्ताद्ययोरेवान्वयः । अन्यथा योग्यताया अभावः । तन्मूलकमेव 'विश-
ल्याद्यः सदैकले संख्याः संख्येयसंख्यव्योः' इत्यमरभिधानमपि । उपासीन उपस्थितः । समीपे
स्थित इत्यर्थः । 'ईदासः' इतीत्यम् । मत्त्रोपनिषद्मत्त्रवृहुलवेदभागमेदः । यद्वा मत्त्रो
मत्त्रात्मको वेदः । तद्याद्याग्रन्थं उपनिषद् । अध्यगीष्ठा अधीतवानसि । 'इडं अध्ययने'
लुङ् । 'विभाषा लुङ्लुङ्लोः' इति गाढादेशः । 'गाङ्गुटादि'सूत्रेण वित्तवे सति 'धुमास्था-'
इतीत्यम् । अलं निषेषे । अलं चेत्याद्यर्थान्तरेण द्रढयति—दिव इति । अणुतरोऽपि
सूक्ष्मतरोऽपि । अभिनवोऽपीति यावत् । तरणिः सूर्यस्तेजसा किरणेन दिवस्पृथिव्योः स्वर्ग-
भुवोस्तिमिरमेव तिरस्करिणीमवरोधिकाम् । 'फलकी' इति प्रसिद्धम् । यद्वा जवनिकाप-
टीम् तिरस्करोद्यपसारयति । तिमिरतिरस्करिणीति तिमिरेण तिरस्करिण्या रूपकम् ।
दिवस्पृथिव्योरिति । द्यौश्व पृथिवी चेति समासे 'दिवसक्ष पृथिव्याम्' इति दिवशब्दस्य
दिवसादेशः । 'अणुः सूक्ष्मे ब्राह्मिभेदे' इति विश्वः । 'प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी

१. 'किं पुनः' इति पाठान्तरम्. २. 'परिवत्सरान्' इति पाठान्तरम्. ३. 'द्यावा-
पृथिव्योः'; 'दिवस्पृथिव्योरन्तराले' इति पाठान्तरम्.

दशरथः—(ससितम् ।) भगवन्कुशिकवंशकेतो, कस्य तलिनी तादृशी जिहा यस्त्वामपि ब्रुवाणमधरोत्तरेणाभिसंधते । (अपवार्य ।) वामदेव, एव-मत्रभवान्कौशिको ब्रवीति ।

वामदेवः—राजर्षे, किमत्र प्रष्टव्या वयम् ।

कौशिकोऽर्था भवान्दाता रक्षणीयो महाक्रतुः ।

रक्षिता रामभद्रश्चेदनुमन्यामहे वयम् ॥ ४१ ॥

अपि च ।

जगतीभारविनानां विश्रामो भवतामयम् ।

यद्यथाकामसंपत्तिप्रीतार्थिमुखदर्शनम् ॥ ४२ ॥

किं च विशेषेण ।

पूरयितुमर्थिकामान्मैत्रावरुणेन गोत्रगुरुणा ते ।

संदिशता संदिष्टः समाधिदृष्टोऽयमेवार्थः ॥ ४३ ॥

च सा' इत्यमरः । केतुः पताका । तलिनी खच्छा । पटुतरेति यावत् । यद्वा विरला । यथा च विश्वः—‘तलिनं विरले स्तोके खच्छेऽपि वाच्यलिङ्गक्रम्’ इति । केन्विन्तु शक्तेति वदन्ति । अधरोऽधोवर्ती वाध्यः । उत्तरः श्रेष्ठो बाधकः । तथा च बाध्यबाधकभावेन-लर्थः । अभिसंधते वाभितुमीहते विवदते वा । यद्वा कस्य ब्रह्मणस्तादृशी समर्था जिहा स एव तत्र समर्थः । ‘कः प्रजापतिसदिष्टः’ इत्येकाक्षरः । अपवार्येति । ‘रहस्यं तु यद-न्यस्य परावृत्त्य प्रकाशयते । नाव्यर्थमसमावेशात्सृष्टं तदपवारितम् ॥’ इति भरतः । एव-मिति । किमत्र विधेयमिति भावः । वामदेवो रामप्रदानांपयिकं रूपमाह—जगतीति । भवतां रघुवंश्यानां यथाकामं यथेच्छं संपत्या प्रीतो योऽर्था प्रार्थकस्तस्य मुखदर्शनं यदयं विश्रामः । श्रमोपशमदेहतुरित्यर्थः । कीदृशानाम् । जगतीभारेण पृथ्वीभारेण विनानाम् । रामभद्रप्रदानांपयिकं पूर्वं कथितं संदेशमनुसारयति—किं चेति । अयमेव कौशिकागम-नानन्तरं रामभद्रप्रदानरूपो मैत्रावरुणेन वसिष्ठेन ‘हुतमिष्टं च तसं च’ (११९७) इत्यादिपूर्वो-केन लयि संदिष्टः । ननु तेनानागतोऽयमर्थः कथं ज्ञात इत्यत आह—समाधिना ध्यानेन दृष्टः । वसिष्ठादेशस्यावश्यकत्व्यतामाह—गोत्रगुरुणेति । गोत्रं कुलम् । अर्थिकामान्प्रार्थ-

१. ‘अधरेत्तरः’ इति पाठान्तरम् । २. कौशिकेत्यादिश्लोकष्टीकाकारेण न व्याख्यातः । कदाचित्प्रक्षिप्तः स्यात्, मूलपुस्तकेषु वर्तत एव.

दशरथः—वामदेव, एवमेतत् ।

ध्यानमयद्विष्टप्रमुषितकालाध्वविप्रकर्षेषु ।

विषयेषु नैषिकानां सर्वपथीना मतिः क्रमते ॥ ४४ ॥

(विमृश्य ।)

क्रियाणां रक्षायै दशरथमुपस्थाय विमुखे

मुनौ विश्वामित्रे भगवति गते संप्रति गृहान् ।

तपोलेशक्षेशादुपशमितविम्बप्रतिभये

प्रवृत्ते यषुं वा रघुकुलकथैवास्तमयते ॥ ४५ ॥

(मुनिं प्रति ।) जगद्गुरो गाधिनन्दन,

त्वं चेहीक्षिप्यमाणो मे रामभद्रं प्रतीक्षसे ।

तत्रः पतिव्रतावृत्तमियं चरतु मेदिनी ॥ ४६ ॥

कामिलपितान्पूरयितुं संदिशता । तथा च रामोऽवश्यं दातुमर्ह इति भावः । ध्यानेति । नैषिकानां निष्ठावतां मुनीनां मतिर्विषयेषु कार्येष्विनिद्रयायेषु सर्वपथव्यापिनी । सर्वकुलमार्गव्यापिनीति यावत् । क्रमते वृद्धिं याति । न केनापि प्रतिवध्यत इत्यर्थः । ‘त्रित्सर्गतायनेषु क्रमः’ इति तड् । कीदेषु । ध्यानमयी या दृष्टिस्याः पातेन प्रमु-
षितो दूरीकृतः कालस्यातीतानागतस्याध्वनो मार्गस्य विप्रकर्षो दूरत्वं येषु । योगज्ञानस्स-
हपैषं चक्षुषा सर्वं पश्यतीत्यर्थः । पूर्वं कूर्मराजेत्यादिना सामान्यतोऽनिष्टमात्रमाशक्षिं-
तम्, इदानीमतिकोधशीलात्पस्त्रिनोदत्यन्तानिष्टमाशङ्कते—क्रियाणामिति । क्रियाणां
यज्ञानां प्रकृतत्वात् । रक्षायै दशरथं मामुपस्थाय संगतीभूय भगवति विश्वामित्रे मुनौ
विमुखेऽप्राप्तकामेऽनन्तरं गृहान्गते ततस्तपोलेशक्षेशात्स्वल्पतपोव्यादुपशमिते दूरीकृते
विम्बप्रतिभये विम्बत्रासे । अथ मुनौ यषुं यज्ञं कर्तुं प्रवृत्ते सति रघुवंशकथास्तमयतेऽत्तं
नाशमेष्यत्येव । ‘अय गतौ’ वर्तमानसामीप्ये लट् । अस्तमिति मान्तमव्ययम् । तस्माद-
वश्यं रामो दातुमर्ह इति भावः । त्वमित्यादि । हे मुने, खं यदि दीक्षिष्यमाणो यज्ञं
करिष्यन्नरामं प्रतीक्षसे प्रत्यवेक्षकमिच्छति, ततो तोऽस्माकमियं मेदिनी पतिव्रतावृत्तं पति-
व्रताचरित्रमेकपतिलं चरतु । चरति वा । तदा वर्तमानसामीप्ये लद् । पत्युर्वतं यस्याः
सा पतिव्रता । तस्या वृत्तं चरित्रमेकपतिलम् । अयमाशयः—य एवास्याः पती रक्षिता
तद्रुतवृत्तं चरितमनुगच्छति । पतिशब्दस्तु ‘पा रक्षणे’ पातेऽतिः । तस्माद्रक्षणात्पतिः ।
तथा च राम एवास्याः पतिर्भवतिति भावः । यद्यपि सर्वपतितया कुलटालं भवति, न
तु पतिव्रतालम्, तथापि य एवास्या रक्षिता स एव पतिरिति नियमान्त्र दोषः । यथा

(नेपथ्याभिमुखः ।) कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

दौवारिकः—किमाज्ञापयति देवः ।

दशरथः—आहूयतां रामभद्रः ।

वामदेवः—लक्ष्मणश्च ।

दशरथः—(सस्मितम् ।) ऋषे, पृथक्प्रयत्नापेक्षी नायमर्थः । न खलु
प्रकाशमन्तरेण तुहिनमानुरुजिहीते ।

(दौवारिको निष्कान्तः ।)

(ततः प्रविशतो रामलक्ष्मणौ ।)

रामः—(सहर्षम् ।)

सुराधीशकोधाज्जगदपरथा कर्तुमपरे

पुराणब्रह्माणो भुवनपितरः सप्त च कृताः ।

धृतास्तुष्टेनामी बहिरपि च वैश्वानरपथा-

त्कथा पौराणी यच्चरितमितिह स्त्र प्रथयति ॥ ४७ ॥

कथं सोऽपि भगवान्विश्वामित्रः स्वयमसाभिरूपचरिष्यते । (इति परिकाम-

पाद्माल्याः पञ्चपाण्डवस्थामिल्वेऽपि नासतीत्वं वृत्तमिति । एतेन या मम पतिव्रता कैकेयी
तस्या वृत्तं चरित्रं रामप्रवासभरतराज्यप्राप्तिरूपं मेदिनी चरत्वनुसरतिः सूचितमिति
गण्डः । गण्डलक्षणं तु भरते—‘अनावरणभाव्यर्थवादो गण्ड इति स्मृतः’ इति । ‘वृत्तं
वृत्तेऽप्यधीते च चरित्रेऽपि’ इति विश्वः । नेपथ्येति । तलक्षणमहमलिखं प्रागेव ।
दौवारिक इत्यत्र द्वारे चरतीति ठक् । ‘द्वारादीनां च’ इत्येच् । अयमर्थो लक्षणागमनरूपः ।
उज्जिहीते । उदेतीत्यर्थः । ‘ओहाङ् गतौ’ । ‘ई हत्यधोः’ । अभ्यासस्य ‘भूवामित्’
इतीत्यम् । सुराधीशेति । पौराणी पुराणसंबन्धिनी इतिह कथा ऐतिथ्यकथा यच्चरितं
विश्वामित्रचरितं प्रथयति ख्यातं कारयति स्त्र । तत्किमित्यत आह—सुराधीशेति । सुरा-
धीशस्येन्द्रस्य कोधादपरथान्यथा जगत्कर्तुमपरेऽन्ये पुराणब्रह्माणः । अभिष्वातायपेक्षया-
परत्यम् । सप्त च भुवनपितरो मरीच्यत्रिप्रभृतयः सप्तर्षयः कृताः । ततो नानादेवप्रणि-
पाताज्ञुष्टेन संतोषं गच्छतामुना कौशिकेनामी ब्रह्माणो वैश्वानरपथाद्विर्हृताः । वैश्वानरपथ
आकाशविशेषस्थानम्, यत्र सप्तर्षयः सन्ति । यद्वा वैश्वानरपथोऽग्निपथस्तत्र सप्तर्षयः सन्ति
तद्विरेव । यद्वा वैश्वानरपथाद्विर्दानद्विरेव बाह्य एव धृताः । आहुतिभागिनो न कृता
इत्यर्थः । प्रथयतीति । ‘प्रथ आहूयाने’ घटादिः । ‘लद स्मे’ इति भूते लद् । रूपयन्ना-

१. ‘स्वयमुपचरिष्यतेऽस्माभिः’ इति पाठान्तरम्.

न्पुरोड्वलोक्य हर्षातिशयं रूपयन् ।) नूनं विनयनप्रयोस्तातवामदेवयोस्तृतीयः प्रशान्तपावनीयाकृतिः स भगवान्विश्वामित्रो भविष्यति ।

लक्ष्मणः—(साथ्यस्मितम् ।) आर्य,

अयमयमीदृशप्रशमविश्वसनीयतनु-

भुवनभयंकरीः कथमधत्त रूपोऽपि मुनिः ।

स्थितमिदमेव वा मृदुमनोज्ञतुषारतमा-

स्तमसि सति ज्वलन्ति सहसैव महौषधयः ॥ ४८ ॥

रामः—वत्स लक्ष्मण, एवं दुरवगाहगम्भीराश्चित्रीयन्ते महान्तः ।
अपि च ।

ब्रतविहतिकरीभिरप्सरोभिः सह जगदस्य निगृह्णतो गृणन्ति ।

नमदमरशिरःकिरीटरोचिर्मुकुलितरोषतमांसि चेष्टितानि ॥ ४९ ॥

टयन् । नूनं निश्चये । पूयतेऽनयेति पावनी । करणे त्युद । लक्ष्मणस्य कनिष्ठत्वाद्रामं प्रत्यार्थपदेनामिधानम् । तदुक्तं भरते—‘विप्रामात्याग्रजा आर्या नटीसूत्रकृतौ मिथः’ इति । अयमयमिति । ‘संप्रमे द्वे भवतः’ इति द्विवैचनम् । अयं मुनिर्विश्वामित्रः कथं रूपोऽपि क्रोधानप्यधोत्तेति योजना । ईदृशेन प्रशमेन शान्त्या विश्वसनीयतनुरपीत्याश्चर्यस्फोरणम् । रूपः कीदृशीः । भुवनभयंकरीः । ‘मेधर्तिभयेषु कृजः’ इति खश् । ‘अरु द्विष्पदजन्तस्य—’ इति सुम्र । कथमित्याक्षेपसमाधानाय स्वकमेवार्थान्तरं न्यस्यति—स्थितमिति । इदमेव वा स्थितम् । युक्तमेतदित्यर्थः । महौषधयो दिव्यलतात्तमस्यन्धकारे सति सहसैव इठेनैव ज्वलन्ति । कीदृश्यः । मृद्यः सुकुमाराः, मनोज्ञा रमणीयाः, तुषारतमा अतिशीतलाः । एतादृश्योऽपि लर्यः । अथ च तमसि क्रोधे । लक्ष्मणवाक्यमनुमोदते—एवमिति । दुरवगाहोऽनवगाह्यः । गम्भीरो महान् । चित्रीयन्त आश्वर्यं कुर्वन्ति । ‘नमोवरिवश्चित्रङ् क्यच्च’ । छित्करणसामर्थ्यात्तद् । दुरवगाहगम्भीरमहिमलमेव स्फोरयति—ब्रतेत्यादि । अस्य कौशिकस्य चेष्टितानि कर्मभूतानि पौराणिका गृणन्ति वदन्ति । ‘गृ शब्दे’ ब्रयादि । कीदृशानि । नमन्तो येऽमरा देवास्तेषां शिरकिरीटानां शिरोमुकुटानां यद्रोचित्पुस्तकेषु ‘आर्य’ इति नास्ति । ४. ‘गम्भीरचरिता’ इति पाठान्तरम्.

१. ‘विलोक्य’; ‘अवलोक्य च’ इति पाठान्तरम्. २. ‘तृतीया प्रशान्तपावनीयमाकृतिः’ इति पाठान्तरम्. ३. केषुचित्पुस्तकेषु ‘आर्य’ इति नास्ति. ४. ‘गम्भीरचरिता’ इति पाठान्तरम्.

वामदेवः—(सहर्षं दृष्ट्वा ।) कथमागतो रामभद्रः । (मुनि प्रति ।) भगवन्,
ब्रह्मज्योतिर्विवर्तस्य चतुर्धा देहयोगिनः ।

ऋष्यशृङ्गचरोरंशः प्रथमोऽयं महाभुजः ॥ ५० ॥

विश्वामित्रः—(सहर्षसंत्रमैवलोक्य ।) वामदेव, किमुच्यत आरण्यकेषु
किमपि प्रैकृष्टतमं ब्राह्मण्यमृष्यशृङ्गस्य । न केवलममुना वत्सेन ब्रह्मिं-
विभाण्डकः पुत्रवतां धुरमारोपितः, देशरथोऽपि ।

देशरथः—भगवन्, एवमेवैतत् ।

ये मैत्रावरुणं पुरोहितवतो वंशे मनोर्जज्ञिरे
तास्ता वैनयिकीः क्रिया विदधिरे येषां च युष्मादृशः ।
तेषामैश्वलमेष ते दशरथः संप्रत्यमी ये पुन-
र्जातास्ते ध्रुवमृष्यशृङ्गतपसामैश्वर्यमिक्षवाकवः ॥ ५१ ॥

निगृह्णतो भस्मीकर्तुमिच्छतः । व्रतविहतिकरीभिरिति ‘कृजो हेतुताच्छीत्यानुलोभ्येषु’ इति
टः । दित्त्वात् ढीप । ‘विष्टपं भुवनं जगत्’ इत्यमरः । वामदेवो रामभद्रं परिचाययति—
ब्रह्मेत्यादि । ऋष्यशृङ्गस्य मुनिविशेषस्य चरोर्हव्यान्नस्यायं महाभुजो रामः प्रथमो-
ऽश आयो भागः । कीदृशस्य । ब्रह्मतेजःपरिणामस्य चतुर्धा चतुष्प्रकारेण रामादिराजपुत्र-
चतुष्प्रवेन देहयोगिनः शरीरभागिनः । ‘अंशः स्कन्धे च भागे च’ इति विश्वः । ‘जला-
वर्तेऽप्यथ चरः पुमान्हव्यान्नभाण्डयोः’ इति धरणिः । ब्रह्मज्योतिर्विवर्तोऽयमिति
कृत्वा लीलामात्रैणव मदिष्टाधनक्षम इत्याशयादाह—सहर्षमिति । अत एव संत्रम
आदरः । आरण्यकेषु वनवासिषु मध्ये । ‘अरण्यान्मनुष्ये’ इति त्रुञ् । ब्राह्मण्यं ब्रह्मकर्मे ।
ब्राह्मणादित्वात्पृथक् । वत्सेन पुत्रप्रायेण । ‘पुत्रादौ तर्णके वर्षं वत्सः’ इति विश्वः । अमुना
ऋष्यशृङ्गेण । ‘विभाण्डकस्यापि ऋष्यशृङ्गप्रसादादेव पुत्रो वृत्तः’ इति पुराणम् । विश्वा-
मित्रवाक्यमनुमोदमान एव ऋष्यशृङ्गसुतिमाह—ये मैत्रावरुणमिति । ये राजानो
मैत्रावरुणं वसिष्ठं पुरोहितवतः पुरोहितं कुर्वतः । यद्वा पुरोऽप्रे हितवतोऽपितवतः । मनो-
वंशे जज्ञिरे जाताः । येषां च राजां युष्मादृशो भवद्विधास्तात्ताः । प्रसिद्धा वैनयिकीविनय-
प्रधानाः । यद्वा विनयाधारहेतुभूताः । क्रिया व्यापारकलापान्विदधिरे विहितवन्तः । ते
तवायं दशरथस्तेषां राजामश्वलं प्रान्तदेशः । ‘अश्वल’ इति ख्यातेः अश्वलशब्दस्याजहङ्क-
तयान्वयः । संप्रत्यमुना ये पुनरमी रामादय इक्षवाकवो जातास्ते ध्रुवं निश्चितमृष्यशृङ्गतप-

१. ‘रामं दृष्ट्वा सहर्षम्’ इति पाठान्तरम्.
२. ‘आलोक्य’ इति पाठान्तरम्.
३. ‘प्रकृ-
ष्टतमं किमपि’ इति पाठान्तरम्.
४. ‘राजपिर्दिशरथोऽपि’ इति पाठान्तरम्.
५. ‘वाम-
देवः’ इति पाठान्तरम्.
६. ‘मैत्रावरुणिम्’ इति पाठान्तरम्.
७. ‘अश्वलः’ इति पाठान्तरम्.

(रामलक्ष्मणावृपसर्पतः ।)

दंशरथः—वत्सौ, भगवानेषं निःशेषभुवनमहनीयो महामुनिः कौशिकः प्रणम्यताम् ।

रामलक्ष्मणौ—(उपसत्य ।) भगवन्विश्वामित्र, सावित्रौ रामलक्ष्मणावभिवादयेते ।

विश्वामित्रः—वत्सौ, आयुष्मन्तौ भूयास्ताम् । (इति भुजाभ्यां गृहीता रामं निर्वर्ण्य च सबहुमानम् । आत्मगतम् ।)

वसिष्ठोक्तैर्मन्त्रैर्दधति जगतामाभ्युदयिर्कीं

धुरं संप्रत्येते दिनकरकुलीनाः क्षितिभुजः ।

गृहे येषां रामादिभिरपि कलाभिश्वतसृभिः

खयं देवो लक्ष्मीस्तनकलशवारीगजपतिः ॥ ५२ ॥

सामैश्वर्यं परिणामः । अत्राप्यजहृष्टिता । वैनयिकीरिति ‘विनयादिभ्यप्रष्टक्’ इति ठक् । उपसर्पतः समीपं गच्छतः । महनीयः पूजनीयः । सावित्रौ सूर्यापत्ये । ‘तस्यापत्यम्’ इत्य-ए । भूयास्तामित्याशीर्लिङ् । मध्यमपुरुषद्विवचनम् । निर्वर्ण्य दद्वा । तदुक्तम्—‘समौ निर्वर्णननिभालनौ’ इति । सबहुमानं प्रचुरसंमानं यथा स्यादेवम् । विश्वामित्रश्छलतो वसिष्ठं स्तौति—वसिष्ठोक्तैरिति । एते दिनकरकुलीनाः सूर्यवंशजाताः क्षितिभुजो राजानः संप्रति वसिष्ठोक्तैर्मन्त्रैर्जगतामाभ्युदयिर्कीमभ्युदयप्रयोजनां धुरं भारं दधति वहन्ति । जगतामाभ्युदयिकमारदारणे हेतुमाह—येषामिति । येषां राजां गृहे रामादिभी रामलक्ष्मण-भरतशत्रुघ्रपामिश्वतसृभिः कलाभिश्वतुर्भिरशैर्देवो नारायणः खयमस्ति साक्षादस्ति । अस्तीत्यधाहार्थम् । ‘यत्र क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः’ इति भाष्य-कारवचनात् । देवः कीटशः । लक्ष्म्याः स्तनावेव कलशौ तावेव वारी गजवन्धनी तत्र गजपतिर्हस्तिराजः । इह कलशाभ्यां स्तनौ रूप्येते, वार्या च कलशौ इति रूपकरूपकोऽयमलंकारः । यदाह दण्डी—‘मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन्भूलतानर्तकी तव । लीलानृत्यं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥’ इति । ‘स्तनविषमवारी—’ इति पादे विषमा कठिना वारी विषमवारी तस्या गजपतिरिव । अत्र तु रूपकम् । एतेन ‘विशेषणद्वारा—’ इति न्यायेन नारायणोऽत्र लभ्यते । आभ्युदयिकीमिति ‘तदस्य प्रयोजनम्’ इति ठक् । कुलीना इत्यत्र ‘कुलात्मः’ इति खः । न च ‘प्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनास्ति’ इति तदन्तत्वाभावात्खप्रत्ययाभाव इति वाच्यम् । परिभाषाया ज्ञापकमूलत्वादनित्यत्वात् ‘ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र’ इति वचनात् । यद्वा दिनकरा इव कुलीना दिनकरकुलीनाः । ‘वारी स्याद्वज-

१. ‘वामदेवः’ इति पाठान्तरम्. २. ‘च निर्वर्ण्य’ इति पाठान्तरम्.

अपि च ।

तं तास्ताः स्मृतवानृचो दशतयीस्त्वत्प्रीतये यज्ज्वभिः

स्वाहाकारसुपाहितं हविरिह त्रेताभिराचामति ।

त्वां क्षीरोदजलेशयं कैतुलिहः पृथ्वीमवातीतर-

शुद्रृत्ता दशकंधरप्रभृतयो निग्राहितारस्त्वया ॥ ५३ ॥

वामदेवः—(संस्कृतम् ।) वत्सौ, अयमत्रभवान्भवन्तौ नेतुमागतः ।

रामलक्ष्मणौ—यदभिसूचितं भवते ताताय च ।

(दशरथस्तौ सब्लेहमादाय ‘भगवन्कौशिक’ इत्यर्थेके मन्त्रूपीडनिगृह्यमाणकष्ठो वामदेवस्य मुखमीक्षते ।)

बन्धन्याम्’ इति धरणिः । वसिष्ठस्तुतिप्रसङ्गाद्वामं स्तुला स्वातन्त्रयेण विष्णुरूपतया पुनर्सं स्तौति—त्वमिति । तं तास्ता अनिर्वचनीयस्वरूपा दशतयीनामधेया ऋचः स्मृतवान् । ब्रह्मरूपिलात् । दशतयीनामधेया कृचो कृगवेदे व्रह्यः सन्ति । यद्वा दशतयीदेशावयवाः । ‘संख्याया अवयवे तयप्’ । लक्ष्मीतये यज्ज्वभिर्याज्ञिकैः स्वाहाकारं स्वाहाकृत्वोपाहितं दत्तं हविर्घृतादि त्रेतारूपोऽग्निक्षेताभिराचामति स्वादति । ‘चमु अदने’ । ‘षिवुक्तुमुचमां शिति’ इति दीर्घः । स्वाहाकारमिति ‘द्वितीयायां च’ इति णमुल् । ननु वीप्सायां णमु- लिखानात्कथमत्रावीप्सायां तदिति चेत्र । ‘अनुदातं पदमेकवर्जम्’ इति ज्ञापकादवी-प्सायामपि णमुलो विधानात् । त्रेताभिरिति ‘दक्षिणाग्निर्गाहूपत्याहवनीयां त्रयोऽप्रयः । अग्नित्रयमिदं त्रेता’ इत्यमरः । अत्र यद्यपि त्रेताशब्देनैवाग्नित्रयं लभ्यते तथाप्यग्निशब्दो-पादानं स्फुटार्थम् । यथा करिकलभ इत्यत्र करिशब्द इति । यद्वा त्रेताशब्दस्य नानार्थ-लादमिखरूपत्रेताबोधनार्थमग्निपदम् । क्षीरोदस्य समुद्रस्य जलेशयं जलशायिनं लां कैतुलिहो देवाः । दुष्टदानवनिग्रहार्थमित्यर्थात् । अवातीतरञ्जवतारितवन्तः । क्षीरोदश-ब्देन हृष्टा समुद्र एवोच्यते । यद्वा जलशब्देन लक्षणया क्षीरसुच्यत इत्यनयोर्न सामाना-धिकरप्यविरोधः । जलेशयमिति ‘अधिकरणे शेते’ इति टः । ‘शयवासवासि-व्यक्तालात्’ इत्यलुक् । अवातीतरञ्जित्वतरेप्यन्तालुड् चड् । एन्तत्वाद्विकर्मकता । उद्वृत्ता गतचरित्रा गर्विष्टा वा । दशकंधरप्रभृतयो रावणादयस्त्वया निग्राहितारस्त्वयैव निश्चीतव्याः । एतेन रावणवधपर्यन्तमसाकमुद्देश्यमिति सूचितम् । निग्राहितार इति ग्रहेल्लिटि कर्मणि तडि रसि ‘स्यसिच्’ इत्यादिना विष्वद्वावाद्वद्विरिद् च । अयं कौशिकः । भवते ताताय चेत्यत्र ‘रुच्यर्थानां प्रीयमाणः’ इति संप्रदानता । मन्त्रुदैन्यम् । दुःखमिति यावत् । ‘मन्त्रुदैन्ये कर्तौ कुर्थि’ इति विश्वः । उत्पीडः समूह उद्गमो वा ।

१. ‘कैतुभुजः’ इति पाठान्तरम् । २. केषुचित्पुस्तकेषु ‘संस्कृतम्’ इति नास्ति ।
३. ‘ताताय भवते च’ इति पाठान्तरम् ।

वामदेवः—इमौ तौ रामलक्ष्मणौ । (इत्यर्पयति ।)

(विश्वामित्रः सादरं गृह्णाति ।)

(नेपथ्ये शङ्खच्छनिः ।)

(वामदेवो निमित्तमनुमोदमानो दशरथमुलासयति ।)
(पुनर्नेपथ्ये ।)

वैतालिकः—सुखाय माध्यंदिनी संध्या भवतु देवस्य । संप्रति हि
किरति मिहिरे विष्वद्रीचः करानतिवामनी
स्थलकमठवद्देहच्छाया जनस्य विचेष्टते ।
गजपतिमुखोद्दीर्णेराप्यैरपि त्रसरेणुभिः
शिशिरमधुरामेणाः कच्छस्थलीमधिशेरते ॥ ५४ ॥

अपि चेदानीं पटीरतस्कुटोरकुटीरमध्यासीनाः

प्रत्यक्षरस्तुतसुधारसनिर्विषाभि-

राशीर्भिरभ्यधिकभूषितभोगभाजः ।

निगृह्यमाणोऽभिभूयमानः । दशरथो वामदेवस्य मुखमीक्षत इति । इमौ तौ रामलक्ष्मणौ ।
मुनये समर्प्येतामिति भावः । निमित्तं शुभलक्षणम् । नेपथ्ये वैतालिकः पठति । सुखाय
सुखार्थम् । तादर्थे चतुर्थी । माध्यंदिनीति मध्यं दिनस्य मध्यंदिनम् । यद्वा ‘मध्य
मध्यं दिनण् चासात्’ इति दिनण् । मध्यशब्दस्य मध्यमादेशः । मध्यंदिनस्येवं
माध्यंदिनी । अण् । ढीप् । वैतालिक एव मध्याहं वर्णयति—किरतीति ।
मिहिरे सूर्ये विष्वद्रीचः सर्वतो गमनशालिनः करान्किरति क्षिपति सति जनस्य
देहच्छाया स्थलस्थितकच्छपवद्देष्टते चलति । अतिवामन्यतिखर्वा । मध्याहे
पादप्रदेशोऽतिसूक्ष्मा छाया दश्यत एवेति भावः । अपि: समुच्चये । एणा हरिणा
अपि कच्छस्थलीं जलबहुलप्रदेशमधिशेरते । तत्र स्वपन्तीत्यर्थः । कीदृशीम् । हस्तिराज-
मुखेनदीर्णैः क्षिसैराप्यैर्जलीयैस्त्रसरेणुभिर्युक्त्रयारब्धैर्दर्व्यैः शिशिरमधुरां शीतलां मनो-
हरां च । विष्वद्रीच इति विष्वगच्छतीत्यर्थे ‘ऋतिग्—’ इत्यादिना किन् । ‘विष्वगदेव-
योश्च टेरद्यश्वतावप्रत्यये’ इत्यश्वादेशो रूपम् । अतिवामनीति गौरादिल्वान्दीप् । अधिशे-
रत इति ‘शीढो रुद्’ । कच्छस्थलीमिति ‘अधिशीढ्—’ इत्यादिना कर्मता । ‘मिहिरा-
रुणपूषणः’ इत्यमरः । ‘विष्वद्यद् विष्वगच्छति’ इति च । ‘परमाणुश्च व्युक्तं त्रसरेणुस्ततो
रजः । त्रसरेणुमिरष्टामिरथ रेणुरिति स्मृतः’ इति शिक्षा । ‘कमठः कच्छपे पुंसि’ इति
मेदिनीकरः । ‘जलप्रायमनुपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः’ इत्यमरः । ‘पृष्ठतैण्डर्यरोहिताः’
इत्यपि । अपि चेदानीमिति । पटीरतस्कुटनश्वक्षस्तस्य यः कोटरो रन्ध्रः स एव कुटी-

१. ‘शङ्खच्छनिर्मङ्गलगीतिश्च’ इति पाठः. २. ‘मध्यमध्यासीनाः’ इति पाठः.

गायन्ति कञ्चुकविनिहुतलोमहर्ष-
खेदोर्मयस्त्व गुणानुरगेन्द्रकन्याः ॥ ५५ ॥

विश्वामित्रः—सर्वे दशरथ, प्रियमपि तथ्यमाह वैतालिकः ।

मन्दोद्भूतैः शिरोभिर्मणिभरगुरुभिः प्रौढोरोमाञ्चदण्ड-

स्फायन्त्रिमोक्संधिप्रसरदविगलत्संमदस्वेदपूराः ।

जिह्वायुग्मभिपूर्णननविषमसमुद्दीर्णवर्णभिरामं

वेलाशैलाङ्कभाजो भुजगयुवतयस्त्वद्गुणानुदृष्टन्ति ॥ ५६ ॥

रोडल्पकुटी तामध्यासीनाः सर्पराजकन्यास्त्व गुणान्गायन्ति । आशीर्भिर्द्वाभिरभ्यधि-
कमत्यन्तं भूषितोडलंकृतो यो भोगः कणा तद्रूपः । अधिकभूषणममृतरसेन निर्विषत्वात् ।
कीदृशीभिः प्रत्यक्षरमक्षरेऽक्षरे । प्रतिविष्पायाम् । क्षरितो यः सुधारसस्तेन निर्विष-
षाभिः । सुधारसेन निर्विषप्लमुचितम् । कञ्चुकेन निर्मोक्तेन विनिहुतो गोपितो लोमहर्षो रोमो-
दण्डः स्वेदोर्मिधर्मकलोल्प्य यासां ताः । ‘पटीरश्चन्दनतरौ’ इति मेदिनीकरः । कुटीर इत्यत्र
‘कुटीशमीशुण्डभ्यो रः’ । ‘अल्पा कुटी कुटीरः स्यात्’ इत्यमरः । ‘अधिशीड्स्थासां कर्म’
इति कर्मेता । ‘भोगः सुखेऽवने चाहेः शरीरफणयोरपि’ इति मेदिनीकरः । ‘स्वेदस्तु
स्वेदने घर्मे’ इति च । ‘आशीः स्यादहिद्वायाम्’ इत्यपि । प्रियमपीत्यत्रापिशब्द एकत्र
प्रियतथ्ययोरुर्लभतामाह । तथा च किरातारुनीये—‘हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः’ इति ।
‘वैतालिका बोधकरा बन्दिनः स्तुतिपाठकाः’ इत्यमरः । वैतालिकवाक्ये तथ्यत्वं स्याप-
यति—मन्दोद्भूतैरिति । जिह्वायुग्मेनाभिपूर्ण यदाननं सुखम् । सर्पणां द्विजिह्वान् । तेन
विषमं कृत्वा समुद्रीर्णो यो वर्णोऽक्षरं तेनाभिरामं मनोहरं यथा स्यादेवम् । नारीणामवि-
स्पष्टवचनानामेव रमणीयत्वात् । भुजगयुवतयस्त्वद्गुणानुदृष्टन्ति गायन्ति । वेलायां समु-
द्रीतीरे यः शैलः पर्वतस्याङ्कभाजः पर्वतमध्यस्थाः । ‘भजो षिवः’ शिरोभिर्लक्षिताः ।
इत्यंभूतलक्षणे तृतीया । मणिभरेण गुरुभिर्गुरुरत्मैः । तादृशासर्पशिरासि मणेरवयंभा-
वात् । अत एव मन्दोद्भूतैर्लघुलघु चालितैः । प्रौढ उदृतो रोमाञ्चो दण्ड इव रोमाञ्च-
दण्डः । ‘उपमितं व्याग्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इति समाप्तः । तेन स्फायन्वृद्धि
गच्छन् । आत्मनेपदानित्यत्वादत्र न तद् । यो निर्मोक्तसंधिः कञ्चुकावकाशस्त्वात्प्रसर-
त्रविगलंथं संमदो हर्षः स्वेदपूरो घर्मप्रवाहो यासां तास्तथा । प्रसरदविगलदित्येतयोः
संमदस्वेदपूरयोर्यथाकममन्वयः । यद्वोभयसुभयत्रान्वयि । भुजगवधूनां हर्षातिशयेन रोमा-
ञ्चदण्डो वृत्तस्तेन निर्मोक्तसंधिरुच्छ्वसितः । अनयोध्य मध्यं स्वेदपूरैः पूरितं संध्यभावात्तत्र
गलितमिति निर्गलितोऽर्थः । ‘नाटकाङ्केऽपि संधिः स्यादवकाशोऽपि चेष्यते’ इति
धरणिः । ‘प्रमोदामोदसंमदाः’ इत्यमरः । ‘वेला तत्तीरनीरयोः’ इति च । प्रत्यासीदति
प्रत्यासनो भवति । दीक्षा यज्ञः । निष्ठुराणामिति निर्धारणे षष्ठी । प्रथमे आद्याः ।

(संविनयविलक्षणितं च ।) राजर्षे, प्रत्यासीदति दीक्षाप्रवेशसमयः । तदेवंविधमधुरगोष्ठीभज्जनिष्टुराणां प्रथमे तावद्वयमेव भवितुमिच्छामः ।

(दशरथो रामलक्ष्मणाववलोक्य बाष्पभरोत्तरङ्गितलोचनो मुनिं प्रति
‘भगवन्’ इत्यर्थोक्ते वाचःस्तम्भं नाटयति ।)

वामदेवः—(संस्कृतम् ।) भगवन्कौशिक, साधय । शिवाः सन्तु पन्थानो वत्सयो रामलक्ष्मणयोः ।

(इत्युत्थाय सर्वे यथोचितमाचरन्ति ।)

विश्वामित्रः—एवमास्यतां भवद्धिः । (इति राजपुत्राभ्यामनुगम्यमानो निष्कान्तः ।)

दशरथः—(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य ।) वामदेव, नूनमिदानीमस्मानिव भगवन्तमपि कौशिकमकारणवत्सलं वत्सो मे रामभद्रः

कचिदसद्वियोगार्तिदुःखी दुःखाकरिष्यति ।

अपूर्वविषयालोकसुखी च सुखयिष्यति ॥ ५७ ॥

वामदेवः—(विद्वां ।) राजर्षे, वयं वा कौशिको वेति क पुनरेष कक्षाविभागो रामभद्रमाधुर्यस्य । पश्य ।

यदिन्दोरन्वेति व्यसनमुदयं वा निषिरपा-

मुपाधिस्तत्रायं जयति जनिकर्तुः प्रकृतिता ।

‘प्रथमचरम—’ इति जसि विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा । उत्तरङ्गितं चञ्चलम् । साधय गच्छ । ‘साधयेति च गत्यर्थः’ इति भरतः । यद्वा साधय, कार्यमिति शेषः । शिवाः कल्याणयुक्ताः । निःश्वस्येति । रामस्यापि विश्लेषो मयीति भावः । अकारणवत्सलं निरुपयिवन्धुम् । कचिदिदिति । ‘वत्सो मे रामभद्रो भगवन्तं कौशिकमपि’ इति मस्तकस्थमादायास्मद्वियोगार्त्यासद्विलेषपीडया दुःखी सन्दुःखाकरिष्यति दुःखितं करिष्यति । ‘दुःखात्प्रातिलोम्ये’ इति डाच् । अपूर्वविषयस्य, अर्थात्तपोवनविरतेस्य, आलोकनेन सुखी सन्मुख्यिष्यति सुखिनं करिष्यति । विषयो वस्तु । ‘अर्तिः पीडाधनुष्कोद्योः’ इत्यमरः । कक्षा सर्धा । ‘कक्षा प्रकोष्ठः सर्धा च’ इति । माधुर्यस्य सौशील्यस्य । वयं वा कौशिको वेत्यादि पोषकं सज्जनानामनिमित्तं प्रेमोत्थापयितुमाह—यदिन्दोरिति । अपां निधिः समुद्र इन्दोरथन्दस्य यद्व्यसनं विपत्तिमुदयमुच्छ्रायं वानवेत्यनुगच्छति, तत्रा-

१. ‘दशरथः—(संविनयविलक्षणितम् ।); विश्वामित्रः—‘राजर्षे’ इति पाठः.
२. ‘तावद्वयितुम्’ इति पाठः. ३. ‘उत्तमिभतलोचनः’ इति पाठः.

अयं कः संबन्धो यदनुहरते तस्य कुमुदं
विशुद्धाः शुद्धानां ध्रुवमनभिसंधिप्रणयिनः ॥ ५८ ॥

दशरथः—(विमृश्य ।) एवमेतत् ।

रत्नाकरो जनयिता सहजश्च वर्गः
किं कथ्यताममृतकौस्तुभपारिजाताः ।
किं तैरचिन्त्यमिह तत्पुनरन्यदेव

तत्त्वान्तरं कुमुदवन्धुरसौ यदिन्दुः ॥ ५९ ॥

(पुनरवलोक्य ।) कथं लोचनपथमतिक्रान्तः सरामलक्ष्मणो भगवान् ।
तद्वयमपि वत्सप्रवासदुर्भान्यमानां दक्षिणकोशलेश्वरसुतां देवीमुपेत्य
सान्त्वयामः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)
इति मुनीन्द्रसंवादो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

तुगमेऽयमुपाधिः कारणम् । प्रयोजको धर्मं इति यावत् । जनिकर्तुर्जननकारणस्य पितुः
प्रकृतिता स्वभावो जयति । तत्र जन्यजनकभाव एव संबन्धः । जनकः समुद्रः, जन्य
इन्दुः, अतो जन्यवृद्धिक्षयौ जनको धत्त इत्युचितमेव । यद्वा जननकारणस्य प्रकृति-
कार्यं भवति । तथा च समुद्रो जनकः सन्वृद्धिक्षयवानिति तज्जन्येऽपि वृद्धिक्षयौ
युज्येते । उपाधिं विनापि व्यसनोदयौ दृष्टावित्याह—कुमुदं कर्तृं तस्य चन्द्रस्य यद्वसन-
मुदयं वानुहरतेऽनुगच्छयनुकरोति वा । चन्द्रे शुद्धयति सति कुमुदमुन्मीलति, तस्मि-
न्नस्तमिते निमीलति तदित्यतुगमेऽयं कः संबन्धो जन्यजनकभावादिः । अपि तु न
कोऽपि । कथमेवमत आह—विशुद्धा इति । ध्रुवं तर्कयामि । विशुद्धाः शुद्धानामभिसं-
धानं विना प्रिया भवन्तीत्यर्थः । तथा च यद्यप्यन्न न संबन्धस्तथापि निरुपाधिरेव चन्द्र-
कुमुदयोः साहजिकी प्रीतिरिति भावः । प्रकृतेऽपि रामस्य तादृश एव गुणविभवो यत्स-
र्वान्मुखयतीति । अनुहरत इति ‘हरतेर्गतताच्छ्रीत्ये’ इति तद् । ‘व्यसनं विपदि अंशे
दोषे कामजकोपजे’ इत्यमरः । ‘जनिष्टपतिरङ्गवः’ इत्यपि । ‘प्रकृतिर्युणसाम्ये यादमा-
ल्यादिख्यभावयोः’ इति मेदिनीकरः । ‘ध्रुवं निश्चिततर्कयोः’ इति विश्वः । ‘प्रणयः
प्रेमिंग विश्वासे’ इति च । वामदेवोक्तमनुवदति—रत्नाकर इति । अस्य चन्द्रस्य
रत्नाकरो जनयितोत्पादकः । सहजः सोदयों वर्गोऽमृतादयः किं कथ्यताम् । तदुपमा-
नाभावात् । अमृतादिभिः सहजैस्ते: किम्, अपि तु न किमपि । इह पुनरस्तदन्यदेवाचि-
न्त्यमचिन्तनीयस्वरूपं तत्त्वान्तरं स्वभावान्तरं स्वभावविशेषो यदसाविन्दुः कुमुदवन्धु-

१. ‘विमृश्य’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. ‘पुरोऽवलोक्य’ इति पाठान्तरम्.

रित्यस्ति । तथा च स्वाभाविकरूपनिबन्धनो व्यपदेश इति भावः । अमृतकौसुभपारिजाता इत्यत्र 'समुदायिभ्योऽन्यः समुदायः' इति न्यायात्समुदायिभ्यो बहुवचनम् । 'संगम्यसहजाः समाः' इत्यमरः । 'कौसुभो मणिः' इत्यपि । 'तत्त्वं स्वभावे सल्ये च' इति धरणिः । दक्षिणकोशलेश्वरसुतां कौशल्याम् । सान्त्वयामः समाश्वासयामः । 'अङ्के प्रवेशः पात्राणां नाहेतुः परिकीर्तिः । अर्थप्रसङ्गमालम्ब्य तेषां निर्गम इष्यते ॥ विस्तारो गुणसंपत्तेः स्वभावादुद्धृतिर्नहि । वैरस्याय भवेदङ्को दीधों रोगीव पण्यताम् ॥ नैकत्राङ्के प्रशंसन्ति वहुपात्रविभावनाम् । न चैकैकरसोद्रेकं नापि विस्तरयोजनम् ॥ क्रोधप्रसाद-शोकाः शापोत्सर्गौ च विद्रवोद्वाहौ । अद्भुतदर्शनमङ्के कापि प्रत्यक्षजा न स्युः ॥ युद्धं राज्यब्रंशो मरणं नगरोपरोधं च । अप्रत्यक्षाणि भवन्ति प्रवेशकैः संविधेयानि ॥ न कार्यं शयनं रङ्गे नाश्वयोगमपेक्षता । केनचिद्व्यपदेशेन तद्विच्छेदं च कारयेत् ॥ शत्राघातं वधं चैव मैथुनं युद्धमेव च । नैते प्रत्यक्षतो नाश्वे दर्शनीयाः कथंचन ॥ भवेदर्थवशाद्वापि पुरुषः सहितः ब्रिया । न च तच्चम्बनं कुर्यात्त्रिव्योजालिङ्गनं न च ॥ दन्तच्छेदं नखच्छेदं तथा लज्जाकरं च यत् । भोजनं सलिलकीडां रङ्गमध्ये परित्यजेत् ॥ बीजार्थं-युक्तियुक्तं च कृत्वा कार्यं यथा रसम् । निष्क्रमं तु ततः कुर्यात्सर्वेषां रङ्गवर्तिनाम् ॥' इति नाटकसूत्रात्तथा समाचरन्नेव कविराह—इति निष्क्रान्ताः सर्वे इत्यादि । अङ्कलक्षणमाह भरतः—'प्रसुतार्थोपसंहारो यत्राङ्कः सोऽभिधीयते' इति । अत्र च प्रियापरितोषापेक्षया प्रसुतार्थोपसंहार इति सर्वं मुन्दरमिति ॥

इति समस्तप्रक्रियाविराजमानरिपुराजकंसनारायणभवभक्तिपरायणश्रीहरिनारायण-
पदसमलंकृतमहाराजाधिराजश्रीमद्वैरवसिंहदेवप्रोत्साहितवैजोलीग्राम-
वास्तव्यद्वौआलवंशप्रभवश्रीरुचिपतिमहोपाध्यायविरचिताया-
मनर्धराघवटीकायां प्रथमोऽङ्कः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति यजमानशिष्यः ।)

शिष्यः—अये, प्रभातप्रायैव रजनी । तथा हि ।

तमोभिः पीयन्ते गतवयसि पीयूषवपुषि

ज्वलिष्यन्मार्तण्डोपलपटलधूमैरिव दिशः ।

सरोजानां कर्षन्नलिमयमयस्कान्तमणिव-

त्खण्णादन्तःशल्यं तपति पतिरथापि न रुचाम् ॥ १ ॥

अपि च ।

जाताः पक्षपलाण्डुपाण्डुमधुरच्छायाकिरस्तारकाः

प्राचीमङ्कुरयन्ति किंचन रुचो राजीवजीवातवः ।

विश्वामित्रयागरक्षणार्थं रामभद्रस्य तपोवनागमनं तत्प्रासङ्गिकाहत्यायाः पूर्वैरुपप्राप्ति-
स्ताटकावधो मारीचादेवूरपसरणादिकं सम्यक्सुचियितुं शुनःशेपप्रवेशमाह—ततःप्र-
विशतीति । एतावानेव द्वितीयाङ्कार्थः । यजमानो यः सोमवति यह्नै दीक्षितः । स च
कौशिकतस्य शिष्यः शुनःशेपः । प्रभातप्राया प्रभातसदशी । ‘प्रायो बाहुत्यतुल्ययोः’
इति धरणिः । प्रभातप्रायत्यमस्या कुतोऽवगतमित्यत आह—तमोभिरिति । तमोभि-
रन्धकारैर्दिशः पीयन्ते । आच्छायन्त इत्यर्थः । पीयूषवपुष्यमृतमहसि चन्द्रे गतवयसि
गलितवयसि वृद्धे सति । पश्चिमाशामारोहतीति यावत् । कीदृशैः । ज्वलिष्यन्सूर्योद-
यायो मार्तण्डोपलपटलः सूर्यकान्तमणिसमूहस्तस्य धूमैरिव । धूमस्य इयामलात्तमस्त्वेन
हृष्णम् । अन्योऽपि धूमो ज्वलिष्यतो वह्ने: पूर्वं दिशो व्याप्रोतीति ध्वनिः । समिदाहरणरुप-
गुरुकार्याय लरमाणः सत्त्वरमनुदेश्यमाणं सूर्यमप्याक्षिष्प्याह—रुचां पतिः सूर्योऽद्यायेवं-
वृत्तेऽपि न तपति । नोदेतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । सरोजानां पश्चानामलिमयं भ्रमरुपमन्तः-
शत्यमन्तःस्थितलोहभागं कर्पन्वहिःकुर्वन्सन् । अयस्कान्तमणिवदिति समाकर्षणमात्र-
दृष्टान्तः । यथायस्कान्तो मणिविशेषोऽयो लोहमाकर्षति तश्चेत्यर्थः । यद्वा सरोजानामन्तः
पश्चाभ्यन्तरादलिमयं शत्यं कर्षन् । अन्तःशब्दोऽव्ययं पश्चम्यन्तः । पश्चम्याशाव्यया-
लुक् । यद्वायो लोहकान्तमणिलोहाकर्पणमणिः । सरोजानामिलादिनादिलोहमो न वृत्त
इति सूच्यते । आदिल्योदये सति पश्चविकासस्तद्विकासे च तत्र स्थितानामलीनां बहिः
र्निःसरणमिति खलूपानुवादः । ‘विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिराशृणपूषणः’ इत्यमरः । ‘उपलः
प्रस्तरे रक्षे’ इति मेदिनीकरः । इदानीमविनाभाविलङ्घमाह—जाता इति । पक्षो यः
पलाण्डुः ‘पियाजु’ इति प्रसिद्धस्तद्वत्पाण्डुर्धूसरा मधुरा मनोहरा च या कान्तिस्तक्षे-
पिकास्तारका जाता वृत्ताः । किंचन रुचः किञ्चिद्वीसयः प्राचीं पूर्वां दिशमङ्कुरयन्त्युद्दे-

लृतातनुवितानवर्तुलमितो विम्बं दधच्चुम्बति
प्रातः प्रेषितरोचिरम्बरतलादस्ताचलं चन्द्रमाः ॥ २ ॥

(सर्वतोऽवलोक्य च ।)
दिख्मण्डलीमुकुटमण्डनपद्मराग-

रत्नाङ्करे किरणमालिनि गर्भितेऽपि ।

सौख्यप्रसुप्तिकमधुव्रतचक्रवाल-

वाचालपङ्कजवनीसरसाः सरस्यः ॥ ३ ॥

दयनिति । अङ्कुरयुक्तां कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा किं चापि चेत्यर्थः । हृचो दीसयः पूर्वा दिशं नाङ्कुरवर्तीं कुर्वन्ति । तथा चायाप्यरुपोदयो न वृत्त इत्यर्थः । कीदृश्यः । राजीवानां पद्मानां जीवात्वो जीवनांषधानि । आदित्यसंबन्धिन्य इत्यर्थः । अङ्कुरोऽस्यासीति 'तत्करोति' इति गिञ्च । 'णाविष्टवत्रातिपदिकस्य' इतीष्टवद्भावात् 'विन्मतोर्लुक्' । किंचनशब्दोऽव्ययं किञ्चिदिर्थे । चन्द्रमा हृतोऽम्बरतलादाकाशात् । गत्वेति शेषः । अस्ताचलमस्पर्वतं कुम्भल्या-लिङ्गति । 'चुबि वक्षसंयोगे' इति वक्षपदमुपलक्षणम् । 'अङ्कारन्तुमित्विव व्यथमान-मास्ते' इति भवभूतिप्रयोगदर्शनात् । तलं स्वरूपम् । 'स्वरूपानूर्वयोस्तलम्' इत्यमरः । यद्वाम्बरतलादितो गतशुम्बति । 'इण् गतौ' क्तः । लृता मक्तकृमिः । मर्कटसूत्रवि-स्तारवद्वृत्तं विम्बं मण्डलं दधत् । ततोत्तेर्घञ् । प्रोपितरोचिः । अपगततेजा इत्यर्थः । दधदिति 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति गुप्रिषेधः । 'विसप्रसूनराजीव-' इत्यमरः । 'जीवातुर्जी-वनौपधम्' इति । 'हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः' इति च । साशर्यमाह—दिङ्घाणडलीति । सौखप्रसुप्तिकाः सुखशयनप्रश्वर्कर्त्तरो ये मधुव्रता भ्रमरास्तेषां चक्रवालं मण्डलं लेन वाचाला बहुभाषिणी । सशब्देति यावत् । या पङ्कजवनी पद्मवनी तथा सरसाः सोळासाः सप्तवद्वा वा । 'रस शब्दे' । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घः । सरस्यः सरोवराणि । सन्तीति शेषः । जाता इति वानुषज्ञनीयम् । योऽपि सुखशयनप्रश्वा सोऽपि प्रातरुद्धया-यागच्छति । मधुकरसमूहा अपि प्रातरेव मधुपानाय तत्र गच्छन्तीति सुखसुप्रस्तृलेन रूपिताः । सौखप्रसुप्तिक इति 'पृच्छतौ सुक्षातादिभ्यः' इति ठक् । किरणमालिनि सूर्ये गर्भितेऽपि संजातगर्भे सति । तारकादिलादितच् । गगनतिरोहितेऽपीत्यर्थः । यद्वा गर्भे इवाचरति । 'सर्वं प्रातिपदिकेभ्यः क्विप् वा वक्तव्यः' इति क्विपि कृते क्तः । कीदृशे । दिशां मण्डली दिक्समूहस्तस्या यन्मुकुटमलंकारभेदस्तस्य मण्डनः शोभयिता यः पद्म-रागः । 'कुधमण्डर्येभ्यश्च' इति कर्तृरि करणे वा युच् । पद्मरागश्चासौ रत्नं चेति कर्म-धारयः । तस्याङ्कुर इवाङ्कुर इति रूपकम् । एतेनाभरणलेनातिमनोहारिलुमुक्तम् । यदाह कालिदासः—'आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः । उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥' इति । सूर्यस्याभिनवलेन मनोहारिलालोहितलालं पद्मरागरन्माङ्कुर-

अपि च ।

प्राचीविश्रमकर्णिकाकमलिनीसंवर्तिका संप्रति
द्वे तिसो रमणीयमन्वरमणेर्द्युमुच्चरन्ते रुचः ।
सूक्ष्मोच्छ्वासमपीदमुल्कतया संभूय कोषाद्वहि-
र्निष्कामद्वमरौघसंप्रमभरादम्भोजमुज्जृम्भते ॥ ४ ॥

अपि च ।

एकद्विप्रभृतिकमेण गणनामेषामिवास्तं यतां
कुर्वाणा समकोचयहशशतान्यम्भोजसंवर्तिकाः ।

लेन रूपणम् । अद्वुरपदप्रक्षेपोऽतिलौहित्यप्रकटनार्थः । ‘मकि मण्डने’ । ‘मकेहृद नलो-पथ’ इति न्यासकारमतेन मङ्कुट इति भवति । ‘मङ्कुटं सुकुटं विदुः’ इति शब्दमेदान्मुकुटशब्दोऽप्यस्तीत्यवधेयम् । अनेन पदेनाश्णोदयः सूचितः । ‘अद्वुरोऽभिनवोऽद्विदि’ इत्यमरः । ‘क्वचबालं तु मण्डलम्’ इति च । कलिकात्रोटने निन्दाश्रवणाद्विकसितानामेव कुसमानां त्रोटने बोधिते तानि विकसितानि न वेति ज्ञातुं सर्वतोऽवलोकनमपूर्वं प्रकटयन्सूर्यकिरणानां किञ्चिदुदयमाह—प्राचीत्यादि । अम्वरमणेरादित्यस्य द्वे द्विसंख्याकास्ति-स्वास्त्रिसंख्याका रुचः किरणा रमणीयं यथा स्यादेवं यामुच्चरन्ते । आकाशं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । ‘उदधरः’ इत्यादिना तद् । कीटश्यः । प्रच्या दिशो विलासार्थं कर्णिका कर्णभरणं या कमलिनी पद्मिनी तस्याः संवर्तिका नवदलानीव । एतदुक्तं भवति—प्राचीविलासिन्या पद्मदलप्रमादभिनवसूर्यकिरणा एवाभरणीकृता इति भावः । यद्वा प्राच्या दिशो विभ्रमेण विलासेन कर्णिकाः कर्णालंकाराः । ‘कर्णाललाटात्कनलंकारे’ इति कन् । कमलिनीसंवर्तिकाः कमलिनीनवपत्राणि । यद्वा संवर्तयन्ति प्रकाशयन्ति संवर्तिकाः । षुल् । प्रकाशिका इत्यर्थः । अनयोर्विशेषणसमासः । भिन्नमेव वा पदम् । तस्य कार्यमाह—अल्पकिरणोदयात्सूक्ष्मोच्छ्वासमल्पप्रकाशमपीदमम्भोजं पद्ममुज्जृम्भतेऽत्यर्थं विकसति । नतु किञ्चिदुन्मीलितं सत् । कुतो हेतोरत्यन्तं विकसतीत्यत आह—कस्मात् । संभूय मिलिखोत्सुकतयोत्कण्ठितलेन कोषात्कुड्मलाद्विर्निष्कामनिर्गच्छन्यो भ्रमरौघस्तस्य संभ्रमभरात्त्वरातिशयात् । यद्वा सूक्ष्मोच्छ्वासं संभूय प्राप्य । ‘संभूतिर्वितेने प्राप्तौ’ इति भरतः । अल्पदीधित्युदयात्किञ्चिद्विकसितं पद्ममनन्तरमेकदैव वहिंच्छद्विर्भ्रमरैत्यन्तविकासः कृत इति तात्पर्यम् । निष्कामदिति ‘कमः परस्मैपदेषु’ इति दीर्घलम् । ‘कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याहुलावपि । क्रमुकाद्विच्छदांशेऽङ्गे वराटे कर्णभूषणे ॥’ इति विश्वः । ‘संवर्तिका नवदलम्’ इति च । ‘संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्संवेगादरयोरपि ॥’ इत्यपि । सूर्यकिरणाः क्रमेणोद्गच्छन्त इत्यत्र परिहासपूर्वं मानमाह—एकद्वीति । अत्थ यतामस्तं गच्छतामेषां किरणानामेकद्विप्रभृतिकमेषैकद्वादिरूपेण गणनामिव कुर्वाणा

भूयोऽपि क्रमशः प्रसारयति ताः संप्रत्यमूनुद्यतः
संख्यातुं सकुरुहलेव नलिनी भानोः सहस्रं करान् ॥ ५ ॥
अपि च ।

प्रत्यासन्नसुरेन्द्रसिन्धुरशिरःसिन्दूरसान्द्रारुणा
यत्तेजस्त्वसरेणवो वियदितः प्राचीनमातन्वते ।
शङ्के संप्रति यावदभ्युदयते तत्त्वं कुट्टकोन्मृजा-
रज्यद्विष्वरजश्छटावलयितो देवस्त्विषामीश्वरः ॥ ६ ॥

नलिनी पद्मिनी या दशशतान्यम्भोजसंवर्तिकाः पद्मनवदलानि समकोचयत्संकोचितवती, ताः संवर्तिका दशशतान्येव संप्रतीदानीं भूयोऽपि पुनरप्युद्यत उदयं गच्छतो भानोः सूर्यस्य सहस्रं करान्कौतुकेनेव संख्यातुं गणयितुं क्रमशः प्रसारयति । क्रमलानां सहस्र-पत्रलाङ्घनोरपि सहस्रकिरणलायथा यथा किरणा अस्तं यान्ति तथा तथा क्रमलिनी-पत्राणि मुद्रितानि भवन्ति । यथोदयन्ते तथा तथा विकसितानि भवन्तीति भावः । यतामिति इणः शतरि रूपम् । यद्यपि दशशतशब्दो नपुंसकस्तथापि संवर्तिकाशब्देन खीलिहेन विशेष्यभावो भवत्येव । ‘विशेष्याद्याः स दैक्तवे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः’ इति वचनात् । विशेषणविशेष्यभावश्चार्थयोरिति लिङ्गविशेषोपस्थाप्यताया अतत्रलात् । सहस्रं करानित्यत्र करगतं बहुत्वं सहस्रगतं चैकत्वं विवक्षितम् । अतो मित्रवचनत्वेऽपि सामानाधिकरण्यम् । ‘करो वर्षोपले रसमौ’ इति मेदिनीकरः । अनेककिरणेनालं कुर्वतोऽपि नभस्तलं सूर्यसोदयं प्रति कुतो विलम्ब इत्यत्र निमित्तमाशङ्कते—प्रत्यासन्नेति । शङ्के तर्कयामि । त्विषामीश्वरः पतिर्देवः सूर्यः । तदिति पूर्वप्रसिद्धिरूपाणाय । तर्कुः कुम्भकारस्य चक्राकारशिलाभाण्डं तत्र या टड्केन दारणेन ‘टांकी’ इति प्रसिद्धेन । उन्मृजा शुद्धिः । तक्षणमिति यावत् । षित्त्वादद् । तेन रज्यद्रक्तीभवत् । कर्मकर्तृरि श्यन्, परस्पैपदं च । यद्विष्वं मण्डलं तस्य रजश्छटया कणसमूहेन वलयितो वेष्ठितः सन् यावदभ्युदयत उदेष्यति । ‘यावत्पुरानिपातयोर्लट्’ इति भविष्यति लट् । तावदेव तत्त्वसरेणव इतोऽस्मिन्प्रदेशे प्राचीनं पूर्वदेशसंबन्धिं वियदाकाशमातन्वत आच्छादयन्ति । प्राची-नमित्यत्र प्राचः ‘विभाषाश्वरदिविष्ययाम्’ इति खः । इति इति आशादिलात्तसिः सप्तम्यन्तात् । यद्वा इतोऽस्मात्कारणच्छङ्क उप्रेक्ष इति योज्यम् । यद्वा यावदित्युपक्रम उदयत इति वर्तमानतैव । ‘अय गतौ’ तदि रूपम् । ‘खृष्टकुट्टोन्मृजा’ इति पाठे लघुर्विश्वकर्मण इत्यर्थः । कीदृशाः । प्रत्यासन्नो निकटो यः सुरेन्द्रः । पूर्वदिगविपत्तात् । तस्य यः सिन्धुरो हस्ती ऐरावतस्तस्य मस्तकसिन्दूरेण सान्द्रं निबिडं यथा तथाऽरुणा अल्यन्तलोहिताः । न तु स्वभावतः, किं तूपाधिसंभेदात्तथा । ‘टङ्को नीलकपित्ये च खनित्रे

१. ‘आचिन्वते’ इति पाठान्तरम्.

पुरोऽवलोक्य ।) कथमिदमुदयाचलमौलिमाणिक्यमर्कमण्डलमध्यापि न विहं-
यस्तलमलंकरोति । तदस्मद्गुरोर्वितायमानयज्ञस्य कुलपतेः कौशिकस्यादे-
शास्त्रमिदाहरणाय प्रस्थितोऽस्मि । तंत्वरितं गच्छामि । (इति परिक्रामति ।)

(प्रविश्य संभ्रान्तो बदुः ।)

बदुः—अज्ज सुणस्सेह, किं वि अच्चरिअं भीषणं च वट्टदि ।

शुनःशेफः—(सचमत्कारं परिवृत्त ।) सखे पशुमेद्, किमाश्र्वयं भीषणं
च वर्तते ।

पशुमेद्:—अज्ज रामो चि को वि खतिअकुमारो आअदो ति
सुणिअ कोदूहलेन धावन्तस्स तैवोवणपेरन्तपरिद्विदा पत्थरपुत्तलिआ
सच्चमाणुसीभविअ मम ज्ञेव संमुहं परावडिदा । तं पेक्खिअ उत्तरास-
ङ्गवक्लं वि उज्जित्तम् पलायिदो म्हि ।

शुनःशेफः—(विहस्य ।) सखे, साधु कृतम् । दिष्ठा हि जीवतः
पुनरावृत्तिः ।

टङ्गे खियाम्’ इति मेदिनीकरः । ‘महामृगः पुष्करिदीर्घमारुतौ विलोमजिह्वो जलका-
क्षसिन्धुरौ’ इति हस्तिपर्यये हारावली । ‘वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी’
इत्यमरः । चिरतरसमयापेक्षणे समिदाहरणत्वरयोवित्सुराह—कथमिति । अद्यापि ।
एतावतापि कालेनेत्यर्थः । विहायस्तलमाकाशम् । वितायमानयज्ञस्य विस्तारीक्यमाण-
यज्ञस्य । ‘तनोतेर्यकि’ इत्यालम् । वशुवाक्ये—अज्जेत्यादि । ‘आर्य शुनःशेफ,
किमप्य-
श्र्वयं भीषणं च वर्तते’ [इति च्छाया ।] ‘आर्येति ब्राह्मणं ब्रूयात्’ इति भरतः । शुनःशेफ
इत्यत्र ‘शेफपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायाम्’ इत्यलक्ष । पशुमेद् वाक्ये—अज्जेत्यादि ।
‘अद्य राम इति कोऽपि शत्रियकुमार आगत इति श्रुत्वा कुतूहलेन धावतस्तोवनपर्य-
न्तपरिस्थिता प्रस्तरपुत्रिका सत्यमानुषीभूय ममैव संमुखं परापतिता । तां प्रेक्ष्य उत्तरा-
सङ्गवत्कलमपुज्जित्वा पलायितोऽस्मि’ [इति च्छाया ।] अत्र पुत्रिका ‘पुत्री’ इति
प्रसिद्धा । परापतितागता । उत्तरासङ्गमुपरिवृत्तम् । उज्जित्वा त्यक्त्वा । शुनःशेफः
सोपहासमाह—सखे, साधु कृतमिति । पुनरावृत्तिः पुनरागमनम् । हि यस्माज्जीवत एव
दृष्टा तस्मात्त्वमुत्तरीयं त्यक्त्वा समायातोऽसीति लया साधु शोभनं कृतम् । जीवने सति
पुनरागम्यत इति भावः । यद्वा पुनरावृत्तिः पुनर्जन्म । ‘पुनरावृत्तिदुर्लभम्’ इत्यादौ तथा
दर्शनात् । तेन जीवत एव तावदिह तव पुनर्जन्म दृष्टमित्यर्थः । यद्वा पुनरावृत्तिरेव
जीवतो जनस्य मया दृष्टा । लोकोक्तिरियम् । ‘पुनरावृत्तिः’ इति क्वचित्पाठः । तत्र

१. ‘नभःस्थलम्’ इति पाठः. २. ‘त्वरितम्’ इति पाठः. ३. ‘गोदमत्वोवण’ इति पाठः..

पशुमेद्रः—ता रक्खदु मं अजो इमाए दुद्वरक्खसीए मुहादो ।
(इति वेपमानः पादयोः पतति ।)

शुनःशेफः—(सस्मितमुत्थाप्यालिङ्ग्य च ।) वैयस्य, शृणोषि भगवतो
गोतमस्य महर्षेरहल्यां नाम धर्मदारान् ।

पशुमेद्रः—जा जणअवंसपुरोहिदस्स तत्थभवदो सदाणन्दस्स जणणी ।
तैदो तदो ।

शुनःशेफः—सेयं पुरा पुरुहूतखण्डितचरित्रा तस्य दीर्घतपसो
मुनेर्मन्युना निजमेव तदिन्द्रियदौर्बल्यमेवं विवर्तमानमनुभवन्ती संप्रलस्य
रघुराजपुत्रस्य तेजसा तस्मादन्धकारान्निरमुच्यत । तदलमावेगेन ।

पशुमेद्रः—(उन्मील्य चक्षुषी सर्वतोऽवलोक्य ।) अहो अच्चरिञ्च । अजस्स
पसादेण पुणो विजीअलोए पविट्ठो म्हि । तह वि सङ्कज्जरो अज वि ण
मं परिच्छअदि । ता अज सुणस्सेह, मुहुत्तञ्च विसमीअदु ।

जीवतो जनस्य पुनराश्रुतिः पुनरावरणम् । वास इति यावत् । हि यतो दृष्टातस्त्व-
मुत्तरीयं त्यक्त्वा समायातोऽसीति भद्रं कृतमिति भावः । ता रक्खदु इति । ‘तद्र-
क्षु मामार्य एतस्य दुष्टराक्षस्या मुखात्’ [इति च्छाया ।] वेपमानः कम्पमानः । आरो-
पितभयादिति भावः । शुनःशेफोऽस्य त्रासोपशमनार्थमहल्यावृत्तान्तकथनायोपकमते—
वयस्येत्यादि । ‘दाराः पुंभूम्नि’ इत्यमरः । पशुमेद्रवाक्ये—जा इति । या जनकवंशपुरो-
हितस्य तत्रभवतः शतानन्दस्य जननी । ‘ततस्ततः’ [इति च्छाया ।] इह तत्रभवतः
पूज्यस्य । ‘जननी तु दयामात्रोः’ इति विश्वः । सेयमहल्या पुरुहूते-
नेन्द्रेण खण्डितं नाशितं चरित्रं यस्यास्तादशी दीर्घतपसो मुनेर्गोतमस्य । दीर्घं तपो
यस्येति बहुत्रीहिः । यद्वा दीर्घतपा इति गोतमस्यैव नाम । तस्य मन्युना कोधेन ।
शापेनेति यावत् । निजं स्वीयमिन्द्रियदौर्बल्यमिन्द्रियासामर्थ्यमेवंविधं प्रस्तरपुत्रिकाँहूंपं
विवर्तमानं परिणतमनुभवन्ती संप्रलस्य रघुराजपुत्रस्य रामस्य तेजसा प्रभावेण रश्मिना
वा तस्मादन्धकाराच्छायात् । अन्धकार इवान्धकारः शापः । यद्वान्धमद्वां करोती-
त्यन्धकारो मुनिशाप एव । कर्मण्णन् । निरमुच्यत स्यं मुक्ता । ‘मुच्छु मोक्षणे’ लडि
कर्मकर्तरि रूपम् । अन्यदप्यन्धकारं तेजसा तिरस्कियत इति च्छनिः । कथा चात्राति-
प्रसिद्धैव । अलं निष्कलम् । आवेगेन भयेन । अहो इति । ‘अहो आश्र्वयम् ।
आर्यस्य प्रसादेन पुनरपि जीवलोके प्रविष्टोऽस्मि । तथापि शङ्काज्वरोऽद्यापि न मां परित्य-

१. ‘वत्स, शृणोषि’; ‘वयस्य, न भेतव्यम् । शृणोषि’ इति पाठः. २. ‘शुनःशेफः—
अथ किम् । पशुमेद्रः—तदो’ इति पाठः.

**शुनःशेफः—सखे, भयमिति किमेतद्वाक्षणस्य । तर्यंवस्थापया-
त्मानम् ।**

(इत्युपविशतः ।)

**पशुमेद्रः—(चिरविमृश्य निःश्वस्य च सविस्यम् ।) कधं विसयमिअति-
ष्हासलज्जलाए भअवदो हरिणो विहरिणदा विटप्पीअदि ।**

**शुनःशेफः—(विहस्य ।) साधु ब्रैवीषि । अल्पीयान्खस्वयं लोकः
केऽथमैहिकसुखाध्यवसायादौ अमूर्ख्यस्यो रात्रयः प्रराहण्यन्ते । किं तु मनो-
हारिभिराहायैराहियमाणलोचनद्वितीयस्यापि न जनो विवेकमङ्गुशयितुर्म-**

जति । तदर्थं शुनःशेफ, मुहूर्तं विश्रम्यताम्’ [इति च्छाया ।] अत्र जीवलोके प्रविष्टोऽस्मि जीवितोऽस्मि । पर्यवस्थापय संशृणु । विमृश्येत्यादि । अहह सुरपतिरपि कथमेतादशं कर्म कृतवानिति भावः । अत एव निःश्वासोऽपि । कधमिति । ‘कथं विषयमृगतृष्णासलज्जलाया भगवतो हरेरपि हरिणता विटप्पते’ [इति च्छाया ।] इह विषय एव मृगतृष्णा मरीचिका तस्याः सलज्जलयास्फालनेनाधातेन । अनर्थं एवार्थित्वज-ननात् । अतिशोभया वा । भगवतो हरेरपीन्द्रस्यापि हरिणता हरिणत्वम् । पशुत्वमिति यावत् । यद्वा हरिणता पाण्डुरत्वम् । ततु मन्मथभावात् । ‘हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः’ इत्यमरः । विटप्पतेऽजर्यते । विटपिरयं चुरादिरज्जने वर्तते । यद्वा ‘अर्जतेर्विटप्पः’ इति प्राकृतसूत्रात्तथा । विषयस्य विरसोदर्कतयासारत्वेन मरीचिकया रूपणम् । ‘मृगतृष्णा मरीचिका’ इत्यमरः । ‘हरिश्वन्दर्कवाताश्वशकमेकयमादिषु’ इति मेदिनीकरः । ‘मृगः पश्चौ कुरञ्जे च’ इति च । ‘स्यादास्फले सलज्जला’ इति हारावली । ‘सलज्जला तु शोभायाम्’ इति रत्नकोपः । अल्पीयानल्पाशयः । अल्पयेनाल्पो वा । ‘द्विवचनवि-भज्य—’ इतीयसुन् । अल्पीयस्त्वमेव द्रढयति—कथमिति । ऐहिकमेतज्जन्मज्जम् । इहशब्दाद्वार्थे ठन् । अध्यात्मादित्वाद्वा । ऐहिकसुखाध्यवसायादेतज्जन्मसुखयन्नात् । वै पादपूरणे संबोधने वितके वा । अमूरामुभिक्यो रात्रयः सुखानि पराहण्यन्ते नाश्यन्ते । लोकेनेति शेषः । ‘हन्तेरत्पूर्वस्य’ इति णल्म् । रात्रिशब्देन सुखमुपलक्ष्यते । सुखकालत्वात् । अत एव क्षणमुत्सवं ददातीति क्षणदेति रात्रिव्यपदेशः । अथवा विष-यस्यैव तादशं महत्त्वमित्याह—किं त्विति । मनोहारिभिराहायैराभरणादिभिराहियमा-णस्याकृष्यमाणस्य लोचनद्वितयस्यापि जनो लोको विवेकं निर्मलज्ञानमङ्गुशयितुर्मङ्-

-
१. ‘पर्युपस्थापयः; पर्यवष्टम्भय’ इति पाठौ.
 २. ‘विश्रम्य विमृश्य च’ इति पाठः.
 ३. ‘ब्रवीति भवान्’ इति पाठः.
 ४. ‘अन्यथा कथम्’ इति पाठः.
 ५. ‘सुखाध्यवसाय-कुञ्जैः; सुखाध्यवसायात्’ इति पाठौ.
 ६. ‘आहियमाणस्य’ इति पाठः.
 ७. ‘द्वयस्य’ इति पाठः.
 ८. ‘ईष्टे’ इति पाठः.

धीष्टे । किं पुनर्नयनसहस्रतयस्य ताहशि विभवे मरुतां पतिः । चक्षुःप्री-
तिमुद्धवन्तीमनुद्धवन्ति चापराणि कुसुमचापचापलानि ।

पशुमेद्रः—(विहस्य ।) मणे एदाए एव मुणिघरणीए पुण्णपरिणामो
एत्थ रामभद्रस्य पवासे कारणम् ।

शुनःशेफः—इदं तावत्प्रथमम् ।

पशुमेद्रः—(साभ्यर्थनम् ।) अज, दुदीअं वि सुणिदुं इमिणादे वअणोण
पञ्जुस्सुओ म्हि ।

शुनःशेफः—सखे, त्वयि किमकथनीयं नाम । अस्ति किञ्चिकन्धायां
पुरंदरस्य नन्दनो वालिनाम हृवगराजः । तं च रजनीचरचक्रवर्तिना दश-
कंघरेण सह प्रेवृत्तमैत्रीकमवलोक्य वानराच्छभल्गोलाङ्गूलप्रभृतीनामाचार्यः
सर्वामौत्यानुमतो जाम्बवानवादीत् ।

शीकर्तुं नाधीष्टे न समर्थो भवति । किं पुनर्नयनसहस्रतयस्य सहस्रावयवस्य ताहश्यनिर्व-
चनीये विभवे वागपारसंपत्तौ सल्यां विवेकमङ्गुशं कर्तुं मरुतां पतिरिन्द्रोऽवीश्वरः स्यात् ।
अपि तु न कदापि । यतः—‘यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता । एकैकमप्यनर्थाय
किमु यत्र चतुष्टयम् ॥’ इति । लोचनद्वितयस्येत्यत्र ‘अधीर्गर्थ’ इत्यादिना कर्मणि पष्ठी ।
नयनसहस्रतयस्येति ‘संख्याया अवयवे तयप्’ । ‘सहस्रनयनस्य’ इति क्वचित्पाठः । तत्र
सहस्रं च तानि नयनानि चेति विशेषणसमासे ‘दिक्संख्ये संज्ञायाम्’ इति नियमादसं-
ज्ञायां समास एव न स्यात् । बहुवचनप्राप्तिश्च । उच्यते—सहस्रं नयनानामिति समाहारे
द्विगुः । पात्रादित्वात्क्विलनिषेधः । त्रिभुवनवत् । अनयोर्मानुषेन्द्रयोर्नेत्रवैषम्यकथनेन
प्रकृते किं प्रतिपादितं स्यादित्याशङ्का चक्षुषस्तत्रासाधारणीं कारणतामाह—चक्षुःप्री-
तीति । उद्धवन्तीमुपजायमानां चक्षुःप्रीति चाक्षुषरागमनुलक्ष्यीकृत्यापराण्ड्यथिकानि
कुसुमचापचापलानि मन्मथविकारा उद्धवन्ति । ‘अनुरुक्षणे’ इति द्वितीया । मणे
इत्यादि । ‘मन्ये एतया एव मुनिगृहिण्याः पुण्णपरिणामोऽत्र रामभद्रस्य प्रवासे का-
रणम्’ [इति च्छाया ।] इह परिणामः परिणतिः । इदं तावत्प्रथमम् । अपरमपि वालिवधा-
दिकमस्तीति हृदयम् । अभ्यर्थना प्रार्थना । अज्जेति । ‘आर्य, द्वितीयमपि श्रोतुमनेन
तव वचनेन पर्युत्सुकोऽसि’ [इति च्छाया ।] इह पर्युत्सुक उत्कण्ठितः । अस्तीत्यादि ।
पुरंदरस्येन्द्रस्य नन्दनः पुत्रः । ‘नन्दनं वासवोद्याने नन्दनो हर्षके सुते’ इति मेदिनी-

१. ‘हृवंगमराजः’ इति पाठः. २. ‘प्रवृद्धः’ इति पाठः. ३. ‘अनुगतः’ इति
पाठः.

पशुमेद्रः—(संकौतुकम् ।) तदो तदो ।

शुनःशेफः—ततश्च राजन्मायाविनी खस्त्रियं राक्षसजातिः । विशेषेण महेन्द्रावस्कन्दकन्दलितविक्रिमः पितृवैरी तवायं रावणः । अपि च त्वदीयदोर्मूलसंपीडनगलितपौरुषो न विश्वविजयीति खयमाशङ्कनीयः । नापि सामन्तान्तरजिघृक्षायामन्तरावर्तिनि समुद्रे लघुसमुथः । तदनेन विराद्धमण्डलेन सहासुरविजयिना मैत्रमैनर्थानुबन्धिः । किं च सर्वथेयमनुपकारिणी पुलस्यापत्येषु प्रीतिरिति भगवानिहोदाहरणं हरिणाङ्गशेखरः ।

करः । वालिरिति हखेकारान्तोऽपि । तथा च विश्वप्रकाशः—‘ऐन्द्रिवाली च वालिश्च’ इति । श्वर्गो वानरः । तं चेत्यादि । जाम्बवानभलूकराजो वालिमत्री दशकंधरेण रावणेन प्रवृत्तमत्रीकं तं वालिनमवलोक्यावादीदिति योजना । कीदर्शन । रजनिचरा राक्षसास्तेषां चक्रवर्तिना सार्वभौमेन । अच्छभला भलूकाः । ‘कृक्षाच्छभलभलूकाः’ इत्यमरः । ‘कृक्षभलू—’ इति पाठे भलूक एवोच्यते । गोलाङ्गूलः कृष्णमुखो वानरमेदः । ‘मन्त्रव्याघ्राकृदाचार्यः’ इत्यमरः । विशेषेणत्यादि । महेन्द्रावस्कन्देनेन्द्रपराभवेण कन्दलितो नवीभूतो विक्रमो यस्य तादशो रावणस्तत्र पितृवैरी । भवतो महेन्द्रपुत्रत्वात् । त्वदीयदोर्मूलसंपीडनेन कक्षायच्चेन गलितं ध्रष्टुं पौरुषं यस्य तादशः । अत एव न विश्वविजयी । भवतैव जिनत्वात् । तेनावश्यमाशङ्कनीयः । पुरा किल वालिना रावणं कक्षायामारोद्य सप्तसु समुद्रेषु संध्यावन्दनं कृतम्—इति पुराणम् । नापि सामन्तान्तरस्य राजान्तरस्य जिघृक्षया ग्रहीतुमिच्छयन्तरावर्तिनि मध्यस्थिते समुद्रे लघुशीघ्रं समुथः समुथानं यस्य तादशः । न शीघ्रं पारगमने शक्त इत्यर्थः । त्वदीर्मूलसंपीडनगलितपौरुषत्वात् । समुथ इत्यत्र ‘सुपि स्थः’ इति योगविभागाद्वावेकः । यथा सुस्थ इत्यादौ । तात्पर्यमुपसंहरति—तदनेनेति । विराद्धं विरुद्धं मण्डलं राष्ट्रद्वादशराजचक्रं वा यस्य तेन सह मैत्रं मित्रतानर्थानुबन्धिः अनर्थसहितम् । अनर्थमनुबद्धं शीलं यस्य तादशम् । असुरविजयिना न सुरेभ्यो विजयो भज्ञो यस्य तेन । यद्वासुरशासौ विजयी च तेन । यद्वा न सुरो विजयी यस्य तेन । अशब्दो निषेधार्थः । अमानोनाप्रतिषेधवचनादिति न्यायात् । ‘सुरविजयिना’ इति वा पाठः । ‘मण्डलं परिधौ कोषे देशे द्वादशराजके’ इति विश्वः । सोपहासं मित्रताविघटकं दृष्टान्तमाह—किं चेति । पुलस्यो मुनिविशेषः । हरिणाङ्गशेखरः शिवः । विप्रकृष्टदेशावस्थितत्वेन मित्रस्याद्युपकारकत्वे मान्यं न शङ्कत इत्याशङ्कावारकमेकालयस्येऽपीति विशेषणम् । एकगृहस्थितेऽपि सख्यौ धनाधिनाये कुबेरे । कुबेरशिवयोः कैलासावस्थायित्वात् । त्रि-

१. ‘विहस्य’ इति पाठः..
२. ‘विराद्धभुवनमण्डलेन’ इति पाठः..
३. ‘सुरासुरविजयिना’ इति पाठः..
४. ‘अनर्थानुबन्धिभविता’ इति पाठः..
५. ‘शेखरोऽपि’ इति पाठः..

तथा हि ।

उक्षा रथो भूषणमस्थिमाला भस्माङ्गरागो गजचर्म वासः ।

एकालयस्येऽपि धनाधिनाथे सख्यौ दशेयं त्रिपुरान्तकस्य ॥ ७ ॥

पशुमेद्रः—(सहासम् ।) अहो ठेरभृूअस्स मन्त्रोवण्णासो परिहास-
कुसलदा अ । तदो तदो ।

शुनःशेफः—ततश्च तद्वचनं जराप्रलपितमित्युपहसति हरीश्वर
उपांशु तदनुमत्या महामात्यस्य केसरिणः पुत्रो हनुमान्कुमारं सुंग्रीवमादाय
ऋष्यमूर्कं नाम पैर्वतदुर्गमनुप्रविष्टः ।

पशुमेद्रः—(साकृतम् ।) अज्ञ, जो सो मारुदी तेदामल्लो ति सुणी-
अदि ।

शुनःशेफः—अथ किम् ।

पशुमेद्रः—(सविचिकित्सम् ।) अज्ञ, जघा तधा भोदु । सामी सामी
जेव । तं परिच्छइअ तत्सरिसो तारिसस्स महाणुभाअस्स पडिऊलपरिग्महो ।

पुरान्तकस्य महादेवस्येयं दारिद्र्योतिका दशावस्था । दशाख्वरूपमाह—उक्षा वृषः स
एव रथः स्यन्दनम् । वाहनमिति यावत् । अस्थिमाला भूषणमलंकरणम् । भस्माङ्गरा-
गोऽङ्गानुलेपनम् । गजचर्म वासो वस्त्रम् । तथा च पुलस्त्यापत्येन समं मैत्रं न योग्य-
मिति भावः । ‘दशावस्थादीपवत्योः’ इति विश्वः । ‘उक्षा भद्रो बलीवर्दः’ इत्यमरः ।
त्रिपुरान्तकत्वेन योग्यतोका—अहो इत्यादि । ‘अहो स्थविरभृूकस्य मन्त्रोपन्यासः
परिहासकुशलता च । ततस्ततः’ [इति च्छाया] इह ठेरः स्थविरः । ‘राजन्मायाविनी
राक्षसजातिः’ इति मन्त्रस्य मन्त्रणाया उपन्यास उद्गारः । उक्षा रथ इत्यादि परिहास-
कुशलता । जराप्रलपितं वृद्धवेन निरर्थकभापितम् । ‘प्रलापोऽनर्थकं वचः’ इत्यमरः ।
हरीश्वरे वानरराजे वालिनि । उपांशु एकान्ते । ‘उपांशु उपमेदे स्यादुपांशु विजेऽव्य-
यम्’ इति विश्वः । ‘रहश्वोपांशु चालिङ्गे’ इत्यमरथ । तदनुमत्या जाम्बवत्संमत्या । इह
‘हनुमान्केसरिणः क्षेत्रजः पुत्रोऽङ्गनायां वायुना जातः’ इति पुराणम् । ‘हनुमान्हनु-
मानपि’ इति शब्दमेदः । साकृतं सामिप्रायम् । अज्ञेति । ‘आर्य, योऽसौ मारुतिष्ठे-
तामल इति श्रूयते’ [इति च्छाया ।] इह त्रेता द्वितीययुगं तत्र मल्लो वीरः श्रूयते ।
सोऽयमिति शेषः । यद्वा त्रेतामल्लोऽस्यैव नाम । तदुक्तम्—‘आज्ञेयो हनूमान्स्यात्रे-
तामलश्च मारुतिः’ इति । ‘अथकिं स्वीकियार्थकम्’ इति भरतः । सविचिकित्सं

१. ‘केसरिनामः’ इति पाठः. २. ‘आदाय सुग्रीवम्’ इति पाठः. ३. ‘पर्वतं सदुर्गम्’
इति पाठः.

शुनःशेफः—(विहस्य ।) पुरैव किलयमाङ्गनेयो भगवतः सहस्र-
किरणाद्याकरणविद्यामधीयानस्तदात्मजन्मनो वानरयोने: सुग्रीवस्य सा-
हायकमभिप्रायज्ञो गुरुदक्षिणीचकार ।

पशुमेद्रः—(सानन्दम् ।) हुं । ता उचितं जेव गुरुपुत्रो सबक्षचारी
वा अणुवद्वीयदि । तदो तदो ।

शुनःशेफः—ततश्चाहिभयोपजापर्जर्जरं सुहृद्दहसुपश्चत्य राक्षसराजः
खरदूषणत्रिशिरोभिर्महामातैरधिष्ठितमात्मबलैकदेशं सिन्धोरुदीचि कूले
वालिप्रतिग्रहाय प्राहिणोत् ।

पशुमेद्रः—कधं अपरिहीणमित्तधम्मो वि सो रक्खसो ।

सनिन्दम् । विचिकित्सायाः प्रयोजकं रूपकमाह—अज्ञेति । ‘आर्य, यथा तथा
भवतु । स्वामी स्वाम्येव । तं परित्यज्य तत्सदाशस्तादशस्य महानुभावस्य प्रतिकूलपरिग्रहः’
[इति च्छाया ।] इह प्रतिकूलो वालिवैरी सुग्रीवस्तस्य परिप्रहः स्वीकारः । ‘प्रतिप्रहः’
वा पाठः । तत्राप्ययमेवार्थः । वालिनोऽसन्मार्गप्रपञ्चलादेव परं न सुग्रीवसपक्षलवम्, किं
तु प्रकारान्तरेण तत्त्वमिति तदुपपादयति—पुरैवेति । किलागमे । अयमाङ्गनेयोऽजनी-
पुत्रो हनुमान्सहस्रकिरणादादित्याद्वाकरणविद्यामधीयानः पठंस्तदात्मजन्मनः सूर्यपुत्रस्य
सुग्रीवस्य साहाय्यकं साहाय्यम् । द्वितीयत्वमित्यर्थः । गुरुदक्षिणीचकार गुरुदक्षिणा
कृतवान् । वानरयोनेरिति योनिराकरः । ‘योनिः स्यादाकरे हेतौ’ इति विश्वः । नन्वा-
दित्यस्वरसं विनैव किं तथा कृतवानित्यत आह—अभिप्रायज्ञः । तस्येति शेषः । आश-
यवेत्तेत्यर्थः । साहाय्यकमिति सहायशब्दात् ‘योपधाद्वृल्पोत्तमाद्वृत्’ इति भावे वुष् ।
हुभित्यादि । ‘हुं । तदुचितमेव गुरुपुत्रः सब्रह्मचारी वानुवर्त्यते । ततस्ततः’ [इति
च्छाया ।] इह हुं वित्कें । ‘हुं वित्कें परिप्रश्ने’ इति विश्वः । ‘हुं तकें स्यात्’ इत्यम-
रोऽपि । सब्रह्मचारी एकब्रह्मताचारः सहाय्येता वा । ‘एकब्रह्मताचारा मिथः
सब्रह्मचारिणः’ इत्यमरः । अहिभयं स्वपक्षभयम्, उपजापो मेदः, ताभ्यां जर्जरं
जीर्णम् । ‘महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम्’ इत्यमरः । ‘समौ । मेदोपजापौ’ इति च ।
सुहृद्दहं वालिवेशम् । राक्षसराजो रावणः । उदीचि उत्तरे । ‘उद ईत्’ इतीत्वेऽब्रते
रूपम् । वालिप्रतिग्रहाय वालिरक्षायै । यन्तु क्वचिद्वृहणायेति व्याख्यानं तन्मन्दम् । ‘कथं
अपरिहीणमित्तधम्मो वि सो रक्खसो’ इत्यग्मग्रन्थविरोधात् । प्राहिणोत्प्राहित-
वान् । कधमित्युद्दि । ‘कथमपरिहीनमित्तधम्मोऽपि स राक्षसः’ [इति च्छाया ।]

१. ‘सखे पुरैवाङ्गनेयो’ इति पाठः ॥ २. ‘व्याकरणम्’ इति पाठः ॥ ३. ‘सानन्दम्’ इति
पुस्तकान्तरे नास्ति ॥ ४. ‘सुहृद्कुलम्’ इति पाठः ॥

शुनःशेफः—सखे, किमुच्यते । रावणः खल्वसौ ।

प्रियाकर्तुं त्वस्मै नवनिजशिरःकर्तनरस-
प्रहृष्टद्रोमा यः स परमिह लङ्कापरिवृढः ।
विलक्षव्यापारं किमपि दद्वशुर्यस्य दशमं
शिरते मूर्धानः क्षणधृतपुनर्जन्मसुभगाः ॥ ८ ॥

पशुमेहः—(सकौतुकम् ।) तदो तदो ।

शुनःशेफः—ततः सुकेतुसुता नागसहस्रबलधारिणी ताडका नाम
राक्षसी तसादनीकादागत्य मनुष्यमण्डलविहारकौतुकादिमामसदीयां भूमि-
मधिवसति ।

इह अपरिहीनमत्यक्तम् । मित्रधर्मो मैत्र्यम् । कथमद्वृतमित्यर्थः । राक्षसो हि कस्य मित्रं
भवतीति भावः । किमुच्यते । इदं त्वल्पमित्यर्थः । किं क्षेपे । खलु वाक्यालंकारेऽनुन-
ये वा । असौ प्रसिद्धः । पुलस्त्यापत्यं रावणः । तथा च रावणो महावीरो महासत्त्व
इति प्रसिद्ध एवायमर्थं इति भावः । इममेव श्लोकेनाह—प्रियाकर्तुमिति । तुः पुन-
रर्थे । असै वालिने प्रियाकर्तुं प्रियं विधातुम् । उपकर्तुमिति यावत् । स लङ्काप्रभुरेव
परम् । समर्थं इति शेषः । नान्यः । यद्वा त्वस्मै । अन्यस्मै त्वशब्दः सर्वादिरन्यार्थः ।
'प्रभौ परिवृढः' इति निपातनम् । प्रियाकर्तुमिति 'सुखप्रियादानुलोम्ये' इति डाच् । स
कः । नवसंख्याकनिजशिरःकर्तनरसेन प्रहृष्टदुच्छुसद्रोम यस्य तादशो यः । रोमाश्ववा-
नित्यर्थः । इह च नव च तानि निजशिरांसीति समासं कृत्वा कर्तनरसेन समासे
'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इत्यसंज्ञायां समासाभाव इति न वाच्यम् । संज्ञायामित्यस्य प्रायिक-
लात् । यद्वा नवो नूतनश्वासौ निजः शिरःकर्तनरसेति समासः । अभूतपूर्वलाच्छिरः-
कर्तनस्य नवरसलम् । यद्वा नवानां निजशिरसां समाहार इति द्विगुः । अकारान्तो-
त्तरपदलाभावाच छीलम् । क्वचित् 'प्रियाकर्तुं कसैचन' इति पाठः तत्र कसै-
चनानिर्वचनीयस्त्रूपाय भगवते यिवाय प्रियाकर्तुं तादशरोमाश्ववान्स परमिह रावण
एवेति योज्यम् । 'केवलेऽपि परं मतम्' इति धरणिः । त्वस्मै इत्यत्र 'कियाप्रहृणमपि
कर्तव्यम्' इति संप्रदानता । 'कर्तनं तु द्वयोश्छेदे' इति विश्वः । विलक्षणावाच्या-
पारो यस्य तत् । क्षणेनाल्पकालेन धृतं यत्पुनर्जन्म तेन सुभगाः प्रसिद्धाः स्पृहणीया
वा । अपरे दशमादन्ये मूर्धानः । ते दशमं शिरो विलक्षं दृष्टवन्त इत्यर्थः । 'मूर्धा ना
मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । । सुकेतुर्नीम यक्षः । नागो हस्ती सर्पो वा । बलं सामर्थ्ये
सैन्यं वा । 'नागः पञ्चगमातङ्ग—' इति मेदिनीकरः । अनीकात्स्वरायथिष्ठितसैन्यात् ।
'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' इति मेदिनीकरः । 'मण्डलं स्याद्वादशराजसु देशेऽपि कीर्ति-
तम्' इति विश्वः । विहारः कीडा । भूमिमधिवसतीत्यत्र 'उपान्वध्याङ्गुसः' इत्यधिकर-

पशुमेद्रः—(सकौतुकम् ।) णाअसहस्रबला इत्थीअति ति अस्सु-
दपुव्वं क्खु एदं । तदो तदो ।

शुनःशेफः—ततश्च श्रौतस्य विधेः प्रत्यूहमस्याः शङ्कमानः कुलप-
तिरिमौ दाशरथी रामलक्ष्मणावानीतवान् ।

पशुमेद्रः—जाणे रामभद्रो त्ति को वि रक्खसाणं उवरि अवइण्णो
क्खु एसो ।

शुनःशेफः—सखे, एवमेतत् । रामभद्र इति कोऽप्ययं चतुरक्षरो
राक्षसरक्षासिद्धमन्त्रः । विशेषेण पुनरिदानीं भगवता कौशिकेन ब्रह्म-
ज्योतिषस्ताहशं विवर्तमाश्चर्यं दिव्याञ्चमन्त्रपारायणमध्यापितः ।

पशुमेद्रः—मणे मन्तर्मईहिं अथदेवदाहिं समं बलादिबलाओ
सतीओ वि रामे संकमिस्सन्ति ।

शुनःशेफः—अथ किम् । तदपि वृत्तमेव ।

पशुमेद्रः—अज्ज, णं भणामि जह णिआओ जेव सतीओ
णिआओ जेव अथविज्ञाओ । ता किं ति अत्तणो विघ्नोवसमे राहवस्स
गोरअमुप्पादेदि तत्थभवं कोसिओ । अहवा पाहुणहत्थेण सप्पमारणं
क्खु एदम् ।

णस्य कर्मत्वम् । णाअसहस्रसेति । ‘नागसहस्रबला ख्नी अस्तील्यश्रुतपूर्वं खल्वेतत् ।
ततस्ततः’ [इति च्छाया ।] श्रौतस्य श्रुतिविहितस्य । श्रुतिर्वेदः । विधेः कर्तव्यस्य प्रत्यूहं
विघ्नमस्या राक्षस्याः सकाशात् । जाणे इति । ‘जाने रामभद्र इति कोऽपि राक्षसाना-
सुपर्यवतीर्णः खल्वसौ’ [इति च्छाया ।] चतुरक्षरो रामभद्र इति । ब्रह्मज्योतिषो वेद-
तेजसः । विवर्तं फलम् । दिवि भवं दिव्यम् । दिव्याञ्चमन्त्रपारायणं दिव्याञ्चोपस्थिति-
हेतुकं मन्त्रसमूहरूपवेदभागम् । ‘साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे’ इत्यमरः । मणे
इत्यादि । ‘मन्ये मन्त्रमयीभिरञ्जदेवतामि: समं बलातिबले शक्ती अपि रामे संक-
मिष्यतः’ [इति च्छाया ।] द्वित्त्वे बहुवचनमिति प्राकृतपरिभाषा । इह बलातिबला च
शक्तिद्रियम् । एतद्रहणान्मासमेकं तृसेन पुंसा स्थीयत इत्यनुभाव इह । अज्जेति ।
‘आर्य, ननु भणामि यदि निजा एव शक्तयो निजा एवाञ्चविद्याः । तत्किमित्यात्मनो
विघ्नोपशमे राघवस्य गौरवमुत्पादयति तत्रभवान्कौशिकः’ [इति च्छाया ।] स्वयमेव
शत्रुशमनशक्तत्वात्कथं तथा न करोतीति भावः । ‘अथवा प्राधुणहस्तेन सर्पमारणं ख-

शुनःशेषः—सखे, अनभिज्ञोऽसि । स्वयं प्रयोगान्तेवासिभिर्विहितः
प्रयोगो महिमानमाचार्याणामुपचिनोति । पश्य
स्थानेषु शिष्यनिवहैर्विनियुज्यमाना
विद्यागुरुं हि गुणवत्तरमातनोति ।
आदाय शुक्तिषु बलाहकविप्रकीर्णे
रत्नाकरो भवति वारिभिरम्बुराशिः ॥ ९ ॥

किं च दीक्षिष्यमाणा न कुध्यन्तीति रक्षितारं क्षत्रियमुपाददते ।

पशुमेदः—अज, सोहणं मन्तेसि । अण्णं वि किं वि पुच्छिदुकामो हि ।

शुनःशेषः—किं तत् ।

पशुमेदः—सव्वधा णिगूढं वि वाणराणं छगुणअं कधं अज्जेण पडिवण्णम् ।

‘ल्वेतत्’ [इति च्छाया ।] अस्योपलक्षणस्यायमभिसंधिः—सर्वो यदि भक्षयिष्यति तदा प्राघुणको न चेत्तदा सर्पमारणमभिलयितमेव । तथा प्रकृतेऽपि यदि राक्षसा भक्षयिष्यन्ति तदा राममथ न तदा रक्षोमाराणं श्रेय एवेति । ‘प्राघुणस्त्वतिथिर्द्वयोः’ इति त्रिकाण्डशेषः । ‘जह णिआओ जेब’ इत्यादि पशुमेद्वाक्य उत्तरयति—स्वयं प्रयोगादिति । स्वयं प्रयोगादात्मप्रयुक्तेः । अन्तेवासिभिः शिष्यैः करणभूतैः । उपचिनोत्युपचित्तीकरोति । तदेव स्पष्टयति—स्थानेष्विति । हि यतः शिष्यनिवहैर्छात्रसमूहैः स्थानेषु समीचीनेषु विनियुज्यमाना सती विद्या गुरुमाचार्यं गुणवत्तरमतिगुणमातनोति विस्तारयति । अत्र दृष्टान्तमाह—आदायेति । अम्बुराशिः समुदः । आदाय । अर्थात्समुद्रादेव । वारि । बलाहकेन मेघेन शुक्तिषु विप्रकीर्णैः सातीनक्षत्रयोगाद्विक्षितैः । विशब्दस्य विशेषार्थाभिधायकलात् । वारिभिः पानीयैः करणभूतैः । मुक्ताहपेण परिणतैरिति भावः । रत्नाकरो भवति रत्नानामुत्पत्तिस्थानं भवति । क्वचित् ‘आधाय’ इति पाठः । तत्र शुक्तिष्वाधाययोर्येत्यर्थः । ‘बलाहको गिरौ मेघे’ इति मेदिनीकरः । अज्जेति । ‘आर्य, शोभनं मन्त्रयसे’ [इति च्छाया ।] शोभनं कथयसीत्यर्थः । यद्यपि ‘मन्त्रि गुप्तपरिभाषणे’ इति पठ्यते तथापि लक्षणया भाषणमात्रेऽपि प्रयोगः । यद्वा धातोरनेकार्थलादित्म् । अण्णं वीति । ‘अन्यदपि किमपि प्रष्टुकामोऽस्मि’ [इति च्छाया ।] ‘सर्वथा निगूढमपि वानराणां पाङ्गूष्यं कथमार्येण प्रतिपन्नम्’ [इति च्छाया ।] प्रष्टुकाम इत्यत्र ‘तुं काममनसोरपि’ इत्यम्लोपः । निगूढं गुसम् । पाङ्गूष्यं मन्त्रणा । आर्येण

१. ‘दीक्षमाणाः’ इति पाठः.

शुनःशेफः—सर्वे, सर्वमेतदयोध्यायात्रायां समाधिमयेन चक्षुषा
साक्षात्कृतत्रिभुवनवृत्तान्तस्य तातिविश्वामित्रस्य मुखादश्रौषम् । (सर्वेऽब-
लोक्य ।) अंये, प्राभातिकी भुवनस्य लक्ष्मीः । तथा हि ।

प्रत्यग्रज्जलितैः पतञ्जलिभिर्नीराजिता भानवः

सावित्राः कुरुविन्दकन्दलरुचः प्राचीमलंकुर्वते ।

प्रौढध्वान्तकरालितस्य वपुषश्छायाछलेन क्षणा-
दप्रक्षालितनिर्मलं जगदहो निर्मोक्षमुन्मुच्चति ॥ १० ॥

अपि ।

पीत्वा भृशं कमलकुञ्जालगुक्तिकोषा
दोषातनीं तिमिरवृष्टिमथ स्फुटन्तः ।

भवता । प्रतिपञ्चं ज्ञातम् । यात्रा गमनम् । समाधिधर्धीनम् । साक्षात्प्रलक्ष्म् । ‘साक्षा-
त्प्रलक्ष्मतुत्ययोः’ इति विश्वः । वृत्तान्तो वार्ता । अश्रौषं श्रुतवानस्मि । लुडि सिचि
वृद्धौ च रूपम् । प्राभातिकी प्रभातभवा । ‘कालाटूच्’ प्रसाकानुप्रसवत्या गुरुकार्यबाध-
शङ्क्या पशुमेढमतिमित्रमन्यत्र दत्तचित्तं कारथियुं समिदाहरणाय जिग्मिषुराह—प्रत्य-
ग्रेति । सावित्राः सौराः । ‘तस्येदम्’ इत्यण् । भानवः किरणाः प्राचीं पूर्वा दिशमलं-
कुर्वते उनुरज्जयन्ति । कीदृशाः । कुरुविन्दस्य पद्मरागस्य यत्कन्दलं प्रकाण्डः । अङ्गुर-
मिति यावत् । तद्वदुक्षोभा येषां ते तथा । यद्वा कुरुविन्दः पद्मरागः, कन्दलं नवपलङ्घवः,
तयोरिव रुचो येषां ते । यद्वा कन्दलं नवाङ्गुरम् । ‘कन्दलं स्यात्पलवे च नवाङ्गुरे’ इति
विश्वः । अतिलोहिता इत्यर्थः । प्रत्यग्रज्जलितैरभिनवदीसैः पतञ्जलिभिः सूर्यकान्तर्नी-
राजिताः । निर्मन्थिता इत्यर्थः । नीराजना शान्तिकर्म । तेजोऽच्छन इति प्रसिद्धम् ।
किरणोत्कर्षमुक्त्वा तंजर्जग्न्मत्यमाह—इदं च जगच्छायाछलेनातपाभावव्याजेन वपुषः
शरीरस्य निर्मोक्षं कश्चुक्षमुन्मुच्चति त्यजति । कीदृशं जगत् । अप्रक्षालितं सदपि निर्म-
लम् । अत्राहो आश्रयम् । अन्यद्वि वसु प्रक्षालनान्विमलम् । एतत्तु न तथेति चित्रम् ।
विरोधाभासः । कीदृशस्य वपुषः । प्रौढमुपचितं यद्वान्तमन्धकारं तेन करालितस्य
लेपितस्य । विभावना नामायमलंकारः । यदाह दण्डी—‘प्रसिद्धहेतुव्याप्त्या
यत्किंचित्कारणान्तरम् । यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥’ इति । ‘पतञ्जः
शलमे शालिप्रसेदे विहो रवौ’ इति मेदिनीकरः । ‘कुरुविन्दः पद्मरागः’ इति धरणिः ।
पीत्वेति । कमलानां ये कुञ्जलाः कलिकास्ता एव शुक्तयस्तासां कोषाः कर्तृभूता दो-
षातनीं रात्रिभवां तिमिरवृष्टिमन्धकारवृष्टिं भृशमत्यर्थं पीत्वानुस्फुटन्तः सन्तो निर्यन्ति-

१. ‘अहो’ इति पाठः २. ‘भुवनलक्ष्मीः’ इति पाठः

निर्यन्मधुव्रतकदम्बमिषाद्वमन्ति
बिभ्रन्ति कारणगुणानिव मौक्तिकानि ॥ ११ ॥

अपि च ।

विकसितसंकुचितपुनर्विकस्वरेष्वजेषु दुर्लक्ष्याः ।
कलिकाः कयनति नूतनविकासिनीमधुलिहार्घः ॥ १२ ॥
(आदिल्यमण्डलं निर्वर्ण्य ।)

कटुभिरपि कठोरचक्रवाकोत्करविरहज्वरशान्तिशीतवीर्यैः ।
तिमिरहतमयं महोभिरञ्जन्यति जगन्नयनौघमुष्णभानुः ॥ १३ ॥
तदनुजानीहि मां समिदाहरण्या ।

र्गच्छन्यो मधुव्रतसमूहस्तस्य मिषाद्याजान्मौक्तिकानि मुक्ताफलानि वमन्त्युद्दिरन्ति ।
ननु मधुव्रतानां श्यामलानमुक्तानां च श्वेतखावत्वात्कर्थं तुत्यतेत्यत आह—कारणगु-
णान्विश्रन्तीव दधानानीव । ‘कारणगुणा हि कार्ये गुणमारभन्ते’ इति सिद्धान्तः । अत्र
च तिमिरवृष्टिपानं कारणं कार्यं च मधुव्रतरूपमुक्ताफलमिलर्थः । ‘कुञ्जलो मुकुलो-
ऽविष्याम्’ इत्यमरः । ‘दोषा रात्रौ भुजेऽपि च’ इति विश्वः । दोषातनीमिति दोषाश-
ब्दात् ‘सायंचिरं—’ इत्यादिना व्युत्तुद च । विकसितेति । मधुलिहा भ्रमराणार्घं
आदरो नूतनविकासिनीस्तद्विनविकासिताः कलिकाः कर्मभूताः कथयति । कलिका
एता इति ज्ञानं तत्रत्यानां कुरुत इत्यर्थः । कीदर्शीः । पूर्वदिने विकसितानि प्रफुल्लितानि
रात्रौ संकुचितानि निमीलितानि बुनर्वर्तमानदिने विकस्वराणि विकासशीलानि यान्य-
म्बुजानि पद्मानि तत्र दुर्लक्ष्या दुर्ज्ञायाः । नानावस्थपद्मदर्शनेन कलिकाविकसितसंदेहे
यत्र भ्रमरादरसतत्र मधुप्राचुर्यज्ञानात्कलिकात्वं निश्चीयत इति भावः । विकस्वरेष्विलयत्र
‘स्थेशभास—’ इत्यादिना वरच् । यद्वार्धो मकरन्दो मधुलिहां कृते नूतनविकासिनीः
कलिकाः कथयति । ‘पूजायां मकरन्देऽपि भवेदर्घस्तथादरे’ इति विश्वः । ‘मधुलिहा-
मोघः’ इति पाठ ओघः समूहः । योजना तु पूर्वैव । निर्वर्ण्य निरूप्य । कटुभिरपीति ।
उष्णभानुः सूर्यो जयति । किं कुर्वन् । महोभिस्तेजोभिस्तिमिरेणान्धकारेण हतं प्रतिहतं
जगन्नयनौघं संसारस्य लोचनसमूहमञ्जत्रक्तीकुर्वन्सन् । अन्येनाप्यौषधेन चक्षुषोऽञ्जनं
क्रियते । तेनापि तिमिरादिरूपव्याधिविशेषो हन्यत इति ध्वनिः । क्वचित् ‘तिमिरभ-
रम्’, क्वचित् ‘तिमिरमयम्’ इति पाठः । तद्वेऽपि योजनाप्यौषधेन विशेषः । कीदर्शीः ।
कटुभिरपि तीक्ष्णैरपि सद्भिः कठोरोऽसह्यो यश्वकवाकसमूहविरहज्वरस्तस्य शान्तावुप-
रामे शीतः पराक्रमो येषां तादृशैः । तीक्ष्णैरपि शीतलैरीति विरोधाभासः । यद्वा कटु-
भिरपि रुक्षैरपि । आतपो हि कटुरुक्ष इति द्रव्यगुणः । यच्च वस्तु कटु भवति तदपि

१. ‘आदिल्यं निर्वर्ण्य च’ इति पाठः.

पशुमेद्रः—अहं वि खतिअकुमाराणं दंसणे उक्तपिठदोद्धि । ता कहेहि
कहिं पेकखामि ।

शुनःशेफः—(विहस्य ।) नन्वेतावेव यज्ञवाटमुत्तरेण विहारभूमिषु
क्रीडतः । तदुपेत्य निःशङ्कमवलोकय ।

(इति निष्कान्तौ ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशतो रामलक्ष्मणौ ।)

रामः—अहो विचित्रमिदमायतनं सिंद्धाश्रमपदं नाम भगवतो
गाधिनन्दस्य ।

तत्ताव्वक्तृणपूलकोपनयनक्षेत्राच्चिरदेविभि-

मेध्या वत्सतरी विहस्य बदुभिः सोलुण्ठमालभ्यते ।

शीतवीर्यं सञ्चक्षुष्यं भवति । यथा पिप्पल्याश्वशुष्ठि शीतवीर्यत्वम् । तथा च वैद्यकम्—
'चक्षुष्या पिप्पली शीतवीर्या च' इति । 'मह उत्सवतेजसोः' इति विश्वः । अनुजानीहि
स्तीकुरु । समिदकाष्ठम् । समिदाहरणायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । अहं वीति । 'अहमपि
क्षत्रियकुमारयोर्दर्शनं उत्कपितोऽस्मि । तत्कथय कुत्र प्रेक्षे' [इति च्छाया ।] खतिअ-
कुमाराणं इति 'प्राकृते द्विवचनस्य बहुवृचनं नित्यम्' इति बहुवचनम् । यज्ञवाटं यज्ञ-
स्यानं यज्ञमार्गं वा । 'वाटो मार्गं वृत्तिस्याने' इति विश्वः । 'एनपा द्वितीया' इति
द्वितीया पष्ठर्थ्ये । उत्तरेणोत्तरासु । 'एनबन्यतरस्यामदूरेऽपव्यन्याः' इति सप्तम्यर्थे एनप् ।
विहारः क्रीडा । निष्कान्तौ । पशुमेद्रशुनःशेफाविति शेषः । विष्कम्भको नाम पात्रमेदः ।
तथा च भरतः—'वृत्तवर्तिर्थमाणानां कथाङ्गानां निवेदकः । संझेपोक्तिः स विष्कम्भो
मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ कुतोऽपि स्वेच्छया प्राप्तः संबन्धो नोभयोरपि । विष्कम्भकः स
विज्ञेयः कथार्थस्यापि सूचकः ॥ विष्कम्भको द्विधा ज्ञेयः शुद्धः संकीर्ण एव च । शुद्धो
मध्यमपात्रेण संकीर्णो मध्यमाधर्मः ॥ संस्कृतोक्त्या च शुद्धः स्यात्संकीर्णो नीचभा-
षया' । तत्र शुद्धो यथा मालतीमाधवे इमशानाङ्के कपालकुण्डला । उन्मत्तमाधवे
सौंदामिनी । संकीर्णो यथा रामानन्दे क्षपणककापालिकौ । 'असूचितस्य पात्रस्य
प्रवेशो नैव युज्यते । ततो विष्कम्भकेणास्य सूचनं रचयेद्गुधः ॥' इति संगी-
तकल्पतरुवचनात् । 'नन्वेतावेव' इत्यादिना सूचितयो रामलक्ष्मणयोः प्रवेशमाह—
ततः प्रविशत इति । आयतनं स्थानम् । सिंद्धाश्रमपदं वामनमूर्तैर्हरेः स्थानम् ।
कुतो विचित्रमिदमायतनमित्यत आह—तत्ताव्वगिति । बदुभिर्मुनिबालकैविंहस्य सो-

अप्येष प्रतनूभवतिथिभिः सोच्छासनासापुटै-
राणीतो मधुपर्कपाकसुरभिः प्राग्वंशजन्मानिलः ॥ १४ ॥

लक्ष्मणः—आर्य, किलात्रैव

देवः कौस्तुभकिंजश्चिनीलोत्पलमसौ हरिः ।

स्वयं किमपि तत्तेषे तपः कपटवामनः ॥ १५ ॥

इत्थमेतन्महातीर्थमध्यासीना द्विजातयः ।

अकुतोभयसंचाराः षट्कर्माणि प्रयुञ्जते ॥ १६ ॥

लुण्ठं सोपहासं यथा भवति तथा मेघ्या विशुद्धा वत्सतरी वर्षद्वयवयस्का गौरालभ्यते
मार्यते । अद्यपूर्वो लमिर्मारणार्थः । यदाह—‘थेतं छागमालभेत’ इति । ‘आलम्भपिञ्ज-
विशरधातोन्माथवधा अपि’ इत्यमरः । वत्सतरीमारणं चातिथावागते विद्वितमेव । ‘मदोक्षं
वा त्वत्सतरी दद्यादतिथये गृही’ इति स्मृतेः । ‘इदानीं मयानीतं नवतृणं भुड्क्ष्व’ इति
लोकोक्त्वोपहासः । सोलुण्ठतायां निमित्तमाह—तत्तादगिति । तद्वःखजनकं तादग्व-
त्सीयं यत्तृणपूलकं तस्योपनयनमुपस्थापनं तस्य क्लेशाद्गुरुभारवहनश्रमाच्चिरदेविभिः ।
अन्योऽपि द्वेष्युपहस्य मार्यत इति अन्वितः । एषोऽपि प्राग्वंशे जन्म यस्य तादशो हविर्गृ-
हपूर्वजातोऽनिलो वायुः प्रतनूभवति । प्रकर्षेण कृशो भवतीत्यर्थः । मधुपर्कपाकेन हूयमा-
नमधुपर्कस्य पाकेन सुरभिरत एवातिथिभिः सोच्छासाः सप्रकाशा ये नासापुटास्तैरा-
समन्ताद्गावेन पोतः । अत एव कृशतरोऽपि । ‘प्राग्वंशः प्राग्घविर्गेहात्’ इत्यमरः ।
‘गन्धवाहानिलाशुगाः’ इति च । ‘मेघ्यं पूते मेघसे च’ इति धरणिः । अत्रैव सिद्धां-
श्रम एव । किल प्रसिद्धौ । न केवलमनेन प्रकारेणाश्रमपदस्य वैचित्र्यम्, किं लतिपावि-
त्यमप्यस्तीत्याह—देव इति । असौ हरिदेवो नारायणोऽत्रैव स्वयमात्मना किमपि तद-
निर्वचनीयं तपस्तेषे तपस्वान् । अन्ये तपस्विनो भगवदाराधनार्थमेव तपः कुर्वते । अयं
तु भगवान्किमिति तपः करोतीत्यनिर्वचनीयत्वं तपसः । कीदृशः । कौसुभो मणिमेदः
स एव किंजलकः केसरो यस्य तच्चिलोत्पलमिव नीलोत्पलम् । ततश्च द्वयोर्विशेषणस-
मासः । इह भगवतोऽतिश्यामत्वान्तीलोत्पलत्वेन रूपणम् । कौसुभस्य भगवतो हृन्मध्य-
स्थितत्वाद्विसिमत्वाच्च किंजलकेन रूपकम् । रूपकोऽयमलंकारः । कपटवामनो माया-
वामनमूर्तिः । हरिणा त्रिविक्रियेण किल बलिच्छलनार्थं वामनरूपं कृत्वा तत्र सिद्धाश्रमे
तपः कृतम्—इति पुराणम् । ‘किंजलकः केसरोऽविद्याम्’ इत्यमरः । ‘खर्वो हस्तश्च
वामनः’ इति च । इत्थमिति । द्विजातयो ब्राह्मणाः षट्कर्माणि प्रयुञ्जते । कुर्वत इत्यर्थः ।
अकुतोभयेन संचारो येषां ते असुविभक्तिकत्वात्तसिलोऽलङ्घ । इत्थमनेन वामनतप-
स्याधिकरणत्वेन यदेतन्महातीर्थं तदध्यासीनाः । महातीर्थमिलत्र ‘आन्महतः—’ इत्या-
दिनात्त्वम् । तीर्थस्य च महत्वं महाजनपरिप्रहेण । ‘यदध्यासितं महद्विस्तुद्वि तीर्थं

(अन्यतश्च द्वा) । आर्य,

पश्यैते पशुबन्धवेदिवलयैदुम्बरीदन्तुरै-

नित्यव्यजितगृह्यतच्चविधयो रम्या गृहस्थाश्रमाः ।

यत्रामी गृहमेधिनः प्रचलितस्वाराज्यसिंहासना

वैतानेषु कृपीटयोनिषु पुरोडाशं वषट्कुर्वते ॥ १७ ॥

रामः—(संहर्षसितम् ।) वैत्स, इतोऽपि तांवत्कृतार्थयावश्चक्षुषी ।
प्रसन्नपावनोऽयमृषीणां समवायः । इदममीषाम्

‘प्रचक्षते’ इति स्मृतिः । ‘तीर्थं शाखे पुरे क्षेत्रे’ इति विश्वः । ‘दानमध्यापनं पितृतर्पणातिथिपूजनम् । होमो बलिश्च विप्राणां षट्कर्मणि दिने दिने ॥’ इति । यद्वा यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिप्रहाः षट्कर्मणि । प्रयुजत इत्यत्र ‘प्रोपाभ्यां युजेः—’ इति तद् । पश्येत्यादि । हे आर्य रामभद्र, एते पुरोवर्तिनो गृहस्थाश्रमा रम्याः । सन्तीति शेषः । तान्पश्येत्यन्ययः । तानित्यध्याहार्यम् । यद्वा वाक्यार्थस्यैव कर्मत्वम् । तत्र वाक्यस्याप्रतिपादकत्वाच द्वितीया । कीदृशाः । पशुबन्धो यागविशेषस्तस्य वेदिः परिष्कृता भूमिस्तस्या वलयैर्मण्डलैः कारणभूतनिल्यं व्यजितो व्यक्तिकृतो गृह्यतच्चविधिर्गृह्यसिद्धान्तविधानं येषु ते । यद्वा पश्चनां बन्धो यत्र सा पशुबन्धवेदित्सासां वलयैः समूहैः । कीदृशैः । औदुम्बर्युदुम्बरकाष्टस्थूणा तथा दन्तुरैरुचतैः । पशुबन्धयागे हि पशुबन्धते, औदुम्बरीस्तर्पश्च त्रियते । यदाह—‘औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्ग्रायेत्’ इति । ‘उदुम्बरसु देहत्यां वृक्षमेदेच’ इति मेदिनीकरः । यद्वा औदुम्बरी सर्पफणाकारः काष्टमेदः । यः खलु यज्ञस्थाने पशुबन्धार्थं निखात्य ग्रियते तेन दन्तुरैः । यत्र गृहस्थाश्रमे गृहमेधिनः सपलका गृहस्था वैतानेषु यज्ञसंबन्धिषु कृपीटयोनिषु वहिषु पुरोडाशं चतुर्मुष्टिव्रिहिनिर्मिताश्वशफाकारपिष्ठकम् । ‘चतुरो मुष्टीनिर्वपति’, ‘अश्वशफाकारः पुरोडाशः’ इति श्रुत्या ताट्कृपिष्ठस्य पुरोडाशपदवाच्यत्वविधानात् । वषट्कुर्वते । जुहुतीत्यर्थः । तदुक्तम्—‘स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा’ इति । प्रचलितं कम्पितं स्वाराज्यस्य खर्गराजस्य सिंहासनं येभ्यस्ते । ममैते किं स्वामिनो भवेयुरिति तेषां कम्प इति भावः । प्रचलितमिति ‘चल कम्पने’ णिच् । ‘कम्पने चलिः’ इति मित्संज्ञा । गृहमेधिन इति गृहा दाराः । ‘न गृहं गृहमिलाहुर्गृहिणी गृहसुच्यते’ तेषां मेधः संगमः । ‘मेवृ संगमे’ । स एषामस्तीति गृहमेधिनः । ‘अत इनिः’ । ‘दन्तुरस्तूततदन्ते तथोचतनतेऽपि च’ इति मेदिनीकरः । ‘कृपीटयोनिर्वेलनः’ इत्यमरः । ‘वेदिः परिष्कृता भूमिः’ इति च । इत इति । इतोऽत्रेत्यर्थः । आद्यादिल्वात्सप्तम्यां तस्मिः । कृतार्थयावश्चरितार्थोकुर्वते । ‘तत्क-

१. ‘अन्यत्र च’ इति पाठः. २. ‘सहर्षम्’ इति पाठः. ३. ‘वत्स, लक्ष्मण’ इति पाठः. ४. ‘तावत्कृतार्थय’ इति पाठः.

पूरयित्वेव सर्वाङ्गमतिरिक्ताः शिराततीः ।
जटास्त्रपेण विभ्राणैः शिरोभिर्गहनं सदः ॥ १८ ॥

किं च ।

तपःकृशतरैरङ्गैः सषुमाकारितैरिव ।
सायं प्रातरमी पुण्यमिहोत्रं प्रयुज्जते ॥ १९ ॥

(इति परिक्रमतः ।)

लक्ष्मणः—(सहासम् ।) आर्य, रमणीयमितो वर्तते ।

बालेयतण्डुलविलोपैकदर्थिताभि-
रेताभिरभिशरणेषु सधर्मिणीभिः ।

तैत्रासहेतुमपि दण्डमुदस्यमान-
माग्रातुमिच्छति मृगे मुनयो हसन्ति ॥ २० ॥

रोति—' इति णिच् । समवायः समूहः । इदानीमतिशान्तरूपं वैचित्र्यमाह—इदममी-
षामिति । अमीषामृषीणामिदं सदः सभा शिरोभिर्मस्तकैर्गहनं विषमम् । अस्तीति
शेषः । कीदृशैः । जटास्त्रपेण जटाव्याजेन शिराततीः शिरासमूहान्ब्राणीर्धारयद्धिः ।
ननु शिरायाः शरीराभ्यन्तरस्थायित्वात्कथं वहिर्भाव इत्यत आह—सर्वाङ्गं सर्वावयवं
पूरयित्वा तिरिक्ता अवशिष्टा वहिर्भूताः । ननु तथाप्यत्यन्तासंभवेन वाधितोऽयमर्थः ‘वहि-
रनुष्णः’ इतिवदित्यत आह—इवेति । इवशब्द उत्प्रेक्षायाम् । यद्वा इवशब्दो भिन्न-
क्रमः ‘ततीः’ इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । नैता जटाः किं तु शिराततीरिवेति भावः । यद्वा
इदं सदः सभास्थानं शिरोभिर्गहनं वनस्पित । शिरास्त्रपास्ततीर्लता विभ्राणैः । अन्यदपि
वनं लतां धत्त इति ध्वनिः । तत्क्रमेषामाकारः स्वाभाविक एवेत्याह—किं चेत्यादि ।
अमी मुनयः सायं प्रातश्च पुण्यं पवित्रमिहोत्रं यागविशेषं प्रयुज्जते कुर्वते । अङ्गैः शरी-
रैर्लक्षिताः । ‘इत्थं भूतलक्षणे’ इति तृतीया । कीदृशैः । तपसा कृशतमैः । अत एव
सषुमाकारितैरिव । इवशब्दो भिन्नक्रमः । सषुमिवाकारितैः । उत्कीर्णिरित्येके । अन्य-
त्रपि चित्रलिखनादौ प्रथमं रेखा क्रियते, ततो वर्णिकाभिः पूर्यत इति ध्वनिः । एते-
प्यस्थिपुञ्जरूपाः, अतः सृष्ट्यर्थं किमानीता इति भावः । न केवलमृषीणामेव प्रशान्त-
स्वभावलम्, किं तु तपत्वीनामपीति प्रकटयन्वैचित्र्यान्तरं दर्शयति—तदित्यादिना
मुनयो हसन्तीत्यनेन । मृगे हरिणे तत्रासहेतुमपि तस्य मृगस्य भयकारणमपि दण्डमाग्रातु-
मिच्छति सति मुनयो हसन्तीति संबन्धः । मृगादीनां दण्डादिदर्शनाद्वायसद्वाव इति
तावद्वस्तुगतिः । तत्रान्यथादर्शनादतिकौतुकेन हासः । कीदृशम् । सधर्मिणीभिर्द्वितीयाभिः ।

रामः—(परिकामन्सकौतुकानुरागम् ।) वत्स, इतस्तावत् ।

आर्द्रप्रसूतिरियमङ्गनयज्ञवैदि-

नेदिष्टमेव हरिणी तृणुते तृणं च ।

वत्सीयतापसकुमारकरोपनीत-

नीवारनिर्वृतमपत्यमैवैक्षते च ॥ २१ ॥

अपि च ।

विष्वकृपोधनकुमारसमर्प्यमाण-

श्यामाकतण्डुलहृतां च पिपीलिकानाम् ।

श्रेणीभिराश्रमपथाः प्रथमानचित्र-

पत्रावलीवलयिनो मुदमुद्वहन्ति ॥ २२ ॥

पनीभिरिति यावत् । प्रकृतत्वान्मुनीनामेव । अग्निशरणेष्वभिगृहेष्वदस्यमानमुक्षिष्प्य-
माणम् । ‘असु क्षेपणे’ । कीदर्शीभिः । वत्सर्थं ये तण्डुलास्तेषां विलोपेनाहरणेन ।
भक्षणेनेति यावत् । कदर्थिताभिर्दुखिताभिः । बालेयेत्यत्र ‘छादिसप्तिवलेर्द्वच्’ ।
‘बालेयो गर्दभे पुंसि मृदां बलहिते त्रिपु’ इति विश्वः । ‘शरणं गृहरक्षित्रोः’ इति च ।
‘द्वितीया सहधर्मिणी’ इत्यमरः । न केवलमनयोर्वद्वत्वे प्रशान्तस्वभावत्वम्, किं तु
वालस्यातिच्चवलस्यभावस्यापि प्रशान्तत्वमित्युपपादयन्वैचित्र्यान्तरमाह—आर्द्रेत्यादि ।
इयं हरिणी तृणं तृणुते खादिति च अपलमवेक्षते परिपालयति च । चकारद्वयं तुत्यका-
लतायोतनार्थम् । अपलवेक्षणप्रयोजकं रूपमाह—आर्द्रप्रसूतिरिति । अभिनवप्रसूते-
स्यर्थः । कीदर्शी तृणम् । अज्ञने या यज्ञवेदिस्तस्या नेदिष्टमतिनिकटस्थम् । कीदर्शमपत्यम् ।
वत्सीया वत्सेभ्यो हिता ये तापसकुमारास्तः कैररूपनीता ये नीवाराः ‘तुरी’ इति प्रसिद्धा-
स्तैर्निर्वृतं संतुष्टम् । तृणुत इति ‘तृणु अदने’ तनादिस्त्रभयपदी । ‘संज्ञापूर्वको विधिरिनियः’
इति गुणाभावः । व्याकरणान्तरे तु विकल्प एव गुणे । नेदिष्टमिति ‘अन्तिकबाढ्योनेद-
साधौ’ इतीष्टनि अन्तिकस्य नेदादेशः । ‘नेदिष्टमन्तिकतमम्’ इत्यमरः । वत्सीयेत्यत्र
‘तस्मै हितम्’ इति छः । विष्वगिरिति । आश्रमपथा आश्रममार्गं सुदं हर्षमुद्वहन्तीति
संबन्धः । आश्रमाणां पथा आश्रमपथः । ‘ऋक्पूः—’ इत्यः । कीदर्शाः । पिपीलिकानां
श्रेणीभिः पङ्किभिः प्रथमाना रुत्याता या चित्रा पत्रावली पत्रलेखा सैव वलयो यत्र तादशाः ।
कीदर्शीनाम् । विष्वकर्सर्वत्र तपोधनकुमारैर्ये समर्प्यमाणा दीयमानाः श्यामाकानां ‘सामा’
इति प्रसिद्धानां तण्डुलास्तदपहारिकाणाम् । ‘किष्व’ इति किष् । श्यामाकतण्डुलस्याति-
ष्वेतस्वभावत्वातिपीलिकानां श्यामत्वात्क्रियतीनां च तासामीषलोहितलाबित्ररूपपत्राव-

१. ‘इदं तावत्’ इति पाठः. २. ‘तृणानि’ इति पाठः. ३. ‘अपेक्षते’ इति पाठः.

लक्ष्मणः—अहो पशूनामप्येपत्यवात्सल्यम् । अहो शिशूनामपि
सत्कर्मताच्छील्यम् ।

रामः—(अन्यतोऽवलोक्य ।)

मुनिविनियोगविलूनप्रसृद्मृदुशाद्वलानि बहीषि ।
गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णेत्युपकण्ठकच्छेषु ॥ २३ ॥

(इति परिकामतः ।)

लक्ष्मणः—आर्य,

इयमेभिरालवालैः पदे पदे ग्रन्थिलासु कुल्यासु ।
‘तीव्रतमा जलवेणिः प्रवहति विश्रम्य विश्रम्य ॥ २४ ॥

लीवलयलमुचितम् । ‘समन्ततसु परितः सर्वेतो विज्वगिलपि’ इत्यमरः । वात्सल्यं प्रेमा ।
ताच्छील्यं तत्खभावलम् । मृगाणामपि द्वेषिविषयकाल्यन्तनिर्भरत्वं दर्शयन्वैचित्र्यान्त-
रमाह—मुनीति । अयं गोकर्णतर्णको हरिणविशेषवालक उपकण्ठकच्छेषु कच्छसमी-
पेषु बहीषि कुशांस्तर्णोति खादति । ‘तृण अदने’ उभयपदी । पक्षे गुणः । उपकण्ठः
समीपम् । अतिगर्तजलबहुलं स्थानं कच्छः । नदीतटं वा । ‘जलप्रायमनूपं स्यात्तुंसि
कच्छस्थाविधः’ इत्यमरः । ‘कच्छो नदीतटेऽनूपे’ इति विश्वः । कीदरशानि । मुनिभि-
विनियोगार्थं क्रियानिमित्तं विलूनान्युत्पाटितानि ततः प्रसृद्मृदुशाद्वलानि शाद्वलानि
हरितानि येषां तादशानि । यद्वा मुनिविनियोगविलूनानि, प्रसृद्मृदुशाद्वलानि चेति कर्म-
धारयः । ‘शादो जम्बालशप्तयोः’ इत्यमरः । ‘शर्ष्ण बालतृणम्’ इति च । शादोऽस्या-
स्तीति ‘नडशादादृद्भूलच्’ । ‘शाद्वलः शादहरिते’ इत्यमरः । न च शाद्वलशब्देन बहीः-
शब्देन च तृणविशेषाभिधानात्पैनरस्त्वापत्तिरिति वाच्यम् । शाद्वलशब्दस्यात्र लक्षणया
हरितमात्रवृत्तिलात् । ‘गोकणेऽश्वतरेऽपि स्यान्मृगासर्पविशेषयोः’ इति मेदिनीकरः ।
‘तर्णको बालकः समौ’ इत्यमरः । चेतनानां प्रशान्ततत्खभावलमुक्त्वाऽचेतनानामप्याह—
इयमिति । इयं तीव्रतमातिवेगवती जलवेणिर्वेष्याकारं जलम् । सूक्ष्मलात्कुटिलत्वाच्च
वेष्या रूपणम् । यद्वा जलपूर्णा वेणिः प्रवाहो जलवेणिः । ‘नवादेरन्तरे वेणिः केशस्यापि
च बन्धने’ इति विश्वः । कुल्यासु कुत्रिमनदीषु विश्रम्य विश्रम्य पुनः पुनर्विश्रामं
कृत्वा प्रवहति निःसरति । किंभूतासु । एभिरालवालैर्वृक्षमूले जलधारकैः ‘थल’ इति
प्रसिद्धैः पदे पदे स्थाने स्थाने सकलतरुणां जलप्राप्त्यर्थं ग्रन्थिलासु पर्वतीषु । विषमा-
स्त्रियर्थः । सिध्मादित्वालच् । प्रवहतीत्यत्र ‘प्राद्रहः’ इति परस्पैपदम् । ‘कुत्वा स्यात्कृ-

१. ‘लक्ष्मणः—(द्विंश्च)’ इति पाठः. २. ‘प्रसव’ इति पाठः. ३. ‘रामः’ इति केषु-
चित्पुस्तकेषु नास्ति. ४. ‘इत्युभौ’ इति पाठः. ५. ‘तीव्रतरा जलवेणी’ इति पाठः.

रामः—वत्स, साधु दृष्टम् ।

आलवालवलयेषु भूरुहं मांसलस्तिमितमन्तरान्तरा ।

केरलीचिकुरभङ्गभङ्गुरं सारणीषु पुनरम्बु दृश्यते ॥ २५ ॥

तदेहि । भैगवतीं कौशिकीमालोकयन्तौ मुहूर्तमात्रमात्मानं पुनीवहे ।
(परिकम्यावलोक्य च ।) कचित्सांक्रामिकोऽपि विशेषो नैसर्गिकमतिशेते ।
तेथा हि ।

जडस्वच्छस्वादुप्रकृतिरूपहृतेन्द्रियगणो

गुणो यद्यप्यासामयमयुतसिद्धो विजयते ।

तथाप्युत्कर्षाय स्फुरति सरितामाश्रमसदा-

मिदानीं वानीरदुमकुसुमजन्मा परिमलः ॥ २६ ॥

लक्ष्मणः—आर्य, पुरस्तादनुकौशिकीतीरमालोक्य ।

‘त्रिमा सरित्’ इत्यमरः । रामोऽतिरम्यत्वेन लक्ष्मणवचनमनुवदति—आलवालेति ।
अम्बु पानीं सारणीषु स्वल्पनदीषु । यद्वा सारण्यो जलप्रवाहिकास्तासु पुनर्दृश्यते ।
कीदृशम् । केरली केरलदेशजाता स्त्री तस्याश्विकुरभङ्गिः केशकुटिलता तद्भङ्गुरं स्वतः
कुटिलम् । केरलदेशस्त्रीणां चिकुराः कुटिला भवन्तीति प्रसिद्धम् । भूरुहं वृक्षाणामाल-
वालवलयेषु वृक्षमूलजलधारकसमूहेष्वन्तरान्तरा मध्ये मध्ये मांसलं प्रचुरम् । सिध्मा-
दित्वाल्लच् । स्तिमितं निश्चलं चेति कर्मधारयः । ‘स्वल्पनदीं च सारणी’ इति विश्वः ।
‘आलवालः स्थितो मूले वृक्षस्य जलधारके’ इति च । कौशिकीं नदीभेदम् । पुनीवहे
पवित्रीकुर्वयः । सांकामिक आगन्तुकः । नैसर्गिकं स्वाभाविकम् । उभयोरप्यध्यात्मादि-
त्वादृक् । अतिशेतेऽस्मिभवति । सांकामिकेण नैसर्गिकस्यामिभवोपपादनार्थं नैसर्गिकं
रूपमाह—जडेति । आसां सरितां नदीनामयुतसिद्धः पृथक्सिद्धः । ‘यु मिथ्ने’ ।
युतं मिलितं न युतमयुतम् । यद्वायुतसिद्धः स्वाभाविको गुणो यद्यपि विजयते । प्रलक्ष-
विषयीभवतीत्यर्थः । कीदृशः । जडस्वच्छस्वादुप्रकृतिभूतः स्वभावभूतो यस्य गुणस्य स
तथा । तेन जलत्वं स्वच्छत्वं स्वादुत्वं च लभ्यते । अत एवोपहृत आहृतः । आकृष्ट इति
यावत् । इन्द्रियगणो येन स तथा । इदानीमुपपाद्यमाह—तथापि वैतसवृक्षपुष्पजन्मा
परिमलो गन्ध आश्रमसदामाश्रमाश्रितानामुकर्षाय प्रकर्षाय स्फुरति । आश्रमसदामिति
‘सत्सूद्विष—’ इति किप् । ‘शीतवानीरवजुलाः’ इत्यमरः । ‘विमदोत्ये परिमलो गन्धमा-
त्रेऽपि दृश्यते’ इति विश्वः । अनु समीपे । अवलोकनक्रियापेक्षसमुदायवाक्यार्थस्यात्र

१. ‘दृष्टम् । अहो’ इति पाठः । २. ‘कौशिकीभगवतीमवलोकयन्तौ मुहूर्तम्’ इति
पाठः । ३. ‘पुनीमहे’ इति पाठः । ४. ‘नैसर्गिकमधिकम्’ इति पाठः । ५. ‘पश्य’ इति
पाठः । ६. ‘श्रयति’ इति पाठः ।

तैर्मेधाजननव्रतप्रणयिभिर्व्यूहैर्बद्धनामियं
सिक्ता नित्यवसन्तविभ्रमवती रम्या पलाशावली ।
एतस्यां हरिणारिपाणिजसृणिश्रेणिश्रियः कोरका
गोपायन्ति तपोवनं वनकरिकीडाकराकर्षणात् ॥ २७ ॥
(नेपथ्ये ।)

रामभद्र, कियचिरमवलोकनेन कृतार्थीकियन्ते तपोवनविहारभूमयः ।
संप्रति हि

परिणमयति ज्योतिर्वृत्त्या यजूषि रुचां पतिः
किमपि शैमिनः सावित्रारुद्यं रहस्यमुपासते ।
गुरुरयमैनुष्टास्यन्माध्यंदिनीं सवनक्रिया-
मिह मखविधौ नेदीयांसं भवन्तमपेक्षते ॥ २८ ॥

कर्मता । केचिच्चु अनुकौशिकीतीरमिति कियाविशेषणम् । यद्वानुशब्देन सह कौशिकी-
तीरपदस्य ‘अनुयेत्समया’ इत्यव्ययीभावे सप्तमी । ‘तृतीयासास्म्योर्बहुलम्’ इत्यम् ।
इदानीमचेतनानामप्यनिष्ठजनकादक्षकत्वेन च्छलतो मुनीनां तपःप्रभावमाह—तैरिति ।
इयं पलाशावली पलाशवृक्षश्रेणी रम्या । अस्तीति शेषः । कीटशी । बद्धनां मुनिशि-
शूनां व्यूहैः समूहैः सिक्ता । अत एव नित्यं सर्वदा वसन्तस्य क्रतुविशेषस्य विभ्रमो
विलासो विशिष्टो वा भ्रमस्तद्वती । किमर्थं तैः पलाशावली सिच्यत इत्यत आह—
मेधेति । ‘धीर्धारणावती मेधा’ इत्यमरः । मेधाजननारुद्यं त्रतं छन्दोगब्रह्मचारिभिः क्रियते ।
तत्र जलेन पलाशमूलसेचनं क्रियत इति समाचारः । एतस्यां पलाशावल्यां कोरकाः
कलिका वनकरिणां वनहस्तिनां कीडया यत्करेण स्थूलहस्तेन कर्षणं तस्मात्पोवनं
गोपायन्ति रक्षन्ति । ‘गुपूरु रक्षणे’ ‘गुपूरुपू—’ इत्यादिनायः । रक्षणकारणं कलिका-
विशेषणमाह—हरिणारेः सिद्धस्य ये पाणिजा नखास्त एव सृणिश्रेण्यद्वृशपङ्गस्तद्वच्छ्रीः
शोभा यासां तास्तथा । ‘व्यूहस्तु बलविन्यासे निर्मले वृन्दतर्कयोः’ इति धरणिः ।
‘अद्वृशोऽन्त्री सृणिः ब्रियाम्’ इत्यमरः । ‘कलिका कोरकः पुमान्’ इति च ।
प्रस्तुतयज्ञरक्षामपहायाप्रस्तुतेऽत्यन्तासक्ति रामभद्रस्याशङ्क्य रसान्तराय शुनःशेफः प्रेर-
यति—नेपथ्य इत्यादि । अयमेव चूडिकानामालंकारः । तथा च भरतः—‘अन्तर्ज-
वनिकासंख्यैः सूतमागधबन्दिभिः । अर्थोपक्षेपणं यद्दि क्रियते सा तु चूडिका ॥’ इति ।
कृतार्थः कृतप्रयोजनः । विहारः कीडा । परीत्यादि । रुचां पतिः सूर्यो ज्योतिर्वृत्त्या
ज्योतीरूपतया यजूषि परिणमयति । परिणतानि करोतीत्यर्थः । मध्याहे यजुर्मयत्वादा-

१. ‘यमिनः’ इतिः २. ‘अधिष्ठास्यन्’ इति पाठः.

रामः—(अश्रुतमसिनीय सानुरागम् ।)

वैरांस्त्रीनभिषुण्वते विदधते वन्धैः शरीरस्थिती-
रैणेय्यां त्वचि संविशन्ति वसते चापि त्वैचस्तारवीः ।
तत्पश्यन्ति च धाम नाभिपततो यच्चार्मणे चक्षुषी
धन्यानां विरेजस्तमा भगवती चर्येयमाहादते ॥ २९ ॥

(नेपथ्ये पुनर्स्तदेव पञ्चते ।)

रामः—(श्रुत्वा ससंब्रममूर्च्छमवलोक्य च ।) कथं गँगनमध्यमध्यारूढो
निदाघदीधितिः । वृत्स, तदेहि । यज्ञवाटमधिष्ठाय क्रमेण कृताह्विकस्य
भगवतः कौशिकस्य प्रत्यनन्तरीभवावः ।

(इति परिकामतः ।)

दित्यस्य । ‘कृम्भयः प्रातरादिलो मध्याहे च यजुर्मयः । साऽयं साममयथेति त्रयीमय
उदाहृतः ॥’ इति पुराणम् । अत एवाये वक्ष्यति—‘एतत्रयीमयं ज्योतिरादियाख्यं
निमज्जति’ इति । शसिनो मुनयः । सावित्राख्यं सावित्री मध्याहसंध्या तस्याः संबन्धितं
सावित्रिं तेन तदाख्या यस्य तत् । यद्वा सवितृदेवताकं सावित्रनामधेयं वा रहस्यं
तत्त्वम् । मन्त्रमिति यावत् । उपासते । सेवन्त इत्यर्थः । अयं गुरुर्विश्वामित्रो मखविधौ
यज्ञविधौ मध्यंदिनभवां सवनकियां स्नानव्यापारमनुष्टास्यन् । अनुष्टानं कर्तुमिति यावत् ।
तुमर्थे लृद । भवन्तं रामभद्रं नेदीयांसं निकटस्थमपेक्षते । ‘सवनं लवधरे स्नाने’ इति
विश्वः । ‘रहस्तत्वे रसे गुह्ये’ इति च । नेदीयांसमिति ‘अनितकबाढ्योनेदसाधौ’ इति
नेदादेशः । आश्रमवैवित्यर्दर्शनासक्तमनाः पुनराश्रममेवोपवर्णयति—वारानिति ।
धन्यानामियं विरजस्तमा विगतरजस्तमोगुणा । सात्त्विकीर्त्यर्थात् । चर्या कृतिराहादते ।
सुखयतीत्यर्थः । ‘हादी सुखे च’ । यद्वेर्यापथस्थितिश्वर्या । ‘चर्या त्वीर्यापथस्थितिः’ इत्य-
मरः । इत्यर्थे गुरोः शास्त्रयोपासनया ज्ञायत इर्या । तस्याः पन्था उपाय इर्यापथः । तत्र
ध्यानधारणाद्युपाये या स्थितिरवस्थानं परिव्राजकादीनां सा चर्याशब्दवाच्या । चर्या-
स्वरूपमाह—वारानिति । एते । धन्या इत्यर्थात् । त्रीन्वारान्व्याप्याभिषुण्वते स्नान्ति ।
वारानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । वन्धैः फलमूलादिभिः शरीरस्थितीः प्राणरक्षा विदधते
कुर्वन्ति । ऐणेश्यामेणी हरिणीभेदस्तद्विकारभूतायां त्वचि संविशन्ति शेरते । तारवी-
स्तस्तविकारास्त्वचो वसते परिदधति । यच्च धाम तेजश्चार्मणे चर्ममये चक्षुषी नाभिपततो
न गच्छतस्तद्वाम पश्यन्ति । समाधिस्वरूपचक्षुषा परमात्मस्वरूपं तेजः पश्यन्तीत्यर्थः ।

१. ‘अश्रुतिम्’ इति पाठः. २. ‘त्रीन्वारान्’ इति पाठः. ३. ‘त्वचे तारवीम्’ इति
पाठः. ४. ‘विरजन्तमा’ इति पाठः. ५. ‘तथैव’ इति पाठः. ६. केषुवित्पुस्तकेषु चकारो
नास्ति. ७. ‘गगनमध्यारूढः’; ‘गगनमध्यमारूढः’ इति पाठः. ८. ‘वृत्स’ इति क्वचिज्ञास्ति.

लक्ष्मणः—(सर्वतो देवा ।) आर्य,

उद्दामयुमणिद्युतिव्यतिकरप्रकीडकोपल-

ज्वालाजालजटालजाङ्गलतटीनिष्कूजकोयष्ट्यः ।

भौमोप्प्रवामनसूर्यकिरणकूरप्रकाशा दशो-

राविष्कर्म समापयन्ति धिगमूर्मध्याहशून्या दिशः ॥ ३० ॥

अन्तिकतमा चेयं यैज्ञवाटभूमिः । तदेतदेव न्यग्रोघच्छायामण्डपमै-
ध्यासीना ऋत्विजः प्रत्यवेक्षामहे । गलितयौवने पुनरहनि भगवन्तं
द्रक्ष्यावः ।

ऐणेष्यामिति ‘एष्या ढब्’ इति विकारे ढब् । वसत इति ‘वस आच्छादने’ । ‘आ-
त्मनेपदेष्वनतः’ इति ज्ञस्यातादेशः । तारवीरिति तरोर्विकारः । अण् । ‘ओर्मुणः’ ।
‘टिह्वाण्-’ इति ढीप् । चार्मणे इति चर्मणे विकारः । ‘तस्य विकारः’ इत्यन् । ‘कोरो
टिलोपो वक्तव्यः’ इति नियमात्कोशादन्यत्र टिलोपाभावः । ससंब्रमं सादरमित्यर्थः ।
मामपि कौशिकोऽप्यपेक्षत इति भावः । वाटो मार्गोऽमिर्वा । अधिष्ठायाश्रित्य । अहा
दिवसेन निर्वृत्तमाहिकम् । ‘तेन निर्वृत्तम्’ इति ठब् । ‘अहष्टखोरेव’ इति नियमाटिलो-
पाभावः । ‘अलोपोऽनः’ इत्यलोपः । प्रत्यनन्तरः संनिहितः । मध्याहसंचारस्यातिदुःख-
जनकतया क्षणं छायामाश्रयितुमना गुरुकार्यानुरोधेन रामं छायाश्रयणानुत्कण्ठितमालोक्य
साक्षाद्रुमसाक्षयतया मध्याहवणेनार्थाद्विश्रामं कर्तुमाह—उद्दामेति । धिकष्टे
निन्दायां वा । अमूर्मध्याहे शून्या दिशः । मध्याहे खल्वातपभयाजनसंचाराभा-
वात् । दशोश्वक्षुपोराविष्कर्माविष्कारः । प्रसरणमिति यावत् । समापयन्त्यपहरन्ति ।
क्वचित् ‘आयुष्कर्मे’ इति पाठः । तत्र प्राणधारणसामर्थ्यमित्यर्थः । क्वचित् ‘मध्येऽहि
शून्या दिशः’ इति पाठः । भगवतः सूर्यस्यात्यन्ततेजःप्रसरणाच्छुस्तेजो न प्रसरति ।
सौरतेजसंवाभिभूतलात् । उद्दामा प्रबला या द्युमणिद्युतिः सूर्यवीथितिस्तस्या व्यति-
करः संबन्धः समूहो वा तेन प्रकीडन्योऽक्षोपलः सूर्यकान्तमणिस्तस्य ज्वालाजालेन
जटालेव जटाला जाङ्गलतटी निर्जलदेशस्तत्र निष्कूजो निःशब्दोऽथवा निःशेषेण
शब्दयोगी कोयष्टिष्टिभः ‘कोण्ठाडातुक’ इति प्रसिद्धो जलपक्षी यासु तादशाः ।
भूम्या अयं भौमः ऊप्मा तापस्तत्र ऊप्माना भ्रमन्तो ये सूर्यकिरणात्तैः कूरः कठिनः
प्रकाशो यासु तास्तथा । जटालेति ‘जटाघटाकटाकालाः क्षेपे’ लच् । ‘उद्दामो
बन्धुरहिते स्वतच्चे च प्रचेतसि’ इति मेदिनीकरः । ‘द्युमणिस्तरणिर्मित्रः’ इत्यमरः ।
‘जङ्गलं निर्जलस्थानम्’ इति धरणिः । ‘कूरसु कठिने घोरे’ इति च । मध्यमहो

१. ‘निरूप्य’ इति पाठः. २. ‘सूर्यकिरण’ इति पाठः. ३. ‘यज्ञभूमिः । तदेतश्यग्रोध’
इति पाठः. ४. ‘अध्यासीनानृत्विजः’ इति पाठः.

रामः—एवमस्तु ।

(इति परिक्रम्य नाथेनोपविशतः ।)

लक्ष्मणः—(पार्श्वतोऽवलोक्य ।) आर्य,

मध्येव्योम क्रीडयित्वा मयूखान्मानोर्बिम्बे लम्बमाने कर्मेण ।

स्वैरं स्वैरं मूलतः पादपानां पश्य च्छायाः कश्चिदाकर्षतीव ॥३१॥

**रामः—(समन्तादवलोक्य ।) वत्स, मध्यंदिनमतिक्रान्तमिति दिनम-
प्यतिक्रान्तमेव । पॅश्य ।**

गगनशिखरमुदयाद्रेरधिरूढाः कष्टमर्करथहरयः ।

अस्तमहीघरमधुना झटिति सुखेनावरोहन्ति ॥ ३२ ॥

**लक्ष्मणः—आर्य, नूनमध्य रक्षांसि परापतिष्यन्ति । यदयमध्वर-
वेदिकासंनिधानं ते शुनःशेफमुखेन भगवानुपाध्यायः प्रशास्ति ।**

मध्याहः । ‘राजाहःसखिभ्यष्ठच्’ । ‘अहोऽह एतेभ्यः’ इत्यहदेशः । मध्याहे शून्या इति सप्तमीसमाप्तः । न्यग्रोधो वटः । न्यग्रोधच्छार्यं व मण्डप इति रूपकम् । यद्वा छायायां मण्डपः । ‘न्यग्रोधो बहुपादृटः’ इत्यमरः । चिरविलम्बेन कार्यातिपातमाशङ्कापरित्र-
मेण कौशिकसकाशमाश्रयितुमुचितोऽयं समय इर्लधादाह—मध्येद्योमेति । व्योम्नो मध्ये मध्येव्योम । ‘पारे मध्ये षष्ठ्या वा’ इत्यव्ययीभावः । मयूखान्क्रियान्कीडयित्वा । प्रसारयित्वेति यावत् । भानोः सूर्यस्य विम्बे मण्डले कर्मेण लम्बमाने सति स्वैरं स्वैरं मन्दं मन्दं पादपानां वृक्षाणां मूलतो मूलात्कविच्छाया आर्कर्षतीव । यथा कोऽप्याकर्षति तथा छाया वर्धत इत्यर्थः । पश्येत्यत्र वाक्यार्थस्य कर्मेता । ‘छाया स्यादातपाभावे’ इति विश्वः । दिनं मध्यं मध्यावच्छन्नम् । यद्वा मध्यंदिनमित्यत्र मध्यशब्दान्मदिनप्रलय औषाणादिकः । दिनमप्यतिक्रान्तमेव । मध्यंदिनातिक्रमणस्य बहुसमयसाध्यत्वात्सिमन्न-
तिक्रान्ते दिनमप्यतिक्रान्तमिति भावः । लक्ष्मणतात्पर्यमवगम्यार्थात्त्रानुम-
तिमाह—गगनेति । अर्करथहरयः सूर्यस्यनदनाश्वा उदयपर्वतादूगनशिखरं
शिखराकारं गगनम् । यद्वा गगनशब्देनात्युच्चप्रदेश उच्यते । तस्य शिखरम-
प्रमधिरूढाः । कष्टं यथा स्यादेवम् । ऊर्ध्वगमनस्याशक्यसाध्यतात् । अधुना संप्रति झटिति शीघ्रमस्तमहीघरमस्तपर्वतं सुखेनावरोहन्ति । अधोगमनस्य सुशक्ततात् । क-
नित् ‘झणिति’ इति पाठः । तत्रापि द्रुतमित्यर्थः । ‘द्राश्चटित्यजसाहाय द्राज्ञाक्षु सपदि
द्रुतम्’ इत्यमरः । ‘हरिश्वन्दराक्वाताश्व—’ इत्यादि विश्वः । ‘शिखरोऽस्त्री शैलशृङ्गे द्रुमाम्रे
शकलाग्रयोः’ इति मेदिनीकरः । परापतिष्यन्त्यागमिष्यन्ति । उपाध्यायः कौशिकः ।

१. ‘तथाहि’ इति पाठः. २. लक्ष्मणः—(सहर्षम् ।)’ इति पाठः.

रामः—(सरोषाहंकारम् ।) वत्स, यदेवं स्यात्
कल्पान्तकर्कशकृतान्तभयंकरं मे

निष्प्रग्रहः क्रतुविधातकृताममीषाम् ।

नीराक्षसां वसुमतीमपि कर्तुमद्य

पुण्याहमङ्गलमिदं धनुरादधातु ॥ ३३ ॥

लक्ष्मणः—(विहस्य ।) कथं रजनीचरचेकविनाशोत्कण्ठाविसंस्थुलमार्य-
द्वयमदीर्घदर्शिनं भैंगवन्तं कौशिकमपि संभावयति ।

अविद्याबीजविधंसादयमार्षेण चक्षुषा ।

कालौ भूतभविष्यन्तौ वर्तमानमवीविशत् ॥ ३४ ॥

रामः—किमुच्यते तत्रभवान्विश्वामित्रः ।

प्रज्ञातब्रह्मतत्त्वोऽपि स्वर्गीयैरेष खेलति ।

गृहस्यसमयाचारप्रक्रान्तैः सप्ततन्तुभिः ॥ ३५ ॥

प्रशास्याज्ञापयति । लक्ष्मणस्य रक्षः परापतनमीतिमाशङ्का तामपनेतुं रक्षोवधे खप्राग-
लभ्यमाह—कल्पान्तेति । ममेदं धनुरेषुमतीमपि नीराक्षसां रक्षःश्न्यां निर्गताः
पलायिता राक्षसा यस्यां तादर्शीं कर्तुम् । पुण्यं च तदहथेति कर्मधारयः । पुण्याहं रक्षो-
मरणदिनम् । ‘पुण्यसुदिनाभ्यामहः’ इति नपुंसकलम् । तत्र मङ्गलं शुभकर्मादधातु । न
केवलं लङ्घाम्, अपि तु भूमिमात्रमपीत्यपेरर्थः । यद्वा पुण्याहं जन्मदिनसुखरात्रिकाद्य-
त्सवदिनं तत्र मङ्गलं यत्कियते तत्पुण्याहमङ्गलपदेनोच्यते । यस्य च तत्कियते स सतत-
मभ्युदयी भवति । तथेदमपि मम धनुभवलिति भावः । मम कीदृशस्य । क्रतुविधात-
कृताममीषां राक्षसानां निष्प्रग्रहो यज्ञानशकान्मारयतः । अमीषामिलत्र ‘जासिनि-
प्रहण—’ इत्यादिना कर्मणि पष्टी । धनुः कीदृशम् । कल्पान्ते प्रलये यः कर्कशः कठिनः
कृतान्तो यमस्तद्व्ययंकरं भीषणम् । ‘मेर्थार्तिभयेषु पुरुषः’ इति खच् । ‘कृतान्तो यमुना-
आता शमनो यमराज्यमः’ इत्यमरः । यदेवं स्यादिति रामभद्रवचनं तर्कसुखं विभा-
व्याह—कथमिति । चक्रं समूहः । विसंस्थुलं विपर्यस्तम् । अदीर्घदर्शिनमपण्डितम् ।
संभावयति बोधयति । ‘दूरदर्शी दीर्घदर्शी धीरः’ इत्यमरः । तत्त्वज्ञानिलमस्य स्थापयति—
अविद्येति । अयं विश्वामित्रोऽविद्याया मिथ्याज्ञानस्य वीजं कारणं पापं तस्याभावादार्थेण
ध्यानरूपेण चक्षुषा । यद्वा वेदजनिताध्यात्मज्ञानेन । ‘ऋषिर्वेदे मुनौ तत्त्वे’ इति विश्वः ।
भूतभविष्यन्तावतीतानागतौ कालौ वर्तमानं कालमवीविशत्प्रवेशितवान् । भूतं भविष्यन्तं

१. ‘आदधाति’ इति पाठः. २. ‘चक्र’ इति क्वचिनास्ति. ३. ‘भगवन्तम्’ इति
क्वचिनास्ति. ४. ‘वत्स, किमुच्यते तत्रभवान्कौशिकः । तथा हि’ इति पाठः.

अपि च ।

आद्रीकृतो विनयनमहेन्द्रमौलि-

मन्दारदाममकरन्दरसैरिवायम् ।

प्रकान्तकुण्डलितनूतनभूतसर्ग-

स्नैशङ्कवं चरितमद्भुतमाततान ॥ ३६ ॥

लक्ष्मणः—(पुरोऽवलोक्य । संहर्षम् ।)

आभिरध्वरचर्याभिः श्रौतमर्थं कृतार्थयन् ।

अये कुलपतिः सोऽयमित एवाभिर्वर्तते ॥ ३७ ॥

(ततः प्रविशति दीक्षितवेषो विश्वामित्रः ।)

रामः—(निर्वर्ण । सबहुमानम् ।) वत्स लक्ष्मण, पश्य ।

कर्मणः श्रूयमाणस्य व्यञ्जनैरधिकोज्जवलाम् ।

तपस्तेजोमर्यां लक्ष्मीमध्यं पुष्णाति मे गुरुः ॥ ३८ ॥

च कालमयं वर्तमानकालसिव ध्यानेन पश्यतीत्यर्थः । अवीविशदिति ‘विश प्रवेशने’ । एन्नताङ्गुङ् । [प्रश्नातेति ।] वद्वाध्यात्मतत्त्वस्त्रूपम् । यद्वा चिदानन्दरूपं ज्ञानम् । स्वर्गयैः स्वर्गहितैः । ‘तस्मै हितम्’ इति छः । यद्वा स्वर्गफलकैः । खेलति कीडति । समयो व्यवहारः कालो वा । आचारः किया प्रचारो वा । प्रकान्तैरारच्छैः । सप्तत-
न्तुभिर्यज्ञैः । ज्ञातव्रद्धातत्त्वस्यापि विश्वामित्रस्य यद्गृहस्थाचरणीययज्ञाचरणं तत्क्रीडैवेति भावः । ‘सप्ततन्तुर्भेदः कतुः’ इत्यमरः । ‘तत्त्वज्ञानिले चास्य सृष्ट्यादिकारिलं प्रमाण-
माह—आद्रीकृत इति । एप विश्वामित्रैशङ्कवं त्रिशङ्कुसंबन्ध्यद्भुतमाश्र्वयकारि चरित-
माततान विस्तारयामास । विनयेन नन्मो यो महेन्द्रस्तस्य मौलौ यन्मन्दारदाम देवतरुपु-
ष्माला तस्य मकरन्दरसैरिवाद्रीकृतः । इवशब्द उत्तेक्ष्यायाम् । दयया स्तिमित इत्यर्थः ।
अत एव प्रकान्त उपकान्तः । कुण्डलितः संकोचितः । अनयोः कर्मधारयः । नूतनभू-
तसर्गं लोकसुषिर्येन तादृशः । ‘पश्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः’ इत्यमरः ।
‘मकरन्दः पुष्परसः’ इत्यपि । वैशाङ्कवसित्यण् । ‘ओर्गुणः’ । ‘नासूचितं विशेषताम्रम्’
इत्यादिभरतवाक्यादिश्वामित्रप्रवेशं सूचयितुमाह—आभिरिति । श्रौतं वेदोक्तमर्थं-
मभिधेयं यागादि कृतार्थयन् । सत्यापयन्तित्यर्थः । शिष्टाचारो हि तत्र प्रमाणसित्याशयः ।
अकस्मादनाकलिताकलने अयेशब्दः । इत एव । अत्रैव तिष्ठतीत्यर्थः । यज्ञादौ कृतसं-
कल्पादिनियमो दीक्षितः । पश्य । विश्वामित्रमिति शेषः । विश्वामित्रमतिमुद्गूर्तिमालोक्य
लक्ष्मणस्यावज्ञा मा जायतामिति तस्य सुतिमाह—कर्मण इति । मे मम गुरुविश्वा-

१. ‘सकौतुकम्’ इति पाठः. २. ‘स्वाभिः’ इति पाठः.

विश्वामित्रः—(परिक्लमन्सहर्षम् ।) हन्त । कुत्कृत्यप्राप्नमात्मानं पश्यामः ।
येतः ।

निर्वृत्तो वहु तावदध्वरभुजामातर्पणोऽयं विधि-
दायादेन समं सुकेतुदुहिता चायैव धानिष्यते ।
पाणौकृत्य पुनर्वृषध्वजधैर्नुभैकशुल्कां वधू-
मैक्ष्वाके सुरकार्यदिक्षु चलति सास्थ्यं विधातास्महे ॥ ३९ ॥
(रामलक्ष्मणावृत्यायोपसर्पतः ।)

विश्वामित्रः—(राममैतिचिरं निर्विष्यं सखेहकौतुकम् ।)

एष वैहारिकं वेषमादधानो धनुर्धरः ।
तत्त्वमान्तरमस्याकमसृतैरिव लिप्यति ॥ ४० ॥

उभौ—(उपस्थि ।) भगवन्, दाशरथी रामलक्ष्मणावभिवादयेते ।

मित्रः श्रूयमाणस्य श्रुतिप्रतिपादितस्य कर्मणो व्यञ्जनैश्चिह्नेरेकभुक्तादिभिरधिकोज्जवलां
तपस्तेजोमर्यां लक्ष्मीं पुण्णाति । इन्त हर्षे । विश्वामित्रो निर्वृत्ततामेव स्फुटयनक्षोवधं
सूचयति—निर्वृत्त इति । अध्वरभुजां देवानामातर्पणस्तुपित्तेतुविर्धिर्धु यथा स्यादेव
तावन्निर्वृत्तः । किञ्चिदवशेषपित्तुमस्तीति हृदयम् । तावच्छब्दं उपकमेऽवधारणे वा । अयैवं
सुकेतुदुहिता ताटका दायादेन सुतेन सपिण्डेन वा सह धानिष्यते मारयितव्या । रामभ-
दद्वारेति शेषः । कर्मणि लद् । चिष्वदित् । ननु तादक्षिनकर्मणि रामभद्रः कथं प्रगल्भत
इत्याशङ्का तपेश्वृत्योपयिकं रूपं सूचयन्नाह—पाणौकृत्ये ति । महादेवधनुर्भैङ्ग एवैकं शुल्कं
पणो यस्यास्तादृशीं वधूं सीतां पाणौकृत्य विवाह्य सुरकार्यदिक्षु । सुरकार्यार्था दिशः
सुरकार्यदिशः । शाकपार्थिवादिः । ता दक्षिणाः । तत्र रावणवधात् । दक्षिणदिश एक-
लेप्तपि तत्र प्रदेशबहुत्वाद्वृच्चनम् । तत्र ऐक्षवाके रामे चलति अमति सति स्वास्थ्यं
विधातास्महे करिष्यामहे । चलतीस्यत्र तडोऽनिलत्वात्परस्पैपदे शतरि सति सप्तमीयम् ।
पाणौकृत्ये ति ‘नित्यं हस्ते पाणानुपयमने’ इति विभक्तिप्रतिरूपकस्य गतिसंज्ञायाम् ‘कुण-
तिप्रादयः’ इति समाप्तः । ‘आतर्पणं प्रीणने स्यात्’ इति मेदिनीकरः । ‘दायादसु भवे-
त्युंसि सपिण्डे तनयेऽपि च’ इति च । ‘शुल्कं घटादिदेये स्यात्पणे च’ इत्यादि । एष
इति । एष रामो ममान्तरभेवमान्तरम् । तत्त्वंपदार्थो मनः । यद्वान्तरं हृदयं तत्त्वं यथार्थं
यथा स्यादेवमसृतैरिव लिप्यति । अल्यन्ताभीष्टकियाकारिलायथामृतैर्लिप्यते तथा करो-
तीत्यर्थः । कीदृशः । वैहारिकं वनविहारे वनत्रमणे सातुं वेषमाकारमादधानः । वैहा-

१. ‘कुत्कृत्यमिवात्मानं पश्यामि’ इति पाठः. २. ‘यतः’ इति क्वचिष्वास्ति. ३. ‘धनु-
र्धंसैक—’ इति पाठः. ४. ‘अतिचिराय’ इति पाठः.

विश्वामित्रः—(आलिङ्ग ।) वत्सौ, किमन्यदाशास्तु हे ।

युवाभ्यामभिनिर्वृत्तयोगक्षेमस्य वज्जिणः ।

ऐश्वर्यप्रक्रियामात्रकृतार्थाः सन्तु हेतयः ॥ ४१ ॥

(उभौ तूष्णीमधोमुखौ स्तः ।)

विश्वामित्रः—(विहस्य ।) वत्सौ, समन्तादुपशीलितोऽयं संनिवेशः । कैच्चिदस्मदीयास्तपोवनभूमयो रमयन्ति वामुपस्तेहयति वा गार्हस्थ्यमृषीणाम् ।

उभौ—(सप्रश्रयम् ।) भगवन्,

रम्यमेतदरम्यं वा कः परिच्छेत्तुमर्हति ।

किं तु द्वयातिगं चित्तमय नौ पश्यतोरभूत् ॥ ४२ ॥

(इति सर्वे यथोचितमुपविशन्ति ।)

विश्वामित्रः—(साकृतस्मितम् ।) वत्सौ,

इह वनेषु स कौतुकवामनो मुनिरत्स तपांसि पुरातनः ।

तमिव वामवलोक्य तपस्विनो नयनमय मनागुरुदमीमिलन् ॥ ४३ ॥

(उभौ मुहूर्तमुन्मनीभवतः ।)

रेकमिति तत्र कुशल इत्यर्थं ठज् । आशास्तु आशिषं दद्यः । ‘आडः शासु इच्छायाम्’ । युवाभ्यामिति । वज्जिण इन्द्रस्य हेतयोऽव्वाण्यैश्वर्यप्रक्रियामात्रे कृतार्थाः कृतप्रयोजनाः सन्तु । घंसनीयविरहात् । प्रक्रियाधिकारः परिच्छेदः प्रतिष्ठा वा । मात्रमवधारणे । कीदृशस्य । युवाभ्यां कर्तुभूताभ्यामभिनिर्वृत्तः कृतोऽधिकरूपत्वासियोगः पूर्वरूपप्रच्यवः क्षेमः । यद्वा योगो हविरायपूर्वलाभः क्षेमः प्रत्यायशूल्यता यस्य तादृशस्य । ‘योगो ध्यानेऽपूर्वलाभे’ इति धरणिः । ‘हेतिः स्यादायुवज्वालासूर्यतेजःसु योषिति’ इति मेदिनीकरः । तूष्णीं मौने । ‘मौने च तूष्णीं तूष्णीकाम्’ इत्यमरः । उपशीलितोऽवगाहितः । संनिविशो वनम् । प्रकृतत्वात् । ऋषीणां गार्हस्थ्यं गृहस्थलम् । कर्तुं वां युवाम् । कर्मभूतौ । उपलेहयति प्रीणयति । गार्हस्थ्यमिति ब्राह्मणादिलाल्यज् । गुरुगैरवादाश्रमं स्तौति—रम्यमिति । द्वयातिगं रजस्तमःशूल्यम् । सत्त्वैकनिष्ठमित्यर्थः । नौ आवयोः । षष्ठीद्विवचने रूपम् । उत्साहवर्धनाय जन्मान्तरीयं संस्कारं रामलक्षणयोरुद्घोषयनाह—इहेति । स पुरातनो मुनिरिहाश्रमे वनेषु तपांस्यतस्तु कृतवान् । कीदृशः । कौतुकेन

१. ‘विहस्य’ इति पाठः. २. ‘क्षन्ति’ इति पाठः. ३. ‘इति यथोचितमुपविशन्ति’; ‘इति यथोचितमुपविशन्ति सर्वे’ इति पाठः. ४. ‘उदमीलयन्’ इति पाठः.

विश्वामित्रः—(खण्टम् ।) अये, किमप्युत्साहवर्धनाय प्राग्भवीयमनु-सारितमन्तःकरणमनयोः । तदेतावदस्तु । अन्यतः प्रक्षिपामि । (प्रत्यग-वलोक्य प्रकाशं सैंस्त्रमम् ।) कथमुदयगिरिकाश्मीरकुङ्गमकेदारस्य प्रभातसं-ध्यालतायाः प्रथमस्तबको गमस्तिमाली हस्तहस्तिकया कुतूहलिनीभिर्दि-गङ्गनाभिर्वारुणीं यावदुपनीतः । (सनिवेदं च ।)

यौतोऽस्तमेष चरमाचलचूडचुम्बी
पङ्करुहप्रकरजागरणप्रदीपः ।
आः सर्वैतः स्फुरतु कैरवमाः पिबन्तु
ज्योत्स्नाकरम्भमुदरंभरयश्चकोराः ॥ ४४ ॥

कीडया वामनो वामनरूपी । यद्वा कौतुकजनको वामनः कौतुकवामनः । शाकपार्थि-वादिः । ‘कौतुकं कपटेऽपि स्यात्’ इति कोषात्कपटेन वामन इति वार्थः । तमिव पुरा-णमुनिमिव वां युवामवलोक्योपलभ्य तपस्त्रिनोऽद्य नयनं लोचनं मनाक्खल्पमुद्मीमि-लवृद्धमीलयन्ति स्म । ‘किञ्चिदीषन्मनागल्पम्’ इत्यमरः । उन्मनीभवत उन्मनस्कै भवतः प्राग्भवीयसंस्कारोद्वोधेन तत्तत्कर्मस्मरणात् । उन्मनीभवत इत्यत्र ‘अर्हमनस्थ-भ्रुवेतोरहोरजसां लोपक्ष’ इति त्विप्रत्ययः सलोपक्ष । प्राग्भवीयं पूर्वजन्मोद्भवम् । ‘बृद्धाच्छः’ इति छः । अन्तःकरणं मनः । प्रक्षिपामि प्रेरयामि । प्रत्यक्ष पश्चिमतः । ‘दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदकप्रत्यगादयः’ इत्यमरः । उदयगिरिरेव काश्मीरो देशविशेषस्तज्जातं यत्कुङ्गमम् । कुङ्गमस्य काश्मीरदेश एवोत्पादलात् । तस्य केदारस्य क्षेत्रस्य । प्रभातसंध्याविशेषणम् । अजहलिङ्गतयान्वयः । प्रथमस्तबक आद्यगुच्छः । लोहितवा-द्वृतुलत्वाच्च । गमस्तिमाली सूर्यः । हस्तश्च हस्तश्च हस्ताहस्तिका । ‘हाशी’ इति प्रसिद्धा । मयूरव्यंसकादिलात्समासः । ‘इच्छमव्यतिहारे’ इतीच् । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति दीर्घः । ‘न सामिवचने’ इति ज्ञापकात्खार्थं कन् । ‘खार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचना-न्यतिवर्तन्ते’ इति ख्रीत्वम् । ‘हस्तानुहस्तिकया’ इति पाठेऽनुगतो हस्तोऽनुहस्तः । शेषं समानम् । वारुणी पश्चिमा दिक् । ‘केदारोऽदौ शिवे क्षेत्रे’ इति मेदिनीकरः । ‘वारुणी मण्डदर्वायां प्रतीचिसुरयोरपि’ इति च । ‘स्याङ्गुच्छकस्तु स्तबकः’ इत्यमरः । वैराग्यादिना मनःखेदो निवेदः । निवेदमेव स्फोरयति—यात इति । एष सूर्योऽस्तु यातः । चरमाचलस्यास्तपर्वतस्य चूडं शिरश्चुम्बितुं शीलं यस्य सः । ‘जातो धिगेषः’ इति पाठे

-
१. ‘क्षिपामि’ इति पाठः.
 २. ‘ससंभ्रमम्’ इति क्वचिन्नास्ति.
 ३. ‘जातः स एषः’ इति पाठः.
 ४. ‘चूलम्बी’ इति पाठः.
 ५. ‘संप्रति’ इति पाठः.
 ६. ‘ज्योत्स्नां कषाय-मधुरामधुना चबोरा’ इति पाठः.

(सर्वतोऽवलोक्य ।)

अयमपि खरयोषित्कर्णकाषायमीष-
द्विसुमरतिमिरोण्डजर्जरोपान्तमर्चिः ।
मदकलकलविङ्गीकाकुनान्दीकरेभ्यः
क्षितिरुहशिखरेभ्यो भानुमानुच्छिनोति ॥ ४५ ॥

अपि च ।

मन्त्रसंस्कारसंपत्तास्तन्वदौदन्वतीरपः ।
एतत्रयीमयं ज्योतिरादित्यास्यं निमज्जति ॥ ४६ ॥

धिङ् निन्द्य एष सूर्यश्वरमाचलचूडचुम्बी जात इत्यन्वयः । पङ्केषुहप्रकरः पद्मसमूहस्तस्य
जागरणे प्रकाशने प्रदीप इव प्रदीपः । आः सर्वत्र रोषोक्तावनास्थायां वा । ‘आः
स्मरणेऽपाकरणे कोपसंतापयोरपि’ इति मेदिनीकरः । सर्वतः सर्वत्र कैरवं कुमुदं स्फुरुतु ।
शत्रोः सूर्यस्याभावात् । उदरंभरयः कुक्षिभरथश्चकोरा: पक्षिविशेषा ज्योत्स्नाकरम्भं
चन्द्रिकालपदधिसकुरं पिबन्तु । अग्रतदीयिते हृदयात् । उदरंभरिरिति ‘कलेप्रहिरात्मं-
भरित्व’ इति चकारस्यातुकसमुच्चयार्थत्वात्सिद्धति । ‘उमौ लात्मंभरिः कुक्षिभरिः
स्वोदरपूरके’ इत्यमरः । ‘सिते कुमुदकैरवे’ इति च । ‘चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना’ इत्यपि ।
‘करम्भो दधिसक्तवः’ इति च । अयमपीति । कैरवस्फुरणचकोरज्योत्स्नापाना-
पेक्ष्यापिशब्दः । भानुमान्सूर्यः क्षितिरुहशिखरेभ्यो वृक्षाप्रेभ्योऽचिसेज उच्चिनोति
वर्तुलीकरोति । मदकला या कलविङ्गी चटकझी ‘गर्तुल’ इति प्रसिद्धा तस्याः काकुर्व्य-
निमेदः सैव नान्दी वायमेदः सुतिर्वा तत्करेभ्यः । अर्चिः कौदशम् । खरयोषिद्वूर्दभी
तस्याः कर्णवत्कषायेण रक्तमिव रक्तं कषायम् । ‘तेन रक्तं रागात्’ इत्यण् । अर्चिः
कषायलं कविसंप्रदायसिद्धम् । यथा यशसः शौक्लधम् । ईषत्किञ्चिद्विसुमरं प्रसरणशीलं
यत्तिमिरमन्धकारं तदेवोर्णा भ्रुवोरन्तरावर्तकं तद्वज्जरमन्तरितमुपान्तं समीपं यस्य
तत्तथा । यद्वोर्णा शिखा । मेषादिलोमप्रायया तिमिरशिखया जर्जरमन्तरितमुपान्तं समीपं
यस्य । यद्वा तिमिरमेवोर्णा योग्यलात्कृष्णमेषादिलोम तथा जर्जरोपान्तम् । ‘ऊर्णा मेषा-
दिलोन्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः’ इति मेदिनीकरः । ‘ऊर्णा मेषादिलोक्यग्रे’ इति
शाश्वतः । विस्मरेति ‘सुघस्यदः क्वमरच्’ । ‘खरः स्यात्तीक्षणधर्मयोः । गर्दमे छी-’
इत्यादि मेदिनीकरः । ‘भवेन्मदकलो मते’ इति च । ‘चटकः कलविङ्गः स्यात्तस्य छी
चटका तयोः’ इत्यमरः । ‘काकुः लिंयां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्जनेः’ इति च ।
मन्त्रोति । मन्त्रसंस्कारो मन्त्रजनितसंस्कारः । मन्त्रमयत्वादित्यस्य । उदन्वान्समुद्रस्त-

रामः—(सर्वतो निर्हृष्य ।) वत्स लक्ष्मण,
तापनैरेव तेजोभिः मुष्टिनिर्वाणमेचकाः ।
दिशो जाताः प्रतीची तु समुदाचरति क्रमात् ॥ ४७ ॥

किं च ।

कांचिदिद्भ्रति भूतिमाश्रमभुवो वैतानवैश्वानर-
ज्वालोपमूवमानधूमवैलभीविभ्रान्तदिग्भित्तयः ।
श्रूयन्ते बट्टवस्तृतीयसवनस्ताध्यायदीर्घानपि
स्पर्धावन्धमनोहरं प्रति मुहुः स्वान्द्राधयन्तः स्वरान् ॥ ४८ ॥

स्येमा औदनवतीः अपो जलानि तन्वत्कुर्वत् । त्रयी वेदत्रयम् । मन्त्रमयादिति संबन्धेनैव मन्त्रसंस्कारसंपन्नलमपामित्याशयः । तापनैरिति । प्रतीच्यन्या दिशस्तापनैरादित्यसंबन्धमिः किरणैः शुष्ठा दरधा अनन्तरं निर्वाणा अत एव ऐचकाः इयामा एवंभूता इव जाताः । ज्वलदङ्गारादिकं निर्वाणे सति इयामलमाप्नोतीति ध्वनिः । तु पुनः प्रतीची पश्चिमा दिक् कमात्समुदाचरति पूर्वरूपं प्राप्नोति । यद्वा समुदाचरति राजते । यद्वा दिनाद्विमेतीत्यर्थः । ‘समुदाचारसु शोभायां पूर्वरूपे भयेऽपि च’ इति विश्वः । ‘निर्वाणमस्तंगमने’ इति । ‘कालश्यामलमेचकाः’ इत्यमरः । ‘मुष्टिष्ठेषिता दरथे’ इति च । कांचिदिति । आश्रमस्य भूमयः कांचिदिनिर्वचनीयां भूतिं शोभां विभ्रति धारयन्ति । कीदृश्यः । वितानसंबन्धी यो वैश्वानरो वहित्सत्य ज्वालयोपमूवमानोऽधिकतां गच्छन्यो धूमः स एव वलभी सौधोपरिगृहम् । उच्चैस्त्वेन रूपकम् । तत्र विभ्रान्ता विशेषतो ध्रमं प्राप्ता दिग्भित्यो दिक्प्रदेशा यत्र तास्तादृश्यः । ‘उपोऽधिके च’ इति सूत्रादुपशब्दस्याधिकार्थता । ‘सौधोपरि कुटीं वलभीं विदुः’ इति शाश्वतः । ‘भित्तिः कुञ्जे प्रदेशो च’ इति धरणिः । ‘वितानो यज्ञविस्तार—’ इति विश्वः । बट्टो ब्रह्मचारिणः शिशवोऽपि । श्रूयन्ते । इहाधाराधेययोरभेदोपचाराद्वृनिश्चवणमेव विवक्षितम् । यथा माधे—‘अश्रूयत पाश्वजन्यः’ इति । ‘सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः’ इति न्यायाद्विशेषणलाभः । कीदृशाः । स्पर्धान्योन्यजिगीषा तस्या बन्धेनानुबन्धेन मनोहरं यथा स्यादेवं प्रति मुहुर्वारवारं स्वान्द्राधयन्तो दीर्घकुर्वन्तः । ‘प्रियस्थिर—’ इत्यादिना दीर्घान्यद्राधादेशः । कीदृशान् । तृतीयसवने ज्ञाने स्वाध्यायेन जपेन दीर्घानपि । ‘स्वाध्यायः

१. ‘अवलोक्य’ इति पाठः. २. ‘दग्ध—’ इति पाठः. ३. ‘वडभीविभ्रान्त—’ इति पाठः.

विश्वामित्रः—वत्स राघव,

उन्मुक्ताभिर्दिवसमधुना सर्वतस्ताभिरेव

खच्छायाभिर्निचुलितमिव प्रेक्ष्यते विश्वमेतत् ।

पर्यन्तेषु ज्वलति जलधौ रक्षानौ च मध्ये

चित्राङ्गीयं रमयति तैमःस्तोमलीला धरित्री ॥ ४९ ॥

लक्षणः—(सनिर्वेदम् ।)

तेजोमयं तमोमयमन्यतरस्यां तदेव दिक्चक्रम् ।

किमपि विचित्रा धौत्रा सृष्टिरियं भुवनकोषस्य ॥ ५० ॥

(सर्वतोऽवलोक्य ।)

चूडारक्षैः स्फुरद्विर्विषधरविवराण्युज्ज्वलान्युज्ज्वलानि

प्रेक्ष्यन्ते चक्रवाकीमनसि निविशते सूर्यकान्ताकृशानुः ।

किं चामी शल्ययन्तस्तिमिरसुभयतो निर्भराहस्तमिसा-

संघटोत्पिष्टसंध्याकणनिकरपरिस्पर्धिनो भान्ति दीपाः ॥ ५१ ॥

साजपे' इत्यमरः । उन्मुक्ताभिरिति । ताभिरेव खच्छायाभिरिदानीं सर्वतः सर्वत्र निचुलितमिव पिहितमिवेतद्विध्यं संसारः प्रेक्ष्यते दृश्यते । मया जनैर्वा । कीदृशीभिः । दिवसं व्याप्योन्मुक्ताभिरुच्छिन्नाभिः । दिने सौरेण तेजसाभिभूताभिरिल्यर्थः । दिवसमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पर्यन्तेषु प्रान्तेषु जलधौ समुद्रे मध्ये रक्षानौ सुमेरौ च ज्वलति सति चित्राङ्गी सतीयं धरित्री पृथिवी रमयतिरामर्त्यर्थं रतिमुतापादयति । कीदृशी । तमःस्तोमस्यान्वकारसमूहस्य लीला विलासो यस्यां सा । अत एव चित्राङ्गी । तमःस्तोमरक्षसलिलसंबन्धाच्छयामरक्षेतत्त्वसंभवात् । 'रक्षानुः सुरालयः' इत्यमरः । तेजोमयमिति । भुवनकोषस्य ब्रह्माण्डस्येयं धात्रा सृष्टिः किमप्यनिर्वचनीयं यथा भवत्येवं विचित्राशर्थर्यजनिका । कुत इत्यत आह—तेजोमयमित्यादि । अन्यतरस्यांशब्दः समुच्चये विकल्पे वा । तदेव दिक्चक्रं तेजोमयं तमोमयं च । एकतसेजोमयमन्यतस्तमोमयमित्यर्थः । धात्रा सृष्टिरिति 'उभयप्राप्तौ कर्मणि-' इति कर्मण्येव पृष्ठी । अतः कर्तृरि तृतीया । 'विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना' इतिवत् । 'कोषो जीवे धने कोशे' इति धरणिः । चूडारक्षैः । अर्थात्सर्पाणामेव । कृशानुरमिः सूर्यकान्तान्मणिविशेषाच्चक्रवाकी मनसि निविशते प्रविशति । रात्रौ चक्रवाकीणां विरहेण संतापेदयात् । किं चामी दीपा भान्ति

१. 'रामभद्र' इति पाठः. २. 'तमःस्तोमनीला' इति पाठः. ३. 'धातुः' इति पाठः.

रामः—(विलोक्य ।)

विश्वं चाक्षुषमस्तमस्ति हि तमः कैवल्यमौपाधिक-

प्राच्यादिव्यवहारवीजविरहादिक्षात्रमेव स्थितम् ।

गृद्धन्ते भयहेतवः पटुभिरप्यक्षान्तरैर्भाति च

ध्वान्तेनातिधनेन वस्तु वचसा ज्ञातः स्वरेणामुकः ॥ ५२ ॥

किं च ।

घनतरतिमिरधुणोत्करजग्धानामिव पतन्ति काष्ठानाम् ।

छिद्रैरमीभिरुद्गुभिः किरणव्याजेन चूर्णानि ॥ ५३ ॥

शोभन्ते । तिमिरमन्धकारं शत्ययन्तो नाशयन्तः । कीदृशाः । उभयत उभयपार्श्वे निर्भ-
रमस्य योऽहस्तमिष्ठोर्दिनरात्रयोः संघटो मिलनं तेनोत्पिष्टायाश्चूर्णितायाः संध्याया ये
कणसमूहास्तेषां परिस्पर्धिनस्तुत्याः । लोहितलादुल्येशा । ‘तमिष्ठा तामसी रात्रिः’ इत्य-
मरः । ‘आशीविषो विषधरः’ इति च । ‘अन्धकारोऽक्षियां ध्वान्तं तमिष्ठं तिमिरं तमः’
इत्यपि । निविशत इति ‘नेर्विशः’ इति तद् । उभयत इति सप्तम्यां तसिः । अन्धका-
रप्राचुर्यमाह—विश्वमिति । चाक्षुषं चक्षुर्प्रायं विश्वं जगदस्तमस्तमितम् । तिरोहित-
मिति यावत् । विषयस्यालोकसहकृतचक्षुर्प्रायश्चात् तमः कैवल्यमन्धकार एव केवल-
मस्ति । उपाधिर्विशेषणं तद्द्वामौपाधिकम् । औपाधिको यः प्राच्यादिव्यवहारस्तस्य
बीजं कारणमादिल्यस्तस्याभावादिव्यात्रमेव स्थितमस्ति । सूर्योपाधिना हि प्राच्यादिव्य-
वहारः । सूर्योपाधिविशिष्टा दिक्प्राची, तदस्तमनोपाधिविशिष्टा दिक्प्रतीचीत्यादिरस्त्वै-
पाधिको व्यवहारः । स चोपाधेरादिल्यस्याभावान्नास्ति । वस्तुतस्त्वैकैव दिक् । तथा च
केवलमेकमेव दिक्षुरुपं सत्यमस्तीत्यर्थः । समान्यतो दिग्बस्थिता न तु प्राच्यादिरूपेण ।
तथालेनाप्रहादिति भावः । अक्षान्तरैस्त्वगादिभिर्भयहेतवो भयकारणानि पदार्थो गृद्धन्ते ।
भयहेतुलेनत्यर्थः । तथा हि रज्जवः स्पृष्टा भोगित्वेन ज्ञायन्ते । पटुभिरपि विषयप्रहस्यम-
थैरपि । तेषां तमसानभिभवात् । चक्षुर्मन्त्रे हि तमसोऽभिभावकलम् । तथापि रज्जुषु
भोगिज्ञानं तमोमाहात्म्यादिति भावः । पटुभिरपीत्यपित्तिरोधे । अक्षमिन्द्रियम् । अतिधनेन
च ध्वान्तेनान्थकारेण हेतुभूतेन वस्तु पदार्थो घटपटादिरूपो वस्तुलेन भाति । न तु
घटलादिना । यद्वा वस्तु पदार्थो वचसा भाति । अयं घट इत्यासवाक्येन घटलेन ज्ञायते
न चक्षुषा । स्वरेण चामुको ज्ञातनान्त्रि प्रसिद्धः सर्वपर्यायो देवदत्तादिज्ञात उपलब्धः ।
तमः प्राबल्याचक्षुषाप्रहणादिति भावः । ज्ञात इत्यत्र ‘जातिः’ इति पाठे वचसा साधार-
णेन शब्देन । जातिर्भेदनुष्यत्वादिका । अमुको देवदत्तादिः । स्वरेणासाधारणेन भातीति
सर्वत्रान्वीयते । अमुक इति लोकोक्तिः सर्वसाधारणी । अन्यानि तु पाठव्याख्यानान्य-
सारखादुपेक्षितानि । घनतरेति । काष्ठानां दिशां चूर्णान्यमीभिरुद्गुमिनक्षत्ररूपैदिल्लै-

(नेपथ्ये कलकलः ।)

(सर्वे संसंभ्रममाकर्णयन्ति ।)

(पुनस्तत्रैव ।)

निर्मज्जक्षुरन्तर्भमदतिकपिशकूरतारा नरास्थि-

ग्रन्थिं दन्तान्तरालग्रथितमविरतं जिह्या घट्यन्ती ।

ध्वान्तेऽपि व्याच्चवक्रज्वलदनलशिखार्जरे व्यक्तकर्मा

निर्मान्ती गृध्रौद्रीं दिवमुपरि परिक्रीडते ताडकेयम् ॥ ५४ ॥

अपि च ।

त्रेतामिकुण्डपूरं च वर्षन्तो रुधिरच्छटाः ।

हिंस्माः सुबाहुमारीचमिश्रा नः परिवृण्वते ॥ ५५ ॥

रन्ध्रैः किरणव्याजेन पतन्ति । कीदृशानाम् । घनतरं निबिं यत्तिमिरमन्धकारः स एव बुणोत्करो बुणसमूहस्तेन जग्धानां भक्षितानामिव । काष्ठादौ यो लगति कीटः स बुणः । काष्ठं दारु । काष्ठा दिक् । अन्येषामपि बुणभक्षितानां काष्ठानां चूर्णानि पतन्तीति ध्वनिः । अदो जग्ध्यादेशः । 'काष्ठं दारु' इत्यमरः । 'दिशस्तु कुमः काष्ठः' इत्यपि । 'तारकाष्ठुङ्ग वा त्रियाम्' इति च । कलकल इति । शुनःशोफप्रभृतीनामिल्यर्थः । ताडकायाः कूरकर्मालोकनादिति भावः । 'कोलाह्लः कलकलः' इत्यमरः । निर्मज्जदिति । इयं ताडकानामी राक्षसी उपर्यूद्धदेशो आकाशो परिक्रीडते । कीडां करोतील्यर्थः । कीदृशी । निर्मज्जिमभीभवत् । कोटररूपमिति यावत् । यच्चक्षुत्सान्तर्मध्ये भ्रमन्त्यतिकपिशा कूरा दुर्दर्शा तारा नेत्रकनीनिका यस्याः सा । दन्तान्तराले दन्तमध्ये ग्रथितं लम्फनरास्थिग्रन्थिं मनुष्यास्त्रो प्रनिथमविरतं वारंवारं जिह्या घट्यन्ती चालयन्ती । अन्धकारे कथमेव कुर्वाणा दृश्यत इत्यत आह—व्यात्तं विस्तीर्णं यन्मुखं तत्र ज्वलन्ती यानलशिखा तया जर्जरे ध्वान्तेऽप्यन्धकारेऽपि व्यक्तं कर्म यस्यास्तादशी । गृध्रस्येव पक्षिभेदस्येव रौद्रं तीव्रलं यस्यां दिवि तादशीं दिवमाकाशं निर्मान्ती कुर्वाणा । 'आच्छीन-योर्नुम्' । परिक्रीडत इति 'कीडोऽनुसंपरिभ्यश्च' इति तद् । व्यातेति व्याहृपूर्वाहृदातेः कः । 'अच उपसंगीतः' । 'अभ्यन्तरं लन्तरालम्' इत्यमरः । त्रेतेति । हिंसा घातुकाराक्षसा नोऽस्मान्परिवृण्वते वेष्टयन्ति । सुबाहुमारीचाभ्यां मिश्रा मिलिताः । यद्वा मिश्राः प्रधानाः । तथा च सुबाहुमारीचप्रधाना इत्यर्थः । त्रेतामित्रयं तस्य कुण्डं पूरयिला । 'चर्मोदरयोः पूरेः' इत्यनुवर्तमाने 'वर्षंप्रमाण ऊलोपथास्यान्यतरस्याम्' इति वृष्टिप्रमाणे

विश्वामित्रः—(साक्षतम् ।) कथं ताडका । वत्स रामभद्र,

विधानमानुश्रविकं गृहेषु नः प्रतिस्किरन्ती किमियं प्रतीक्ष्यते ।

सुबाहुमुख्यैः सममातसायिभिर्गृहण चापं निगृहण ताडकाम् ॥ ५६ ॥

रामः—(सघृणातिरेकम् ।) भगवन्, क्लियमिमाम् ।

(पुनर्नेपथ्ये ।)

अँब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् । भोस्तात विश्वामित्र, परिभूयामहे । प्रहीयता-
मधिज्यधन्वा दाशरथिः ।

रामः—(विद्यस् । नेपथ्यावलोकितकेन ।) बालर्वे शुनःरोफ, मुहूर्तं धीरो
भव ।

अलं क्लिशित्वा गुरुमल्पकोऽयं विधिस्त्वदाज्ञैव गरीयसी नः ।

न कौशिकस्य त्वयि धर्मपुत्रे पुत्रे मधुच्छन्दसि वा विशेषः ॥ ५७ ॥

णमुल् । छटाः समूहान् । ‘अग्नित्रयमिदं त्रैता’ इत्यमरः । ‘शरारुद्धातुको हिंसः’ इति
च । चत्स्तेत्यादि । वत्स रामभद्र, इयं ताडका कथं प्रतीक्ष्यते कथं क्षम्यते । किं तु
मार्यतामिति भावः । नोऽस्माकं गृहेष्वानुश्रविकं वैदिकं विधानं प्रतिस्किरन्ती नाश-
यन्ती । तस्माद्देतोः शब्दं गृहण । सुबाहुमुख्यैः सुबाहुप्रभृतिभिरातसायिभिः शब्दपा-
णिभिः समं ताडकां निगृहण । घातयेत्यर्थः । मुख्य आदिः प्रशंसेयम् । ‘आततायी
वधोयतः’ । ‘अग्निदो गरदथैव शब्दपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारी च पडेते आतता-
यिनः’ ॥ इति स्मृतिः । प्रतिस्किरन्तीत्यत्र ‘हिंसायां प्रतेश्व’ इति सुद । क्लियमिमाम् ।
कथं निगृह्णामीति शेषः । ‘अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ’ इत्यमरः । परिभूयामहे वयं परिभवं
प्राप्नुमः । ज्या मौर्वी । अधिगता ज्या यत्र तदधिज्यम् । ईदृशं धनुश्रस्य सः । ‘धनुषश्व’
इत्यन्वृत्समासान्तः । यद्वा धनुशब्दसमानार्थो धन्वशब्दस्तस्य प्रयोगः । ‘धनुश्वापै धन्व-
शरासनकोदण्डकार्मुकम्’ इत्यमरः । कथमल्पीयसि भयहेतावमी व्याकुला इत्याह—
विद्यस्येति । महौजसां महत्यपि भयहेतौ शौर्यातिशयाद्भूति हास इति स्वभावः । बाल-
खादज्ञालेन संबोधनम् । तच्छापमाशङ्क्य तं सुवंस्ताडकावधरूपकर्मणि स्वशौर्यम-
प्याह—अलमित्यादि । गुरुं विश्वामित्रं क्लिशित्वालम् । वृथा गुरुन् क्लेशनीय इत्यर्थः ।
अयं ताडकावधरूपो विधिव्यापारोऽल्पकोऽत्यल्पः । अल्पार्थं कन् । ख्लीवधस्य सुखसा-
ध्यत्वात् । नोऽस्माकं तवैवाज्ञा गरीयसी । तवैवाज्ञाया मया ताडकावधो विधेय इति

१. ‘साशङ्कमिव’; ‘संस्क्रममिव’ इति पाठः. २. ‘क्लियमिमां कथं हनिष्ये’; ‘क्लिय-
मिमां कथं निगृह्णामि’ इति पाठः. ३. ‘अब्रह्मण्यं भोः’ इति पाठः.

विश्वामित्रः—वत्स, कृतमुत्तरोत्तरेण । नन्वयं नेदीयानाश्रमोपघातः ।
लक्ष्मणः—(सव्यथसिव । स्वगतम् ।)

मीमांसते किमार्योऽयं कौशिकेऽप्यनुशासति ।
 वाचमेषामृषीणां हि शास्त्रमेवानुवर्तते ॥ ५८ ॥

रामः—(स्वगतम् ।)

गुर्वादेशादेव निर्मायमाणो नाधर्माय स्त्रीवधोऽपि स्थितोऽयम् ।
 अद्य स्थित्वा श्वो गमिष्यद्विरल्पैर्लज्जासाभिर्मीलिताक्षैर्जितैव ॥ ५९ ॥

किं तु ।

दीर्घं प्रजाभिरतिकौतुकिनीभिराभि-
 रस्मिन्नकीर्तिपटहे मम ताड्यमाने ।

भावः । गरीयसीत्यत्र गुरुशब्दस्य ‘प्रियस्थिर-’ इत्यादिना गरादेशः । क्षितिवेत्यत्र ‘अलं-खल्वोः’ इत्यादिना वत्वा । ‘क्षितिः वत्वानिष्ठयोः’ इतीद । ‘न वत्वा सेद्’ इति कित्त्वनिषेधे प्राप्ते ‘मृडमृद-’ इत्यादिना कित्त्वम् । धर्मेण हेतुना पुत्रः । यद्वा धर्मार्थं पुत्रः । यद्वा धर्मप्रधानः पुत्रो धर्मपुत्रः । तस्मिन्धर्मपुत्रे त्वयि, मधुच्छन्दस्यौरसे वा पुत्रे कौशिकस्य न विशेषः । तथा च सर्वथा तवाज्ञा कर्तव्येति भावः । मधुच्छन्दा नाम विश्वामित्रस्यौरसः पुत्रः । नेदीयानसंनिहितः । ‘अन्तिकवादयोर्नेदसाधौ’ इत्यन्तिकश-ब्दस्येयसुनि रूपम् । कथं ख्ययसिमां निगृह्णामीति रामभद्रस्य संदिग्धं वचनमसहिष्णोः कौशिकादतित्रस्तस्य लक्ष्मणस्य सव्यथलमिति मीमांसते विचारयति । अपि तु विचार-यितुं नाहतीत्यर्थः । ‘मानव्य-’ आदिसूत्रेण सन्दीर्घश्वाभ्यासस्य । कौशिकेऽपीत्य-पितिरोधाभासस्फोरणाय । नन्वतिपापजनकं कर्म कथं न विचार्यत इत्यत आह—वाच-मिति । हि यतः शास्त्रं कर्तुं, एषां मुनीनामेव वाचमनुवर्ततेऽनुधावति । मुनिवाक्षा-स्त्रार्थान्नातिवर्तते । यथा शास्त्रं तथैवेत्यर्थः । ‘प्रत्युत्तिर्वा निश्चित्तिर्वा निलेन कृतकेन वा । शब्देन येनादिश्येत तच्चात्ममधिधीयते ॥’ इति स्मृतिः । यद्वा मुनीनां वाचमनुलक्ष्यी-कृत्य शास्त्रं वेदो वर्तते प्रवर्तते व्यवहरति । तामेवोद्दिश्य वेदप्रश्नते । गुर्वादेशादिति । निर्मायमाणः क्रियमाणः । ननु भवतु पापाभावस्तथापि रघूणां स्त्रीवधे लोकलज्जापि न भवतीत्यत आह—अल्पैरिति । अल्पैर्बालकैर्लज्जा जितैव । अद्यास्मिस्तपोवने स्थित्वा श्वो गमिष्यद्द्विः । अत एव मीलिताक्षैः कृताक्षिनिमीलनैः । अक्षिण लज्जा संक्रमत इति लोकोक्तिः । श्वःशब्द आगामिदिनवाच्यव्ययः । ‘श्वोऽतीतेऽनागतेऽहि श्वः’ इत्यमरः । दीर्घ-मिति । अतिकौतुकिनीभिस्ताडकावधेन साक्षर्याभिराभिः प्रजाभिर्जनैर्दर्धमत्यर्थं ममा-

१. ‘कृतं कृतमुत्तरेण’; ‘कृतं कृतमुत्तरोत्तरेण’ इति पाठः. २. ‘निर्मायमाणः’ इति पाठः.

ज्योतिर्मयेन वपुषा जगदन्तसाक्षीं
लज्जिष्यते कुलगुरुर्भगवान्वसिष्ठः ॥ ६० ॥
(नेपथ्ये ।)

अलमिष्ठा मखान्मूर्खाः खङ्गधारेयमस्ति नः ।
अदवीयानयं पन्थाः स्वर्लोकमुपतिष्ठते ॥ ६१ ॥

रामः—(श्रुत्वा सैरोषं संसंब्रमं चोत्थाय सविनयमज्ञालिं वद्धा ।) भगवद्गवत्-
यगुरो गाधिनन्दन,
दशरथगृहे संभूतं मामवाप्य धनुर्धरं
दिनकरकुलास्कन्दी कोऽयं कलङ्गनवाङ्गुरः ।
इति नै वनितामेतां हन्तुं मनो विचिकित्सते
यदधिकरणं धर्मस्थीयं तवैव वचांसि नः ॥ ६२ ॥

स्मिन्नकीर्तिपटहे ऋबुधरूपे ताड्यमाने वायमाने सति भगवान्वसिष्ठः किं तु लज्ज-
िष्यते । मामकीनन्धीवधरूपकर्मश्रवणात् । ननु कथमिमं वृत्तान्तं वसिष्ठो ज्ञास्यतीत्यत
आह—ज्योतिर्मयेन ब्रह्ममयेन नक्षत्रमयेन वा वपुषा शरीरेण जगतोऽन्तेऽपि प्रलयेऽपि
यः साक्षी साक्षाद्विष्टा । यद्वा जगतोऽन्तस्य चतुःसमुद्धर्यन्तस्य साक्षी । द्रष्टेत्यर्थः । सा-
क्षीति ‘साक्षाद्विष्टरि संज्ञायाम्’ इतीनिः । यद्यायुत्कर्षुद्यैव लोकेन रामचन्द्रकृतताडका-
वधप्रकाशनं तथापि रामस्य ऋबुधेनापाकर्षुद्विरित्यकीर्तिपटहत्वेन कीर्तनम् । वसिष्ठस्य
ताडकावधज्ञाने प्रजाकृतप्रकाशनं न हेतुः । तस्य ज्योतिर्मयत्वैनैव सकलगोचरज्ञानाश्रय-
त्वात् । किं तु प्रजाकृततद्वधप्रकाशनं वसिष्ठस्य लज्जायां हेतुः । तथाहि ममापि यजमान-
रघुकुलस्य ऋबुधेनाप्युत्कर्षः प्रथत इति तस्य लज्जेति । नेपथ्ये घातुकानां सुबाहुप्र-
भृतीनां प्रथमं यागनिन्दापरं स्वर्मार्गप्रवर्तकं वचनम् । अलमित्यादि । हे मूर्खाः ।
अत्रापि पूर्ववत्क्षत्वा । कुतो वृथेत्यत आह—अस्माकमियं खङ्गधारास्ति । यज्ञाधिकेति
भावः । कुतोऽस्या यज्ञाधिक्यमत आह—अयं पन्था अदवीयान्संनिहितः स्वर्गलोकमुप-
तिष्ठत उपस्थितो भवति । ‘उपाहेवपूजा—’ इति संगतिकरणे तद् । नानाङ्ग्रीवाहिप्रोक्षणा-
वधातफलीकरणपुरोडाशहोमप्रसृतिमिर्यागः खलु निष्पायते, तेनापूर्वं जन्यते, तेन च
स्वर्गो जन्यत इति स्वलोकगमने वकः पन्थाः । मम तु खङ्गधारापातेन शीघ्रं स प्राप्यत
इति यागेनालमिति भावः । तदुक्तम्—‘द्वाविमौ पुरुषौ राजन्सूर्यमण्डलभेदिनौ । परि-
व्राञ्छोगयुक्तश्च युद्धे चाभिसुखो दृतः ॥’ इति । संसंब्रमं सोद्देगमित्यर्थः । संब्रमस्त्वरा
वा । तदेव स्फोरयति—दशरथेत्यादि । दशरथगृहे संभूतं मां धनुर्धरमवाप्य दिनकरकु-

१. ‘संसंब्रममुत्थाय’; ‘सरोषसंब्रममुत्थाय’ इति पाठः. २. ‘भगवन्नुरो’ इति पाठः.
३. ‘हि’ इति पाठः. ४. ‘एनाम्’ इति पाठः. ५. ‘धर्मस्थानम्’ इति पाठः.

(प्रणिपत्य नेपथ्याभिमुखम् ।) भोस्तपोधनाः, मा भैष्ट ।

रजनिचरचमूरमूरपास्यन्नयमहमागत एव रौमचन्द्रः ।

कुशिकसुतकुशाग्रतोयविन्दोरिदमनुकल्पमवेत कार्मुकं मे ॥ ६३ ॥

(इति धनुरारोपयन्निष्कान्तः ।)

लक्ष्मणः—(संशङ्कमात्मगतम् ।) दिष्टा क्षात्रेण धर्मेण कौमारमप्य-
शून्यमार्यस्यासीत् । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य हर्ष नाटयन्त्रकौशम् ।) भगवन्कौ-
शिक, पैश्य पुरतादार्थे धृतधनुषि

वायव्याख्यव्यतिकरनिरालम्बनस्ताडकेयः

प्राप्तो जीवन्मरणमसुभिर्विष्मुक्तः सुबाहुः ।

लमास्कन्दयितुं शीलं यस्य तादृशः कोऽयं कलङ्कस्य नवोऽङ्कुरः । इत्यनेन प्रकारेणैतां व-
नितां त्रियं ताडकां हन्तुं मम मनो न विचिकित्सते । ‘अन्यत्रापि दृश्यते’ इति वाचनात् ।
न संदेशीत्यर्थः । ‘गुप्तिजिकद्यः सन्’ । ‘विचिकित्सा तु संशयः’ इत्यमरः । नन्वेवं
विधेऽपि स्त्रीवधरूपकर्मणि कथं न संदेशीत्यत आह—यदिति । यद्यस्माद्वेतोर्नोऽस्माकं
तवैव वचांसि धर्मस्थीयमधिकरणं धर्मक्रियाप्रवर्तकमधिकरणं निर्णयस्थानम् । तथा च
धर्मस्थीयाधिकरणेन विश्वामित्रवचसो रूपणम् । तेन यथान्येषां राजां धर्मस्थीयादधिक-
रणात्प्रश्रुतिर्निवृत्तिर्वा तथास्माकमपि भवद्वचनादिति भावः । रूपके भिन्नलिङ्गता भिन्न-
वचनता च न दोषः । सौभाग्यादानात् । ‘यदधिकरणं धर्मस्थेयम्’ इति पाठे धर्मस्थान-
स्थिर्यर्थः । ‘यदधिकरणं धर्मश्वायम्’ इत्यादिपाठो मनोहरो विस्तरभयान्न लिखितः । मा
भैष्ट मा भीतिं कुरुष्वम् । ‘त्रिभी भये’ । ‘सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु’ इति वृद्धिः । रज-
निचरेति । अयमहमित्यन्ताहंकारे । रजनिचरसेना अपास्यन्मारयिष्यन् । ‘असु
श्वेषणे’ । ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इति भविष्यति लद् । दिवादिलात्श्यन् । कौशि-
कस्य कुशाग्रतोयविन्दोः शान्तिजलस्यानुकल्पं पश्चात्कल्पं गौणमिदं मे कार्मुकं धनु-
रवेत जानीति । ‘इष्ट गतौ’ । सर्वे गत्यर्थो ज्ञानार्थो इति शान्तिकाः । यथा कौशिकस्य
मञ्चसंस्कृतकुशाग्रतोयविन्दुः शान्त्यन्पाततयति तथा ममापीदं धनुरिति भावः । ‘मुख्यः
स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः’ इत्यमरः । आरोपयन्निष्यज्यं कुर्वन् । ‘दिष्टे-
त्यानन्दने मतम्’ इति भावः । कौमारं बाल्यम् । अशून्यं कृतिक्षमम् । आसीदित्यत्र ‘आ-
शंसायां भूतवच्च’ इति लद् । धृतधनुषीत्यत्र ‘धनुषश्च’ इत्यनद् न भवति । समासान्त-
विधेरनित्यलात् । सतिसप्तमीयम् । वायव्येति । अयं ताडकेयस्ताडकापुत्रः सुबाहुर्जी-

१. ‘नेपथ्याभिमुखमवलोक्य’ इति पाठः. २. ‘मा भैष्ट तपोधनाः, मा भैष्ट’; ‘मा भैष्ट
भोस्तपोधनाः, मा भैष्ट’ इति पाठः. ३. ‘रामभद्रः’ इति पाठः. ४. ‘सोत्साहशङ्कमात्मगतम्’
इति पाठः. ५. ‘प्रकाशम्’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति; ‘सप्रकाशम्’ इति पाठः. ६. ‘पश्य
पश्य’ इति पाठः. ७. ‘धनुषि धृते’ इति पाठः. ८. ‘विप्रयुक्तः’ इति पाठः.

कृतोन्मुक्ता भुवि च करुणाश्र्वयबीभत्सहास-
त्रासकोधोत्तरलमृषिभिर्दृश्यते ताडकेयम् ॥ ६४ ॥

विश्वामित्रः—(विलोक्य ।) वत्स लक्षण, विस्सयेन प्रमोदेन च पर-
वन्तो वयं न वाचामधीश्महे । वक्तव्यमेव वा किमस्ति । न खल्विव्यमद्य-
तनी वः प्रतिष्ठा ।

दिक्कूलंकषकीर्तिधौतवियतो निर्व्याजवीर्येद्वता-
स्ते यूयं रघवः प्रसिद्धमहसो यैः सोऽपि देवाधिपः ।
बिभ्राणैरसुराधिराजविजयकीडानिदानं धनुः
पौलोमीकुचर्पेत्रभङ्गरचनाचातुर्यमध्यापितः ॥ ६५ ॥

वन्सन्मरणं प्राप्तः । शक्त एव मारित इति भावः । अत एवासुभिः प्राणैर्विप्रमुक्तस्त्वक्तः ।
वायव्याख्यस्य वायुदेवताकसाख्यस्य व्यतिकरेण संबन्धेन निरालम्बन आधारशून्यः ।
तेन मारणात्पूर्वं कृत्ता छिन्ना पथादुन्मुक्ता त्यक्ता सतीयं राक्षसी ताडका । वधस्य
खीविषयत्वेन करुणा, बालेनैव महाराक्षसी ताडका सपुत्रा मारितेत्याश्र्वयम्, तपोवनेऽपि
खीवधाद्वीभत्सः, आः कथं भवत्या कृतो यज्ञभङ्ग इति हासः, ताडकां सपुत्रां नष्टामा-
कर्ण्य रावणः किं कर्तेति त्रासः, तस्यास्तादशदुश्चेषास्त्रणाकोधः, एमिरुत्तरलं यथा
स्यादेवमृषिभिर्भुवि दृश्यत इत्यर्थः । ताडकेय इति ‘खीभ्यो ढक्’ । विस्मयप्रमोदयोः
पूर्वोक्त एव हेतुः । परवन्तः पराधीनाः । नाधीश्महे न प्रभवामः । ‘ईश ऐश्वर्ये’ । वाचा-
मिति ‘अधीगर्थदयेशां कर्मणि’ इति षष्ठी । अयतन्यद्यभवा । वो युष्माकम् । दिक्कूलं-
कषेति । यूयं तेऽनिर्वचनीयपराक्तमा रघवो रघूणामपत्यानि । अत्र यद्यपि रघोरपत्यं
राघव इत्यण्ठत्ययान्ताद्राघव इत्येव भवति तथापि ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति बचन-
सामर्थ्याद्वद्वेरभावः । वसुतसु ‘ते तद्राजा’ इत्यनेन तद्राजसंज्ञायाम् ‘तद्राजस्य बहुषु
तेनैवाक्षियाम्’ इत्यनेनापत्यवाचिनोऽप्तत्ययस्य लोपे कृते वज्ञा इतिवद्रघव इति
सिद्धति । कीदशाः । दिशां कूलंकषा दिक्कूलंकषा या कीर्तिस्तया धौतं प्रक्षालितं वियदा-
काशं यैस्ते तादशाः । निर्व्याजवीर्येण साहजिकप्रभवेणोद्धताः प्रचण्डाः । क्वचित् ‘वीरो-
द्धताः’ इति पाठः । तत्र वीरेण वीरसेनोद्धताः प्रगल्भाः । यद्वा वीराश्व त उद्धताश्वेति
कर्मधारयः । प्रसिद्धं महस्तेजो येषां ते । तदाकाङ्क्षां पूरयति—यैरिति । यै रघुभिः
सोऽपि देवाधिप इन्द्रः पौलोम्याः पुलोमजायाः शच्चाः कुचर्योर्या पत्रभङ्गरचना पत्राव-
लीकुटिलताचरणं तस्यां तस्या वा चातुर्यमध्यापितः । रघुभिरेव कृतकृत्यत्वादिन्द्रस्त-

१. ‘असुभिः’ इति पाठः. २. ‘न च’ इति पाठः. ३. ‘वीरवताः’ इति पाठः.
४. ‘पत्रभङ्गः’ इति पाठः.

लक्ष्मणः—भगवन्, पश्य ।

अद्य नैशाचरीं सेनामेनामुन्मूलयक्त्यम् ।

आधानं वीरधर्मस्य निर्माय त्वामुपस्थितः ॥ ६६ ॥

(प्रविश्य ।)

रामः—(संवैलक्ष्यस्मितम् ।)

पूषा वसिष्ठः कुशिकात्मजोऽयं त्रयस्त एते गुरवो रघूणाम् ।

महामुनेरैस्य गिरा कृतोऽपि स्नैणो वधो मां न सुखाकरोति ॥ ६७ ॥
(आश्रममवलोक्य ।)

प्रत्यासन्नतुषारदीधितिकरक्षित्यचमोवल्लरी-

बैश्याभिर्मखधूमवल्लिभिरमी संमीलितव्यज्ञनाः ।

श्वः संचीवरयिष्यमाणबदुकव्याधूतशुष्प्यत्वचो

निद्राणातिथर्यस्तपोधनगृहाः कुर्वन्ति नः कौतुकम् ॥ ६८ ॥

तिक्यायामेवासक्त इति भावः । असुराधिराजस्य या विजयकीडा तस्या निदानमादिकारणं धनुर्विश्राणैः । कूलंकप इति ‘सर्वकूलाप्रकरीषेषु कषः’ इति खच् । पौलोमीति ‘तस्यापत्यम्’ इत्यण् । वीप् । ‘वीर्यं शुक्रे प्रभावे च’ इति मेदिनीकरः । ‘निदानं लादिकारणम्’ इत्यमरः । उत्कर्षमुखेन रामप्रवेशं सूचयति—अद्येति । वीरधर्मसाधानं स्थानं निधानं वा निर्माय कृत्वा । खस्मिन्नीरधर्ममाधायेत्यर्थः । शत्रुसेनावधं कृत्वेति भावः । एवमुक्तप्रमाणेन गुरुकार्यानुरोधेनालन्ताकार्यमपि कृत्वानुतापं प्रकटयन्नाह—पूषेति । पूषा सूर्यः । वसिष्ठो मैत्रावशणिः । कुशिकात्मजः कौशिकः । तथा च महामुनेः कौशिकस्य गिरा वाण्या स्नैणः स्नीसंबन्धी वधो मां न सुखाकरोति न सुखयति । ‘सुखप्रियादानुलोभ्ये’ इति डाच् । स्नैण इति ‘स्नीपुंसाभ्यां नञ्चनौ भवनात्’ इति नञ् । ‘गीर्वांश्वाणी सरस्ती’ इत्यमरः । अनुतापापनोदायान्यमनीभवितुमन्यद्वर्णयति—प्रत्यासन्नेति । तपोधनगृहा नोऽस्माकं कौतुकं कुर्वन्तीत्यन्वयः । कौतुकहेतुमाह—प्रत्यासन्ना ये तुषारदीधितिकराश्चन्दकिरणात्तैः क्षिण्यन्ती नष्टा भवन्ती या तमोवल्लरी अनधकारसमूहस्तया बल्याभिर्ज्ञेयाभिर्मखधूमवल्लिभिर्यागधूमलताभिः संमीलितं लुप्तं व्यज्ञनं चिह्नं द्वारभित्यादिरूपं येषां ते । चन्द्रतेजसा तमोविनाशाच्चन्द्रोदयेऽत्यर्थं धूमलता दृश्यत इति भावः । श्व आगामिदिने संचीवरयिष्यमाणाः परिधास्यमाना बदुकेन व्याधूता

-
१. ‘इव’ इति पाठः.
 २. ‘आधारम्’ इति पाठः.
 ३. ‘विधाय’ इति पाठः.
 ४. ‘संवैलक्ष्यम्’ इति पाठः.
 ५. ‘तस्य’ इति पाठः.
 ६. ‘अयम्’ इति पाठः.
 ७. ‘कल्याभिः’ इति पाठः.
 ८. ‘तपोवने’ इति पाठः.

(पुरोऽबलोक्य ।)

स्फुरति पुरतो माद्यन्माद्यच्चकोरविलोचन-
 प्रकरकिरणश्रेणीदत्तस्वहस्तघनं महः ।
 हृदय लघु मा भूः प्रेयोदर्शनप्रतिभूरयं
 कुवलयदशमिन्दुर्नेत्रे सुधाभिरनक्ति नः ॥ ६९ ॥

अत्यर्थ प्रक्षालिताः शुष्प्यन्त्यस्त्वचो वल्कला येषु ते । क्षिरयदित्यत्र ‘क्षिरः विबाधने’ इत्यस्य क्यादित्यात्मा स्यात् । ‘क्षिर उपतापे’ इत्यस्य चात्मनेपदित्याच्छत्रृ न स्यादित्यसाधुतेति न वाच्यम् । आत्मनेपदविधेरनित्यत्वात् । सहतीत्यादिप्रयोगस्य दृष्ट्यत्वात् । निद्राणो निद्रायुक्तः । ‘आतो धातोः’ इति निष्ठातकारस्य नकारः । संचीवरयिष्यमाणेति ‘पुच्छभाण्डचीवराणिङ्गः’ इति परिधानार्थे गिङ् । ‘वल्ली तु व्रततिर्लता’ इत्यमरः । स्फुरतीति । महस्तेजोऽर्थाच्चन्द्रस्य स्फुरति । कीटशम् । माद्यन्तोऽर्थ्यर्थं हृष्यन्तः । ‘मरी हृषे’ दिवादिः । ‘शमामष्टानां दीर्घः श्यनि’ इति दीर्घः । ये चकोराणां विलोचनप्रकराशक्षुः समूहास्तेषु किरणश्रेणीभिर्दत्तं स्वहस्तस्य ‘स्वहथ’ इति प्रसिद्धस्य घनं समूहो येन तत्त्वादशम् । यद्वा स्वहस्तोऽवलम्बस्तेन घनं निरन्तरम् । हे कुवलयदशां हृदय, लघु मा भूः कातरं मा भूयाः । अयमिन्दुर्थन्दः प्रेयसोऽल्यन्तप्रियस्य दर्शने प्रतिभूर्लभको नोऽस्माकं नेत्रे चक्षुषी सुधाभिरमृतैरनक्ति लिम्पति । नेत्रे इति प्रख्येकं संबन्धः । अन्यथा नेत्राणीति स्यात् । यद्वा न इति ‘अस्मदो द्रयोश्च’ इत्येकत्र बहुवचनम् । चन्द्रोदयस्य विरहिणां कंदर्पञ्चवदाहदायित्वाच्चन्द्रभालोक्य स्वयमेव कुसुमबाणवशागः प्रियः समागमिष्यतीति हृदयाश्वासनमिति भावः । ननु चाप्रस्तुतमिदम् । कुवलयदशां तत्रासानिष्यात् । अत्र केवित्—उद्दिमवचनमिदम् । यथा—‘कैकेयि प्रियसाहसे सुतवधान्मातः कृतार्था भव’ इति । अपरे तु—आकाशवचनमेतत् । तथा—‘कैकेयि कामा फलितास्त्वेति’ । अन्ये तु—भगवतो हि चेतस्यन्धकारे सति महद्वः खमुत्पन्नमत आह—हे हृदय मरीय, मा लघु उपतप्तं भूः । अर्यं कुवलयदशां प्रेयोदर्शनप्रतिभूरिन्दुः सुधाभिनेत्रे अनक्ति । अतोऽन्धकारापनोदः संनिहित इति भावः । इतरे तु—भगवतः प्राच्यां दिशि तेजः पटलं दृष्ट्वा किमयमन्य एव मायावी राक्षसः समायात इति बुद्धिरूपज्ञा ततो निष्प्याह—हे मरीय हृदय, मा लघु भूर्मा सत्वरं भव । नासौ राक्षसः कथित्, किं तु कुवलयदशां प्रेयोदर्शनप्रतिभूरयमिन्दुः—इति वर्णयन्ति । न चातीतानागतज्ञतया रामस्य नेयं शङ्केति वाच्यम् । सर्वदा तस्य तश्चात्मानभ्युपगमात् । अन्यथा मायादिदर्शने तस्येतिकर्तव्यतायां मोहस्याप्राप्तिप्रसङ्गात् । मा भूरिति भवते: ‘माङ्गि लुड्व’ सिच् । ‘गातिस्था’ इत्यादिना सिचो छक् । ‘न माड्योगे’ इत्यङ्गिषेधः । ‘प्रतिभूर्लभकः पुमान्’ इति विश्वः । सकौतुकं

अपि च ।

उन्मीलन्ति मृणालकोमलरुचो राजीवसंवर्तिका-

संवर्तव्रतवृत्तयः कतिपये पीयूषभानोः कराः ।

अंप्युलैर्धवलीभवत्सु गिरिषु क्षुब्धोऽयमुन्मज्जता

विश्वेनेव तमोमयो निधिरपामहाय फेनायते ॥ ७० ॥

(सनिवेदम् ।)

इन्दुर्यद्युदयाद्रिमूर्धि न भवत्यद्यापि तन्मा स मू-

त्रासीरेऽपि तमःसमुच्यममूरुन्मूलयन्ति त्विषः ।

रुचो रमणीयतामाह—उन्मीलन्तीत्यादि । पीयूषभानोश्नदस्य कतिपयेऽसमस्ताः कराः किरणा उन्मीलन्ति प्रसरन्ति । मृणालवल्कोमला रुक्मिनियैषां ते । राजीवानां पद्मानां संवर्तिका नवदलानि तेषां संवर्ततः प्रलयः । पत्रसंकोच इति यावत् । ब्रतमेव वृत्तिर्व्यापारो येषां ते । उत्प्रेक्षते—तमोमयोऽप्यन्धकारमयोऽप्यन्धकारसमूह एवापां-निधिः समुद्रोऽहाय झटिति फेनायते फेनमुद्रमति । समूहे मयद । यद्वा तमोमयोऽन्धकार-प्रकृतिः समुद्रः । समुद्रतुल्योऽन्धकार इत्यर्थः । कीदृशः । उस्त्रैः किरणैर्धवलीभवत्सु गिरिषु पर्वतेषुन्मज्जतोन्मज्जनं करिष्यता विश्वेन जगता क्षुब्धो मथित इव । अन्योदपि समुद्रो गिरिणा मन्दरेण मथितः सन्फेनं त्यक्तवानिति ध्वनिः । क्षुब्ध इति ‘क्षुब्धस्यान्तध्वनान्त’ इत्यादिना मन्ये निपातित इति यथपीत्यादि पूर्वपक्षः, सिद्धान्तश्वात्र ‘संक्षु-ब्धदुर्गमयसागर—’ (११३५) इत्यादौ प्रथमाङ्क एव विवेचित इति तत्रैवालोचनीयमेतत् । कतिपय इति ‘प्रथमचरम—’ इति जसि विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा । फेनायत इति ‘फेनाच’ इति क्यद् । ‘संवर्तः प्रलयः कल्पः’ इत्यमरः । ‘संवर्तिका नवदलम्’ इति श । ‘द्राक्षस्टित्यजसाहाय’ इत्यपि । ‘विश्वं जगति स्यान्नपुंसकम्’ इति मेदिनीकरः । निर्वेदो वैराग्यम् । इन्दुरित्यादि । इन्दुश्नन्द उदयाद्रिमूर्ध्यद्याप्येतावतापि कालेन यदि न भवति तदा मा भून्मा भवतु । ‘सोत्तरे लहू च’ इति लुहू । ‘न माष्योगे’ इत्यहू-निषेधः । ननु तिमिरपटलनाशः कथं स्याद्यदि चन्द्रोदयो न स्यादित्यत आह—अमू-त्स्विषोऽपि कर्त्तयः । अपि भिन्नकमः । नासीरेऽप्येतमःसमुच्यमन्धकारसमूहमुन्मूल-यन्ति । तथा च चन्द्रकर्तव्यान्धकारनाशरूपकर्मणस्त्विषैव करणात्कृतमन्यथासिद्धेन च-न्द्रोदयेनेति भावः । ननु भवत्येवं तावत्, चक्षुःप्रीत्यार्थमेवोद्वित्यत आह—अक्षोरपि चक्षुषोरपि मुदं हर्षमुद्विरन्ति । कुमुदैः करणभूतैष्व दिश आमोदयन्ते हृष्यन्ति । खार्ये गिन्च् । ‘निचश्च’ इति तद् । अन्यथा ‘गतिवुद्दि—’ आदिसूत्रेणाकर्मकान्मुदेः कर्मसं-

१. ‘अप्युपैः’ इति पाठः.

अप्यक्षणोर्मुदसुद्विरन्ति कुमुदैरामोदयन्ते दिशः

संप्रत्यूर्ध्वमसौ तु लाञ्छनमेभिव्यङ्गं प्रकाशिष्यते ॥ ७१ ॥

(सैहर्षम् ।)

काश्मीरेण दिहानमभ्वरतलं वामश्रुवामानन-

द्वैराज्यं विदधानमिन्दुहृष्पदां भिन्दानमभ्वःशिराः ।

प्रत्युदत्पुरुहूतपत्तनवधूदत्तार्धदर्भाङ्गुर-

क्षीबोत्सङ्गकुरङ्गमैन्दवमिदं विम्बं समुज्जृम्भते ॥ ७२ ॥

एताश्च

पौलोमीकुचकुम्भकुङ्गमरजःस्वाजन्यजन्मोद्धताः

शीतांशोर्द्युतयः पुरंदरपुरीसीन्नामुपस्कुर्वते ।

ज्ञायां कुमुदानीति स्यात् । यद्वा दिशा आमोदयन्ते । गन्धयुक्ता भवन्तीत्यर्थः । एतावतापि चन्द्रोदये तस्यानिष्टमाशाङ्कते—संप्रतीदानीमसौ चन्द्रो लाञ्छनं कलङ्गमभिव्यङ्गुमभि-व्यक्तीकर्तुम् । स्पष्टयितुमिति यावत् । ऊर्ध्वं यथा भवति तथा प्रकाशिष्यते । क्वचित् ‘अभिव्यक्तम्’ इति पाठः । तत्रासौ चन्द्र ऊर्ध्वमभिव्याप्य व्यक्तं स्फुटं लाञ्छनं कलङ्गं प्रकाशिष्यते । भिव्यक्तीकरिष्यत इत्यर्थः । एतच्चासंबद्धम् । प्रकाशतेरकर्मकलालाञ्छनस्य कर्मवातुपपत्तेरिति । अत्र कथित्—प्रकाशिष्यत इत्यन्तर्भावितप्यर्थोऽयमर्थः सकर्मक इति । अन्ये तु—व्यक्तं लाञ्छनमभिलक्षीकृत्य ऊर्ध्वं यथा स्यादेवमसौ चन्द्रः प्रकाशिष्यते लाञ्छनसंबन्धिनं प्रकाशं व्यक्तं धास्यतीति । तथा च प्रकाशो लाञ्छनविषयः स चन्द्र-विषयो भविष्यतीत्यर्थः—इत्याहुरिति । वसुतस्तु प्रथमपाठः साधीयानिति । ‘नासीरोऽप्रयाने स्यादग्रेऽपि’ इति विश्वः । ‘मुत्रीतिः प्रमदो हर्षे’ इत्यमरः । काश्मीरेणेति । इदमैन्दवमिन्दुसंबन्धिं विम्बं मण्डलं समुज्जृम्भते प्रकाशते । काश्मीरेणेव । काश्मीरेण कुङ्गमेनाभ्वरतलमाकाशस्खरूपं दिहानं लिंगं कुर्वाणम् । ‘दिव उपचर्ये’ । लदू । शानच् । प्रथमोदितकिरणानामतिलोहितलाकाशमीरसादश्यम् । वामश्रुवामङ्गनानामाननस्य मुखस्य द्वैराज्यं प्रातिपश्यम् । सादश्यमिति यावत् । विदधानम् । इन्दुहृष्पदां चन्द्रकान्त-मणीनामभ्वःशिराः पानीयाधारनाडीर्भिन्दानं द्विधा कुर्वत् । प्रत्युद्रच्छन्यो याः पुरं-दरनगरनार्थस्ताभिर्दत्तो योर्धसत्रस्थ्या ये दर्भाङ्गुरास्तैः क्षीबो मत्तः । अतिभक्षणात्मत्त इव । ‘अनुपसर्गात्फुलशीब—’ इति निपातितः । उत्सङ्गे क्रोडे कुरङ्गो हरिणो यत्र

१. ‘उद्वहन्ति’ इति पाठः २. ‘अभिव्यक्तम्’ इति पाठः ३. ‘सहर्षं च’ इति पाठः ४. ‘दूर्वाङ्गुर—’ इति पाठः.

एताभिर्लिहतीभिरन्धतमसान्युद्रश्तीभिर्दिशः

क्षोणीमास्तृणतीभिरन्तरतमं व्योमेदमोजायते ॥ ७३ ॥

अपि च ।

नैवायं भगवानुदञ्चति शशी गव्यूतिमात्रीमपि

धामद्यापि तमस्तु कैरवकुलश्रीचाटुकाराः कराः ।

मध्निं स्थलसीम्नि शैलगहनोत्सङ्गेषु संरुन्धते

जीवग्राहमिव क्वचिक्वचिदपि च्छायासु गृह्णन्ति च ॥ ७४ ॥

तत्तादशम् । ‘काश्मीरं कुङ्कुमे च स्यात्’ इति मेदिनीकरः । ‘नाडी तु धमनिः शिरा’ इत्यमरः । ‘पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटमेदनम्’ इति च । एताश्च पौलोमी-त्यादि । एताः शीतांशोर्युतयः पुरं दरपुरीसीम्रामुपस्कुर्वते गुणान्तराधानं विदधति । ‘गन्धनावक्षेपण—’ इति प्रतियन्ते तद् । ‘उपातप्रतियन्तवैकृतवाक्याध्याहारेषु च’ इति सुट् । यद्वा सीमानमलंकुर्वत इत्यर्थः । ‘संपर्युपेभ्यः करोती भूषणे’ इति सुट् । ‘कृबः प्रतियन्ते’ इति कर्मणि पष्ठी । पुरीव पुरीत्युपचारात् । कीदृश्यः । इन्द्राणीस्तनकलशकुङ्कुमर-जसां स्वाजन्ये समानकुले जन्म तेनोद्धताः सर्गावः । कुङ्कुमस्य वर्णसाम्येन स्वाजन्यम्, पौलो-मीसंबन्धेनोद्धतत्वं द्युतीनाम् । इदमन्तरतममतिमध्यं व्योमाकाशमेताभिर्युतिभिः करण-भूताभिरोजायते ओजस्विवदाचरति । क्यद्वस्तद्वर्द्धे विधानात् ‘कर्तुः क्यद्व सलोपश्च’ इत्युपमाने क्यद्व सलोपश्च । ‘अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः’ । ‘ओजो बलमवष्टम्भः स्यादो-जस्त्विट्प्रकाशयोः’ इति धरणिः । अन्धतमसानि गाढान्धकारांलिहतीभिः खाद-न्तीभिः । ‘लिह आखादने’ । शत् । ‘ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्’ इत्यमरः । ‘अवसमन्येभ्यस्तमसः’ इत्यन् समासान्तः । दिशः उद्ग्राहतीभिः क्रमेण पूर्वादि-दिशासुद्रथनं कुर्वतीभिः । अन्धकारेण प्राच्यादिमेदाज्ञानाद्रथिता इव दिश आसन्, इदानीं चन्द्रद्युतिभिरुद्रथिताः । प्राच्यादिमेदं प्रापिता इत्यर्थः । क्षोणीं पृथिवीमास्तृणतीभि-राच्छादयन्तीभिः । ‘स्तूप् आच्छादने’ । ततिंकराणामेतदैव प्रयोजनसित्यत आह—
नैवायमिति । अयं भगवान्शशी अद्यापीदानीमपि गव्यूतिमात्रीमपि क्रोशद्वयपरिमा-णामपि द्यामाकाशं नोदञ्चति नोर्धं गच्छति । करास्तु तमोऽन्धकारं स्थलसीम्नि मध्निं नाशयन्ति । शैलगहनोत्सङ्गेषु पर्वतवनक्रोडेषु संरुन्धतेऽवहृदं कुर्वन्ति । जीवध्राहं जीवं गृहीत्वा छायासु क्वचिदपि गृह्णन्ति । तम इति सर्वक्रियान्वयि । चाटुरालोको वर्णनं वा । ‘नृपादेर्वर्णने चाटुरालोके चाटुरिष्यते’ इति धरणिः । गव्यूतिमात्रीमित्यत्र ‘प्रमाणे द्रव्य-सच्’ इत्यादिना मात्रच् । ‘टिङ्गाणन्’ इति छीप् । जीवग्राहमित्यत्र ‘समूलाकृतजीवेषु-

(ज्योत्स्नातिशयं विभाव्य ।)

किं नु ध्वान्तपयोधिरेष कतकक्षोदैरिवेन्दोः कौ-
रत्यच्छोऽयमधश्च पैङ्गमस्तिलं छायापदेशादभूत् ।

किं वा तत्करकर्तीरीभिरभितो निस्तक्षणादुज्ज्वलं
व्योमैवेदमितस्ततश्च पतिताश्छायाच्छलेन त्वचः ॥ ७५ ॥

(पैरिकम्य पार्श्वतोऽवलोक्य ।)

दलविततिभृतां तले तरुणामिह तिलतण्डुलितं मृगाङ्करोचिः ।
मदचपलचकोरचञ्चुकोटीकवलनतुच्छमिवान्तरान्तराभूत् ॥ ७६ ॥

(विभाव्य च ।)

त्रिभुवनतमोलुण्टाकीनामहो मिहिरत्विषा-
मभिविधिरसौ कोकश्रेणीमनस्यैवशिष्यते ।

हन्कृष्णग्रहः’ इति णमुल् । ‘गव्यूतिः स्त्री कोशयुगम्’ इत्यमरः । किं न्विति । अयं ध्वान्तपयोधिरन्धकारसमुद्रः किं नु । ननु यथयमन्धकारसमुद्रस्तत्कथमतिशुभ्रत्वमादधाति’ अन्धकारस्य इयामस्यभावत्वादित्यत आह—इन्दोः करैरत्यच्छोऽप्तिधवलः । तथा चौपाधिकं धावत्यमस्य प्रतिपादितम् । कतकक्षोदैरिव । औषधविशेषधूलिमिरिवेत्यर्थः । कतकं ‘कजिष्य’ इति प्रसिद्धवृक्षस्य फलं मगधदेशे जातं तस्य क्षोदो धूलिः । तद्वानमात्रात्पद्मादिकमधः पतति जलं च निर्मलं भवति । पयोधिजलं इयामवर्णमिति कविसंप्रदायाः । अत्र चान्धकारस्य कर्दमत्वेन रूपणाच्चन्द्रकिरणानां कतकेन रूपणम् । ननु पानीये कतकानुप्रवेशात्पद्ममधः पतति, अत्र तु किमित्यत आह—छायापदेशाच्छायाव्याजादविलं पङ्गमधोऽभूत् । तथा चास्य च्छायैव पङ्गमित्यर्थः । अथवेदं व्योमैवाकाशमेव तत्करकर्तीरीभिश्वन्द्रकिरणकर्तीरीभिन्निस्तक्षणात्कर्तीनादभितः सर्वत्रोज्जवलम् । धवलमित्यर्थः । इतस्तः सर्वत्र च्छायाच्छलेन त्वचः पतिता इति । अन्यस्यापि कर्तितस्य वृक्षादेस्त्वत्वः पतन्तीति ध्वनिः । कर्तरी ‘कर्तरणी’ इति प्रसिद्धा । ‘जोदः स्यात्पुंसि रजसि’ इति मेदिनीकरः । दलविततीति । दलविततिभृतां पत्रविस्तारधारकाणां तरुणां वृक्षाणां तलेऽधो मृगाङ्करोचिश्वन्द्रद्युतिस्तिलतण्डुलितम् । तिलतण्डुलाभ्यां मिश्रीकृतमिव इयामशुभ्रमभूदित्यर्थः । सान्तरपत्रच्छायासंबन्धात् । उत्त्रेष्ठते—अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये मदेन च श्वला ये चकोरास्तेषां चश्वग्रेण कृतं यत्कवलनं तेन तुच्छमिव शून्यमिव । त्रिभुवनेति । मिहिरत्विषां सूर्यकिरणानामभिविधिरमिव्यासिः कोकश्रेणीमनस्यविष्यते । चक्रवाकाणां मनसि परं संतापो भवतीत्यर्थः । अहो आश्रये । रात्रावपि संताप इत्याचक्रवाकाणां मनसि परं संतापो भवतीत्यर्थः । अहो आश्रये ।

१. ‘विभाव्य च’ इति पाठः. २. ‘पङ्गमधम्’ इति पाठः. ३. ‘परिकम्यावलोक्य च’; ‘परिकम्य सर्वतोऽवलोक्य’ इति पाठः. ४. ‘अवतिष्ठते’ इति पाठः.

क्षुधमपि तमः कोपादन्तः प्रविश्य विनिप्रतः
शशधरकरानच्छज्जाग्रांश्चरन्ति चकोरकाः ॥ ७७ ॥

अपि चेदानीं

तथा पौरस्यायां दिशि कुमुदकेदारकलिका-
कपाटमीमिन्दुः किरणलहरीमुल्लयति ।

समन्तादुन्मीलद्धहलजलविन्दुस्तवकिनो

यथा पुञ्जायन्ते प्रतिगुडकमेणाङ्कमण्यः ॥ ७८ ॥

(परिकामज्ञूर्ध्वमवलोक्य ।)

तरुणतमालकोमलमलीमसमेतद्यं

कलयति चन्द्रमाः किल कलङ्कमिति ब्रुवते ।

तदनृतमेव निर्दयविधुंतुददन्तपद-

ब्रणविवरोपदर्शितमिदं हि विभाति नभः ॥ ७९ ॥

थर्थम् । कीदशीनाम् । त्रिभुवनतमोलुण्ठार्कानां त्रिभुवनतमसां लुण्ठनकत्रींणाम् । ‘लुण्ठि स्त्रेये’ । ‘जल्पभिक्षकुलुण्ठपृष्ठः पाकम्’ । ‘पिङ्गारादिभ्यश्च’ इति ढीप् । चकोराः पुनर-च्छज्जाग्रा येषां ताहशाङ्काशधरकरांश्चरन्ति खादन्ति । ‘चर भक्षणे’ । कीदशान् । कोपात्तमः प्रविश्यान्तर्मध्ये क्षुधं बुभुक्षां विनिप्रतो नाशयतः । अपिरेवार्थे । यद्वा क्षुधं तज्जनितं तमोऽपि विनिप्रतः । यद्वा रोपाच्चकोराणामन्तर्हदयं प्रविश्य क्षुधं नाशयतः । रोपादेवान्धकाराणामन्तः प्रविश्य तमो नाशयत इत्यर्थः । तथेति । इन्दुश्चन्द्रः पौरस्यायां पूर्वस्यां दिशि किरणलहरीं किरणकलोलमुल्लयति प्रसारयति । यथा एणाङ्कमण्यक्षन्द्र-कान्ताः प्रतिगुडकं गुडिकां गुडिकां प्राति पुञ्जायन्ते । अपुञ्जाः पुञ्जा भवन्ति । ‘भृद्वादिभ्यो भुव्यद्वेलंपश्च हलः’ इति क्यद् । यद्वा पुञ्जवदाचरन्ति । आचारे ‘कर्तुः क्यद्’ इति क्यद् । कीदशीम् । कुमुदानां यः केदारस्तत्र या कलिका मुकुलं तदेव कपाटमिव कपाटं पत्रसंकोचस्तज्जाशिकाम् । विकासकत्वात् । कीदशाः । समन्तात्सर्वत्रोन्मीलन्त उद्ध-च्छन्तः । प्रादुर्भवन्त इति यावत् । एतादशा बहलाः प्रचुरा ये जलबिन्दवस्तैः स्त्रब-किनो गुच्छप्रायाः । संलग्नजलविन्दुनामपि चन्द्रकान्ताकारत्वादेकस्यापि पुञ्जाकारतेति भावः । उल्ललयतीति ‘लल इप्सायाम्’ । चुरादिरदन्तः । ‘कपाटमररु तुल्ये’ इत्यमरः । तरुणेति । तरुणो यस्तमालस्तापिच्छत्तद्वत्कोमलं मनोहरं मलीमसं च इयमसेतद्वरु, अयं चन्द्रमाः कलयति दधाति । ‘कलिवली कामधेनू’ इति वैयाकरणाः । किल प्रसिद्धौ । तत्कलङ्कमिति ब्रुवते । जना इति शेषः । तदनृतमेव, कलङ्कमिदमिति मिथ्यैव ।

१. ‘साक्षादन्तः’ इति पाठः.. २. ‘निगृह्णतः’ इति पाठः..

किं च ।

रुचिभिरभितष्टङ्कोत्कीर्णेरिव त्रसरेणुभि-
 र्यदुङ्गभिरपि च्छेदैः स्थूलैरिव श्रियते नभः ।
 प्रकृतिमलिनो भास्त्रद्विष्वोन्मृजाकृतकर्मण-
 स्तदयमपि हि त्वष्टुः कुन्दे भविष्यति चन्द्रमाः ॥ ८० ॥
 लक्ष्मणः—(सर्वतोऽवलोक्य ।)

भूयस्तराणि यदमूनि तमस्विनीषु
 ज्ञौत्स्त्रीषु च प्रविरलानि ततः प्रतीमः ।
 संध्यानलेन भृशमम्बरमूषिकाया-
 मावर्तितैरुद्गुभिरेव भृतोऽयमिन्दुः ॥ ८१ ॥

तर्हि यच्छ्यामलमालोक्यते तत्किमित्यत आह—इदं नभ आकाशं विभाति । हिरवधारणे । अतिनिबिडस्यावयविनो नयनगतिप्रतिबन्धकस्यान्तरा वर्त्मना कथं नभो दश्यत इत्यत आह—निर्दयो यो विद्युतुदो राहुस्तस्य दन्तपदवणविवरेणोपदर्शितम् । आवेदित-सित्यर्थः । पदं स्थानम् । रुचिभिरिति । यदुचिमिः कान्तिभिरभितः सर्वत्र नभो श्रियते पूर्यते । टङ्केनोत्कीर्णेरुक्षिसैवसरेणुभिरिवेत्युत्प्रेक्षा । नैता स्त्रयः, किं तु विश्वकर्मण-षट्केनोत्कीर्णेरुक्षिसरेणव इत्यर्थः । यद्वा रुचिभिसरेणुभिरिति व्यस्तरूपकम् । यच्चोऽुभिरपि नक्षत्रैरपि नभो श्रियते । स्थूलैरवयवमहत्वद्विश्छेदैः खण्डैरिवेत्युत्प्रेक्षा । टङ्कोत्कीर्णेरिलत्राप्यनुकर्षणीयम् । नैतानि नक्षत्राणि, किं तु टङ्केरिव च्छज्जानि चन्द्रमस एव स्थूलावयवानीत्यर्थः । तत्सादेवायमपि चन्द्रमास्त्रवृत्तिश्वकर्मणः कुन्दे भविष्यत्येवेत्युक्तिविशेषे भूत एवत्यर्थः । हिशब्द एवार्थः । कीदृशस्य । भास्त्रतः सूर्यस्य यो विम्बस्तस्य योन्मृजोन्मार्जनम् । प्रोच्छनभिति यावत् । तत्र कृतकर्मणः कृतव्यापारस्य । अतिकुशलस्येत्यर्थः । विश्वकर्मणा खसुता सूर्याय दत्ता, सा च तत्तेजोसहिष्णुतां पित्रे कथयामास, तेन विश्वकर्मणा तत्तेजःक्षयार्थं सूर्यस्तक्षित इति कथा । प्रकृत्या खभावेन मलिनः । अन्यस्यापि मलिनस्यादर्शादेवन्मार्जनं क्रियत इति ध्वनिः । ‘देवशिलिपन्यपि लष्टा’ इति धरणिः । ‘तारकाप्युद्ग वा ब्रियाम्’ इत्यमरः । भूयस्तराणीति । तमस्विनीषु तमोयुक्तासु रात्रिषु यद्यस्माद्द्युस्तराण्यतिबहून्यमूनि । उद्धनि, प्रकरणप्राप्तत्वात् । ज्यौत्स्त्रीषु चन्द्रिकान्वितासु रात्रिषु च प्रविरलानि स्वत्यानि । सन्तीति शेषः । ततो हेतोरिति प्रतीमो जानीमः । संध्यैवानलो वहिस्तेन भृशमत्यर्थमम्बरमूषिकायामाकाश एव मूषिका ‘मूस’ इति प्रसिद्धा यत्र सुवर्णादिकमावर्त्यते तस्यामावर्तितैर्देवीकृतैरुद्गुभिरेव नक्षत्रैरेवायमि-

(विहस्य च ।) हन्त, यथाधर्ममेतत् ।

यत्पीयूषमयूखमालिनि तमःस्तोमावलीदायुषां

नेत्राणामपमृत्युहारिणि पुरः सूर्योऽपि एवातिथौ ।

अभ्योजानि पराञ्च तन्निजमधं दत्त्वेव तेभ्यस्ततो

गौराङ्गीवदनोपमासुकृतमादते पतिर्यज्वनाम् ॥ ८२ ॥

विश्वामित्रः—(सर्वतोऽवलोक्य । सस्मितम् ।) अहह नामधेयमात्रमाधुर्यादपरमार्थदशानो विप्रलभ्यन्ते । तथा हि ।

स्मेरा दिशः कुमुदमुद्दिदुरं पिबन्ति

ज्योत्स्नाकरम्भमुदरंभरयश्चकोराः ।

न्दुर्मृतः । पूरित इत्यर्थः । तेन चन्द्रोदये नक्षत्राणां स्वल्पतोति भावः । ‘ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता’ इत्यमरः । ‘तैजसावर्तनी मूपा’ इत्यपि । हन्त खेदे । ‘हन्त हर्षे च खेदे च’ इत्यमरः । यथाधर्मं धर्मस्यानतिक्रमः । यथाधर्ममाचष्टे—यत्पीयूषेति । यद्यस्मात्तमःस्तो-मेनान्धकारसमूहेनावलीडमास्यादितमायुर्येषां तादशानां नेत्राणामपमृत्युहारिणि । अपमृ-त्युरकालमरणम् । अपमृत्युरिचापमृत्युस्तचाशके । पीयूषमयूखमालिनि चन्द्रे । अन्यद-प्यमृतं मृत्युहारि भवतीति ध्वनिः । सूर्योऽपि संध्याकाल एव पुरोऽप्ये पूर्वदिशि वा तिथौ सत्यम्भोजानि पद्मानि पराञ्चित्वा पराञ्चुखानि । संकुचितानीति यावत् । भूतानीति शेषः । तत्सादेतोर्यज्वनां याज्ञिकानां पतिर्द्विजराजथन्द्रो निजं स्वीयमधं पापं तेभ्यः पद्मेभ्यो दत्त्वा ततः प्रत्यवायाभावात् । ततः पद्मेभ्यो वा गौराङ्ग्या या वदनोपमा तदेव सुकृतं पुण्यमादते गृहाति । चन्द्रसदृशं सुखमिति प्रतीतेः । तथा च धर्मशास्त्रम्—‘धतिथि-र्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते । स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ अतिथौ विमुखे प्रोक्तं गते यत्पातकं नृणाम् । तदेवाशुगुणं प्रोक्तं सूर्योऽपि विमुखे गते ॥’ विप्रल-भ्यन्ते विसंवायन्ते । जनैरिति शेषः । रामस्यातिचिरं चन्द्रवर्णनमवलोक्य ततो निवर्त-यितुं भूमिकामारचयति—स्मेरा इति । आः निन्द्रायाम् । अत्रिनाम्नो मुनेलेचनदूषि-कायां नेत्रमले पीयूषदीघितिरिति कीटगनुरागः प्रथितः । नेत्रमलेऽमृतदीघितिरिति वकुं न युक्तमिति भावः । न तु दिक्प्रसादकुमुदप्रकाशाचकोरोदरपूर्तिकारिलालक्षणयापि कर्यं न वकुं युक्तमित्यत आह—दिशः स्मेरा: स्वभावादेव, न तु चन्द्रकिरणसंबन्धात् । कुमु-दमुद्दिदुरमुत्कर्षेण प्रकाशशीलं स्वप्रकृतेरेव, न तु ततः । उदरंभरयश्चकोरा ज्योत्स्नैव दधिसलुकं पिबन्ति । करम्भग्रान्त्या पिबन्ति, न तु ज्योत्स्नात्वेनेति । उदरंभरिरिति ‘फलेप्रहिरात्मंभरित्वं’ इति चकारस्यानुकृतमुच्चयार्थेत्वाच्चिपातात्साधुः । तथा च वृत्तिः—‘अनुकृतसमुच्चयार्थश्चकारः कुक्षिभरिरुदरंभरिरित्यादावपि शिष्टप्रयोगादवगन्तव्यः ।

१. ‘विहस्य यथाधर्ममेतत्’ इति पाठः. २. ‘नामधेयमाधुर्यात्’ इति पाठः.

आः कीदृगत्रिमुनिलोचनदूषिकायां

पीयूषदीषितिरिति प्रथितोऽनुरागः ॥ ८३ ॥

(रामं च दृष्टा । सहर्षसितम् ।) कथमयं कुमाराङ्कविजयप्रत्यागतोऽपि ताड-
कानिग्रहेण हिणीयमानः सहसा नोपतिष्ठते वृत्सः । (लक्षणं प्रति ।) वत्स
सौमित्रे, अस्माकमनेन वृत्तान्तेन प्रदोषलक्ष्मीरियमनूद्यते । पश्य ।

निशाचराणां तमसां निहन्ता पुरोऽयमुद्गच्छति रामचन्द्रः ।

अथोङ्गसद्विनयनैर्मुनीनामयं कुमुद्रानजनि प्रदेशः ॥ ८४ ॥

रामः—(विभाव्य ।)

मदयति यदुत्पन्नो दुरधाम्बुधेरयमभुधी-

न्नयति नयनादत्रैर्जातो मुदं नयनानि च ।

तदखिलसुरश्रीसाधारणप्रणया शची-

सहचरचरुस्थाली सोमः समञ्जसमीहते ॥ ८५ ॥

(सँलजमुपस्थित्य ।) भगवन्, अभिवादये ।

‘करम्भो दधिसक्तवः’ इत्यमरः । ‘दूषिका नेत्रयोर्मलम्’ इति च । कुमाराङ्कः प्रथमयुद्ध-
मेकतुलायुद्धं वा । ‘एकसा’ इति प्रसिद्धम् । निग्रहो मारणम् । हिणीयमानो लज्जमानः ।
हणीङ्गच्छब्दात्कण्ठादियगन्ताच्छान्तच् । चित्त्वात्तद् । नोपतिष्ठते न संगच्छते । ‘उपाहेवपू-
जासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्ठिति वाच्यम्’ इति संगतिकरणे तद् । अनेन वृत्तान्तेन
ताडकाताडनरूपेण । अनूद्यते पुनरुक्ता भवति । अपरा प्रदोषलक्ष्मीर्भवतीत्यर्थः । प्रदो-
षसाधर्म्यमाह—निशाचराणास्मिति । अयं रामचन्द्रो रामः । अथ च राम एव चन्द्रः
पुरोऽप्ये उद्गच्छत्युदयते । कीदृशः । निशाचराणां राक्षसानां तमसामिति व्यस्तकपकम् ।
यद्वा तमसां पापयुक्तानाम् । पक्षे निशि रात्रौ चरतां तमसामन्धकाराणां निहन्ता ।
अथानन्तरं रामचन्द्र उदित आयाते सत्युलसद्विर्मुनीनां नयनैः करणभूतैरयं प्रदेशः
कुमुदान्कुमुदबहुलोऽजनि जातः । कर्त्तरि पितॄः । अन्योऽपि प्रदेशश्वन्दोदये सति कुमु-
दान्भवति । ‘कुमुदान्कुमुदप्राये’ इत्यमरः । मदयतीति । अयं सोमो दुरधाम्बुधेर्य-
यस्मादुत्पन्नोऽस्मुदीनसमुदान्मदयति हृष्टान्करोति । पुत्रेण पितुः प्रीत्युत्पादनस्य
युक्ताव । अत्रेसुनिविशेषस्य नयनाद्यज्ञातो नयनानि मुदं नयति । चकारः का-

१. ‘प्रथितः’ इति पाठः २. ‘कुमारोऽङ्कविजयः’; ‘कुमारो विजय-’ इति पाठः
३. ‘घृणीयमानः’ इति पाठः ४. ‘वत्सः’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति ५. ‘रामभद्रः’ इति पाठः
६. ‘विभाव्य च’ इति पाठः ७. ‘रामः सलजः’ इति पाठः

विश्वामित्रः—(संक्षेहबहुमानमालिङ्ग्य ।) वत्स रघुनन्दन, इत्थमेव
प्रकृष्टकर्त्रभिप्रायकियाफलवतो विधीन् ।

प्रयुज्ञानास्त्वया वीर पैरिपाल्यामहे वयम् ॥ ८६ ॥

रामः—(खंगतम् ।) शिरसा गृहीतमाचार्यवचनम् ।

विश्वामित्रः—(समरधूलिधूसरं रामस्य कौपोलमुन्मार्जयन् ।) यैत्सत्यम-
मुना नक्कंचरव्यतिकरेण प्रियसुहृदा सीरध्वजेन वितन्यमाने वैताने कर्मणि
कम्पितमिव मे हृदयम् ।

रामः—(सर्गारवम् ।) भगवन्, क एष सीरध्वजो नाम यैमद्य ते त्रिभु-
वनदुर्लभोऽयं प्रियसुहृच्छब्दप्रयोगः कमपि महिमानमारोपयति ।

विश्वामित्रः—वत्स, शृणोषि विदेहेषु मिथिलां नाम नगरीम् ।

तर्हये । सकलनयनानीत्यर्थः । यद्यपि जन्यजनकरूपसंबन्धोपाधिना तथा कर्तुमर्हति
तथाप्यत्रोपाधि विनापि युक्तमाचरतीत्याह—तत्सोमः समझसमीहते युक्तं चेष्टते ।
कीदृशः । शचीसहचरसेन्द्रस्य चरुस्थाली हव्याच्चभाण्डम् । इन्द्रभक्ष्यामृतस्याधारत्वात् ।
अखिलसुरश्रेष्ठां साधारणः प्रणयो यस्याः साखिलसुरश्रेष्ठीसाधारणप्रणयाः । चरुस्थाली-
विशेषणम् । अयं तु सर्वदेवानां प्रतिपदादिकमेण भक्षणात्सोमस्वलम्बवत् इति भावः ।
सोमपद एव च्छलम् । लतामेदश्वन्दश्व सोमः । ‘सोमः सोमलतायां च चन्द्रे च’ इति
विश्वः । अतिगुरुकार्यकरणादौद्धत्यपरिहाराय सलजमिति । प्रकृष्टेति । हे वीर, त्यया क्यं
परिपाल्यामहे रक्षणीयाः । कर्मणि लोद् । उत्तमपुरुषवहुवचनम् । एते कीदृशाः । प्रकृष्टं
शौचादिसंपन्नं कर्तारं यजमानमभिप्रैलयभिसंबन्धाति कर्त्रभिप्रायं कियाफलम् । कर्मण्य् ।
तदेषामस्ति तान्विधीन्यागान्प्रयुज्ञानाः कुर्वाणाः । ‘प्रोपाभ्यां युजेः—’ इति तद् । स्वार्थ-
परानस्मात्प्रत्युपकारनिरपेक्षस्त्वं रक्षिष्यसीति रामस्यातिमहत्वं दर्शितम् । कर्तव्यप्रत्यु-
पकारविषयकोत्कण्ठां रामभद्रस्योत्थापयितुमाह—यत्सत्यमित्यादि । नक्कंचरव्यतिक-
रेण राक्षसव्यसनेन । ‘अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिष्ठयोः’ इत्यमरः । सीरध्वजेन
जनकेन वितन्यमाने क्रियमाणे । दुःखेनाकृष्ट्यते यत्तहुराकर्षम् । ‘ईषद्दुःखु—’ इति
कर्मणि खल् । ऐन्दुशेषरं माहेश्वरम् । लाङ्गलसुखेन हलमुखेनोल्लिखिता कृष्टा या वि-
श्वंभरा पृथिवी तस्याः प्रसूतिरपत्यम् । अत एवागर्भसंभवा । ‘लाङ्गलं हलम्’ इत्य-

१. ‘संक्षेहमालिङ्ग्य’ इति पाठः.
२. ‘प्रतिपाल्यामहे’ इति पाठः.
३. ‘खंगतम्’ इति पुस्त्रकान्तरे नात्ति.
४. ‘चुबुककपोल—’ इति पाठः.
५. ‘वत्स यत्सत्य—’;
- ‘सत्य—’ इति पाठः.
६. ‘नक्कंचरचक्र—’ इति पाठः.
७. ‘येनाश्च’ इति पाठः.

रामः—यत्र पवित्रमाश्र्यद्वयं जनाः कथयन्ति । सकलराजदुरा-
कर्षमैन्दुशेस्वरं धनुः, लाङ्गलमुखोलिखिंतविश्वंभराप्रसूतिरगर्भसंभवा मौनुषी ।

विश्वामित्रः—(विहस्य ।) अथ किम् ।

रामः—(सकौतुकम् ।) ततः किं तस्याम् ।

विश्वामित्रः—

असौ सीरध्वजो राजा यो देवाद्युमणेरपि ।

अध्यैष्ट याज्ञवल्क्यस्य मुखेन ब्रह्मसंहिताम् ॥ ८७ ॥

तैस्य संन्यस्तशस्त्वय पुराणराजर्षेनकवंशजन्मनो दीक्षाविलोपशङ्का
पर्याकुलयति माम् । तैदेतमायुष्मन्तौ, विधिशेषंसमदीयं समाप्य सहैव
मिथिलासुपतिष्ठामहे ।

रामः—(सदर्षमपवार्य ।) वत्स लक्ष्मण, मैमापि तस्मिन्नतरुणरोहिणी-
रमणचूडामणिप्रणयिनि शंरासने चिरस्य कौतुकमस्ति ।

लक्ष्मणः—(सपरिहासम् ।) आर्यायामयोनिजंन्मनि राजकन्यकायामपि ।

मरः । रामस्यैवोत्कण्ठां वर्धयन्नाह—असाविति । सीरध्वजो जनकः । युमणेः सूर्यांत् ।
'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानता । अध्यैषाधीतवान् । 'इह अध्ययने' । छुइ सिच्
आदृ वृद्धिश्च । ब्रह्मसंहितां तत्त्वज्ञानोपदेशवेदभागं वेदान्तम् । याज्ञवल्क्यमुखेन याज्ञव-
ल्क्यद्वारा । याज्ञवल्क्येन सूर्यादधीतं ततो जनकेन । तथा च सूर्यप्रशिष्योऽयमित्यर्थः ।
तथापि किंतु तस्यामित्याशङ्का न निवर्तितेत्यत आह—तस्येत्यादि । तत्किं स न
रक्षाक्षम इत्यत आह—संन्यस्त लक्ष्मण । 'असु क्षेपणे' । पुराणश्चिरंतनः । जनकवंश-
जन्मेति । तस्यापि जनक एव नाम । दीक्षा यज्ञोपनयनम् । एतमागच्छतम् । युवामिति
शेषः । 'इण् गतौ' । आङ्गपूर्वः । लोट । आयुष्मन्ताविति संबोधनम् । अपवार्य निभृ-
तमित्यर्थः । 'रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य स्मृतं तदपवारितम्' इति भरतः । अतरुणो बालो
यो रोहिणीरमणश्चन्द्रः स चूडामणिर्यस्य स शिवः । शरासनं धनुः । चिरस्य चिरम् ।

-
१. 'दुराधर्षम्' इति पाठः.
 २. 'उत्खातविश्वंभरायाः' इति पाठः.
 ३. 'मानुषी च'
 - इति पाठः.
 ४. 'एष' इति पाठः.
 ५. 'तस्य च च्यस्त—'; 'तस्य विन्यस्त—' इति पाठः.
 ६. 'तदेतस्मादादायायुष्मन्तौ'; 'तदेनमायु—' इति पाठः.
 ७. 'मखमस्त्रीयं परिस-
माप्य' इति पाठः.
 ८. 'ममाप्यतरुण—'; 'ममापि तरुण' इति पाठः.
 ९. 'बाणासने'
 - इति पाठः.
 १०. 'जन्मनि च राजकन्यायाम्' इति पाठः.

रामः—(संरोषस्मितम् ।) कथमन्यदेव किमपि प्रहसनं सूत्रयति भवान् । (मुनिं प्रति ।) भगवन् इक्ष्वाकुवंशेगुरो, यदभिरुचितं भवते ।

(इति परिक्रम्य निष्कान्ताः सर्वे ।)

इति कौमारविक्रमो नाम द्वितीयोऽङ्कः

महस्वादार्थो । यद्वा अर्या अन्वेष्टव्या । ‘ऋ गतौ’ । ‘ऋहलोर्यत्’ । प्रहसनं हास्यप्रधानं नाव्यम् । ‘शङ्खरहास्यबहुलं शान्ताद्वृतरसान्वितम् । द्व्यङ्कमारभटीहीनं प्राह प्रहसनं मुनिः ॥’ इति भरतः । ‘असूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो नैव युज्यते’ इति भरतमताद्व्यक्ष्यमाणप्रहसनसूचनमिदम् । इक्ष्वाकुवंशेगुरो इत्यादेशकर्तव्यतौपरिकं संबोधनम् । भवते तुभ्यम् । ‘रुच्यर्थानां प्रीयमाणः’ इति संप्रदानता । कुमार एव कौमारः । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽण् ॥

इति समस्तप्रक्रियाविराजमानरिपुराजकंसनारायणभवभक्षिपरायणश्चीहरिनारायण-
पदसमलंकृतमहाराजाधिराजश्रीमद्भैरवसिंहदेवप्रोत्साहितवैजौलीग्रामवा-
स्तव्यखौआलवंशप्रभवश्रीकृचिपतिमहोपाध्यायविरचिताश्च-
मनर्धराघवटीकायां द्वितीयोऽङ्कः ।

१. ‘सासूयस्मितम्’ इति पाठः.
२. ‘अन्यदेव प्रहसनं सूत्रयसि’;
- ‘सूचयति भवान्’ इति पाठः.
३. ‘कुलगुरो’;
- ‘गोत्रगुरो’ इति पाठः.
४. ‘यदभिरुचितं ते’;
- ‘यदस्मिरुचितं भवते तत्क्रियताम्’ इति पाठः.

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—(जरावैक्षव्यविसंस्थुलानि कतिनित्पदानि देत्वा आत्मानं प्रति सखे-
दोपालम्भम् ।)

गात्रैर्गिरा च विकलश्छटुमीश्वराणां
कुवन्नयं प्रहसनस्य नटः कृतोऽसि ।
तैत्त्वां पुनः पलितवर्णकभाजमेनं
नाथ्येन केन नटयिष्यति दीर्घमायुः ॥ १ ॥

(पुरो विलोक्य ।) अये सीतापादमूलोपजीविनी कलहंसिका ।

(प्रविश्य ।)

कलहंसिका—अज्ञ, पणमामि ।

कञ्चुकी—वस्ते, कल्याणिनी भूयाः ।

कलहंसिका—अज्ञ, चिरेण कुदो तुष्टे ।

पिनाकारोपणसीतापरिणयादिरूपवाक्यार्थं सूचयितुं कष्टकिनः प्रवेशमाह—ततः
प्रविशतीति । कञ्चुकी अन्तःपुराधिकृतः । ‘अन्तःपुरचरो बृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः ।
सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥ जरावैक्षव्ययुक्तेन विशेषान्वेण कञ्चुकी ।’ इति
भरतः । ‘अन्तःपुरे लविकृतः स्यादन्त्वर्वशको जनः । सौविदलाः कञ्चुकिनः स्थापत्या:
सौविदाश्व ते ॥’ इत्यमरः । विसंस्थुलानि स्वलितानि । चिरतरसेवादुःखविकलः सज्जा-
त्मानं निन्दयन्नाह—गात्रैरिति । हे आत्मन्, त्वं प्रहसनस्योपहास्यतायाः, अथ च
हास्यप्रधाननाथ्यस्य, नदो नर्तकः कृतोऽसि । गात्रैः शरीरैर्गिरा वाप्या च विकलो नि-
ष्क्रियः सशीश्वराणां चटुं चादुम् । प्रियभाषितमिति यावत् । कुवन्नेतदीर्घमायुः कर्तृ-
पुनरपि पलितवर्णकभाजं जराशौक्ष्यवन्तम्, अथ च पलितमेव वर्णकं खटिकादि तद्व-
न्तम्^१ त्वां केन नाथ्येन नटयिष्यति । अपि तु सर्वेणैव । ‘नट नृत्ये’ घटादिः । अन्योऽपि
नटः प्रहसनमङ्गद्वयारब्धं नृत्यति । शरीरैर्मायामैर्वाप्या च तादृश्या ईश्वराणां प्रेक्षकाणां
चादुं करोति । वर्णकेन हरितालादिना संयुक्तो भवतीते ध्वनिः । ‘पलितं जरसा शौ-
क्ष्यम्’ इत्यमरः । ‘चटुक्षादौ पिचष्ठे च’ इति मेदिनीकरः । ‘प्रहसनमपि प्रहसे रूप-
कमेदै च परिहासे’ इति च । उत्तरस्य द्वितीयसाध्यलात्कलहंसिकाप्रवेशं सूचयितु-
माह—पुरो विलोक्येति । ‘आर्य, प्रणमामि’ [इति च्छाया ।] ‘आर्य, चिरेण कुतो

१. ‘विसंस्थुलानि’. २. ‘गत्वा’. ३. ‘न लाम्’; ‘कृत्वा’. ४. ‘विभाव्य च’.

५. ‘सीतापादोपजीविनी’; ‘सीतापादोपसेविनी’; ‘सीतापादपद्मोपजीविनी’.

कञ्चुकी—(विमृश्य ।) तत्किं न कथयते । वत्से, विदितंमेव भवत्याः, यैथा तत्ताहगद्गुतं दारकद्वयमादाय भगवान्कौशिको यजमानं महाराजं सीरध्वजमुपस्थितः ।

कलहंसिका—अथ इं । अज्ञ, पहवं णामधेऽनं च ताणं सुणिदुं अथि मे कौदूहलम् ।

कञ्चुकी—वत्से, कथयामि ।

त्रयस्त्रिशत्कोटित्रिदशमयमूर्तम्भगवतः

सहस्रांशोर्वैशो जयति जैगदीशो दशरथः ।

यदस्त्रैरस्त्रियैरसुरयुवतिश्वासपवन-

प्रकोपे सिद्धे न स्पृशति शतकोटिं शतमखः ॥ २ ॥

इमौ तस्य विशांपत्युरात्मजौ रामलक्ष्मणौ ।

ययोर्भरतशत्रुघ्नावनुजौ द्वन्द्वचारिणौ ॥ ३ ॥

‘यूयम्’ [इति च्छाया ।] आगता इति शेयः । ‘प्रश्नारुयानयोश्व’ इति पश्यमी । ‘स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः’ इति भरतानुशासनात्क्रीणां प्राकृतभाषणम् । विदितं ज्ञातम् । ‘मतिबुद्धिं पूजार्थंभ्यश्व’ इति कः । भवत्या इति ‘कस्य च वर्तमाने’ इति पश्य । दारकद्वयं बाल-कद्वयम् । ‘दारको बालकेऽपि स्यात्’ इति मेदिनीकरः । कलहंसिकावाक्ये—‘अथ किम् । आर्य, प्रभवं नामधेयं च तयोः श्रोतुमस्ति मे कौदूहलम्’ [इति च्छाया ।] इह प्रभवं कुलम् । प्रभवत्यस्मिन्निति । प्रथमे प्रश्न उत्तरमाह—त्रय इति । भगवतः सहस्रांशोः सूर्यस्य वंशे जगदीशो दशरथो जयतीति संबन्धः । कीदृशस्य । त्रयस्त्रिशत्कोष्ठ्यो ये देवास्तन्मयी मूर्तिः शरीरं यस्य तस्य । एतेन भगवतः सर्वदेवमयत्वेन दशरथस्य कुलीनत्वं प्रतिपादितम् । यदस्त्रैर्दशरथात्मैरस्त्रियः कठिनैरसुरयुवतीनां श्वासपवनस्य प्रकोप आधिक्ये सति शतमख इन्द्रः शतकोटिं वज्रं न स्पृशति । असुरनाशस्यानेनैव कृतलात् । त्रयस्त्रिशत्यत्र ‘त्रेष्वयः’ इति त्रयादेशः । युवतिरित्यत्र ‘यूनस्तिः’ । द्वितीयप्रश्न उत्तरयति—इमाविति । तस्येत्यनेन विवाहप्रयोजकीभूतं महावंशप्रसुतत्वं शरत्वं च सूचितम् । विशांपत्युरिति विशां मनुष्याणाम् । ‘विशो वैश्यमनुष्ययोः’ इति विश्वः । अनुजौ कनिष्ठौ । द्वन्द्वचारिणौ सहगामिनौ । युगनद्ववाहनावित्यर्थः । अत्र यदपि रामलक्ष्मणयोरेव श्रवणाकाङ्क्षायां तयोरेव नामकथनं युक्तम्, तथापि प्रसङ्गान्माण्डव्याः श्रुतकीर्तेश्व परिणयसूचनार्थमुक्तं भरतशत्रुघ्नाविति । जघेति । ‘यथासद्गृहे भर्तृदारिका

१. ‘(विमृश्य ।) तत्’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. ‘विदितं भवत्यापि’; ‘विदितं न भवत्यापि’. ३. ‘यत्ताहगद्गुतम्’. ४. ‘कुमारद्वयमादाय कौशिकः’. ५. ‘जगतीशः’.

कलहंसिका—जधा अहाघरे भट्टदारिआ सीदा उम्मिला अ मण्डवी सुदकिती अ । (विचिन्त्य । हर्ष निरूपयन्ती ।) कधं महाकुलप्पसूदा एदे वि कुमारआ । (मुहूर्तमिव स्थित्वा । दीर्घेण्ठं च निःश्वस्य ।) कुदो अक्षाणं ईरिसो भाअधेओ ।

कञ्चुकी—भवति, मा विषीद । सर्वं भविष्यति देवब्राह्मणौ नुग्रहात् ।

कलहंसिका—तदो तदो ।

कञ्चुकी—ततश्च वृद्धान्तः पुराणामभ्यर्थनया तौ विकर्तनकुलकुमारकौ दृष्टा निवर्तमानः पुरोघसा गौतमेनाहमाहूय राजपुत्रीणां सौभाग्य-देवताराघनाय संविहितोऽस्मि ।

कलहंसिका—(संहर्षम् ।) अज्ज, सव्वजणमणीसिदाणुऊलं विअ तत्थ-भवदो सदाणन्दस्स वअणम् ।

कञ्चुकी—वत्से, एवमेतत् । न खल्वतथ्यमगम्भीरमाङ्गिरसो ब्रवीति ।

कलहंसिका—ता किं मणोध संकरसरासणारोवणव्ववसाएण राए-सिणो जणअस्स पडिणाहसं णिव्वाहेस्सदि राहवो ।

सीता ऊर्मिला च माण्डवी श्रुतकीर्तिश्च’ [इति च्छाया ।] ‘राजा भट्टारको देवस्तत्त्वात् भर्तुदारिका’ इत्यमरः । हर्ष निरूपयन्तीति । चतुर्णा रामादीनां वरत्वेन स्मरणानन्तरं सीताप्रभृतीनां च परिणययोग्यत्वेन स्मरणादिति भावः । कधमिति । ‘कथं महा-कुलप्रसूता एतेऽपि कुमारका?’ [इति च्छाया ।] तथा च वरयोग्या इति भावः । दीर्घ-मुष्णं चेति । रामादीनामातिविमलकुलप्रसूतलान्महार्घतामुलेक्ष्येति भावः । ‘कुतोऽस्माकमीहशं भागधेयम्’ [इति च्छाया ।] येन रामादयो वरा भवेयुरिति भावः । तदो तदो इति । ‘ततस्ततः’ [इति च्छाया ।] कथ्यतामिति शेषः । वृद्धान्तः पुराणां वृद्धमहा-देवीनाम् । विकर्तनः सूर्यः । पुरोघसा पुरोहितेन । गौतमेन शतानन्देन । सौभाग्यदेवताराघनाय गौरीपूजनाय । संविहित आज्ञापितः । अज्जेति । ‘अर्य, सर्वजनमनीषितानुकूलमिव तत्रभवतः शतानन्दस्य वचनम्’ [इति च्छाया ।] अत्र मनीषितमभिलषितम् । तत्रभवान्मान्यः । खलु निश्चये । आङ्गिरसः शतानन्दः । ता किमिति । ‘तत्किमन्यध्वे शंकरशरासनारोपणव्यवसायेन राजर्वेजनकस्य प्रतिज्ञासाहसं निर्वाहयिष्यति राघवः’

१. ‘सहर्षम्’. २. ‘अनुशासनात्’. ३. ‘समागतौ तौ विकर्तनकुलकुमारौ । तौ किल’. ४. ‘संप्रहितोऽस्मि’; ‘संप्रति प्रहितोऽस्मि’. ५. ‘हर्ष नाटयति’. ६. ‘न खल्वय-मतथ्यं वदति’; ‘न खल्वगम्भीरमाङ्गिरसः’.

कञ्चुकी—वत्से, अस्मानपि तर्कोऽयं तरलीकरोति । तथाहि ।

पूर्णेऽपि कर्मणि हतेष्वपि राक्षसेषु
विज्ञाय मैथिलसुतामपि वीर्यशुल्काम् ।

बालं पितुः प्रियममुं रघुराजपुत्र-
मेतावतीं भुवमृषिः कथमानिनाय ॥ ४ ॥

कलहंसिका—(स्मरणमिनीय । सविषादम् ।) अज्ञ, पउत्तिविसेसलभ्येण दुम्मणायमाणमत्ताणं पञ्चालिआकेलिवावारेण विणोदअन्तीं भट्टदारिअं पेक्खिअ उविवण्णाए कारणं परिवज्जिदुं आगदाए अज्ञस्स दंसणेन मए विसुमरिदं इमिणा उण दे रक्खसणामगगहणेन सुमराविदक्षिः ।

कञ्चुकी—(सविषादम् ।) वत्से, कीदृशी सा प्रवृत्तिः, या तव भर्तृदासिकामपि दुर्मनाययति ।

कलहंसिका—सुणादु अज्ञो । जधा किल सीदादेवीं पत्थिदुं दस-मीतपुरोहिदो आअदोति ।

कञ्चुकी—(तत्रावज्ञानाटयनसहर्षम् ।) कथमेतावदपि कार्यं वत्सा जानकी जानाति । यदनेनोदन्तेन दुर्मनीभूयते । नूनमिदानीमस्याः कृतावतरणम-ज्ञालान्यज्ञकानि यौवनस्य पन्थानमीक्षन्ते ।

[इति च्छाया ।] आरोपणव्यवसाय आकर्षणकर्म । तर्को वितर्कः । पूर्णेऽपीति । पूर्णं समाप्ते । कर्मणि यज्ञे । वीर्यं पराक्रमः शुल्कः पणो यस्यां ताम् । एतावतीं दूरतराम् । अज्ञ, पउत्तिविसेसेति । ‘आर्यं, प्रवृत्तिविशेषलभ्येन दुर्मनायमानमात्मानं पाञ्चालि-काकेलिव्यापारेण विणोदयन्तीं भर्तृदारिकां प्रेक्ष्य उद्दिग्या कारणं प्रतिपन्नुमागतया आर्यस्य दर्शनेन मया विस्मृतमेतेन पुनर्स्ते राक्षसनामग्रहणेन स्मारितास्मि’ [इति च्छाया ।] अत्र प्रवृत्तिर्वार्ता । लम्भो लाभः । दुर्मनायमानमिति दुर्मना इवाचरति । ‘कर्तुः क्यद्दु सलोपथं’ इति क्यद्दि सलोपे दीर्घत्वे च रूपम् । पाञ्चालिका ‘पुतली’ इति प्रसिद्धा । ‘पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्ब्रह्मदन्तादिमिः कृता’ इत्यमरः । प्रतिपन्नं ज्ञातुम् । अर्थात्तस्या उन्मनस्कलम् । राक्षसनामग्रहणम् ‘हतेष्वपि राक्षसेषु’ इत्यनेन । दुर्मनाययति व्यथयति दुर्मनसं करोतीति ‘तत्करोति-’ इति गिच् । ‘णाविष्ठवत्प्राति-पदिकस्य’ इति टिलोपः । जघेति । ‘यथा किल सीतादेवीं प्रार्थयितुं दशग्रीवपुरोहित आगत इति’ [इति च्छाया ।] यदनेनेति । अनेनोदन्तेन वार्तया राक्षससंबन्धरूपेण

१. ‘दुर्मनीभवति’. २. ‘अज्ञानि’.

कलहंसिका—अज, एवं णोदम् । अजओसिति सिद्धिलीकिदलज्जा-
संपदि ज्ञेव अणुहृदं किंपि णिवेदेमि । (संस्कृतमान्त्रिल ।)

अनाकूतैरेव प्रियसहचरीणां शिशुतया

वचोभिः पाञ्चालीमिथुनमधुना संगमयितुम् ।

उपादत्ते नो वा विरमति न वा केवलमियं

कपोलौ कल्याणी पुलकमुकुर्लैदन्तुरयति ॥ ५ ॥

कञ्चुकी—(सहर्षम् ।) दिष्ठा चिरस्य जीवद्विरसाभियौवनवती वैत्सा
जानकी दृष्टा । (सस्मितम् ।) ततस्ततः ।

कलहंसिका—तदो अ पुणो पुणो वि ताहि उज्जुआहि णिव्वन्धिज-
माणा लज्जिदुं वि लज्जेदि ।

दुर्मनीभूयते । इति जानकी जानातीत्यर्थः । तस्याः कर्तव्याकर्तव्यनिश्चयो जात इति हर्षः । दुर्मनीभूयत इति दुर्मनःशब्दाङ्गिवप्रत्यये कृते ‘अरुर्मनश्कृ’—इति सूत्रेण सलोपः । ‘वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्’ इत्यमरः । कृतं यैवनावतरणविधेयं मङ्गलं यत्र तानि । अङ्गकानीत्यल्पार्थे प्रशंसायां वा कन् । ‘आर्य, एवमेतत् । अर्जकोऽसीति शिथिलीकृतलज्जा संप्रत्येवानुभूतं किमपि निवेदयामि’ [इति च्छाया ।] इहार्जकः पितुः पिता पितामहः । यद्वार्जकोऽर्जनकर्तासि । ‘अजा सीदा’ इति पाठे आर्या सीता । शिथिलीकृतलज्जेत्यर्थः । ‘अज्जो सि’ इति पाठ आर्योऽसि । इत्येवं मन्दीकृतलज्जाहं प्रत्यक्षोपलब्धं किमपि कथयामीत्यर्थः । संस्कृतमान्त्रित्येति । ‘संस्कृतभाषाचाराः प्रायो नाद्येषु न ख्रियः श्लाघ्याः । कविदपि तपःप्रभावाद्विदर्घतादोधनाच शस्यन्ते ॥’ इति भरतमतेन वैदर्घ्यताल्प्यापनाय ख्रियः संस्कृतभाषणम् । यद्वा ‘चेटी प्राकृतभाषिणी स्याच संस्कृतभाषिणी’ इति नियमाभावादेव संस्कृतभाषितम् । यद्लौकिककथनसमार्जनाय अर्जकोऽसील्याशङ्कितोद्वाररूपं समार्जनं तदाह—अनाकूतैरिति । इयं सीता प्रियसहचरीणां प्रियसखीनां वचोभिः करणभूतैः पाञ्चालीमिथुनं कृत्रिमपुत्रिकायुगलं संगमयितुं मेलयितुं नोपादते न गृह्णते । लज्जाप्राचुर्यात् । न वा विरमति । तद्वैष्ण विरक्ता न भवति । कामवशीकृतचित्तलात् । तर्किं करोतीत्येव न किमपीत्यत आह—इयं कल्याणी सीता केवलं पुलकमुकुर्लैः करणैः कपोलौ कर्मभूतौ दन्तुरयति निन्नोन्नतौ करोति । सात्त्विकभावात् । दन्तुरशब्दात् ‘तत्करोति’ इति णिच् । वचोभिः की-द्वौः । अनाकूतैरेव । न विश्वत आकूतमभिप्रायो यत्र तैः । भावशून्यैरित्यर्थः । शिशुतया बालकत्वेन हेतुना । तासां शिशुत्वेन तत्कर्मानभिज्ञलात् । विरमतीति ‘व्याघृपरिभ्यो रमः’ इति परस्पैषदम् । कल्याणीति गौरादित्वान्बीष । तदो अ इति । ततश्च पुनः

कञ्चुकी—(विहस ।) वत्से, संकीर्णे वयसि खल्वियं वर्तते । अत्र हि मनोऽपि शङ्कमानाभिर्बालभिरुपजीव्यते ।
अषडक्षीणषाङ्गुण्यमन्त्री मकरकेतनः ॥ ६ ॥

कलहंसिका—(सलज्जम् ।) अज्ञ, रमणीयं मन्तेसि । सब्बस्स वि अणुहवसंवादिणी दे वाआ ।

कञ्चुकी—किं च वत्से,
तदात्वल्पोन्मीलन्मदिमरमणीयात्कठिनतां
निर्वित्य प्रत्यज्ञादिव तरुणभावेन घटितौ ।
स्तनौ संविभ्राणाः क्षणविनयवैयात्यमसृण-
सरोन्मेषाः केषामुपरि न रसानां युवतयः ॥ ७ ॥

पुनरपि तामिः कञ्जुकाभिर्निर्बध्यमाना लज्जितुमपि लज्जते' [इति च्छाया ।] अत्र कञ्जुकाभिर्बालत्वादकुशलाभिः । निर्बध्यमानाभ्यर्थ्यमाना । लज्जितुमपि लज्जते । उत्पन्नभावात् । संकीर्णे वाल्ययौवनमित्रे । खलु यतः । ननु यदि मिथुनविषयकं तासां ज्ञानं नास्ति, तत्कथं ताभ्यस्तस्या लज्जेत्यत आह—अत्र हीत्यादि । यतोऽत्र वयसि मनोऽपि शङ्कमानाभिर्मनसोऽपि शङ्कां कुर्वाणाभिर्बालभिश्वरुदशवर्षवयस्काभिर्मकरकेतनः कंदर्प उपजीव्यते सेव्यते । अत्र वयस्यत्यन्तनिगृहो मदनोत्सवो भवतीति भावः । की-दशः । न विद्यन्ते पडक्षीणि यत्र तदषडक्षीणम् । षडुणा एव षाङ्गुण्यम् । संधिविग्रहा-दिको मन्त्रः । खार्ये घ्यश्च । अनयोः कर्मधारयः । तयोर्मन्त्री । तथा च यत्र तृतीयगो-चरता नास्ति तन्मन्त्रे परं मन्त्री काम हिति भावः । 'अषडक्षीणो यस्तृतीयायगोचरः' इत्यमरः । 'अषडक्षीणितं गवलं कर्मालं पुरुषाध्युत्तरपदात्वः' । 'संधिर्ना विग्रहो यानमा-संन द्वैधमाश्रयः । षडुणाः' इत्यमरः । सलज्जमिति । बालाभिरिति बहुलनिर्देशा-त्वामध्युदेश्यामाशङ्कोति भावः । 'आर्य, रमणीयं मन्त्रयसे । सर्वस्याप्यनुभवसंवादिनी-ते वाह' [इति च्छाया ।] अत्र मन्त्रयसे वदसि । तदात्वेति । युवतयस्तरुणः केषां रसानां शङ्कारादीनां मधुरास्वादादीनां वा उपरि न वर्तन्ते । अपि तु सर्वेषामपि । कीदृशः । क्षणं व्याप्य विनयश्च वैयात्यं च ते ताभ्यां विनयधार्षाभ्यां मसृणो मन्त्रो मधुरो वा स्मरोन्मेषो यासां ताः । वैयात्यं धार्ष्यम् । 'अन्तस्थमध्यं वैयात्यम्' इति शब्द-मेदः । स्तनौ संविभ्राणा धारयन्त्यः पोषयन्त्वा वा । कीदृशौ । तरुणभावेन तारुण्येन प्रत्यज्ञात्सर्ववयवात्कठिनां निविल्य समाहत्यैव घटितौ । प्रत्यज्ञात्कठिन्यं वर्तुलीकृत-

१. 'खल्वियं वयसि वर्तते'; 'वर्तते बाला'. २. 'मनो विशङ्कमानाभिः'. ३. 'किं च' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ४. 'विचिल'.

कलहंसिका—(विहस्य ।) भोदु । ता ण किं पि तुष्टेहिं सुदम् ।

कञ्चुकी—वत्से, न तावदर्थोऽयमध्यापि राजगोचरीभवति । यदि च स्यात्किमेतावता ।

कलहंसिका—तदा हदासो रावणो देवीं परिणेदि ।

कञ्चुकी—(विहस्य ।)

हस्ते करिष्यति जगत्रयजित्वरोऽपि

कस्तादशो दुहितरं कनकेश्वरस्य ।

प्राणाधिकं विपुलब्राह्मृतामपीदं

त्रैयम्बकं किमपि कार्मुकमन्तरायः ॥ ८ ॥

नापि दशकंधरानुरोधेन स्वयं प्रतिज्ञातमन्यथा करिष्यति महाक्षत्रियो विदेहराजः । तन्न किंचिदेतत् ।

कलहंसिका—(विहस्य ।) एवं भोदु । अज्ज, संपदि कहिं ते रामल-कखणा ।

मिति कुतो ज्ञातमित्यत आह—तदात्वे तत्काले प्रोन्मीलन्यो ग्रदिमा मृदुत्वं तेन रमणी-यात् । प्रत्यज्ञादित्यस्य विशेषणम् । ग्रदिमेति ‘पृथ्वादिभ्य इमनिच्’ । ‘र कुतो हलादेर्लघोः’ इति रंफादेशः । ‘टेः’ इत्युकारलोपः । ‘तत्कालसु तदात्वं स्यात्’ इत्यमरः । ‘दसगीवपुरोहिदो आअदोत्ति’ इति वाक्ये कञ्चुकिनोऽवज्ञामवगम्य तत्रोत्तराप्राप्तौ सत्यामिदार्ना प्रसक्तानुप्रसक्त्या तिरोहिततद्वाक्यस्योत्तरप्राप्त्यर्थं कलहंसिका कञ्चुकिनं प्रत्याह—भोदु इति । ‘भवतु । तन्न किमपि युष्मामिः श्रुतम्’ [इति च्छाया ।] अधुना तत्रोत्तरयति—वत्से, न तावदित्यादि । यदि न स्यादित्यसाकाङ्क्षां पूरयति—तदेति । ‘तदा हताशो रावणो देवीं परिणयते’ [इति च्छाया ।] अत्र हताशो निनिदत्प्रत्याशः । परिणयते विवाहयति । हस्ते करिष्यतीति । हस्ते करिष्यति विवाहयिष्यति । ‘नित्यं हस्तेपाणावृपयमने’ इति हस्तेशब्दस्य सप्तम्यन्तप्रतिरूपकस्याव्ययस्य गतित्वाद्वातोः प्राक्प्रयोगः । जित्वरो जयनशील इत्यत्र ‘सर्तिशास्त्यर्थिभ्यश्च’ इति करप् । प्राणाधिकं बलाधिकम् । ‘वरं प्राणाधिको योधो न तु प्राणाधिकं धनुः’ इति धनुःशाखम् । त्रैयम्बकं माहेश्वरम् । त्र्यम्बकस्येदम् । ‘तस्येदम्’ इत्यएन् ‘न व्याभ्याम्’ इत्यैच् । कार्मुकं धनुः । अन्तरायो विघ्नः । एवमिति । ‘एवं भवतु । आर्य, संप्रति कुत्र तौ राम-लक्ष्मणौ’ [इति च्छाया ।] अत्रैवं भवतु त्वद्वचनमेवाल्लु । उत्तरं कुर्वाणोऽपि तयोः

१. ‘तावदयमर्थः’ । २. ‘यस्तादशः’; ‘कस्तादशीम्’; ३. (निःश्वस्य ।).

कश्चुकी—नन्वेतावेव देवतागारवेदिकायां

मुनीन्कौशिकवैदेहगौतमानभिराध्यतः ।

दौकितौ ज्ञानकर्मभ्यां मोक्षस्खर्गाविव स्वयम् ॥ ९ ॥

तदेहि । महच्चिरमागतानामसाकम् । कन्यान्तःपुरमेव गच्छामः ।

(इति निष्कान्तौ ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति जनको विश्वामित्रशतानदौ रामलक्ष्मणौ च ।)

जनकः—(सहर्षम् ।) भगवन्विश्वामित्र,

लुम्पन्नदृष्टजामातृसंपदां शुचमद्य नः ।

त्वदागमनजन्मायमानन्दः सुदिनायते ॥ १० ॥

अपि च ।

अद्य प्रदक्षिणशिखावलयः कृशानु-

रभाति मे जनपदेषु वषट्कृतानि ।

त्वत्तेजसि स्फुरति शान्तिकपौष्टिकेषु

स्वां च सुचं शिथिलमाङ्गिरसो विभर्ति ॥ ११ ॥

प्रवेशं सुख्यत्वेन सूचयशाह—नन्वेतावेवेत्यादि । एतावेव रामलक्ष्मणावेव मुनीन्कौशिकादीनभिराध्यत आराध्यतः । वैदेहो जनकः । गौतमः शतानन्दः । कीटशी । ज्ञानं तत्त्वज्ञानम्, कर्म यज्ञादि, ताभ्यां दौकितावुपनीतौ मोक्षस्खर्गाविव मोक्षस्खर्गतुल्यो । उपमायामिवशब्दः । ननु मुनीनभिराध्यत इत्यसंबद्धम् । दिवादौ राधः अकर्मकाङ्गदावेव सकर्मकाच्च श्यञ्ज प्राप्नोति यत इति । मैवम् । कौशिकादीनसि लक्षीकृत्य । ‘अभिरभागे’ इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानात् । यद्वाकर्मकाङ्गदावेवेति नियमः । सकर्मकात् भवत्येव श्यन् । यद्वा मुनीन्दौकितावभिवादयमानावाराध्यत इत्यकर्मको धातुः । चिरं विलम्बः । लुम्पन्निवाशयन् । शुचं शोकम् । नोडसाकम् । सुदिनायते सुदिनं करोति । ‘सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च’ इति क्यद् । अद्येति । अद्य प्रदक्षिणभूता या शिखा ज्वाला सैव वलयः कङ्कणं यस्य तादृशः । यद्वा प्रदक्षिणज्वालावेष्टनः । कृशानुरभिनोडसाकं जनपदेषु देशेषु वषट्कृतानि हुतान्यक्षाति खादति । यज्ञवहः प्रदक्षिणशिखा प्रशस्ता । आङ्गिरसः शतानन्दः स्वां च सूवमेदं शिथिलं यथा स्यादेवं विभर्ति धारयति । कुतः शिथिलं विभर्तीत्याह—शान्तिकपौष्टिकेषु शान्तिपुष्टिनिमित्सकर्मसु लत्तेजसि

१. ‘आगतयोरावयोः’ २. ‘पुर एव गच्छामः’.

विश्वामित्रः—सर्वे सीरध्वज, चिरस्य शान्तः पुष्टश्च तवायं जनपदः ।

यत्र त्वं ब्रह्ममीमांसात्त्वज्ञो दण्डधारकः ।

पुरोधाश्चैव यस्यासावङ्गिरः प्रपितामहः ॥ १२ ॥

(स्मितं कृत्वा ।) जामातुर्दर्शनजन्मा शोकः पुनरसाकमुपशमयितुमवशिष्यते ।
किं च शोकहर्षौ नाम लोकयात्रेयं भवतः । तथाहि ।

यजूषि तैत्तिरीयाणि मूर्तनि वमति स यः ।

स योगी याज्ञवल्क्यस्त्वां वेदान्तानध्यजीगपत् ॥ १३ ॥

लक्ष्मणः—(जनान्तिकम् ।) आर्य, अयमयं स राजा वैदेहः । पैवित्रम-
परिमेयाश्चर्थं यस्यावदानमुपाध्यायादनुश्रूयते ।

रामः—(सप्रमोदानुरागम् ।) वैत्स, स एवायं शतपथकथाधिकारी पुरुषः
प्रणाश्यायान्तेवासिने यस्यै वाजसनेयो याज्ञवल्क्यः सूक्तानि यजूषि प्रोवाच ।

स्फुरति सति । ‘तदस्य प्रयोजनम्’ इति ठङ् । ‘शान्तिकपौष्टिके च’ इति पाठे त्वसे-
जसि कीदृशे । शान्तिकारिणि पुष्टिकारिणि चेत्यर्थः । लत्तेजसैव दुरितोपशमाच्छान्ति-
कार्थं न जुहोतीति भावः । ‘अप्नौ तु हुतं त्रिषु वशदकृतम्’ इत्यमरः । ‘सुवोमेदा:
सुचः लियाम्’ इति च । ‘देशे जने जनपदः’ इति च । कुतः शान्तः पुष्टश्चेत्यत
आह—यत्रेति । ब्रह्ममीमांसा भाद्रमतम् । ब्रह्मप्रतिपादकत्वात्त्वय । यद्वा ब्रह्म वैदेहः ।
तथा च वैदान्तः । दण्डधारकः शासकः । राजेति यावत् । असौ शतानन्दो यस्य
पुरोधाः पुरोहितः । कीदृशः । अङ्गिरामुनिः प्रपितामहो यस्य सः । ‘पुरोधास्तु पुरोहितः’
इत्यमरः । उपशमयितुं खण्डयितुम् । यजूषीषीति । तितिरिमुनिना प्रकर्षेणानूदितानि
तैत्तिरीयाणि । ‘तितिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्’ । मूर्तिः शरीरं सैषामस्ति । अर्श-
आदिलादच् । मूर्तनि कृतदेहप्रप्रहाणि वमति स्तोद्वीर्णवान् । ‘लद् स्मे’ इति भूते
लद् । अध्यजीगपदध्यापयति स्म । ‘इद् अध्ययने’ । गिच् । लुद् । चद् । ‘णौ च
संश्वलोः’ इति गाढादेशः । पुरा किल शाकत्यमुनेर्याज्ञवल्क्येन यजुर्वेदमधीत्य गुरुदक्षि-
णार्थं मुनिरुक्तः । मुनिना च दक्षिणा न गृहीता । ततश्च याज्ञवल्क्यनिर्बन्धेन जातकोपेन
मुनिना मम विद्यैव दीयतामित्युक्तेन याज्ञवल्क्येनाधीतयजुर्वेद उद्दीर्य दत्तः । गुरुणा च
तितिरिपक्षिरुपेण पीतः । तेन स तितिरिनामाभूत् । याज्ञवल्क्येन चानन्तरं यजुर्वेदः
सूर्यादधीतः । याज्ञवल्क्याच्च जनकेन-इति प्राचीनकथा । जनान्तिकमिति । ‘अन्यो-
न्यामच्छ्रणं यत्स्याज्ञानान्ते तज्जनान्तिकम्’ इति भरतः । अवदानं शुद्धं कर्म पूर्ववृत्तकर्म

१. ‘अर्दर्शीनशोकः’ २. ‘पैवित्रमाश्चर्थं च’; ‘पैवित्रमपरिमेयमाश्चर्थम्’ ३. ‘उपा-
ध्यायमुखात्’ ४. ‘स एवायं शतपथाधिकारी’ ५. ‘यस्यै वाजसनेयाय वाजसनेयः’

विश्वामित्रः—(सुहृत् निर्वर्ष्य च ।)

निजाय तसै गुरवे यतीनां जैत्राय विश्राणितगोसहस्रम् ।

तं गोसहस्राधिपतेः प्रशिष्यमुपासहे मैथिलमातिथेयम् ॥ १४ ॥

जनकः—(सप्रथयम् ।) भगवन्, यदन्यत्किञ्चिदभिदधाति तत्र प्रभ-
विष्णुर्भवान् । तत्रभवतः सहस्रमयूखान्तेवासिनो योगीश्वरादध्ययनमिति
महीयसीयमसाकं यशःपताका ।

विश्वामित्रः—(विहस्य ।) भो महायोगिन्,

किं याज्ञवल्क्यो जनकः किमेवं न वः स्वरूपं कवयोऽपि विद्युः ।

प्रवाहनित्यानधिकृत्य युष्मान्सहस्रशाखाः श्रुतयः प्रथन्ते ॥ १५ ॥

वा । ‘अवदानं वृत्तकर्म शुद्धं कर्म प्रकीर्तितम्’ इति विश्वः । शतपथो वेदः । शत-
शाखलतात्यस्य । शतपथकर्ता याज्ञवल्क्यः शतपथप्रकाशकः । प्रणाय्यायाभिलाष-
शून्याय । मुमुक्षव इति यावत् । इदं तु ‘प्रणाय्योऽसंमतौ’ इति प्यदन्तं निपातितम् ।
‘प्रणाय्योऽभिलाषशून्यः स्यात्’ इति हारावली । अन्तेवासिने शिष्याय । ‘छात्रान्तेवा-
सिनौ शिष्ये’ इत्यमरः । वाजसनेयो यजुर्वेदशाखीयः । निजायेति । निजाय स्त्रीयाय ।
गुरवे याज्ञवल्क्याय । जैत्राय जथशीलाय । जेतैव जैत्रः । प्रज्ञादिलात्स्वार्थेऽण् । विश्रा-
णितं दत्तम् । ‘श्रण दाने’ । गवां सहस्रं गोसहस्रम् । गोसहस्राधिपतेः सूर्यस्य ।
‘गोशब्दः पशुभूम्यंशुवारिदगर्थैः’ इति शाश्वतः । प्रशिष्यं शिष्यशिष्यम् । याज्ञवल्क्यस्य
सूर्यशिष्यलतात् । अस्य च तच्छिष्यलतात् । उपास्मह उपगता भवामः । आतिथेयमतिथौ
साधुम् । ‘पथ्यतिथिवसतिस्तपतेर्दञ्ज्’ । यदन्यत्किञ्चिदिति । जामातृसंबन्धीति
भावः । प्रभविष्णुः प्रभावशीलः । योगीश्वरायाज्ञवल्क्यात् । विहस्येति । अतिगूढता-
त्पर्यसमानविषयकोत्तरथवणादिति भावः । किं याज्ञवल्क्य इति । याज्ञवल्क्यः किमे-
वमस्तु, जनको वा किमेवमस्तु, इति वो युष्माकं स्वरूपं कवयो वाल्मीकिप्रभृतयोऽपि
न विद्युर्न जानन्ति । याज्ञवल्क्यो वा जनको वेति न कथिद्विशेष इति भावः । एवमिति
समान्वयोऽस्तु । विद्युरिति ‘विद ज्ञाने’ । विद्यादि लिङ् । ‘ह्लेर्जुस्’ । युष्मानधिकृत्य
लामाधारीकृत्य । सहस्रशाखाः श्रुतयः प्रथन्ते रुयाता भवन्ति । ‘प्रथ प्रख्याने’ । शाखा
वेदविभागः । श्रुतिरिह सामवेदः । स एव सहस्रशाखाः । यजुर्वेदस्तु शतशाखाः । ऋग्वेद
एकविश्वातिशाखाः । श्रुतय इति बहुवचनं शाखाबहुलतात् । अवयवधर्मस्यावयविन्युप-
चारात् । समुदायसमुदायिनोरमेदाद्वा । युष्मान्कीदशान् । प्रवाहेण गुरुशिष्यपरम्परया

१. ‘च निर्वर्ष्य’. २. ‘अभिदधासि’. ३. ‘योगीश्वराङ्गवतो याज्ञवल्क्यात्’.
४. ‘महीयसम्माकम्’; ‘इयमस्माकं महती’.

शतानन्दः—भगवन्कौशिक, एवमीद्वाः स्वस्वमी त्रिभुवनमहनी-
यमहिमानो मनीषिणः ।

जनकः—(सवैलक्ष्यस्मितम् ।)

निर्माय कार्मणमृचामधमर्षीना-
मुन्मार्जनीर्जगदधानि तवाद्य वाचः ।
ओतुं चिरप्रणयिकौतुकमस्ति चेतो
दुःखाकरोति पुनरेष ममार्थवादः ॥ १६ ॥

तद्विरम । (इति शिरस्याङ्गिं घटयति ।)

विश्वामित्रः—(सस्मितमस्याङ्गिलिमुद्वाटयन् ।) सर्वे सीरध्वज, संहियता-
मञ्जलिः । अमी तूष्णींभूताः सः । कात्यायनीकामुककामुकारोपेणपणप्रण-
यप्रवीणेन तु दुहितुः पत्या संप्रत्यपर्युषितप्रतिज्ञो भूयाः ।

लक्ष्मणः—(अपवार्य ।) आर्य, परस्परेषां पौरुषोत्कर्षप्रशंसारमणीयः
पौवनोऽयममीषां समवायः ।

नित्यानविनाशिनः । विश्वामित्रं निवर्तयितुमाह—निर्मायेति । अद्य तव वाचः श्रोतुं
मम कौतुकमस्ति । ममेत्युभयान्वयि । ममैषोऽर्थवादः स्तुतिः पुनश्चेतः कर्म दुःखाक-
रोति । चेतः कीदृशम् । चिरप्रणयि चिरानुबन्ध । वाचः कीदृश्यः । अधमर्षीनां पापा-
पहारिकाणामृचां कार्मणमाभिचारिकरूपं कृत्वा जगदधानि जगत्पापान्युन्मार्जनीः शोध-
यन्तीः । लद्वाचामेवादरात्तासामृचामादरं लोका न कुर्वते इति भावः । मर्षीन्यत्र
करणे ल्युद । ‘कार्मणं मन्त्रतत्त्वादि योजने कर्मठेऽपि च’ इति धरणिः । उद्वाटयनप्र-
काशयन् । ननु घटादित्वान्मित्संज्ञायां मितां हस्तलेन भाव्यम् । मैवम् । ‘घट संधाते’
इति चौरादिकस्यामितोऽयं प्रयोगः । यथा ‘कमलवनोद्धाटनं कुर्वते ये’ इति सूर्यशतके ।
यद्वोद्धटनमुद्वाटः । भावे घट् । ‘तत्करोति-’ इति णिजन्ताच्छतु । तूष्णींभूताः स्तो
मौनिनो भूताः स्तः । ‘मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्’ इत्यमरः । कात्यायनी गौरी तस्याः
कामुकः स्वामी हरस्तस्य यत्कामुकं धनुस्तदारोपणमेव पणस्तत्रणये प्रवीणेन कुशलेन ।
‘दुहितुःपतिना’ इति पाठे दुहितुस्यामिनेत्यर्थः । ‘ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः’ इति
षष्ठ्या अल्पकृ । ‘पतिः समाप्त एव’ इति नियमाद्विसंज्ञायां नाभावः । अपवार्येति ।
‘रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य स्मृतं तदपवारितम्’ इति भरतः । पौरुषं पुरुषार्थव्यातिस्तया य
उत्कर्षस्तस्य प्रशंसा प्रशस्तिस्तया रमणीयो रम्यः समवायः समूहः । लक्ष्मणवचनमनुमोद-

१. ‘सविलक्ष—’. २. ‘रोपणप्रवीणेन’. ३. ‘पावनोऽयमृषीणाम्’.

रामः—वत्स, यदात्म ।

स्मरन्ति लोकार्थममी किल श्रुतीरिति प्रतिष्ठामधिगन्तुमीश्महे ।
परं यदेषां पुनरस्ति वैभवं तदेत एव व्यतिविद्रते यदि ॥ १७ ॥
जनकः—(सहष्रम् ।) भगवन्, परमनुगृहीतोऽस्मि । यतः ।

समस्या वा साम्रां बहिरबहिरंहःपरिमृजा-

मृचां वा संवादः किमपि यजुषां वा परिपणः ।

त्वदाशीर्वादोऽयं बहुविषयसाक्षात्कृतफलो

वरं मे वत्सायाः प्रथयति पुरोवर्तिनमिव ॥ १८ ॥

विश्वामित्रः—(साकृतस्मितम् ।) सखे सीरघ्वज, एवमेतत् ।

द्वीयस्यो दूरादपथमिह चामुत्र च शुचां

त्रिवेदीवाक्यानामनतिचिरभग्ना इव खिलाः ।

मान आह—स्मरन्तीति । अमी कौशिकादय ऋषयो लोकार्थं लोकनिमित्तं श्रुतीर्वदा-
न्स्मरन्ति स्मृतिरूपतां नयन्ति । श्रुत्यनुसारेण स्मृतिकरणात् । वयमेषामिति प्रतिष्ठामु-
क्तर्थमधिगन्तुं ज्ञातुमीश्महे प्रभवामः । किल निश्चये । इति खरूपे । एषामृषीणां पुनः
परं थ्रेष्ठं वैभवं यदेष्टि तद्वैभवमेत एव ऋषयो यदि व्यतिविद्रतेऽन्योन्यं जानन्ति
तदा जानन्ति । न लन्ये केचनेत्यर्थः । ‘विद ज्ञाने’ व्यतिपूर्वः । ‘कर्तृरि कर्मव्यतिहारे’
इति तड् । ‘वित्तेर्विभाषा’ इति रुद् । समस्येति । अयं त्वदाशीर्वाद आशीर्वचनं मे
वत्सायाः सीताया वरं जामातरं पुरोवर्तिनमिव प्रथयति कथयति । विश्वामित्राशीर्वादस्य
कथमेभिः समं साम्यमित्यत आह—बहुविषये साक्षात्कृतं फलं यस्य सः । पुनः कीदृश
आशीर्वादः । साम्रां सामवेदक्रृचां समस्या संक्षिप्तार्थवाक् । अत्र सर्वे वाशदा उपमा-
वाचिनो विकल्पे वा । ऋचामृतेदानां वा संवादः सम्यग्भाषणम् । बहिर्बाध्ये । अबहिर-
भ्यन्तरे । अहंसां पापानां परिमृजां प्रोच्छिकानाम् । ऋचामित्यस्य विशेषणम् । किमप्य-
निर्वचनीयखरूपो यजुषां यजुर्वेदानां वा परिपणो मूलधनम् । ‘नीकी परिपणो मूलधनम्’
इत्यमरः । कवित् ‘परिणमः’ इति पाठः । ‘समस्या तु समासार्था’ इत्यमरः । प्रस्तुत-
प्रयोजनानुरोधेन खोत्क्षेप[कथन]जन्यदूषणमङ्गीकृत्यापि खतात्पर्यविषयकज्ञानं जनकस्य
स्थिरीभवत्वित्यभिप्रायादाह—द्वीयस्य इति । द्विजगिरो ब्राह्मणवचनानि क तु विप-
रियन्ति विपरीतानि भवन्ति । अपि तु न कापि । तुर्वितके । कीदृशः । द्वीयस्यो
महत्यः । दूरशब्दयेययुनि ‘स्थूलदूर—’ इत्यादिना रेकलोपे गुणेऽवादेषो च रूपम् ।
पुनः कीदृशः । इह इहलोके चामुत्र परलोके च शुचां शोकानां दूरादस्येनापथमस्था-
नम् । अस्थानस्यैकलेन विवक्षितार्थलाभादेकवचनम् । यद्वा शुचां द्वीयस्यो दूरतराः ।

श्रुतिग्राद्यं ज्योतिः किमपि बहिरन्तर्मलमुषो

मृजाया मज्जानः क मु विपरियन्ति द्विजगिरः ॥ १९ ॥

शतानन्दः—(खगतम् ।) नूतं रौमभद्रमेव जामातरमभिसंधाय भगवानयं पुनः पुनर्वक्त्रोक्तिभिः सीराध्वजं पैरिमोहयते । भवतु । अहमस्य प्ररोचनार्थमसंविदान इव पृच्छामि । (प्रकाशम् ।) भगवन्, कस्येदं शकुन्तराजकेतोरिव कौस्तुभश्रीवत्सौ रैतद्वयम् ।

विश्वामित्रः—(विहस्य खगतम् ।) साधु वत्स शतानन्द, साधु । यदेतत्कृतं तीर्थं विवक्षितस्य वस्तुनः सुखावताराय । (प्रकाशम् ।) वत्स गौतैम, कुत्स्थकुलसंभवौ कुमारावेतौ ।

शतानन्दः—(सप्रत्यभिज्ञमिव ।)

पुत्रार्थं जगदेकजाङ्गुकयूदामभ्रमत्कीर्तिना

चातुर्होत्रवितीर्णविश्ववसुधाचकेण चक्रे मखः ।

दूरादेव तदसंगमादेव । अत एव तासामस्थानमपि । दूरादिति भावप्रधानो निर्देशः । तथा च दूरत्वादपथं शुचामित्यर्थः । त्रिवेदीवाक्यानां खिला इवाप्रहृतभूमय इव । ‘खिलमप्रहृतेऽपि स्यात्’ इति मेदिनीकरः । कीदृशाः खिलाः । अनतिचिरभग्नास्तकालकृष्टाः । गिरोऽपि तत्कालदत्ताः । पुनः कीदृशो गिरः । श्रुतिग्राद्यं कर्णग्राद्यं किमप्यनिर्वचनीयं ज्योतिः शब्दब्रह्म । तत्त्वप्रकाशकत्वात् । ‘श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः’ इत्यमरः । मलं पापम् । बहिरन्तर्मलमुषो बाश्याभ्यन्तरमलापहारिकाः । यद्वा बहिर्ज्योतिरिति व्यस्त-हृपकम् । अन्तर्मलमुषोऽन्तःपापापहारिकाः । मृजायाः शुद्धर्मज्जानः सारभागः । विपरियन्तीति विपरिपूर्वादिणो लटि ‘इणो यण्’ इति यथादेशः । अपथमिति ‘पथः संख्याव्ययादेः’ इति छीबत्वम् । ‘सारो मज्जा नरि’ इत्यमरः । परिमोहयत इत्यत्र ‘न पादम्याङ्’ इति परस्पैपदनिषेधे ‘गिरच्छ’ इति तद् । प्रोचनमभिलाषः । असंविदान इवाजानन्निव । ‘विद ज्ञाने’ । ‘समो गम्’ इति तिद् । कस्येदं दारकद्रयं बालकद्रयमिति संबन्धः । शकुन्तराजकेतोः कौस्तुभश्रीवत्सरत्नद्वयमिव । शकुन्तराजः पर्सिराजो गरुडः स केतुश्चिह्नं यस्य स विष्णुः । श्रीवत्सः कृष्णस्य मणिः कौलुभोऽपि । तीर्थं सोपानकम् । ‘कटकली’ इति प्रसिद्धम् । ‘तीर्थं सोपानपङ्गौ स्यात्’ इति धरणिः । अवतारो ज्ञानमवतरणं च । पूर्वप्रकाशितासंविदानलस्थापनायाह—सप्रत्यभिज्ञमिवेति । पूर्वानुभूतस्य तत्सदन्त्वाविशिष्टतया ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा । तत्सहितं यथा स्यादेवमित्यर्थः । ‘समक्षदिग्भागमिव’ इति पाठे ज्ञातैकदेशमिवेत्यर्थः । पुत्रार्थं इत्यादि । पक्ष-

१. ‘रामचन्द्रमेव’. २. ‘पुनर्वक्त्रोक्तिभिः’. ३. ‘मोहयते’. ४. ‘कुमाररत्नद्वयम्’. ५. ‘विहस्य’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. ‘तीर्थमिव’. ७. ‘शतानन्द’.

राजा पङ्किरथेन यत्र सकलखर्वासिसर्वातिथौ

स खेनैव फलप्रदः फलमपि खेनैव नारायणः ॥ २० ॥

तत्किमेतावेव तौ दाशरथी यौ किल रामलक्ष्मणौ ताडकामथनमङ्गलो-
द्धातविर्णिदिव्यास्त्रमत्रपारायणे भैरवतैव विनीतौ वैतानिकस्य कर्मण-
शिष्ठद्रापिधानदक्षिणया भैरवन्तमुपासांबभूवतुः ।

विश्वामित्रः—(सँकौतुकम् ।) अथ किम् ।

(जनकस्तौ संस्क्रेहबहुमानं पश्यति ।)

शतानन्दः—तदनयोः कतरो रूपमध्रः कतरश्च लक्ष्मणः ।

रथेन दशरथेन राजा पुत्रार्थे मखो यज्ञशके कृतः । कीदृशेन । जगति संसार एकः श्रेष्ठो जाङ्गिकोऽतिवेगवान्यो ययुरश्वमेधीयोऽशः स एवोद्धामोद्धटा अमन्ती कीर्तिर्थस्य तेन । ‘ययुरश्वोऽश्वमेधीयः’ इत्यमरः । चतुर्हृष्ट्रा एव चातुर्हृष्ट्राः । स्वार्थे प्रज्ञादित्वादृण् । तेभ्यो वितीर्ण दत्तं विश्वं समस्तं वसुधाचकं पृथ्वीमण्डलं येन तेन । वेदचतुष्टयप्रयोगाद्वोत्रचतु-
ष्टयं यत्र यज्ञे । स नारायणो देवः खेनैव स्वयमेव फलप्रदो यज्ञफलदायी खेनैव स्वयमेव
फलमपि । अभूदिति शेषः । खेनैव रामादिरूपेण जातलात् । कीदृशे यज्ञे । सकलाः
समस्ताः स्वर्वासिनो देवाः सर्वप्रकारेणातिथय आगन्तुका यत्र तस्मिन् । यद्वा सकलाः
समस्ताः स्वर्वासिनो देवाः सर्वो महेश्वरश्वातिथिर्यन्त्र । वासवदत्तायाम् ‘गौरीव सर्वप्रिया’
इति श्लेषण सर्वशब्दस्य महेश्वरवाचकत्वबोधनात् । अन्यथा श्लेषभङ्गप्रसङ्गः । न चास्मि-
न्व्याख्याने सकलस्वर्वासिपदेन महेश्वरस्यापि लाभात्पृथक्स्तोपादानं पैनश्वत्यमावह-
तीति वाच्यम् । गोबलीवर्दन्यायेन तदुपादानात् । यद्वा सकलाः कलासहिताः प्रत्यक्षा
एव स्वर्वासिनो देवा इति पूर्ववदपरम् । यद्वा सकलस्तः समस्तस्तर्गं वासयन्तीति
सकलस्वर्वासिनो देवाः । सर्वेऽतिथयो यस्मिन्मखे तत्रेत्यर्थः । ‘अतिथिः कुशुपुत्रे स्यात्पु-
मानागन्तुकेऽपि च’ इति मेदिनीकरः । ताडकामथनेन नाशेन यन्मङ्गलम् । यद्वा मथनमेव
मङ्गलम् । तसोद्धात उपक्रमे वितीर्ण दत्तं दिव्यास्त्रमत्रास्य पारायणमाश्रयो येन । यद्वा
दिव्यात्रं मत्रारुपं पारायणमभीष्टम् । यद्वा परायणं साकल्यम् । ‘उद्धातस्तु पुमान्पाद-
स्त्वलने समुपक्रमे’ इति मेदिनीकरः । ‘पारायणमभीष्टं स्यात्त्वराश्रययोरपि’ इति च ।
‘साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे’ इत्यमरः । विनीतौ शिक्षितौ संमानितौ वा । वैता-
निकस्य यज्ञसंबन्धिनः । छिद्रस्य विघ्नस्यापिधानं खण्डनं तदेव दक्षिणा तयोपासांबभूवतुः
सेवितवन्तौ । ‘दयायासश्च’ इत्याम् । संस्क्रेहबहुमानमिति । रामलक्ष्मणयोः सौकृ-
मार्यदर्शनात्ताद्विदुष्करताडकाताडनश्रवणाचेति भावः । तदनयोरिति । कतरः कः ।

१. ‘मङ्गलोपेद्धात्—’. २. ‘भवतैव’. ३. ‘भवन्तम्’. ४. ‘सकौतुकम्’ इति पुस्त-
कान्तरे नास्ति. ५. संस्क्रेहं पश्यति’. ६. ‘रामः’.

विश्वामित्रः—(रामं निर्दिश्य ।) वत्स आङ्गिरस,

ये चत्वारो दिनकरकुलक्षत्रसंतानमल्ली-

मालाम्लानस्तवकमेधुरा जज्ञिरे राजपुत्राः ।

रामस्तेषामचरमभवस्ताडकालरात्रि-

प्रत्यूषोऽयं सुचरितकथाकन्दलीमूलकन्दः ॥ २१ ॥

शतानन्दः—(लक्षणं निर्दिश्य ।) अयं चापरो लक्षणः । दिष्ठा भग-
वद्वसिष्ठप्रसूतं क्षत्रकुलमृच्छते ।

जनकः—(विद्य ।) साधु भगवन्, असाहशीषु प्रजासु प्रविश्य
क्रीडसि ।

क्रोधामौ पुरुहूतहुङ्कृतिपराभूतत्रिशङ्कुत्रपा-

संपातज्वलिते जगत्रयमयीं त्वय्याहुर्ति जुहति ।

संत्रान्तोपनतस्य नाटितजरावैक्ष्यशीर्णक्षिराः

प्रत्यूहाय बभूवुरम्बुजभुवो देवस्य चादूक्तयः ॥ २२ ॥

तमपि नाम भैगवन्तं यजमानमन्ये गोपायितारः ।

वरखौपयिरं रामपरिचयं कारयितुमाह—ये चत्वार इति । दिनकरकुले सूर्यवंशे ये
क्षत्राः क्षत्रियास्तेषां संतानः संततिः समूहो वा स एव मल्लो पुष्पविशेषस्तस्या या माला
तस्या अम्लानो निर्मलो यः स्तवको गुच्छस्तद्वन्दमधुरा मनोद्दरा ये चत्वारो राजपुत्रा
रामभरतलक्षणशत्रुघ्नरूपा जहिरे जातास्तेषामयमचरमभव अयोत्पन्नो रामः । क्वचित्
'क्षत्रसंतानवल्ली-' इति पाठः । क्षत्रसंतान एव वल्ली लता तस्या माला इत्यर्थः । ताडकैव
कालरात्रिः क्यामरजनी तस्याः प्रत्यूष इव प्रत्यूषः प्रभातम् । तस्मात्तस्या अपायात् ।
अन्यापि रात्रिः प्रत्यूषेण नाश्यत इति च्छनिः । सुचरितस्य या कथा सैव कन्दली वृक्ष-
मेदस्तस्या मूलं प्रधानं कन्दः । मूलमित्यर्थः । तमधिकृत्यैष सुचरितकथा प्रवर्तते इति
भावः । 'प्रत्यूषोऽहर्सुखम्' इत्यमरः । ऋज्यते वर्धते । क्रोधाग्नाविति । पुष्पहूतस्येन्द्रस्य
या हुङ्कृतिर्हुकारस्तया पराभूतः पराषुखो यज्ञिशङ्कुस्तेन या त्रपा लज्जा सैव संपातो
युगान्तवातस्तेन । यद्वा लज्जायाः संपातेन पतनेन समूहेन वा ज्वलिते देवीप्यमाने क्रोधामौ
जगत्रयमयीमाहुर्ति लयि जुहति सति अम्बुजभुवो देवस्य ब्रह्मणक्षादूक्तयः प्रत्यूहाय
बभूवृद्धताः । संत्रान्तस्य समयस्य सोदेगस्य वा सत उपनतस्योप समीपे नतस्य नन्नस्य ।
सुष्टिविनाशावश्यंभावमाशङ्का तस्य संत्रान्तत्वम् । नाटितं कृतं जरावैक्ष्यं तेन शीर्णनि

१. 'निर्दिशन्'; 'निर्दर्शयन्'. २. 'रुचयः'. ३. 'वर्धते'; 'ऋज्यति'. ४. 'वैकल्यशी-
र्णक्षिराः'; 'वैक्ष्यव्यजीर्णक्षिराः'. ५. 'भवन्तम्'.

शतानन्दः— राजर्षे, एवमेतत् । किं पुनर्न दीक्षिष्यमाणाः कुध्य-
न्तीति रक्षितारं क्षत्रियसुपाददते ।

जनकः— (सहर्ष रामलक्ष्मणौ निर्वर्ष्य जनान्तिकम् ।) भगवञ्चशतानन्द,
भवति न तथा भानोः शिष्ये गुरौ रसतो न च
स्ययमपि मुनौ विश्वामित्रे गृहानधितिष्ठति ।

दशरथसुतावेतौ दृष्ट्वा यथोच्छ्वसितं मनः
शिथिल्यति मे प्रत्यग्योतिःप्रबोधसुखासिकाम् ॥ २३ ॥

शतानन्दः— राजर्षे वैदेह, एवमेतत् । ममापि राजपुत्राविमौ साक्षा-
त्कुर्वतो वत्से सीतोर्मिले न हृदयादवरोहतः ।

जनकः— (विश्वामित्रं प्रति ।) भगवन्,
इदं वयो मूर्तिरियं मनोज्ञा वीराङ्गुतोऽयं चरितप्ररोहः ।
इमौ कुमारौ बत पश्यतो मे कृतार्थमन्तर्नटतीव चेतः ॥ २४ ॥

विश्वामित्रः— (सोत्प्रासम् ।) सखे सीरध्वज, हृदयमेवामन्त्रयस्व किमर्थं
कृतार्थमसीति ।

जीर्णान्यक्षराणि यासां ताः । त्रिशङ्कुकथा प्रागेव (३५ पृष्ठे) लिखिता । गोपायितारो
रक्षितारः । किं पुनः । किं लित्यर्थः । प्रसक्तानुप्रसक्तिं निवारयन्प्रस्तुतं प्रस्तोतुं भूमिमा-
रचयति—भवतीति । एतौ दशरथसुतौ दृष्ट्वा उच्छ्वसितं सन्मम मनः कर्तुं यथा प्रत्य-
ग्योतिःप्रबोधसुखासिकामात्मज्ञानसुखावस्थानं शिथिल्यति मन्दीकरोति । तथा भानोः
सूर्यस्य विष्ण्वे याज्ञवल्क्ये मम गुरौ रसतोऽनुरागान् भवति । ‘वसतः’ इति पाठे गुरौ
गुरुसमीपे वसतस्तिष्ठतो मम मनस्तथा नोच्छ्वसितम् । नोळसितमित्यर्थः । न च विश्वामित्रे
मुनौ स्ययमपि गृहानधितिष्ठति सति तथा भवति । तथा चात्मज्ञानेऽपि मम मनोऽधुना
न लगतीति भावः । अवरोहतो लम्बेते । धातोरनेकार्थलात् । जनको रामलक्ष्मणौ वर-
लेन हृदि निधायोक्तिभङ्ग्या विश्वामित्रमाह—इदमिति । इदं वय इत्यत्र यथोरिति
योज्यम् । वीरो रसस्तेनाङ्गुतवित्रः । चरितप्ररोहथरित्रस्य विस्तारोऽङ्गुरो वा । यद्वा
वीराणामङ्गुत आश्वर्यकरः । अन्तरभ्यन्तरे नटतीव नृत्यतीव । हर्षातिशयादिति भावः ।
कुमाराविति वरलौपयिकं विशेषणम् । आमन्त्रयस्व पृच्छ । सखेदमिति । महादेवध-
नुरारोपणपणं विस्मृत्यैव तत्रानास्थामास्थाय विश्वामित्रो वदति ‘इदयमेवामन्त्रयस्व’

१. ‘वीक्षमाणाः’ । २. ‘सोत्प्रासहासम्’ ।

जनकः—(सखेदस्मितम् ।)

यद्गोत्रस्य प्रथमपुरुषस्तेजसामीश्वरोऽयं

येषां धर्मप्रवचनगुरुर्ब्रह्मवादी वसिष्ठः ।

ये वर्तन्ते तत्र च हृदये सुषु पंबन्धयोग्या-

स्ते राजानो मम पुनरसौ दारुणः शुल्कसेतुः ॥ २५ ॥

रामलक्ष्मणौ—(संविमर्शम् ।) कथमसदीयाः कथाः प्रस्तूयन्ते ।

**विश्वामित्रः—(सस्मितम् ।) राजर्षे, यदि शुल्कसंस्थैव केवलमन्तराय-
सत्त्वं किंचिदेतत् ।**

जनकः—(सखेदं विमृशन्नपवार्य ।) भगवन्नाञ्जिरस,

यद्विद्वन्नपि विदेहनन्दिनीपाणिपीडनविधेमहार्घताम् ।

एवमाह मुनिरेष कौशिकस्तेन मुद्दति चिराय मे मनः ॥ २६ ॥

तदेव स्थाणवीयं वा धनुः स्यादिदमीदशम् ।

एतदारोपणं नाम पणो वा मम जर्जरः ॥ २७ ॥

इत्याधाशङ्केति भावः । सस्मितमिति । अहो अस्य विश्वामित्रस्य ऋगो यज्ञानन्नपि धनुरारोपणपणम् ‘हृदयम्’ इत्याद्याहेति भावः । धनुरारोपणपणं कौशिकं स्मारयितुमाह—यद्गोत्रस्येति । यद्गोत्रस्य रामभद्रादिगोत्रस्यायं तेजसामीश्वरः सूर्यः प्रथमपुरुषः । येषां धर्मप्रवचने धर्मभाषणे वसिष्ठो गुरुः । कीदृशः । ब्रह्मवादी तत्त्वकथकः परब्रह्मतत्त्वज्ञो वा । ये च तत्र हृदये वर्तन्ते । वरलेनेति शेषः । ते राजानः सुषु प्रथा स्यादेवं संबन्ध-योग्याः संबन्धार्हाः । ननु यदेवं तर्हि कथं न विग्रहत इत्यत आह—मम पुनरसौ शुल्कसेतुः पणबन्धो दारुणः कठोरः । प्रतिबन्धक इति यावत् । तथा च यो धनुरारकर्षणकर्ता स एव वरणीय इति भावः । शुल्कस्य संस्था व्यवस्था । य एतद्वनुरारकर्षति तेनैव परमियं बोढयेति । न किंचिदिति । रामो धनुरारोपयिष्यत्येवेति भावः । सखेदस्मिति । विश्वामित्रवचनतात्पर्याबोधादिति भावः । कौशिकवाक्य-तात्पर्यमजानञ्जतानन्दद्वारा तत्तात्पर्य बोद्धुमाह—यद्विद्विति । यद्यस्माद्विदेहन-निदन्याः सीतायाः पाणिपीडनविधेः पाणिप्रहृणविधेमहार्घतां दुर्लभत्वं बहुमूल्यत्वं वा । धनुरारोपणस्यान्तरायत्वात् विद्वन्नपि जानन्नप्ययं कौशिकः । एत्रं ‘यदि शुल्कसंस्थैव’ इत्यादि पूर्वोक्तमाह वदति तेन हेतुना मम मनविधाय विरसमयं मुख्यति । मोहमुपै-तीत्यर्थः । विद्विति । ‘विदेः शतुर्वसुः’ इति वस्त्रादेशस्यानित्यत्वम् । मोहमपास्य विकल्पयन्नाह—तदेवेति । तदेवेदं स्थाणवीयं महादेवसंबन्ध धनुरीद्वायं दुरारोपणं

१. ‘संविमर्शम् ।) कथमेभिरसदीयाः’ २. ‘सखेदं विमृश्यापवार्य च’ ३. ‘शतानन्द’.

शतानन्दः—शान्तं शान्तम् ।

दुर्लङ्घयमीश्वरशरासनमप्रमोच्य-

शुरुक्ग्रहस्त्वमसि सर्वमिदं तथैव ।

किं त्वस्य राघवशिशोः सहजानुभाव-

गम्भीरमीषणमतिस्फुटमेव वृत्तम् ॥ २८ ॥

**जनकः—(मुनि प्रति ।) भगवन्कौशिक, चिरमपि विकल्पयन्न भव-
द्विरामभिधेयमद्यापि निश्चिनोमि ।**

**विश्वामित्रः—(विहस्य ।) तैतुपदर्शय कार्षुकमैन्दुशेखरं रामभद्रं एव
व्याकरोतु ।**

रामः—(सँहर्षं खगतम् ।) कथमलीकविकल्पैरात्मानं प्रैमोहयामि ।

नन्वयं ममैव कौर्तुं पूरयितुमैश्वरं धनुरभ्यर्थयते भगवान् । (जनकं च द्वा
सविमश्मम् ।) अहह ।

बालेन संभाव्यमिदं च कर्म ब्रवीति च प्रख्ययितो महर्षिः ।

इति ध्रुवं मन्त्रयते नृपोऽयं दत्ते किमत्रोत्तरमाकुलोऽसि ॥ २९ ॥

जनकः—(सुहृत्तमिव स्थित्वा दीर्घमुण्ठं च निःश्वस्य ।) भगवन्, क तादृशं

वा न स्यात् । अथवैतदारोपणं नाम मम पणो जर्जरो जीर्णोऽदृढो वा स्यात् । मिथ्या
भवेदिति यावत् । जनकमाशासपितुमाह—दुर्लङ्घयमिति । दुर्लङ्घयं दुर्गमम् । त्वम-
प्यप्रमोच्येऽत्याज्यः पणो यस्य तादशः । इदं सर्वं धनुर्दुर्लङ्घयत्वादि तथैव तथ्यमेव ।
नात्र कुत्राप्यन्यथात्तर्वाक्षेति भावः । किं त्वस्य राघवशिशो रामस्य स्वाभाविको योऽनु-
भावस्तेन गम्भीरं दुरवगाहं भीषणं च वृत्तं व्यापारस्ताडकामथनादिरूपमतिस्फुटमेव
विदितमेव । तथा च येन तत्ताद्विगतिभीषणं कर्माकारि तस्यावश्यं धनुरारोपणं नाशक्य-
मिति भावः । विकल्पयन्नानापक्षं समुद्भावयन् । विहस्येति । मुनेस्तात्पर्यं जनकेन किं-
चिदपि न ज्ञातमिति भावः । ऐन्दुशेखरमिन्दुशेखरसंबन्धिः । व्याकरोतु विवृणोतु । अलीकं
मिथ्या । बालेनेति । इदं धनुरारोपणात्यं कर्म बालेन रामेण संभाव्यं कर्तव्यमिति
प्रख्ययितः प्रख्ययुक्तं आसो वा । ‘आसः प्रख्ययितद्विषु’ इत्यमरः । महर्षिः कौशिको
ब्रवीति । इति पूर्वार्थं कर्मयं नृपो जनको ध्रुवं निश्चितं मन्त्रयत आलोचयति । अत्रो-

१. ‘शान्तम्’.
२. ‘विमुशश्न भवद्विरामयापि’.
३. ‘ततुपसर्पय कार्षुक-’;
४. ‘कार्षुकमैन्दुशेखरं दर्शय’.
५. ‘खगतम्’;
६. ‘सहर्षम्’.
७. ‘वत्सेन’.
८. ‘तु’.

भागधेयमसाकं येन भगवता विश्वामित्रेण नाथवन्तो वयं मैथिंलीमेतसै
रघुकुलकुमाराय प्रतिपाद्य चिराय कृतार्थीभवामः ।
(रामो लज्जते ।)

जनकः—किं च भगवन्,
येषां चापसमर्पितत्रिभुवनच्छद्रपिधानं व्रतं
जातं रोहितमेव केवलमपज्याबन्धमैन्द्रं धनुः ।
तेऽपि प्रेक्ष्य पुरा शरासनमिदं मौर्वीकिणश्यामिका-
कस्तूरीसुरभीकृतानविभरुवर्यर्थं भुजान्भूमुजः ॥ ३० ॥

विश्वामित्रः—(विहस्य ।) सखे सीरध्वज, कथं महापुण्यराशिमात्मान-
मवमन्यसे ।

त्वद्वागधेयमपि तादृशमुत्सवाना-
मेतादृशां वयमपि प्रसमीक्षितारः ।

तरं किं दत्ते दास्यतीत्याकुलोऽस्मीत्यन्वयः । दीर्घमुरुणं च निःश्वस्येति । अतिम-
धुरमूर्तिना रामेणातिभीषणमिदं धनुर्नारोपणीयमेवेति भावः । प्रतिपाद्य दस्त्वा । येषा-
मिति । ऐन्द्रमिन्द्रसंबन्धिं धनुरपगतो ज्याबन्धः प्रत्यक्षिकाबन्धो यस्य तादृशं सदो-
हितमेव ऋज्वेव जातम् । कुत इत्यत आह—कीदृशम् । येषां राजां चापे धनुषि समर्पितं
त्रिभुवनस्य च्छद्रमुपद्रवस्तस्यापिधानमाच्छादनम् । दूरीकरणमिति यावत् । तदेव व्रतं
येन धनुषा तादृशं यत इत्यर्थः । तेऽपि भूमुजो राजानः पुरा पूर्वमिदं शरासनं धनुः प्रेक्ष्य
दृश्वा वर्यर्थं यथा स्यादेवं भुजानविभरुवर्यन्ति स्म । आरोपणानध्यवसायादिति भावः ।
कीदृशान् । मौर्वी प्रत्यक्षिका तथा किणो मृतमांसपिण्डस्तस्य इयामिका कृष्णलं सैव
कस्तूरी तथा सुरभीकृतान् । अन्यापि कस्तूरी कमपि सुरभयतीति ध्वनिः । अविभ-
भरुरित्यत्र भूमो लङ् । शपः शुः । द्विर्वचनम् । ‘भृजामित्’ इतीत्वम् । अभ्यस्त-
द्रावको जुस् । ‘तदेव कृजु रोहितम्’ इत्यर्थः । रामं स्तोतुं जनकमाश्वासयनाह—
त्वद्वागधेयमिति । तव भागधेयमपि भागधेयमपि तादृशमत्युत्सवप्रसवशीलम् । एता-
दृशां धनुरारोपणसीतापरिणयादीनामुत्सवानां वयमपि प्रसमीक्षितारो द्रष्टारः । वयमध्ये-
तादृशुत्सवयोग्या एवेत्यर्थः । प्रकृते संगमयनाह—सन्त्येवेति । विश्वानि समस्तानि
भुवनानि क्वरुदर्शा । शौण्डः कुशलः ख्यातो वा । एतादृशा नृपाः सन्त्येव । अमी पुनर्नै
रामभद्रः । न राम इत्यर्थः । रामस्यान्यादशी शक्तिरिति भावः । ‘भागधेयं भाग्यं ब्री

१. ‘एतसै रघुकुलकुमाराय सीताम्’. २. ‘चरितार्थी—’. ३. ‘किं च’ इति पुस्त-
कान्तरे नास्ति. ४. ‘विहस्य’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

सन्त्येव विश्वभुवनाभयदानशौण्डा:

क्षोणीभुजः परममी तु न रामभद्रः ॥ ३१ ॥

लक्ष्मणः—(खगतम्) कथमुपाध्यायैनैतदभिहितं यदसि वक्तुकामः ।

जनकः—भगवन्, सत्यमचिन्तो मणिमञ्चौषधीनामिव रघुकुलकुट्ट-
म्बकानामनुभावः । परमेतद्वीपिः ।

गिरीशेनाराद्धलिजगदवजैत्रं दिविषदा-

मुपादाय ज्योतिः सरसिरुहजन्मा यदसृजत् ।

हृषीकेशो यस्मिन्निषुरजनि मौर्वी फणिपतिः

पुरस्तिस्त्रो लक्ष्यं धनुरिति किमप्यद्गुतमिदम् ॥ ३२ ॥

शतानन्दः—आः किमनया पुँनःपुनः पिनाकप्रशस्तिपञ्जिकया । तदेत-
त्कौशिकमेव प्रमाणयन्तो बहु मन्यामहे । अपि च किमशक्यं रामभद्रस्य ।

उत्पादयन्कमपि कौणपकोटिहोमं

तेजोहुताशनसमिन्धनसामिधेनीम् ।

यस्ताडकामकृत बालसखैः पृष्ठकै-

रीषज्जयः स्फुटमनेन दशाननोऽपि ॥ ३३ ॥

नियतिर्विधिः’ इत्यमरः । ‘शौण्डस्तु कुशले मते’ इति धरणिः । गिरीशेनेति । इत्यनेन
प्रकारेण धनुः किमप्यनिर्वचनीयस्वरूपमद्गुतमार्थ्यजनकम् । अस्तीति शेषः । इति
कृत इत्यत आह—यद्गुर्निर्गिरीशेन महादेवेनाराद्ध आराधितः सन्सरसिरुहजन्मा ब्रह्मा
दिविषदां देवानां ज्योतिरुपादाय गृहीत्वासृजतसृष्टवान् । कीदृशम् । त्रिजगतामवजैत्रम-
वसादकम् । जेतृशब्दात्प्रक्षायण । यस्मिन्धनुषि हृषीकेशो विष्णुरिषुर्बाणोऽजनि जातः ।
कर्तरि चिण् । फणिपतिर्नागराजो मौर्वी गुणः । तिसः पुरो नगराणि त्रिपुरदैत्यरूपाणि
लक्ष्यं वेध्यम् । अजनीति सर्वत्र कियान्वयः । तिसूर्णां पुरामेकरूपत्वेन लक्ष्यत्वाळक्ष्यै-
ऽप्येकत्वमवधेयम् । भवतु याह्वाकाष्ठकिनं धनुः कौशिकवाक्यादेव निर्णीतं रामो व्याकरि-
ध्यतीत्याह—आः किमनयेत्यादि । आः कोपेऽनास्थायां वा । प्रशस्तिपञ्जिकया
सुतिविस्तारेण । प्रमाणयन्तः प्रमाणं कुर्वन्तः । उत्पादयन्निति । यो रामः कमप्य-
निर्वचनीयं कौणपकोटिभी राक्षसकोटिभींमसुत्पादयन्कुर्वन् । बालस्य सखायो बाल-
सखाः । ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्’ । पृष्ठकैर्बाणैस्ताडकां राक्षसीविशेषं तेज एव हुताशनो
वहिस्तस्य समिन्धने ज्वालने सामिधेनीमिमिसंधुक्षणश्रुचमकृत कृतवान् । अतो हेतोरनेन
रामेण स्फुटं निश्चितं दशाननोऽपि रावणोऽपीषज्योऽकृच्छ्रजयः । सुजय इति यावत् ।

१. ‘भुवनत्रय—’. २. ‘न तु—’. ३. ‘उपाध्यायैनैत—’. ४. ‘कडम्बकानाम—’. ५. ‘पुनः-
पुनः’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. ‘तदेनं कौशिकमेव’. ७. ‘कालसखै—’.

(नेपथ्येऽर्धप्रविष्टः ।)

पुरुषः—दशाननपुरोहितः शौष्कलो महाराजं दिवक्षते ।

शतानन्दः—(सोद्वेगम् ।) आः, आगच्छतु ।

(पुरुषो निष्कान्तः ।)

रामः—(संव्यञ्च जनान्तिकम् ।) वत्स लक्ष्मण, कथमन्तरितोऽयमनेन दु-
रात्मना राक्षसेन कैमारिकार्मुकपरिचर्चायमहोत्सवः ।

लक्ष्मणः—आर्य, न केवलमयम्—(इत्यधीके हसति ।)

(रामः सप्रणयरोषस्मितं तैमपाङ्गेन पश्यति ।)

(प्रविश्य ।)

शौष्कलः—(प्रलेकमवलोक्यात्मंगतम् ।) कथमत्रैव जनकशतानन्दाभ्यां
पुरस्कृतो विश्वेषामसाकर्ममित्रो विश्वामित्रः । (विचिन्त्य ।) तिष्ठतु । कोऽयं
हस्तदक्षिणेन । (द्वाष्टा ।) अंये, कावेतौ क्षत्रियब्रह्मचारिणौ ।

पुण्यलक्ष्मीकयोः कोऽयैमनयोः प्रतिभासते ।

मौड्यादिव्यज्ञनः शान्तो वीरोपकरणो रसः ॥ ३४ ॥

‘ईषहुःसुषु—’ इति खल । ‘राक्षसः कौणपः क्रव्यात्’ इत्यमरः । ‘कुक्सामिथेनी धाद्या
च या स्यादमिसमिन्धने’ इति च । ‘पृष्टक्वाणविशिखा’ इत्यपि । नेपथ्येऽर्धप्रविष्टो
जवनिकापटोद्वाटिर्धशरीरः । दिवक्षते द्रष्टुमिच्छति । ‘ज्ञाशुस्मृदशां सनः’ इति तद् ।
सोद्वेगमिति । कथमन्तरितमनेन शौष्कलेन धनुराकर्षणाद्रामाय सीताप्रदानमिति
भावः । आः कोपे, कष्टे वा । सव्यथमिति । झटिति कार्मुकपरिचर्चायमहोत्सवप्रतिब-
न्धात्सीताविवाहप्रतिबन्धादिति भावः । कामारिः शिवः । परिचर्चाकर्षणसे वा । न केव-
लमिति । किं तु तज्ज्यसीताविवाहोत्सवोऽपीति शेषः । अपाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन ।
पुरस्कृतोऽप्रतः कृतः । विश्वेषां सर्वेषामसाकमित्यभेदेनान्वयः । हस्तदक्षिणेन खहस्तस्य
दक्षिणदिशा । पुण्यलक्ष्मीकयोरिति । अनयो रामलक्ष्मणयोः शान्तो रसो वीरोपक-
रणो वीररसानुबद्धः प्रतिभासते । वीर उपकरणमनुबन्धो यत्र । वीररसहेतुरित्यर्थः ।
मौड्यादि व्यज्ञनं चिह्नं यस्य तादृशः । कीदशयोः । पुण्या शोभना लक्ष्मीश्च कान्तिर्थयो-

१. ‘पुरुषः । पुरुषः’.
२. ‘शौष्कलो नाम’.
३. ‘आः’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
४. ‘सरोषव्यथम्’.
५. ‘त्रैयक्षकाण्डासन—’.
६. ‘आर्य’ इति पुरुषकान्तरे नास्ति.
७. ‘तम्’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
८. ‘शौष्कलः । शौष्कलः’.
९. ‘आत्मगतम्’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
१०. ‘अमित्रम्’.
११. ‘अये’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
१२. ‘सोऽयम्’.
१३. ‘वीरोपकरणम्’.

निसर्गोदग्मिंदं च कुमारद्रयम् ।

पार्श्वे त्रयाणामेतेषामृकसामयजुषामिव ।

रूपाभ्यां विधिमत्राभ्यामर्थवेव प्रदीप्यते ॥ ३५ ॥

(विस्त्रय ।) आः, नूनं स ऐव लक्षणद्वितीयो रामहतकः कौशिकमृषिम-
नुष्ठवमानो मिथिलैमुपस्थितः । (सक्षोधशोकम् ।) हीं वत्से सुकेतुनन्दिनि
ताडके, कथमीद्वान्मनुष्यडिम्भात्ताद्वशो दैवदुर्विधांकस्ते संवृत्तः । कष्ट-
भिनरण्यवंशजन्मनः क्षत्रियशिशोरनात्मवेदिता ।

सुन्दासुरेन्द्रसुतशोणितसीधुपान-
दुर्मत्तमार्गणनिरगलवीरशंबदः ।

द्रोहं चकार दशकण्ठकुटुम्बकेऽपि
सोऽयं बटुः कुशिकनन्दनयज्ञबन्धुः ॥ ३६ ॥

भवतु । द्रष्टव्यमस्य भुंजाशौण्डीर्यम् । (उपस्त्र ।) अपि सुखिनो यूयं
जनकमिश्राः ।

स्तयोः । ‘पुण्यं शोभने त्रिषु’ इति मेदिनीकरः । ‘व्यञ्जनं तेमने चिह्ने’ इति च । उद-
ग्रस्तेजस्ती । पार्श्वे इत्यादि । इदं कुमारद्रयं रूपाभ्यामाकाराभ्यां प्रदीप्यते प्रकाशयते ।
यथा विधिमत्राभ्यां रूपाभ्यां ग्रन्थाद्वृत्तिभ्यामर्थवा वेदमेदः । प्रकाशयते तथेत्यर्थः ।
विधिमत्रावथर्वैषो छपे । ‘ग्रन्थाद्वृत्तौ भवेद्वूपमाकारस्तेषयोरपि’ इति विश्वः । अथर्ववे-
दोऽप्तिमित्राप्रतिपादकः । कौशिककृष्णप्रिमित्यत्र ‘कृत्यकः’ इति प्रकृतिवद्वावः । अनुष्ठव-
मानोऽनुगच्छन् । सुकेतुनन्दिनि सुकेतुसुते । संबोधनम् । मनुष्यडिम्भान्मनुष्यशिशोः ।
‘डिम्भो बालिशबालयोः’ इति विश्वः । दुर्विपाको दुष्टो विपाकः । कर्मणो विसद्वकफ-
लमित्यर्थः । ‘विपाकः पटले खेदे कर्मणो विसद्वकले’ इति मेदिनीकरः । अनरण्यो
राजा दशरथस्य सपिण्डः । स च रावणेन मारित इति तदपकर्षसूचनम् । सुन्दासुरे-
न्द्रेति । सोऽयं बर्दुवद्वाचारी रामो दशकण्ठकुटुम्बकेऽपि रावणस्य प्रशस्तबन्धुवर्गेऽपि
द्रोहं मारणं चकार । सुन्दानामासुरेन्द्रः स च ताडकापतिस्तस्य सुतः सुबाहुस्तस्य
शोणितमेव रुधिरमेव सीधुर्मयं तस्य पानेन दुर्मत्ता अतिमत्ता ये मार्गणा बाणास्तैर्निर्ग-
लोऽप्रतिरूद्धो वीररूपः शब्दो यस्य स तथा । ‘मैरेयमासवः सीधुः’ इत्यमरः । ‘कलम्ब-
मार्गणशरा’ इति च । शौण्डीर्य सुभटलम् । मिश्रा सुख्याः । स्वागतं सुषु आगमनं

१. ‘चेदम्’. २. ‘आः’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. ‘एषः’. ४. ‘मुनिम्’; ‘कृषिम्’
इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ५. ‘मिथिलायाम्’. ६. ‘हा’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ७. ‘वि-
पाकोऽयं ते वृत्तः’. ८. ‘अनरण्यजन्मनः’. ९. ‘बटोः’. १०. ‘गर्वः’. ११. ‘भुजाशौटीर्यम्’.

जनकः—खागतं पौलस्त्यपुरोहितस्य । इत आस्यताम् ।
(शौष्कलस्था करोति ।)

जनकः—अपि कुशलं ते^३ राज्ञो रावणस्य । अथवा ।
विपदां प्रतिकर्तारो यस्योपायैरथर्वभिः ।

त्वादृशाः सन्ति किं तस्य कल्याणमनुयुज्यते ॥ ३७ ॥

शौष्कलः—(विद्यत्य ।) श्रोत्रियं सीरध्वजं, प्रत्याकरिष्यमैव वयं यदि
स्वभुजमण्डलीमत्तवार्णावलीवलयितोरःप्रसादसुस्थितचतुर्दशलोकलक्ष्मीमहा-
न्तःपुरे लङ्घापतौ किमपि प्रतिकार्थमभविष्यत् । पश्य ।

यच्छेष्टाः संमनीकसीमनि परित्रस्तः पराञ्चनपि
प्रत्यक्षीकुरुते सहस्रनयनः पृष्ठोद्भूवैरक्षिभिः ।

कुशलं वा । अपि: प्रश्ने । सोपहासं सुतिमाह—विपदामिति । यस्य रावणस्य
त्वादृशा अथर्वमिः शान्तिकर्पौष्टिकमञ्चैरुपायैर्देतुभिविपदां विपत्तीनां प्रतिकर्तारः प्रति-
कारकाः । स्फोटयितार इति यावत् । तस्य रावणस्य कल्याणं किमनुयुज्यते किं
पृच्छ्यते । अपि तु कल्याणमैव तस्येत्यर्थः । प्रतिकर्तार इति तृनि तृचि वा रूपम् ।
तेन विपदामिति कर्मणि षष्ठी । पक्षे विपदां प्रति विपत्तिं प्रति त्वादृशाः पाप्मानो यस्य
कर्तारो विपत्कारकास्तस्य किं कल्याणमनुयुज्यते । अपि तु कदापि न तस्य कल्या-
णमित्यर्थः । अत्र पक्षे प्रतिकार्पायाम् । विपदाशब्दो मिदादावादन्तः । यद्वा ‘टापं चापि
हृलन्तानाम्’ इति भागुरिमतेन टाप् । ‘यथा वाचा निशा दिशा’ इत्यादिस्त्वेकदेशानु-
वादः । जनकवाक्यमनवगम्यैवाह—श्रोत्रियेति । प्रत्याकरिष्यामः अभविष्यदित्यनयोः
कियातिपत्तौ लृड् । ‘निलं छितः’ इति मसः सकारलोपः । यदि प्रतिकार्थं प्रतिकरणी-
यमभविष्यद्भवेत्तदा प्रत्यकरिष्यमैव वयम् । प्रतिकार्यमैव नास्तीति भावः । लङ्घापतौ
कीदृशे । स्वभुजमण्डलमेव मत्तवारणाः समददन्तिनस्तेषामावली समूहस्तेन वलयितो
वेष्टितो य उरःप्रासादो हृदयधवलगृहं तत्र सुस्थिता सुखोपविष्टा या चतुर्दशलोकानां
लक्ष्मीस्तस्या महान्तःपुरे कोष्ठागारे । यद्वा चतुर्दशलोकलक्ष्मीरेव महान्तःपुरं महिषी
यस्य तस्मिन् । अन्तःपुरशब्देन तत्रस्या ष्ठी लक्षणया भण्यते । भूः, भुवः, खः, महः,
जनः, तपः, सत्यम्, वायुस्कधाश्च सप्तेति चतुर्दशभुवनानीति पुराणम् । ‘मत्तवारण
आरुयातो धीरैः समददन्तिनि । क्लीबं प्रासादवीथीनां कुन्दवृक्षशृतावपि ॥’ इति मेदिनी-
करः । ‘छयगारं भूभुजामन्तःपुरम्’ इत्यमरः । तटिकमिन्द्रादितोऽपि न तस्य प्रतिकर्त-
व्यमर्त्तीलत आह—यच्छेष्टा इति । यस्य रावणस्य चेष्टाः पराक्रमव्यापारान्समनी-

१. ‘पौलस्त्यपुरोहित’ पुस्तकान्तरे एतावदव. २. ‘कश्चित्’. ३. ‘राज्ञस्ते’. ४. ‘महा-
क्षत्रियश्रोत्रिय’; ‘महाक्षत्रिय’. ५. ‘प्रत्यकरिष्यामः’. ६. ‘वारणवलयितोरः-’.
७. ‘भुवन’. ८. ‘लङ्घाधिपतौ’. ९. ‘प्रतिकर्तव्यम्’. १०. ‘स समीक-’.

चके वर्त्मं च नागलोकजयिनीं यात्रामिव प्रसुव-

न्यः कैलासमुदस्य कीदृशमपादानं तु तस्यापदाम् ॥ ३८ ॥

लक्ष्मणः—(सार्वजनान्तिकम् ।) आर्य, कैथमसौ सहस्रार्जुनवालिभ्या-
मवलीढशौर्यसारो दुरात्मा रावणः प्रस्तूयते ।

रामः—वत्स, न वक्तव्यमिदैम् । महान्तो हि तादृशाः । किं च ।

स्यातां नाम कपीन्द्रहैहयपती तस्यावगाढान्तर-

स्थामानौ दशकं धरस्य महती स्कन्धप्रतिष्ठा पुनः ।

सद्यः पाटितकण्ठकीकसकणाकीर्णा यदंसस्थलीः

स्वेनेभाजिनपल्लवेन मुदितः प्रास्फोटयद्वृजटिः ॥ ३९ ॥

कसीमनि सङ्घामसीमायां परित्रस्तः सभयः सन्पराश्रवणपि पराञ्जुखोऽपि । अपिविर्गो-
धाभासाय । सहस्रनयन इन्द्रः प्रत्यक्षीकुरुते पद्यति । ननु पराञ्जुखः कर्थं पथादव-
स्थितं प्रत्यक्षीकरोतीत्यत आह—पृष्ठोद्धृत्वैरक्षिभिर्नेत्रैः । सहस्रनयनत्वादेव पृष्ठेऽपि नेत्र-
सङ्घावः । यश्च रावणो नागलोकजयिनीं यात्रामिव प्रसुवन्कुर्वन्कैलासं पर्वतविशेषमुद-
सोत्पात्य वर्त्मं मार्गं चके, तस्य रावणस्यापदां विष्टीनां कीदृशमपादानं प्रभवो
यस्मादापद्मविष्यति । अपि तु नास्त्येवेत्यर्थः । ‘अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये’ इति विश्वः ।
‘आखण्डलः सहस्राक्षः’ इत्यमरः । सार्वजनिति । रावणशौर्यश्रवणादिति भावः ।
अबलीढशौर्यसारो ज्ञातशारौर्यधनो गृहीतशारौर्यधनो वा । ‘सारो बले स्थिरांशे च मज्जा
पुंसि जले धने’ इति मेदिनीकरः । नन्ववलीढशौर्यसारत्वात्कुतो महत्वमित्यत आह—
स्यातामिति । तस्य रावणस्यावगाढान्तरस्थामानौ ज्ञातान्तर्बलौ कपीन्द्रहैहयपती
वालिसहस्रार्जुनौ स्यातां नाम । ताभ्यां जितो रावण इति न किञ्चिदेतत् । तथापि तस्य
रावणस्य पुनर्महती स्कन्धप्रतिष्ठा कायप्रतिपत्तिः । स्कन्धः कायः, रूपादिपञ्चकं वा,
अंसो वा । कुत इत्यत आह—यस्य कायस्य, रावणस्य वा, अंसस्थलीः स्कन्धप्रदेशा-
न्धर्जटिः शिवः स्वेनात्मनैवेभाजिनपल्लवेन इस्तिचर्माश्वलेन मुदितो हर्षितः सन्प्रास्फो-
टयद्वीजयति स्म, संमार्जितवान्वा । कीदृशाः । सद्यस्तक्षणादेव पाटिता ये कण्ठास्तासां
कीकसकणामिरस्थिकणाभिः कीर्णा व्यासाः । ‘रूपादिपञ्चके स्कन्धः कर्येऽसे भूपतावपि’
इति विश्वः । ‘कीकसं कुत्यमस्थि च’ इत्यमरः । नन्वेतावता शिवभक्तवं दर्शितम्, न

१. ‘उपादानम्’. २. ‘अपि कैथमसौ बलिसहस्रभुजार्जुनाभ्याम्’. ३. ‘एवम्’.
४. ‘अपि’.

अपि च ।

मघोनस्तद्वोरं कुलिशमलसीकृत्य समरे
भुनक्ति स्वाराज्यं त्रिभुवनभटोऽयं दशमुखः ।
श्रियो नानास्थानभ्रमणरमणीयां चपलता-

मवच्छिद्य स्वसिन्नपि भुजवने पूरयति यः ॥ ४० ॥

जैनकः—(शौष्कलं प्रति ।) ब्रह्मन्, सत्यमीहंशो राक्षसराजः ।

शौष्कलः—राजर्णे जनक,
संतुष्टे तिस्त्रिणां पुरामपि रिपौ कण्ठलदोर्मण्डली-
क्रीडाकृत्पुनःप्रसूदशिरसो वीरस्य लिप्सोर्वरम् ।
यात्तजादैन्यपराञ्चियस्य कलहायन्ते मिथस्त्वं वृणु
त्वं वृणिवत्यभितो मुखानि स दशग्रीवः कथं वर्ण्यताम् ॥ ४१ ॥

तु शरत्वमित्यत आह—अपि चेत्यादि । अयं त्रिभुवनभट्टिलोकीवीरो दशमुखो रावणः स्वाराज्यं स्वर्गं भुनक्ति पालयति । किं कृत्वा । मघोन इन्द्रस्य तत्प्रसिद्धं घोरं भयानकं कुलिशं वज्रं समरे सङ्क्रामेऽलसीकृत्य निष्क्रियं कृत्वा । यश्च रावणः श्रियो लक्ष्म्या नानास्थानभ्रमणेन रमणीयां चपलतां चलत्वमवच्छिद्यान्यतो व्यावर्त्य स्वसिन्नस्यकीये भुजवने पूरयति कुरुते । अपि: संभावनायाम् । तदीयभुजवन एवैकभुजादप-रभुजगमनमित्यनेन प्रकारेण प्रियश्चावल्यम् । यद्वा तदीयभुजास्वेव प्रत्येकं वीरश्रीः स्थितेति बहुस्थानस्थिततया चाश्वत्यमिति भावः । ‘घोरो भीमे हरेऽपि च’ इति विश्वः । ‘भटः स्यात्पुंसि वीरे च’ इति च । आगमनप्रयोजनं पूरयितुं भूमिमारचयति—संतुष्ट इति । तिस्त्रिणां पुरामपि रिपौ त्रिपुरारौ महादेवे संतुष्टे सति । राक्षसरिपोरपि राक्षसे वरदानेन रावणस्यातिभक्तिः प्रकाशितेत्यपेः स्वरसः । कण्ठला कण्ठयुक्ता या दोर्मण्डली बाहुसमूहस्तस्याः क्रीडया कृत्तानि चित्तज्ञानि पुनरनन्तरं प्रसूदानि जातानि द्विरांसि मस्तकानि यस्य तस्य । अनन्तरं च वरं लिप्सोर्लब्ध्यमिच्छार्यस्य रावणस्य मुखानि याज्ञादैन्ये पराञ्चियं पराञ्चुखानि । अत एवाभितः सर्वतो मिथोऽन्योन्यं त्वं वृणु त्वं वृणिवति कृत्वा कलहायन्ते कलहं कुर्वन्ति । स दशग्रीवः कथं वर्ण्यताम् । अपि तु कथमपि वर्णयितुं न शक्यत इति । कण्ठलेत्यत्र ‘सिध्मादिश्च’ इति लच् । तिस्त्रिणामित्यत्र ‘न तिस्त्रचतस्’ इति दीर्घत्वनिषेधः । कलहायन्त इत्यत्र ‘शब्दवैरकलह—’ इत्यादिना क्यद्व् । ‘कृत्तं तु वेष्टिते छिन्ने’ इति विश्वः । प्रयोजनमाह—सोऽपीति । यः

१०. ‘शतानन्दः’ २. ‘ईदशोऽयम्’ ३. ‘लीलाल्लन—’ ४. ‘कथ्यताम्’.

सोऽपि ।

कन्यामयोनिजन्मानं वरीतुं प्रजिधाय माम् ।

पुरोधसा गौतमेन गुप्तस्य भवतो गृहान् ॥ ४२ ॥

विश्वाभित्रः—सखे सीरध्वज, पंश्य पिनाकदर्शनोल्लासिकाविसंस्थुल-
चित्तवृत्तिरिव वत्सो रामभद्रः ।

जनकः—(विहस्य ।)

किमेतदेवं भगवन्नभिधीये पुनस्तराम् ।

इक्षवाक्वो विदेहाश्च परवन्तस्त्वया वयम् ॥ ४३ ॥

शौष्कलः—भोः सीरध्वज, किमिदमस्माकमाकाशवचनम्, उत दुष्प-
रिच्छेद्य एवायमर्थः । यदुत्तरमपि न प्रतिपद्यसे । पंश्य ।

दातव्येयमवश्यमेव दुहिता कसैचिदेनामसौ

दोर्लीलामसृणीकृतत्रिभुवनो लङ्घापतिर्याचते ।

तत्कि मूढवदीक्षसे ननु कैथागोष्ठीषु नः शासति

त्वद्वृत्तानि परोरजांसि मुनयः प्राच्या मरीच्यादयः ॥ ४४ ॥

प्रार्थनायामेतादशः पराङ्मुखः सोऽपीत्यर्थः । वरीतुं प्रार्थयितुम् । ‘वृतो वा’ इतीटि दीर्घ-
त्वम् । प्रजिधाय प्रहितवान् । ‘हि गतौ’ लिद । स्वकार्यसाधनाय शतानन्दं सुवन्नाह—
पुरोधसेति । गौतमेन शतानन्देन गुप्तस्य रक्षितस्य । उल्लासितोत्कण्ठा तया विसंस्थुला
व्याकुला चित्तवृत्तिर्थस्य तादश इव । परवन्तः पराधीनाः । तथा च त्वदधीना एव
वयमित्यर्थः । आकाशवचनमाकाशं लक्षीकृत्य वचनमित्यर्थः । न प्रतिपद्यसे न ददासि ।
नेदं वचनं दुष्परिच्छेद्यमिति पर्यवसितमाह—दातव्येति । इयं दुहिता सीता कसै-
चिदवश्यमेव दातव्या देया । एनां च लङ्घापतिर्याचते प्रार्थयते यतोऽतो रावणाय देये-
त्याशयः । सीताप्रदानौपयिकरावणसुतिमाह—कीदशः । दोर्लीलया भुजक्कीडयाः मसृणी-
कृतं श्लृणीकृतं त्रिभुवनं येन तादशः । यतस्तादशोऽपि लङ्घापतिर्याचतेऽतो मूढवक्ति-
मीक्षसे पश्यसि । ननु मूढवदिति वतिप्रत्ययेन सादृश्यममिहितं तथा च भेदगर्भत्वेना-
स्माकममूढत्वं प्रतिपादितं तच कुतो ज्ञातमित्यत आह—ननु हेतौ । नोऽस्माकं कथा-
गोष्ठीषु प्राच्याः पुरातना मरीच्यादयो मुनयः परोरजांसि रजसः पराणि । सास्त्रिका-
नीति यावत् । त्वद्वृत्तानि त्वदीयचरितानि शासति कथयन्ति । यद्वा नोऽस्मांस्त्वद्वृत्तानि
शासति । शासेद्विकर्मकत्वात् । तथा च तादशस्य तत्र रावणेतराय सीता दातुं न युक्तेति

१. ‘पश्य पश्य’ । २. ‘एवम्’ । ३. ‘किमस्माकम्’ । ४. ‘पश्य पश्य’ । ५. ‘दोःक्कीडा’;
‘दोःकीडामशकीकृत—’ । ६. ‘लङ्घापिषः’ । ७. ‘तथा’ ।

शतानन्दः—ब्रह्मन्, चिराय दत्तमेवोत्तरमसाभिः ।

शौष्कलः—हृन्त, राजपुत्रीसमर्पणादन्यत्कीदृशं तत् ।

शतानन्दः—शृणु ।

शांभवं चापमारोप्य योऽसानानन्दयिष्यति ।

पूर्णपात्रमियं तस्मै मैथिली कैल्पयिष्यते ॥ ४५ ॥

शौष्कलः—(विहस्य ।) शान्तम् । अहह युष्माकंमप्यमूल्यक्षराणि ।

तेनाङ्गुलीशतनिघृष्टकुबेरशैल-

कण्ठोक्तदोःकुलिशकन्दलविक्रमेण ।

माहेश्वरेण महता दशकंधरेण

कर्मेदृशं कथमनार्यमधिक्रियेत ॥ ४६ ॥

शतानन्दः—(विहस्य ।) ब्रह्मन्,

अयं महाक्षत्रियगोत्रजन्मा दृढप्रतिज्ञो जनकाधिराजः ।

न चापमारोपयिता दशास्यस्तथापि जानासि यदुत्तरं नः ॥ ४७ ॥

भावः । दत्तमेवोत्तरसिति । इशधर्तुर्भृष्टहृपः पण एवोत्तरसिति भावः । शतानन्दवचनाभिप्रायमनभिज्ञायाह—राजपुत्रीति । राजपुत्री सीता । समर्पणं दानम् । विवाह इति यावत् । तदुत्तरम् । उत्तरमाह—शांभवमिति । पूर्णपात्रं संतोषदानम् । ‘हर्षादुत्सवकाले यदलंकाराम्बरादिकम् । आकृष्य दीयते पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत् ॥’ इति हारावली । तस्मै इति ‘कूपि संपद्यमाने च’ इति चतुर्थी । युष्माकमपीति । रावणं प्रति हरचापारोपणरूपाणीत्यर्थः । रावणस्य हरधनुःसमाकर्षणेऽशक्तिमवगम्य तदाकर्षणे व्याजमुद्भावयति—तेनाङ्गुलीति । विशतिवाहुत्वादङ्गुलिशतेन निघृष्टो यः कुबेरशैलः कैलासस्तेन कण्ठेनोक्तः कथितो दोःकुलिशकन्दलस्य बाहुवज्रप्रकाण्डस्य विक्रमः पराक्रमो यस्य तादृशेन । महता माहेश्वरेणातिमहेश्वरभक्तेन दशकंधरेणेदशमनार्यमनुचितं कर्म सेव्यस्य धनुःसमाकर्षणरूपं कथमधिक्रियेत । तथा च गुरोरीश्वरस्य चापारोपणं रावणस्य न युक्तमिति भावः । सोपहासमाह—अयमिति । आरोपयिता

१. ‘हुम्’. २. ‘शृणु’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. ‘कल्पयिष्यति’. ४. ‘विहस्य’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ५. ‘शान्तं शान्तम्’. ६. ‘अपि’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ७. ‘कर्मेदमीदृशमनार्य—’.

शौष्कलः—(सहासम् ।)

अङ्गिराश्च पुलस्त्यश्च प्रसवौ परमेष्ठिनः ।

पौलस्त्ये ज्ञातिधर्मोऽयं तत्किमाङ्गिरस्य ते ॥ ४८ ॥

(सामर्थम् ।)

माहेश्वरो दशग्रीवः क्षुद्राश्चान्ये महीभुजः ।

पिनाकारोपणं शुल्कं हा सीते किं भविष्यसि ॥ ४९ ॥

शतानन्दः—(सैरोषव्यथम् ।) ब्रह्मन्, एँवमनेन धनुषा किमपि विनया-
धिकारिकमध्याप्यते । यदद्य र्परममाहेश्वरस्ते रावणोऽपि संवृत्तः ।

शंभोराघारमचलमुत्क्षेमुं भुजकौतुकी ।

माहेश्वरो धनुः कष्टुमहो ते दशकंधरः ॥ ५० ॥

(शौष्कलवर्जमैन्ये स्ययन्ते ।)

शतानन्दः—(सरोषावहित्यम् ।) रामभद्र,

तदेतदारोपय चापमीशंप्रकोष्ठभसप्रतिरूपितज्यम् ।

शौर्योप्मभाजां भजतां मुखानि खबाहुमौर्वकिणकालिकैव ॥ ५१ ॥

आरोपयिष्यति । छट् । प्रसुतास्फूर्तवर्थान्तरमाह—अङ्गिराश्वेति । प्रसवः पुत्रः ।
पौलस्त्ये पुलस्त्यनसरि रावणे । माहेश्वर इति । दशग्रीवो रावणो माहेश्वर-
भक्तो यतोऽतो न धनुरारोपयिष्यतीति भावः । ननु नारोपयतु नाम तत्किं न सन्ये-
वान्ये राजान इत्यत आह—क्षुद्राश्वेति । अथ बलशून्या अपि त एव वरणीयाः, न तु
रावण इत्यत आह—पिनाकस्य शिवधनुष आरोपणं शुल्कं पणः । तथा च न तदारो-
पणयोग्या इति भावः । हा कष्टम् । हे सीते, त्वं किं भविष्यसि । किं वसु त्वं भवि-
ष्यसीत्यर्थः । यद्वा किंभविष्यसि कुत्सिता भविष्यसि । कुत्सितप्रदानादिति भावः ।
यद्वाविवाहितैव भविष्यसि । ‘किं भविष्यति’ इति पाठे सीते किं भविता । तवेति शेषः ।
विनयाधिकारिकं विनयाधिकारिकसंज्ञमधिकरणं चाणक्ये । तत्र विनय उपदिश्यते ।
विनयाधिकारयोगात्तलवम् । ‘अत इनिठनौ’ । कष्टुमार्किंतुम् । स्ययन्ते ईशद्वसन्ति ।
शौष्कलकोधादाह—तदेतदिति । तस्माद्वोरेतचार्पं धनुरारोपयेति योज्यम् ।
कीदृशम् । ईशस्य शिवस्य प्रकोष्ठभसमना प्रतिरूपितज्यं मृदितगुणम् । कफोणेरधो मणि-
वन्धानन्तं यावत्प्रकोष्ठः । ‘स्यात्कफोणिलु कूर्परः । तस्योपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य

१. ‘जाति—’.
२. ‘सामर्थमाकाशे कर्ण दत्त्वा सहासम्’.
३. ‘सरोषावहित्यम्’.
४. ‘किमनेन’.
५. ‘कारिका कारिकामध्या—’.
६. ‘ते रावणोऽपि परममाहेश्वर’.
७. ‘इतरे’.
८. ‘रामभद्र रामभद्र’.
९. ‘ऐशं—भूषितज्यम्’.

शौष्कलः—(सक्रोधम् ।) अरे रे, शतानन्द, किमुद्धान्तोऽसि । यदेवमसदग्रे पौलस्त्यं महाराजमधिक्षिपसि । कथमयं ते माणिक्यपरिहाणेन गैरिकपरिग्रहः । यदेवं देशग्रीवमवमन्यमानस्य मनुष्यपोतेऽनुरागः । यैदि वा तत्रभवन्तं गौतममपहाय छुलिचक्षुपि सहस्राक्षे भूवतो मातुरहत्यायाः ।

शतानन्दः—(सरोषहासम् ।) किमात्थ रे, किमात्थ असदग्र इति ।

विश्वामित्रः—(वंप्रणयरोषमिव ।) वत्स गौतम, विरम विरम शुष्ककलहात् । अतिथिरथमसाकमुपाध्यायो दृशकण्ठस्य । (व्यथमानौ रामलक्ष्मणौ च दृष्टा विहस ।) वत्स रामभद्र, धनुर्गृहोपसर्पणमभ्यनुजानाति ते जनकान्वयपुरोधाः ।

रामः—यदादिशन्ति गुरवः । (इति सविनयलज्जाकौतुकं परिकम्य लक्ष्मणेन सह निष्कान्तः ।)

शौष्कलः—राजर्वे सीरध्वज, धन्योऽसि । पुरा किल परमेश्वरपरिचर्यावदाने निकृतेषु नवमूर्धसु

वरं ताद्वकर्माद्भुतसद्वशमप्रेक्ष्य किमपि

प्रोहद्वैलक्ष्यं पुरविजयिनो येन ददर्शे ।

चाप्यधः ॥’ इत्यमरः । तेन हरचापारोपणेन ख्वाहौ या मौर्वाकिणकालिका प्रत्यचिकामृतमांसश्यामिका सैव शौर्योध्मभाजां चृपतीनां मुखानि कर्मभूतानि भजताम् । अन्यवीरमुखे श्यामिका भवतिविति भावः । ऊप्मा गर्वः । उद्ग्रान्तो दिव्योहप्रस्तः । माणिक्यपरिहाणेन रत्नविशेषत्यागेन । ‘ओहाहृ ख्यागे’ । ‘ओदितश्च’ इति निष्ठातकारस्य नलम् । गैरिकं मनःशिलादि । पोतो बालकः । डुलिः कच्छपी । ‘कछुवी’ इति ख्याता । डुलिरिवचक्षुपि यस्य तस्मिन्सहस्राक्षे इन्द्रे । तस्य हि चक्षुः पिङ्गलं किल । तथा च श्रुतिः—‘अशीणि ते हन्द्र पिङ्गलानि’ इति । ‘कमठी डुलिः’ इत्यमरः । अहत्याया अनुराग इत्यनुष्यते । अन्ययो वंशः । सविनयमिति कौशिकादेशाश्रवणात् । सलज्जमिति सीताविवाहस्मरणात् । सकौतुकमिति धनुर्प्रहण इति भावः । धन्यः पुण्यवान् । ‘सुकृतीपुण्यवान्धन्यः’ इत्यमरः । अवदानं शुद्धकर्म । निकृतं छिन्नम् । वरमित्यादि । तदेव दशमं रावणमुखं ख्ययि त्वद्विषयेऽर्थाभवति प्रार्थकं भवति । अभूततद्वावादिना चिवः ।

१. ‘परिहारेण’. २. ‘दशाननमवमत्य’; ‘दशग्रीवमप्यवमन्यमानस्य ते’. ३. ‘यदिव’; ‘अथवा’. ४. ‘तव’. ५. मातुरपि कथमहत्यायाः. ६. ‘सरोषाद्वाकारम्’. ७. ‘सप्रणयमिव’. ८. ‘दशकंधरस्य’. ९. ‘धनुर्प्रहोप—’.

तदुन्मार्षु येन त्रिभुवनमपि प्रार्थितमिदं
तदेव त्वय्यर्थीभवति दशमं रावणमुखम् ॥ ५२ ॥

शतानन्दः—(उत्थाय । नेपथ्यावलोकितकेन सहर्षाङ्गुतम् ।) पश्यन्तु भ-
वन्तः ।

यस्मिन्नेकधनुष्मतो भगवतः खट्टाङ्गपाणेरसा-
वाकृष्टो गुणतां गतोऽप्यहिपतिः कर्णावतंसायते ।
उन्मुक्तः पुनरेव भूषणपदं याति प्रकोष्ठान्तरे
(जनक औत्सुक्यं नाटयति ।)

शतानन्दः—

काकुत्स्येन तदेव भार्गवगुरोः कोदण्डमाकृष्यते ॥ ५३ ॥
(नेपथ्ये ।)

लक्ष्मणः—

रुन्धन्नष्ट विधेः श्रुतीर्मुखरयन्नष्टौ दिशः कोडय-
न्मूर्तीरष्ट महेश्वरस्य दलयन्नष्टौ कुलक्ष्माभृतः ।

‘अस्य च्वौ’ इतीत्वम् । दशममित्युपचारात् । नवानामभावात् । तत्कतरदिल्याह—येन
मुखेन ताहकर्माङ्गुतसद्वशं मस्तककर्तनेनेचितं वरं किमपि किञ्चिदप्यप्रेक्ष्य प्ररोहदुत्पद्य-
मानं वैलक्ष्यं पुरविजयिनो महादेवस्य ददृशे दष्टम् । कर्मणि लिद् । ततस्तदैलक्ष्यमुन्मार्षु
स्फोटयितुं त्रिभुवनमपीदं प्रार्थितम् । तथा च ताहगर्थी भागयेन लभ्यत इति भावः ।
‘रावणशिरः’ इति कचित्पाठः । ‘रावणमुखम्’ इति युक्तः पाठः । प्रार्थनाया मुखसाध्यत्वात् ।
यस्मिन्निति । यस्मिन्धनुपि गुणतां गतोऽप्यहिपतिर्वासुकिराङ्गुष्टः सन्वद्वाङ्गपाणे-
मंहेश्वरस्य कर्णावतंसायते कर्णालंकारवदाचरति । उन्मुक्तस्यत्क्षत्तः सन्प्रकोष्ठान्तरे, अर्था-
त्वद्वाङ्गपाणेरेव, पुनरेव भूषणपदमलंकारस्थानं याति गच्छति । करस्योपरि मणिबन्धा-
दारभ्य कफोणेरधः प्रकोष्टः । तदेव कोदण्डं धनुर्भार्गवगुरोः परद्वारामगुरोहरस्य काकु-
त्येन रामेणाकृष्यत इति संबन्धः । नेपथ्ये लक्ष्मणवचनम्—रुन्धन्निति । अयमा-
र्थस्य रामस्य दोर्वलेन भुजबलेन दलत्रिव्ययत्कोदण्डं धनुस्तस्य कोलाहलः शब्द उन्मी-
लति प्रसरति । कि कुर्वन् । विधेर्ब्रह्मणोऽष्ट श्रुतीः कर्णान्दुन्धन्नजवरोधयन् । चतुर्मुखत्वा-
दष्टश्रुतित्वम् । अष्टौ दिशः प्राच्याद्या मुखरयन्सञ्चाद्याः कुर्वन् । शिवस्याष्ट मूर्तीर्विन-
हथादीः कोडयन्व्यामुखन् । धातोरनेकार्थत्वात् । ‘वारि वहिर्धरा वायुराकाशं चन्द्रमा
अपि । यजमानो रविश्वेति मूर्तयोऽष्टौ मता हरेः ॥’ इति पुराणम् । अष्टौ कुलक्ष्माभृतः

१. ‘नेपथ्यामिमुखमवलोकयन्’. २. ‘पश्यन्तु पश्यन्तु’. ३. ‘उन्मुक्तश्च पुरेव’.

तान्यक्षणा वधिराणि पञ्चगकुलान्यद्यौ च संपादय-

नुन्मीलत्ययमार्यदोर्बलदंलक्तोदण्डकोलाहलः ॥ ५४ ॥

जनकः—(सहर्षविषादाहृतम् ।) कथं भग्नमपि ।

शतानन्दः—

वैदेहीकरबन्धमङ्गलयजुःसूक्तं द्विजानां मुखे

नारीणां च कपोलकैन्दलतले श्रेयानुलङ्घन्धनिः ।

पेणुं च द्विषतामुपश्रुतिशतं मध्येनभो जृम्भते

रामक्षुण्णमहोक्षलाङ्छनधनुर्दम्भोलिजन्मा रवः ॥ ५५ ॥

शौष्कलः—(संविषादाहृतमात्मगतम् ।) अहो दुरात्मनः क्षत्रियस्फुलिङ्गस्य सर्वकर्मण्मूष्मायितम् ।

जनकः—(सहर्ष पादयोर्निपत्ति ।) भगवन्कृशिकनन्दन,

इयमात्मगुणेनैव क्रीता रामेण मैथिली ।

स्वगृहव्यवहारस्तु लक्ष्मणायोर्मिलास्तु नः ॥ ५६ ॥

विश्वामित्रः—(सस्मितम् ।) सखे सीरध्वज, यदभिरुचिं भवते ।

कुलपर्वतान्दलयन्वण्डयन् । तानि प्रसिद्धान्यद्यौ पञ्चगकुलानि चाक्षणा चक्षुषा वधिराणि शब्दाग्राहकाणि संपादयन्कुर्वन् । तेषां चक्षुःश्रवस्त्वात् । अक्षेति ‘येनाङ्गविकारः’ इति तृतीया । कथं भग्नमपीत्याकर्षणापेक्षायापि । वैदेहीति । रामेण क्षुण्णो भग्नो यो महोक्षलाङ्छनस्य महेशस्य धनुर्दम्भोलिर्धनुरेव वज्रं तजन्मा रवः शब्दो द्विपतां शत्रूणां पेणुं शत्रून्हन्तुं मध्येनभो गगनस्य मध्ये जृम्भते । प्रसरतीत्यर्थः । उपश्रुतिशतं कर्णेशतसमीपे । सामीयेऽव्ययीभावः । धनुर्भङ्गादेव द्विजानां ब्राह्मणानां मुखे वैदेह्याः सीतायाः करबन्धे विवाहे मङ्गलार्थं यजुर्वेदस्थं सूक्तम् । यद्वा मङ्गलनामकं यजुःसूक्तम् । जृम्भत इति सर्वत्रान्वयः । नारीणां स्त्रीणां च कपोलकन्दलतले श्रेयानुलङ्घन्धनिः । ‘उलउली’ इति प्रसिद्धः । जृम्भत इत्यान्वयः । दक्षिणदेशे विवाहायवसरे ब्रीमिरुलङ्घन्धनिः कियत इत्याचारः । यद्वा द्वयमपि रवविशेषणमेव रूपकम् । द्विषतामित्यत्र ‘जासिनि-प्रहण-’ इति कर्मणि षष्ठी । मध्येनभ इति ‘पारे मध्ये षष्ठ्या वा’ इति समासः । सर्व-कर्मणं सर्वकर्मसाधु । ऊष्मायितं तेजशालिलम् । ‘बाष्पोषमभ्यासुद्रमने’ इति क्यद् । स्वगृहस्य गृहस्थस्य व्यवहारः कन्यादानरूपः नोऽस्माकम् । भवत इति ‘रुच्यर्थानां

१. ‘ललत्’. २. ‘सहर्षाहृतम्’. ३. ‘कन्दर-’. ४. ‘संविषादमात्मगतम्’. ५. ‘कौशिकवंशवर्धन’.

शतानन्दः—(जेनककर्णे एवर्मेवं कथयित्वा ।) भगवन्निश्चामित्र, ममापि चन्द्रशेखरशरासनारोपणप्रथमप्रियवादिनः पारितोषकं धारयसि ।

विश्वामित्रः—(विहस्य ।) वत्स, दीयते । किमभिप्रैषि ।

शतानन्दः—कुशध्वजदुहितृभ्यां माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्यां भरतशत्रुघ्ना-वभ्यर्थये ।

विश्वामित्रः—एवमस्तु । (शतानन्दं हस्ते गृहीत्वा सस्मितम् ।) वत्स, सर्वमसाभिर्विधातव्यम् । आगमयस्तावद्वदशरथम् ।

जनकः—तर्हि प्रहीयतामेष ऐव भगवानाङ्गिरसः प्रियसुहृदमुत्तरकोशलेश्वरमानेतुम् ।

विश्वामित्रः—एवमस्तु ।

शतानन्दः—(उत्थाय ।) भगवन्, किमन्यदधिकमस्ति वाचिकम् ।

विश्वामित्रः—वत्स, निसृष्टार्थोऽसि । गम्यताम् ।

(इति शतानन्दो निष्कान्तः ।)

विश्वामित्रः—(हर्षं नाट्यज्ञात्मगतम् ।)

दोर्लीलादलितेन्दुशेखरधनुर्विघ्न्यातविक्रान्तिना
काकुत्स्थेन कृतो विदेहनृपतिः पूर्णप्रतिज्ञाभरः ।

‘ग्रीयमाणः’ इति संप्रदानता । कर्णे एवमेवेति । कुशध्वजदुहितरावपि भरतशत्रुघ्नाभ्यां दीयतामिति रहः कथनीयम् । पारितोषकं परितोषभवं दानम् । अध्यात्मादिलाट्कृ । ममेति ‘धारेरुत्तरमणः’ इति संप्रदानता न भवति । उत्तरमण्डलाभावात् । अभिप्रैषि प्रार्थयसे । माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्यामिति तादर्थ्ये चतुर्थी । अभ्यर्थये । वरत्वेनेति शेषः । आगमयस्त्र प्रतीक्षस्त्र । ‘आगमेः क्षमायाम्’ इति तद् । उत्तरकोशलायोध्या तस्यां ईश्वरो दशरथः । वाचिकं संदेशवाक् । ‘संदेशवाग्वाचिकं स्यात्’ इत्यमरः । निसृष्टार्थं ऊहापोहसमर्थो दूतविशेषः । तदुक्तम्—‘उभयोर्भावमाश्रित्य परापेक्षाविवर्जितम् । ख-बुद्ध्या कुरुते कार्यं निसृष्टार्थः प्रकीर्तिः ॥’ इति । दोर्लीलेति । काकुत्स्थेन रामेण विदेहनृपतिर्जनकः पूर्णः प्रतिज्ञाभरो यस्य तादृशः कृतः । महादेवकार्मुकार्कषणादिति

१. ‘जनकस्य कर्णे एवमेवमिति’. २. ‘एवमस्तु’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. ‘एव’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ४. ‘उत्थाय’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

पश्यामश्च सुहृद्द्वान्नवनवोन्मीलद्विवाहोत्सवा-

नैक्षवाकेषु च मैथिलेषु च फलन्त्यसाकमद्याश्रिष्ठः ॥ ५७ ॥

शौष्कलः—(वैलक्ष्यरोषाभ्यां सयमानः ।) भोः सीरध्वज, पुरुषप्रकर्षाधाने हि विद्यावृद्धसंयोगाद्विरङ्गानि वयांसि । यदनया प्रहीणलब्धकन्या यौनसंबन्धोपस्थितं पुलस्त्यकुलमुपेक्षमाणो वर्णयानपि कोमलपैशोऽसि । (सुनिं प्रति ।) कौशिंक, नाथापि किंचिदतिक्रामति । तवापि लङ्गापतौ ताडकावैधापराधमपमार्घ्यमेवावसरः । (कौशिंकस्तत्रावज्ञां नाटयति ।)

जनकः—भगवन्, एहि । स्वयमुपेत्य रामभद्रवदनचन्द्रचन्द्रिकाप्रवाहेण निर्वापयामि तावदलीकधनुर्धरसंहस्रप्रार्थ्यमानमैथिलीकदर्थितमाभावः । नवनवेति वीप्सायां द्विर्वचनम् । यद्वा नवेन नवेन ज्ञानेनोन्मीलनप्रकाशवान्विवाहोत्सवो येषु तान् । ‘ण सुतौ’ । ‘ऋदोरप्’ इति कर्मण्यप् । ऐक्षवाकेष्विति यदा जनपदनाम तदा ‘जनपदशब्दात्क्षित्रियादञ्ज’ इत्यन् । ‘यवज्ञोश्च’ इति बहुषु ख्रियां लुक् । एवं चेष्वाकूणामपत्यानीक्षित्वाकवः । यदा विक्षाकुः क्षत्रियमात्रे वर्तते तदेक्षवाकोरपत्यान्यैक्षवाकाः । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यैत्सर्गिऽऽण् । ‘दाण्डिनायन’—इत्यादिनोकारलोपः । वैलक्ष्यरोषाभ्यामिति । इन्दुशेखरधनुर्भङ्गश्वणात्तीताया अप्राप्तिनिर्णयाचेति भावः । रामभद्रजामातृकरणे जनकस्याङ्गलमुपपादयति—पुरुषेति । पुरुषप्रकर्षाधाने पुरुषस्योत्कर्षारोपणे । हिशब्दोऽवधारणे । ‘हि हेताववधारणे’ इत्यमरः । विद्या शास्त्रादिज्ञानं तथा वृद्धः पण्डितः । ‘वृद्धवृद्धौ पण्डितेऽपि’ इत्यमरः । यद्वा विद्यया ज्ञानेन वृद्धः प्रामाणिकः । तस्य संयोगः संबन्धः । तसाद्यासि वार्धकानि बहिरङ्गान्यवलानि । एतदुक्तं भवति—विद्यावृद्धसंबन्धः पुरुषोत्कर्षेऽन्तरङ्गो हेतुर्वयो बहिरङ्गमिति भावः । नूनं कुतो वयसो बहिरङ्गलमित्यत आह—यदनयेति । यद्यस्मात्प्रहीणं हलपद्मित्सत्र प्राप्तकन्या सीतया करणमूतया । अयोनिजयेति यावत् । यौनसंबन्धोपस्थितं यौनसंबन्धार्थमुपस्थितं मिलितं पुलस्त्यकुलं रावणमुपेक्षमाणो वर्णयानपि वृद्धोऽपि । वृद्धशब्दस्य ‘प्रियस्थिर’ इत्यादिना वर्षादेशः । कोमलप्रज्ञो मृदुबुद्धिरसि । ज्ञानशूल्योऽसीत्यर्थः । यद्वा प्रहीणा प्रकर्षेण हीना । भूम्यां लब्धत्वेन केन जनितेति ज्ञानाभावात् । यद्वा निन्दिता सामुद्रकादौ । कृष्णवर्णावृतात् । ‘कृष्णवर्णा हि

१. ‘वृद्धस्य—’.
२. ‘यीवन—’.
३. ‘प्रतिज्ञोऽसि’.
४. ‘राजर्वे कौशिकः’;
५. ‘ऋषे कौशिकः’.
६. ‘जनकः—(तत्रावज्ञां नाटयन् ।) भगवन्, एहि’.
७. ‘स्वयमुपेत्य’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
८. ‘रामचन्द्रमुखचन्द्रचन्द्रिकाप्रवाहैः’;
९. ‘रामभद्र—प्रवाहै’.
१०. ‘निर्वापयामः’.
११. ‘सहस्रार्थ—’.

त्मानम् । नहि मिहिरमरीचिनिचयपचेलिमस्य तुहिनकरविभ्वसंवादादप-
रोऽपि३ कश्चिदगदंकारः कैरेवाकरस्य ।

(इत्युत्थाय परिकामतः ।)

शौष्कलः——(सखेदमाकाशे ।) हा तपस्विनि सीते, हतासि । पौल-
स्त्यप्रार्थितापि विचार्यसे ।

त्रिभुवनविजयश्रियः सपलीं जनयतु को भवतीमनात्मतञ्चाम् ।

स्वजनमपि न ते निरूपयामः कमपि विपाढ्य भुवं विनिर्गतासि ॥ ५८ ॥
(सरोवं जनकं प्रति ।) सीरध्वज,

पौराणीभिरनेकविक्रमकथागाथाभिरर्थापिता-

स्ते वीरस्य जयन्ति राक्षसपतेदर्देःस्तम्भदम्भोल्यः ।

यानुत्पेक्ष्य विशोषयन्मदमयं मैरेयमैरावणो

भूषाक्षग्निभरभूदमात्यमधुपश्रेणीषु साधारणः ॥ ५९ ॥

सा सीता' इति रामायणम् । अपमाहुं खण्डयितुं शोधयितुं वा । निर्वापयामि सुखयामि ।
अलीकं मिथ्या निष्कलं वा । कदर्थितं संतापितम् । दृष्टान्तमाह—नहीति । मिहिरः
सूर्यः । निचयः समूहः । परिचयः संबन्धः । पचेलिमस्य पच्यमानस्य । स्वयं कथ्यमा-
नस्येति यावत् । 'केलिमर उपसंख्यानम्' इति कर्मकर्तरि केलिमर् । अगदंकारः संको-
च्छपव्याघेरपर्हता । 'कारे सल्यागदस्य' इति मुम् । कैरवाकरस्य कुमुदसमूहस्य ।
'आकरे निवहोत्पत्तिथानकोशेषु कथ्यते' इति मेरिनीकरः । हे तपस्विन्यनुकम्प्ये ।
वराकीति यावत् । अनात्मतञ्चां पराधीनाम् । आयोऽपिर्निन्दायाम् । निन्दितं स्वज-
नमित्यर्थः । द्वितीयोऽपि४ समुच्चये । विपाढ्य विदार्य । नयेन सीताया अप्राप्तिमवधार्य
पराक्रमेण रावणः सीतां परिणेयतीति जनकमुत्रासयितुं रावणभुजपराक्रममाह—
पौराणीभिरिति । राक्षसपते रावणस्य ते दोःस्तम्भदम्भोलयो बाहुस्तम्भवज्ञाणि
जयन्ति । दोःस्तम्भदम्भोलय इति रूपकरूपकम् । कीदशाः । पौराणीभिः पुराणभवा-
भिरनेकपराक्रमकथागाथाभिरर्थापिता अभिघेयीकृताः । व्याख्याता इत्यर्थः । 'तत्क-
रोति—' इति णिच् । 'अर्थवेदसत्यानामापुक्' । के ते । ऐरावण इन्द्रहस्ती यान्वाहूनु-
त्प्रेक्ष्य दृष्ट्वा मदो हर्षस्तसादागतम् । 'हेतुमनुष्येभ्यो मयद' इति मयद । यद्वा मदमयं
मत्तामयम् । मैरेयं मयं विशोषयन्सन् । यद्वायमैरावणो मदं दानं मैरेयं मयजातम् ।
कारणे कायोपचारात् । विशोषयन्त्रासाद् । भूषाक्षग्निभरलंकरणमालाभिरमात्यमधुपश्रे-

१. 'परिचय—'. २. 'हिमकर—'. ३. 'अपि' इति पुस्तकान्तरे नाति४. ४. 'कैरव-
केदारस्य'.

तेषु च सत्तु

वृथा सज्जनसंबन्धसत्कारेणासि वश्चितः ।

पौलस्त्यहैस्तवर्तिन्या सीतया तु भविष्यते ॥ ६० ॥

(साक्षेपं चै नेपध्याभिमुखमवलोक्य ।)

समन्तादुच्चालैः सुरसहचरीचामरमरु-

त्तरङ्गैरुत्कीलद्वृजपरिघसौरभ्यशुचिना ।

स्थयं पौलस्त्येन त्रिभुवनभुजा चेतसि कृता-

मरे राम त्वं मा जनकपतिपुत्रीमुपयथाः ॥ ६१ ॥

(संविमर्शमात्मगतम् ।) अहो गम्भीरमिदैमुपस्थितं वस्तु । तन्मत्रिणं मा-
ल्यवन्तमेव पुरस्कृत्य लङ्केश्वरस्य निवेदयामि ।

(इति निष्कान्ताः सर्वे ।)

इति पिनाकभज्ञो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

णीषु सहचरप्रमरपङ्गिषु साधारणो हेयोऽन्यहस्तितुल्यो वाभूत् । अमात्यः सहचरः
सहजो वा । श्रेणीविति निमित्ससप्तमी । ‘साधारणो हेयतुल्ययोः’ इति विश्वः । ‘मदो
दाने च हर्षे च’ इत्यमरः । ‘मैरेयमासवः सीधुः’ इति च । द्वृथेति । वश्चितस्त्यक्तः ।
भविष्यते इति भावे लट्ठ । तथा च सांप्रतमपि रावणायैव सीतां दातुर्मर्हसीति भावः ।
संप्रति राममध्युत्रासयति—समन्तादिति । उत्तालैः । अनभ्यासादिति भावः ।
सुरसहचरी देवस्त्री । मरुत्तरङ्गैवयुक्तालैः । करणभूतैः । परिघोऽर्गलः । ‘परिघोऽर्ग-
लघातयोः’ इति धरणिः । सौरभ्यं ख्यातिः । शुचिना शुद्धेन । त्रिभुवनभुजा
त्रिभुवनं भुनक्ति । ‘किप्च’ इति किप् । अरे नीचसंबोधने । जनकपतिपुत्रीं
सीताम् । मा उपयथा न विवाहयिष्यसि । ‘यम उपयमे’ लुड् । ‘उपायमः स्वकरणे’
इति तद् । थासः ‘विभाषोपयमने’ इति कित्त्वम् । इदं वस्तु हरधरुभङ्गरूपम् । सीताप-
रिणयस्त्रखर्पं चेत्यर्थः । मात्यवान्नावणस्य मातामहः । पुरस्कृत्य सत्कृत्य । ‘पुरोऽव्य-
यम्’ इति गतिसंहा ‘नमस्पुरसोर्गत्योः’ इति विसर्जनीयस्य सलवम् ॥

इति समस्तप्रक्रियाविराजमानरिपुराजकंसनारायणभवभक्तिपरायणश्रीहरिनारायण-
पदसमलङ्कृतमद्वाराजाविराजश्रीमद्वैरवसिंहदेवप्रोत्साहितवैजौलीग्रामवा-
स्तव्यखौआलवंशप्रभवश्रीरचिपतिमहोपाध्यायविरचिताया-
मनर्धराघवटीकायां तृतीयोऽङ्कः ।

१. ‘च’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति । २. ‘वशवर्तिन्या’ । ३. ‘च’ इति पुस्तकान्तरे
नास्ति । ४. ‘संविमर्शमात्मगतम्’ । ५. ‘इदम्’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति माल्यवान् ।)

माल्यवान्—(जृम्भमाणधक्षुषी परिमृज्य ।) अये विभातैव विभावरी ।
तथाहि ।

स्तोकोनिद्रनिदाघदीधितिमहस्तन्द्रालुचन्द्रातपा-
स्तायन्ते ककुभो रथाङ्गगृहिणीगार्हस्थयगर्हाभिदः ।
अद्यापि स्कुलायशाखिशिरेसि स्थित्वा रुवन्तो मुहु-
स्तूणीं प्रत्यभिजानते बलिभुजो भीताः स्वयूथ्यस्वरान् ॥ १ ॥

तृतीयाङ्केन सीतायाः परिणयनं प्रतिपाद्य सोप्रतं पञ्चमाङ्कप्रतिपञ्चमर्थं सूचयन्ते व 'अण्णं
वि एत्थ अन्तर्थं तरं परापदिदं' इत्यादि वक्ष्यमाणेन चतुर्थाङ्कपर्यवसरं जामदम्यविजयं
सूचयितुम् 'तन्मत्रिणं माल्यवन्तं पुरस्कृत्य लङ्केश्वरस्य निवेदयामि' इत्यनेन सूचितप्रवेश-
स्य माल्यवतः प्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति । जृम्भमाणः 'जांभी' इति प्रसिद्धां
कुर्वन् । विभाता प्रातःकालीना । विभावरी रात्रिः । शौष्कलमुखावगतसीतापाणिप्रहणं
रावणाय निवेदयितुं राजकुलगमनसानुकूलिक्षेण प्रातवर्णेनमाह—स्तोकोनिद्रेति ।
ककुभो दिशस्तायन्ते स्फीता भवन्ति । 'तायु संताने' धातुः । कीदशाः । स्तोको-
निद्रमल्पप्रकाशि यन्निदाघदीधितिमहः सूर्यतेजस्तेन तन्द्रालुबो निद्रालसाश्नदातपाश-
न्दकिरणा याषु ताः । 'सृष्टिगृहिष्पतिदयिनिद्रातन्द्राथद्वाभ्य आङ्क्षः' । 'आतपो रसिम-
मात्रे च सूर्यरङ्मौ च दृश्यते' इति धरणिः । रथाङ्गगृहिष्पाश्वकवाक्या गर्हस्थये या
गर्ही निन्दा तस्या मेदिकाः । रात्रवेक्त्र स्थितयोरपि संगमाभावादनिलोऽयं संसार-
स्याज्ञः । कृतं गर्हस्येनेत्यादिरूपा या मतिशेदेति तामेव पुनश्चिदेते सूर्ये तयोरेवा-
न्योन्यसंगतयोर्विपरीतां दिशो नयन्तीति भावः । ननु विभातैव विभावरीति कुतो
ज्ञातमित्यत आह—अद्यापि । स्त्रौंदर्यं यावदपीत्यर्थः । बलिभुजः काका भीताः सन्तः
तूणीं मूकीभूय स्वयूथ्यस्वरान् यूथो यूथसंबन्धी । 'दिगादिभ्यो यत्' । प्रत्यभिजा-
नते सम्यकप्रकारेण जानन्ति । स्वीयः कुलायः पक्षिशृङ्खयन्ते शाखिनि स खकुलाय-
शाखी तस्य शिरसि स्थित्वा रुवन्तः शब्दं कुर्वन्तः । प्रत्यभिजानत इत्यत्र 'अनुपस-
र्गाङ्कः' इति न तद् । अस्य सोपसर्गलात् । नापि 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इति तद् ।
अभिना प्रतेर्व्वधानात् । मैवम् । प्रतिना धातोर्योगं कुला 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इति
तद्दं विधाय पक्षादभिना संबन्धः । खतञ्चेच्छाया नियन्तुमशक्यत्वात् । विवक्षायाश्व
प्रयोगेऽभ्यर्हितत्वात् । यद्वा प्रत्यभिजानते मिथः पूर्वानुभूतान्सरन्ति । 'कर्मव्यतिहारे
तद् । 'दिशस्तु ककुभः काष्ठाः' इत्यमरः । 'कुलायो नीडमन्नियाम्' इति च । 'काके

१. 'विजृम्भ—प्रमृज्य'. २. 'विभातप्रायैव विभावरीयम्'. ३. 'स्वायन्ते'. ४. 'शिखरे'.

अपि च ।

प्राचीं वासकसज्जिकामुपगते मानौ दिशां वल्लभे
पश्यैता रुचयः पतञ्जलिषदामाभेयनाडिंधमाः ।
लोकस्य क्षणदानिरङ्गुशरसौ संभोगनिद्रागमौ
कोक्स्तोमुकुमुद्रतीविपिनयोर्निषेपमातन्वते ॥ २ ॥

(सर्वतो निरूप्य ।) हन्त समन्तादौमोदमानपौरसंभोगमयी खल्वियं दश-
श्रीवैभुजार्गलपरिपालिता राजधानी ।

इतः पौरस्यायां ककुभि विवृणोति क्रमदल-
त्तमिक्षामर्माणं किरणकलिकामम्बरमणिः ।
इतो निष्क्रामन्ती नवरतिगुरोः प्रोञ्छति वधूः
खकस्तूरीपत्राङ्गुरमकरिकामुद्रितमुरः ॥ ३ ॥

तु करटारिष्टवलिपुष्टसकृत्प्रजाः’ इत्यपि । ननु काकशब्दस्य व्यभिचारिलाक्यं प्रातर्निं-
ण्य इत्यत आह—प्राचीमिति । पश्येत्यस्य वाक्यार्थं एव कर्म । एता रुचयो
लोकस्य संभोगनिद्रागमौ रमणस्वापौ कर्मभूतौ कोक्स्तोमे चक्रवाकसमूहे कुमुद्रतीविपिने
कुमुदिनीवने च निषेपं न्यासं ‘स्थगी’ इति प्रसिद्धमातन्वते विस्तारयन्ति । कीदृशौ ।
क्षणदायां रात्रौ निरङ्गुशोडिनिवारितो रसो यथोस्ताइशौ । रात्रौ संभोगनिद्र्योरन्यका-
र्याभावादसनिष्पत्तिरिति । चक्रदन्द्रे रतिः, कुमुदिनीवने संकोचो निषेप इति भावः ।
क्ष सति । दिशां वल्लभे भानौ सूर्ये प्राचीं पूर्वीं दिशमुपगते सति । कीदृशीम् । वासक-
सज्जिकां नायिकामेदमिति रूपकम् । वासकसज्जिकालक्षणम्—‘वासवेशमनि सुकलिपत-
शश्या या समागमविधि विदधाना । तिष्ठति प्रियसमागमसज्जा तामिहाकलय वासक-
सज्जाम् ॥’ ‘वासवदीक्षिताम्’ इति पाठे वासवेनेन्द्रेण चिह्नभूतेन दीक्षितां कथिताम् ।
ऐन्द्रीति व्यपदेशात् । यद्वा दीक्षितां स्त्रीकृताम् । ‘दीक्षा स्त्रीकार आदेशो’ इति विश्वः ।
कीदृश्यो रुचयः । पतञ्जलिषदां सूर्यकान्तमणीनामाभेयनाडिंधमा आभेयनाडीध्यापिकाः ।
अभेरियमाभेयी । ‘सर्वत्रामिकलिभ्यां ढक्’ । आभेयनाडीतोडमिरुत्तिष्ठति । आभेय-
नाडीं धमन्त्यभिसंयुक्ता कुर्वन्ति । ‘नाडीमुष्ठोथ’ इति खश । ‘पतञ्जः सूर्ये शलभे’
इति विश्वः । ‘कोकश्वकश्वकाक-’ इत्यमरः । ‘कुमुद्रती कुमुदिन्याम्’ इति च । हन्त
हृषेऽ । आमोदमानो हृष्णन् । पौरः पुरवासी । संभोगः सुखम् । खलु निष्पत्तये । राज-
धानी नगरी । इत इत्यादि । इतोऽत्र प्रदेशे । आद्यादिलात्तसिः । पौरस्यायां पूर्व-

१. ‘कोकदन्द्र-’.
२. ‘निरूप्य सहष्ठम्’.
३. ‘मोदमान’.
४. ‘मुजार्गलपा व्रता’.

अपि च ।

अयं मृदुसृष्टालिनीवनविलासवैहासिक-
स्त्विषां वितपते पतिः सपति दृश्यमाना निजाः ।
स्तनौ पुलकयन्ति चोत्पलद्वशां प्रियोरःस्थले
विपर्ययितवृत्तयो घुसृणपङ्कपत्राङ्कुराः ॥ ४ ॥

इतश्च ।

प्रियवसतेरपयान्त्यो मिथः करम्बितकराम्बुजन्मानः ।
करजत्रणविरलस्तनपुलकममूः किमपि विवदन्ते ॥ ५ ॥

संबद्धायाम् । ककुभि दिवि । पुरसस्त्यक् । अम्बरमणिः सूर्यः । किरण एव कलिका
तां विशृणोति प्रकाशयति । मर्म हृदयादि । इत इहप्रदेशो । काचिद्वधूर्नवरतौ गुरोर-
ध्यापकस्य । अभिनवनायकस्येत्यर्थः । उरो हृदयं प्रोञ्छति । निष्कामन्ती सती ।
कीदृशम् । निजकस्तूरीपत्रावलीमकरिक्या मुद्रितं चिह्नितम् । अयमाशयः—नवजारस्य
वक्षसि कस्तूरिकापत्रावलीदर्शनेनान्यज्ञानं स्यात् । तथा च वल्लभस्य पुनरागमनं न भवे-
दिति कामिन्या तदुरःप्रोञ्छनम् । यद्वा एतदर्शनान्मम ज्ञानं मा भूदिति कुला
कामिन्या नवजारवक्षःप्रोञ्छितम् । यद्वा नवरतिगुरोः सकाशान्निर्गच्छन्ती स्वीयमेवो-
रस्तादृशं प्रोञ्छति काचित् । सा हि कुलघ्नी नूतनाभिसारिका । ततो गोपनार्थमिदम् ।
यद्वा नवरतिगुरोर्नवखामिनो वधूर्नवोढा उरः प्रोञ्छति तादृशम् । एतदर्शनाच्छृङ्खलादि-
भिज्ञातव्यमिति लजा स्यात् । अयमिति । अयं लिषां पतिः सूर्यो वितपते । ‘उद्दि-
भ्यां तपः’ इति तद् । मृदु कोमलं यन्मृष्णालीवनं पद्मिनीकाननं तस्य यो विलासस्तस्य
वैहासिकः केलिकर्ता । विदूषक इत्यर्थः । वैहासो विहसितं तेन दीव्यतीति वैहासिकः ।
‘तेन दीव्यति’ इति ठक् । ‘वैहासिकः केलिकरः प्रहासी च विदूषकः’ इति भरतः ।
यद्वा वैहासिकः प्रकाशकारी । सपदि तत्क्षणादेव निजाः स्वीया दृश्यमाना घुसृणपङ्क-
पत्राङ्कुराः कुकुमपङ्कपत्रावत्यः कर्त्रीभूता उत्पलद्वशां स्तनौ कर्मभूतौ पुलकयन्ति रोमा-
श्यन्ति । प्रियाश्लेषस्मरणादिति भावः । घुसृणं कुकुमम् । प्रियोरःस्थले विपर्ययिता
विपर्ययं वैपरीत्यं प्राप्ता वृत्तिर्थां ते । पुरुषादिते हि त्रिया अधोमुख्याः कान्तसमा-
लिङ्गनाद्वामदक्षिणस्तनयोर्वैपरीत्येन पत्रावली स्थितेति भावः । विपर्ययितेति तारकादि-
लादितच् । कुलवधूसंभोगमुक्त्वा वारवनितासंभोगमाह—प्रियेति । वसतेर्गद्वात् ।
‘वसतिर्गद्वायमिन्यो’ इति शाश्वतः । अपयान्त्यो निःसरन्त्यः । मिथो रहसि परस्परं
वा । करम्बितं मिलितमालम्बितं वा । अम्बुजन्म पद्मम् । अमूः त्रियः । किमप्य-
निर्वचनीयस्तरूपम् । करजत्रणैर्नवखक्षतैर्विरला व्याप्ता ये स्तनासेषां पुलकं रोमार्थं यथा

१. ‘अपि च’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

(अन्यतश्च दृष्ट्वा ।) इत्तो रम्यतरं वर्तते ।

प्रभाते पृच्छन्तीरनुरहस्यवृत्तं सहचरी-
र्नवोदा न ब्रीडामुकुलितमुखीयं सुखयति ।
लिखन्तीनां पत्राङ्गुरमनिशमस्यास्तु कुचयो-
श्चमत्कारो गूढं करजपदमासां कथयति ॥ ६ ॥

(मुहूर्तमनुधाय ।) अहो यतःप्रभृति वैदेहीवरणाय प्रहितेन पुरोधसा कथयमानं ककुत्थकुलकुमारस्य मौनुष्यकातिशयमशृणवम्, ततःप्रभृति कष्टां दशामनुभवामि । तथाहि ।

तत्त्वादृशं कथमुदेति मनुप्यलोके
तेजोऽङ्गुतं निरभिसंधि न तावदेतत् ।
तान्येव चास्य चरितानि दशाननस्य
घिक्विचन्तया रजनिरक्षिषु नः प्रैभाति ॥ ७ ॥

स्यादेवं विवदन्ते विवादं कुर्वन्ति । न मम स्तने नखक्षतं न वा रोमावस्तत्र, किं लाग-न्तुकोऽयं कोऽपि वेषमेद इति परस्परमनयोर्विवाद इति भावः । विवदन्त इति 'भासन-' इत्यादिना विमतौ तद् । करजा नखाः । 'पुनर्भवः करस्त्वा नखोऽन्नी' इत्य-मरः । सामान्यविनितानां संभोगमुक्त्वा नायिकाविशेषसंभोगमाह—प्रभात इति । अन्यतोऽन्यत्र चेयं काचित्सहचरीः सखीः कर्मभूताः न सुखयति । कीदृशीः । प्रभाते प्रातःकाले, अनु समीपं रहोऽनुरहस्यम् । 'अन्ववत्तमाद्रहस्यः' इत्यन्त समासान्तः । यद्वा रहोऽनु लक्षीकृत्य । अव्ययीभावः । पूर्ववदच् । तत्र वृत्तं कथां पृच्छन्तीः । कथं रहो-वृत्तान्तेन सहचरीन सुखयतीत्य आह—नवोदा नवविवाहिता यतः, अत एव सखी-वचःश्वणानन्तरं ब्रीडया लज्या मुकुलितमुखी नम्रमुखी । तु पुनः, अस्याः कुचयोश्च-मत्कारथेष्टाविशेष आसां सखीनां कृते गूढं गुप्तमप्रलक्षं करजपदं नखस्थानं कथयति । खामिनो रहोवृत्तं लज्या वक्तुमशक्ता वारंवारं रहोवृत्तं पृच्छन्त्यः सख्यः कुचयोर्नख-वृत्तेनैवमेकान्तकर्तृकानुरागं जानन्त्वाशयेन चेष्टाविशेषेण तया कथितमिति भावः । कीदृशीनाम् । अनिंशं वारंवारं पत्राङ्गुरं पत्रावलीलिखन्तीनाम् । प्रभृतिशब्दोऽयमारभ्यार्थोऽव्ययः । यतःप्रभृति यत आरभ्येत्यर्थः । पुरोधसा शौष्ठकलेन । मानुष्यकं मनुष्यकर्म । 'योपधाङ्गुरपोत्तमाङ्गुर्' । अशृणवं श्रुतवानस्मि । 'श्रु श्रवणे' । लङ् । मिपोऽम्भावः । दशामवस्थाम् । तत्त्वादृशमिति । तावशमनिर्वचनीयम् । अङ्गुतमाशर्वजनकम् ।

१. 'इतः' इत्यादि पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'मनुष्याति-' ३. 'प्रयाति'.

अपि च ।

श्रुत्वा दुःश्रवमद्गुतं च मिथिलावृत्तान्तमन्तःपत-
चिन्तापहवसावहित्थवदनत्वग्निप्रकीर्णसितः ।
देलाङ्गसुरावरोधरमणीसीमन्तसंतानक-
सम्बासोज्जवलपाणिरप्यवति मां वत्सो न लङ्घेश्वरः ॥ ८ ॥
विमृश्य । आकाशे ।) अहह, दारुणेयमसाकं चिरजीविता ।
प्रीते विधातरि पुरा परिभूय मर्त्या-
न्वत्रेऽन्यतो यदभयं स भवानहंयुः ।
तन्मर्मणि स्पृशति मामतिमात्रमध्य
हा वत्स शान्तमथवा दशकंधरोऽसि ॥ ९ ॥

तेजो रामरूपम् । एतत्कर्म न निरभिसंधि न निरभिप्रायम् । तावदिति लोकोक्तौ । दशाननस्य तानि चरितानि दुष्टचरितानि धिक् । धिग्योगे द्वितीया । नो ममाक्षिषु दर्शनपथेषु रजनी रात्रिः प्रभाति प्रतिभाति । चिन्तया जागरणेऽपि चक्षुष्यन्धकार इवेति भावः । न इति 'अस्मदो द्रयोश्च' इत्येकले वहुवचनम् । श्रुत्वेति । लङ्घेश्वरो रावणो मां नावति न प्रीणाति । कीदृशः । दुःश्रवं कर्णकदु । रामकर्तृकसीतापरिणयात् । अद्गुतमाश्र्यजनकम् । हरधरुभज्ञात् । एतादृशं मिथिलावृत्तान्तं श्रुत्वा अन्तरभ्यन्तरे पतन्ती या चिन्ता तस्या अपहवेन गोपनेन सावहित्थान्याकारगुसिसहितानि यानि वदनानि तेषु दशसु सुखेषु लच्छि लच्छि प्रतिलिग् विकीर्ण दर्शितं स्मितभीषद्वासो येन सः । मुखैकदेशाङ्गताल्पहास इत्यर्थः । हेलया लीलयाकृष्णा या सुरावरोधरमणीनां देवान्तः-पुरुषीणां सीमन्तेभ्यः संतानकश्चगदेववृक्षमाला तस्या वासेन सौरमेणोज्जवलः ख्यातः पाणिर्यस्य स तथा । 'स्मदामोज्जवल-' इति पाठे सूरेकमाला, दाम मालासमूहः, इत्यनयोर्भेदः । यद्वा स्फगेव स्फगदाम । यथा सूत्रं सूत्रतन्तुरिति । सीमन्तः केशरचनामेदः । 'सिचमि' इति प्रसिद्धः । 'अवहित्थाकारगुसिः' इत्यमरः । अहह खेदे । दारुणा कठिना । —प्रीते विधातरीति । स भवानित्याकाशे । विधातरि शिवे प्रीते सति मर्त्या-न्मनुष्यान्परिभूयानादत्याहंयुरहंकारयुक्तः सन्पुरा पूर्वं यदन्यतो मर्त्यान्येभ्योऽभयं वत्रे वृत्तवांस्तदतिमात्रमल्पर्थं मां मर्मणि हृदि स्पृशति । मानुषाद्रामाद्रावणस्याहितं भविष्यतीति भावः । रामादहितं निश्चियाह—हा वत्सेति । हा कष्टम् । हे वत्स, कष्ट-मित्यर्थः । इह शान्तमिति मङ्गलोक्तिः । रावणस्यापि शौर्यातिशयं स्मृत्वा हृदयप्रबोधायाह—अथवेति । एककंधरो रामो दशकंधरैरेण लया विनाश्य इति भावः । अहंयु-

१. 'सुरावरोधनवधू-'; 'सुराधिराजरमणी-'.

(सविर्गम्यम् ।) अहो मैथिलस्य नृपतेरकार्यज्ञता ।

विश्वामित्रवशीकृते हृदि वयं मा भूम संबन्धिन-
स्ते हृष्टा न कथं पुराणमुनयो मान्याः पुलस्त्यादयः ।
ज्योत्स्नापुष्टनखेन्दुदीधितिरयं नापेक्षितो रावणः ॥ १० ॥

(पुरोऽवलोक्य ।) कथं मिथिलाचरितानि चरितुमनुप्रहिता चिरयति वैसा
शूर्पणखा ।

(प्रविश्य शूर्पणखा ।)

शूर्पणखा—(सहर्षम् ।) अम्महे, सौम्यसुन्दरविआहणेववच्छलच्छीवि-
च्छरिदकान्तिपञ्चाराहं रुहुलकुमाराणं मुखपुण्डरीआहं पेक्खन्ती जुउच्छि-
देणावि माआमाणुसीभावेण कदत्थीकिदक्षि । अम्मो सा तारिसी गुणाणं
पकिदी जा विपक्षहृत्थपडिदावि सुहावेदि ।

रिति 'अहंशुभमोर्युस्' । अकार्यज्ञवे हेतुमाह—विश्वामित्रेति । विश्वामित्रेण वशी-
कृतेऽनायतीकृते हृदि सति वयं संबन्धिनो मा भूम मा भविष्यामः । ते पुनः पुराणमु-
नयः पुलस्त्यादयो मान्याः कथं न हृष्टाः । पुलस्त्यापत्यलादपि रावणो वरीतुमर्हतीति
भावः । ननु भवन्तु पुलस्त्यादयो मान्यास्तथापि वरगुणाभावादेव रावणो न वृत इत्यत
आह—अयं रावणोऽपि जामाता नापेक्षितः । कीदृशः । महेन्द्रमौलिरेव वलभी प्रासादो-
परिगृहं तदेवं पर्यङ्कः । 'पालङ्क' इति प्रसिद्धः खद्वामेदः । तत्रस्यो यो रथाङ्करस्तस्य
ज्योत्स्नाया पुष्टा नखचन्द्रदीधितिरयस्य । तादृशोऽपीत्यर्थः । चरितुं गन्तुं चरकियां विधातुं
वा । चिरयति विलम्बते । अम्महे इत्यादि । 'अम्महे, सौम्यसुन्दरविवाहनेपथ्यल-
क्षीविच्छरिदकान्तिपञ्चाराणि रुहुलकुमाराणां मुखपुण्डरीकाणि प्रेक्षमाणा जुगु-
प्सितेनापि मायामाणुसीभावेन कृतार्थीकृतास्मि । अहो सा तादृशी गुणानां प्रकृतिर्यां
विपक्षहृत्थपतितापि सुखयति' [इति च्छाया ।] इह अम्महे विसमये । 'अम्मो अम्महे
इति पदं कुर्यात्क्षीणां तु विसमये' इति भरतः । यद्वा अम्ब हे मातः । सौम्या प्रिय-
दर्शना सुन्दरी शोभावती विवाहलक्ष्मीः । यद्वा सोम एव सौम्यः । खार्थिकः ष्यथ् ।
सौमस्य चन्द्रस्येव सुन्दरी विवाहलक्ष्मीः । 'सामसुन्दरी' इति (पाठे) श्यामसुन्दरी या
विवाहलक्ष्मीर्विवाहाधिष्ठात्री देवता तस्या नेपथ्यं शोभालंकरणं वा । यद्वा श्यामसुन्दरेण
रामेण सह विवाहस्तस्य नेपथ्यं प्रसादनं तस्य लक्ष्मीः शोभा । विच्छरिता अतिशयिता
या कान्तिस्तस्याः प्रागभारो विस्तारो येषु तानि रुहुलकुमाराणां चतुर्णीं मुखपुण्डरी-

माल्यवान्—(द्वा सन्तेहम् ।) कथं वत्स, शूर्पणखा । वत्से, अयमहम् ।
इति इतो भवती ।

शूर्पणखा—कधं इह ज्ञेव अदालअसिहरपगीवे मादामहो । अहो
दुसिलिङ्गता दद्वकज्जाणम् । जं दाणि पजागरकिलिअन्तलोअणो पडि-
क्खणजिम्भिआपसारिदमुहकुहरदिङ्गहिअअहिदकठिणकज्जभारो
विअ को वि दीसदि । अहवा सामण्णो वि गुरुओ मन्तिभावो विसेसेण
साहसेक्षरसव्ववसाअस्स चण्डचरिदस्स अहसामिणो रावणस्स । जाणामि मं
जेव पडिपालअन्तो चिङ्गदि । जाव णं उवसप्पामि । (सविषादमुपस्थ्य ।)
अज्ज, वन्दे ।

माल्यवान्—वैत्सै, कल्याणिनी भूयाः । इहास्यताम् । अपि भरत-
शत्रुघ्नाभ्यां मिथिलामुपस्थितो दशरथः ।

शूर्पणखा—(उपविश्य ।) अज्ज, दसरहे आअदे कुमाराणं गोदाणमङ्गले
अ संवुत्ते दाव मए पत्तं मिहिलाणअरम् ।

काणि प्रेक्षमाणा जुगुप्तितेन निन्दितेनापि मायामानुषीभावेन कपटमानुषीलेन कृतार्थी-
कृतास्मि । अम्मो वितकैं देशीयं पदम् । सा तावशी गुणानां प्रकृतिः स्वभावो वा विपक्ष-
हस्ते पतितापि सुखयति । इतोऽत्रोपविशामि, अस्मि वा । कधं इह ज्ञेवेत्यादि ।
'कथमिहैवाद्यालकशिखरप्रग्रीवे मातामहः । अहो दुःङ्गिष्ठता दग्धकार्याणाम् । यदिदार्नीं
प्रजागरक्षान्तलोचनः प्रतिक्षणज्ञभाप्रसारितमुखकुहरदद्यद्यस्थितकठिनकार्यभारोऽन्य
इव कोऽपि दृश्यते । अथवा सामान्योऽपि गुरुको मन्त्रिभावो विशेषेण साहसैकरसव्ववसा-
यस्य चण्डचरितस्यासाकं स्वामिनो रावणस्य । जानामि मामेव प्रतिपालयंस्तिष्ठति । याव-
देनमुपसर्पामि । आर्य, वन्दे' [इति च्छाया ।] इहाद्यालं 'अटारी' इति प्रसिद्धं घनधारण-
स्थानम् । शिखरमग्रम् । प्रग्रीवं प्राङ्गणम् । मातामहो माल्यवान् । दुःङ्गिष्ठतां दुःखदत्ताम् ।
दग्धकार्याणां निन्दितकार्याणाम् । 'दग्धहृतकनिन्दितानि कृत्सायाम्' इति शाब्दाः ।
जृम्भा 'हांफी' इति प्रसिद्धा । कठिनं दुष्करं गुरु वा । गुरुकोऽसहायः । व्यवसायो
व्यापारः । चण्डं तीक्ष्णम् । रावणस्य । कृते इति शेषः । रावणं लक्षीकृत्य मन्त्रिभावो-
ऽतिदुष्कर इत्यर्थः । यावच्छब्दो यस्मादर्थे । यत्दोन्तिव्याभिसंबन्धात् । यस्मान्मां
प्रतिपालयंस्तिष्ठति तदेनमुपसर्पामीत्यर्थः । अपि: प्रश्ने । शूर्पणखावाक्ये—'आर्य,
दशरथे आगते कुमाराणां गोदानमङ्गले च संश्वते तावन्मया प्रासं मिथिलानगरम्' [इति

१. 'कल्याणिनि, इहास्यताम्'. २. 'सह वैदेहमुपस्थितः'; 'शत्रुघ्नाभ्यामुपस्थितः'.

माल्यवान्—(निःश्वस्य ।) अंतिप्रकाशोऽयमर्थो यथा निवृत्तसीकरणा जानकीति ।

शूर्पणखा—अध इं ।

माल्यवान्—(विमृश्य ।) अहो दुरात्मनः क्षत्रियब्राह्मणस्य कुशिकज-
न्मनो दुर्नीटकम् ।

यज्ञोपष्टवशान्तये परिणतो राजा सुतं याचित-

स्तं चानीय विनीय चायुधविधौ ते जग्निरे राक्षसाः ।

त्रैयक्षं विदल्लयं कार्मुकमथ स्वीकार्यं सीतामितो

नो विद्धः कुहनाविटेन बटुना किं तेन कारिष्यते ॥ ११ ॥

शूर्पणखा—अज्ज, एवं गेदम् । सो मए तत्थ ब्रह्मणो वसिष्ठमहे-
सिणो वि कुरन्तो दिङ्गो ।

माल्यवान्—(विहस्य ।) वस्ते, तपोभिरस्य ब्राह्मणादेशोऽपि स्थानिव-
द्धावेन क्षत्रकार्यं न जहाति । किं च खभावमधुरोऽपि काकुत्स्थबद्गौतप-

च्छाया ।] इह क्षत्रियाणां गोदानस्त्रैयमङ्गलपूर्वको विवाहः कियत इत्याचारः । अर्थो विषयः । स्वीकरणं विवाहः । ‘अथ किम्’ स्वीकारे । दुर्नीटकं दुश्वेष्टा । यज्ञोपष्ट-
वेति । उपहवो विघ्नः । सुतं याचित इत्यत्र यद्यपि कर्मणि क्तः, तथाप्यत्राप्रधानकर्म-
णस्तेनाभिहितत्वात्सुतमिति द्वितीया । ‘प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुद्विकर्मणाम् ।
अप्रधाने दुहादीनाम्’ इति वचनात् । विनीय शिक्षयिता । जग्निरे हता: । ‘हन हिंसा-
गल्योः’ । लिद् । कर्मणि तद् । ‘गमहन-’ इत्युपधालोपः । ‘हो हन्ते:-’ इति हस्य
घलम् । व्यक्षो महेशस्तस्येदं त्रैयक्षम् । ‘तस्येदम्’ इत्यण् । ‘न यवाभ्यां-’ इत्यैच् ।
विदल्लयं भद्रकला । ‘दल विदारणे’ । चुरादावदन्तः । अथानन्तरम् । स्वीकार्यं
विवाह्य । इतोऽस्मादनन्तरम् । कुहना दम्भाचरणं तथा विटो धूर्तः । ‘कुहना दम्भच-
र्यायाम्’ इति मेदिनीकरः । ‘कुहना लोभान्मिथ्येयापथकल्पना’ इत्यमरः । तेन बटुना
कौशिकेन किं कारिष्यते किं कर्तव्यमिति नो विद्धो न जानीमः । यद्वा नो विद्धोऽपि तु
जानीम एव । अनन्तरं रावणवधो येन कार्यं इति भावः । कारिष्यत इति कर्मणि
लद् । ‘स्यसिच्-’ इत्यादिना वृद्धिरिडागमथ । अज्जेति । ‘आर्यं, एवमेतत् । स मया
तत्र ब्राह्मणो वसिष्ठमहर्षेण स्फुरन्दृष्टः’ [इति च्छाया ।] इह ब्राह्मणः कौशिकः ।
तपोभिरस्येति । आदेशोऽतिदेशः । स्थानिवद्धावेन, स्थानं प्रकृतधर्मोऽस्यासीति
स्थानी, स्थानिना तुल्यं वर्तते स्थानिवत् । तस्य भावेन तत्त्वेन । तथा च क्षत्रियलेने-

तिकेन क्षात्रेण ब्राह्मणेन ब्राह्मणेन च जन्मना त्रिजातकादस्मान्मुनेरघी-
यानोऽधरीणं(णः) परिणस्यते । तथाहि ।

अविनयभुवामज्ञानानां शमाय भवन्नपि

प्रकृतिकुटिलाद्विद्याभ्यासः खलत्वविवृद्धये ।

फणिभयभृतामस्तूच्छेदक्षमस्तमसामसौ

विषधरफणरत्नालोको भयं तु भृशायते ॥ १२ ॥

भवतु । किमतिक्रान्तोपैवर्णनेन । केंथं त्विदानीं स्वयंग्रहीतुमुत्तिष्ठमानो
राक्षसपतिः प्रतिकर्तव्यः स्यात् ।

शूर्पणखा—अज, ए खु मोटिमं परिहरन्तो अण्णो उआओ ल-
क्खीअदि ।

स्वर्थः । यथा—‘स्थानिवदादेशोऽनलिंधौ’ इति सूत्रसामर्थ्यादादेशः स्थानिलं न
जहाति तथा कौशिकस्य ब्राह्मणादेशोऽपि स्थानिवत्त्वेन क्षत्रकार्यं मारणादिस्वरूपं न
स्वजतीत्यर्थः । स्वभावमधुरो निर्सर्गसुन्दरः । औत्पत्तिकेनोत्पत्तिभवेन क्षात्रमयेन ।
ब्राह्मणेन ब्रह्म तपोधनमुपनयनवतं वा तद्वेन । ब्राह्मणेन विशुद्धमातापितृशेनिज-
त्वेन । एतत्रितयानुगतेन जन्मना त्रिजातकाजन्मवययोगिनः । अथ च त्रिजातकमिति
गालिदानम् । मुनेरिति ‘आह्यातोपयोगे’ इत्यादानसंज्ञा । अधीयानोऽध्ययनं कुर्वन् ।
‘इह अध्ययने’ । शानच् । अधरीणं निन्दितम् । ‘अवरीणो विकृतः’ इत्यमरः । परिण-
स्यते स्वयं परिणतो भविष्यति । सदपि वस्त्वसत्सर्गात्सत्कार्यं जहातीत्याह—अवि-
नयभुवामिति । भवत्यसादिति भूः स्यानम् । शमाय शान्तये । प्रकृतिकुटिला-
त्खभाववकात् । खलत्वविवृद्धये दौर्जन्यसंपत्तये । दृष्टान्तेन स्वोक्तं द्रढयति—असौ
विषधरफणरत्नालोकः फणिभयपोषकाणां तमसामन्धकाराणामुच्छेदक्षमोऽस्तु तथापि भयं
पुनर्मृशायते । अभृशं भृशं भवति । अत्यर्थं भवति । ‘भृशादिभ्यो भुव्यच्चेलोपथ हृलः’
इति क्यद् । ‘फणिभयभृतां मास्तूच्छेदक्षमः’ इति पाठे फणिभयपोषकाणां तमसामुच्छे-
दक्षमो मास्तु भयं पुनर्मृशायते इत्यर्थेन भवति । तस्मादित्यर्थः । यद्वा तमसां छेदक्षमो
मास्तु फणिभयभृतां जनानां भयं पुनरत्नर्थेन भवति । ये सर्पाद्विभ्यति तेषां ततो भयमेव
विषधरसंबन्धाद्वतीति भावः । उत्तिष्ठमानो यत्नं कुर्वणः । ‘उदोऽनुर्ध्वकर्मणि’ इति
तद् । प्रतिकर्तव्यः प्रतिविधातव्यः । अज्जेति । ‘आर्य, न खलु मोटिमं परिहरतोऽन्य
उपायो लक्ष्यते’ [इति च्छाया ।] इह मोटिमं बलात्कारे देशी । तथा च बलात्कार

१. ‘अधीयनभरीणशीलः’ २. ‘अस्तुच्छेद-’ ३. ‘वर्णितेन’ ४. ‘कवं वेत्यस्मिदानीम्’.

मल्यवान्—वत्से, मा मैवम् । महादोषो हि तावशेन धर्मविजयिना वीरप्रवालेन परिगृहीताया वैदेह्याः प्रसव्यापहारः । पश्य ।

दोःस्तम्भद्वयदर्पणमिति स्पष्टं न विस्पदन्ते

वैदेहीकरवन्धसूचनमिति प्रस्तौति न ब्रीडया ।

इत्यालोच्य कृतस्मितैर्मुनिभिरादिष्टेन येन क्षणा-

दातं वन्दितमांश्चितं च सहसा भग्नं च तावग्धनुः ॥ १३ ॥

तैत्कथं च तस्मिन्निशाचरनाथमातायिनमनुजानीमः ।

शूर्पणखा—(निःश्वस्य ।) जघा णिरुविदं मादामहेण । अहो कालस्स माहप्यं, जं दाणिं तिहुअणजअलच्छीलीलावन्दिआरे महाराअरावणेवि एवं मन्तीअदि ।

माल्यवान्—वत्से,

मुनिरपि गुरुदिव्याख्याणां बभूव दिवौकसा-

मजगवधनुर्भज्ञे तावानहो स महोत्सवः ।

विना नान्या युक्तिरिति भावः । मा मैवम् । वदेत्यध्याहार्यम् । महान्दोषो यस्मात्स महादोषः । धर्मेण विजयी धर्मविजयी । प्रवालोऽतिविशुरङ्गुरो वा । परिगृहीता विवाहिता । प्रसव्य हठात् । दोःस्तम्भमेति । अयं राम इत्यध्याहार्यम् । दोःस्तम्भद्वयदर्पणां डम्बरो विस्तारः स्यादिति कृत्वा स्पष्टं व्यक्तं न विस्पन्दते न प्रकाशयति । वैदेहीकरवन्धसूचनं सीताविवाह-कथनं स्यादिति कृत्वा ब्रीडया लजया न प्रस्तौति नाख्याति । इत्यालोच्य ज्ञात्वा हृता स्मितैर्मुनिमिसि: शतानन्दादिभिरादिष्टेन येन रामेण तावगतिदुराकर्षणं धनुः सहसात्त गृहीतम्, वन्दितं नमस्कृतम्, आश्रितं नामितम्, अनन्तरं भग्नमिति । येन महेशधनुरारोप्य भग्नं तस्य कलन्नापहरणेऽवश्यमनिष्टं स्यादिति भावः । ननु ‘मुनिभिरा’ इत्यत्र द्वादशेऽक्षरे यतिभज्ञो दोषः, पदमध्ये यतेरसंभवादिति चेत् । न । विशेषगुणेनादोषत्वात् । केचित्पाठविश्रामं यतिमाहुः । तथा चोक्तम्—‘विश्रामो यतिरुच्यते’ इति । वस्तुतस्तु यत्र श्रवणोद्गेगो बन्धपारुष्यादिकं वावयवान्तरेण प्रच्छायते तत्र न दृश्यम् । तथा च मुनिभिरादिष्टेनेत्यत्र न श्रवणोद्गेगो न वा बन्धपारुष्यादिकमिति न दोषः । तस्मिन् रामे । आततायी कलन्नापहारी । ‘अभिदो गरदश्वै शञ्चपाणिर्धनापहः । श्वेतदारापहारी च षष्ठैरे आततायिनः ॥’ इति स्मृतिः । जघेति । ‘यथा निष्पितं मातामहेन । अहो कालस्स माहात्म्यम्, यदिदानीं त्रिभुवनजयलक्ष्मीलीलाबन्धीकारे महाराजरावणेऽप्येवं मक्षयते’ [इति च्छाया ।] इह मातामहो मातृपिता मुनिरपीति । एतां जगत्र्यां

१. ‘निजधर्मविजयिना’; ‘धर्मविजयिना’ २. ‘अश्वितम्’ ३. ‘कथं तस्मिन्’ ४. ‘शीर्षमुष्णं च निःश्वस्य’.

रघुपतिगुणकीतामेतामवेहि जगन्नथीं

विपरिणमते दौर्जन्यं तु प्रभुत्वपदेन नः ॥ १४ ॥

शूर्पणखा—को संदेहो । तस्सिं विवाहमहूसवे सर्वं मए पच्चकलीकि-
दम् ।

माल्यवान्—तदेवमेकलोष्टवधः स्यात् । तथाहि । मिथिलां प्रविश्य
बलादाकृष्णयमाणे कलत्रे कथं तितिक्षेत रैधराजपुत्रः । तं चोत्तिष्ठमानं
पौरज्ञानपदप्रकृतयोऽप्यनुतिष्ठेरन् । किमेङ्ग, संबन्धिवान्धवाः । यथोक्तम्—
‘अरण्योऽभिरिव दुःसहदुःखार्थजं तेजो विक्रमयति, मण्डलस्य चानु-
आद्यो भवति’ इति ।

शूर्पणखा—(रीर्घमुण्णं च निःश्वस्य ।) अज्ज, किं दाणि जुत्तम् ।

रघुपतिगुणकीतां रघुपती रामस्तस्य गुणेन कीतामवेहि जानीहि । ‘कीतात्करण-
पूर्वात्’ इति ढीप् । कुतः । मुनिरपि विश्वामित्रोऽपि दिव्याद्वाणां गुरुरुपदेष्टा बभूव ।
दिवौकः । देवानामजगवधरुभेद्जे पिनाकनामकहरधरुभेद्जे तावानेव महोत्सवः । धरु-
व्यभेद्जे यादश उत्सव आसीत्तादश एव भेदपीत्यर्थः । पिनाकभेद्जे देवानां कोधस्यो-
चितत्वात्तं विहायोत्सवाचरणे रामेऽनुरक्ता देवा इति भावः । एतादशे रामे सत्येव
नोऽस्माकं प्रभुलशब्देन दौर्जन्यमात्रं विपरिणमते विपर्यस्यति । कर्मव्यतिहारे तद् । न
त्वैश्वर्यादिकं भविष्यतीति भावः । ‘पिनाकोऽजगवं धनुः’ इत्यमरः । को संदेहो इति ।
‘कः संदेहः । तस्मिन्विवाहमहोत्सवे सर्वं मया प्रत्यक्षीकृतम्’ [इति च्छाया ।] तदेव-
मिति । कलत्रापहरणे सतीत्यर्थः । एकलोष्टवध इति । लोष्टं मृत्तिकाखण्डम् । यथा
लोष्टद्वयास्फालनेनान्यतरस्फुटनं भवति तथा यो वधः स एकलोष्टवध इत्युच्यते ।
मिथिलातः सीतायामपहृतायां रामो रावणो वा नभवेदित्यर्थः । यद्वा बहुमिर्जनैर्मि-
लित्वा लोष्टैनैकेन य एकस्य वधः कियते स एकलोष्टवधो भण्यते । आकृष्यमाण
आनीयमाने । तितिक्षेत क्षमेतेत्यर्थः । ‘तिज निशाने’ । ‘गुसिजिकञ्चः सन्’ इति
क्षमायां सन् । उत्तिष्ठमानं यत्रं कुर्वाणम् । किमेङ्गति । किं पुनरित्यर्थः । अङ्ग
संबोधने वा । ‘अङ्गं संबोधने हर्षे पुनरर्थे च दृश्यते’ इति मेदिनीकरः । यथोक-
मिति । चाणक्यादाविति शेषः । अरण्यं वनं तत्र भव आरण्यः । विक्रमयत्यतिश-
क्तिक्यति । मण्डलस्य राष्ट्रस्य । द्वादशराजन्चक्षस्य वा । अनुप्राण्योऽनुगम्यः । अज्जेति ।
‘आर्य, किमिदार्नीं युक्तम्’ [इति च्छाया ।] वनौकसो वानरा । वसतीति वास्तव्यः ।

१. ‘मिथिलायाम्’.
२. ‘तितिक्षते’.
३. ‘राजपुत्रः’.
४. ‘जानपदाः’.
५. ‘किमु-
ताङ्ग’.
६. ‘तथोक्तम्’.
७. ‘अभिरिव दुःखा—’.

माल्यवान्—शृणु वत्से, कार्यज्ञासि । अस्ति वनौकसां मन्त्री जाम्बवान् । स मतङ्गाश्रमवास्तव्यामुपसृत्य श्रेमणां नाम सिद्धशबरीमध्यर्थितवान् । यथास्य वालिनो द्वैराज्येन क्षीणा छब्धांपवारिताः प्रकृतयः किञ्चिन्न्धायां कुमारसुभीवमभिषेक्यमाणाः सामवायिकं रामभद्रमपेक्षन्ते ।

खा—(सातङ्गम् ।) कधं खत्तिअपोदओ वालिणिगहे वि सहाओ समीहीअदि । तदो तदो ।

माल्यवान्—ततश्चायोध्यातः कैकेया भरतवार्ताहरणाय प्रेषिता मन्थरा नाम स्थविरदासी कंठोरतरणितापवैज्ञानलज्वालावलीढ़ीविता मिथिलार्प्नान्तरे तिष्ठतीति निर्दीघकिरणान्तेवासी सतीर्थ्यमृषिं याज्ञवल्क्यमुपस्थाय संप्रेत्येव निमेषमात्रान्निवृत्तो हनूमान्कथयति । अतस्त्वमप्यसमद्नुरोधेन हनूमत्पत्त्वेक्षितस्वशरीरा परपुरप्रवेशविद्यया मन्थराशरीरमेधितिष्ठन्ती मिथिलामुपेत्य प्रत्ययिता संविधानकमिदं दशरथगोचरीकरिष्येति । हृथंभैविना गुरुनिदेशचर्याप्रसङ्गेन पङ्क्षपाषाणविषमकण्टकवैलकुलबहुलाभं

‘वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च’ इति तदृद्धिः । क्षीणा अधना अप्रधाना वा । छब्धा लोल्पाः । अपवारिता अपकृताः । प्रकृतयः शिष्टाः । समवायः सैन्यसमूहस्तं समवैत्यागत्य मिलतो भवतीति सामवायिकः । ‘समवायान्समवैति’ इति ठक्क । **कथमिति** । ‘कथं क्षत्रियपोतको वालिनिप्रहेऽपि सहायः समीक्ष्यते । ततस्ततः’ [इति च्छाया ।] अत्र कथमाश्र्ये । निग्रहो मारणम् । स्थविरदासी वृद्धचेटी । कठोरः परिणतो दुःसहो वा । अवलीढं गृहीतम् । ‘प्रान्तरं दूरशन्त्योऽध्वा’ इत्यमरः । निराधकिरणान्तेवासी सूर्यशिष्यः । ‘छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये’ इत्यमरः । सतीर्थ्यमेकगुरुम् । ‘सतीर्थ्यस्वेकगुरुवः’ इत्यमरः । उपस्थायामिवाय । परपुरमन्यकायम् । प्रलयिता जातसंप्रत्यया । संविधानकं रामभद्रवनप्रेषणभरतराज्यदानरूपम् । निदेश आज्ञा । ‘आज्ञा निदेश आदेशः’ इत्यमरः । चर्या चरणम् । प्रसङ्गः प्रसक्तिः । विषमं महत् । व्यालो

१. ‘(विन्तां नाटयति ।) शृणु वत्से । २. ‘श्रवणाम् । ३. ‘अपचिताः । ४. ‘कुमारम् । ५. ‘स्थविरतरा । ६. ‘कठोरतरतरणि । ७. ‘वज्रानलावलीढ़— । ८. ‘प्रान्ते । ९. ‘निराधकिरणव्याकरणान्तेवासी । १०. ‘संप्रलेष । ११. ‘हनूमदवेक्षित । १२. ‘उपतिष्ठन्ती । १३. ‘कुरुष्व । १४. ‘भाविना च । १५. ‘व्यालबहुलाम् ।

मरण्यानीमनुप्रविष्टः सर्वथा वैदेशिको राजपुत्रः कार्यगौरवान्नियतमेव
वालिवधूर्वकेण प्रतीकारसंधिंना संबन्धेन सुग्रीवमुपगृहीयादिति ।

शूर्पणखा—(सकौतुकम् ।) अज्ञ, किं तं संविहाणअम् ।

माल्यवान्—(कर्णे ।) एवमेवम् । (इति कथयति ।)

शूर्पणखा—(हसन्ती ।) अहो बुद्धिरच्छस्स कुटिलदा । तदो तदो ।

माल्यवान्—ततश्च सापि शबरयोगिनी सुग्रीवगुणाँनुरोधेन सर्वमो-
मित्युरसिकृत्य तदैव विदेहाभिमुखी प्रस्थितेति मे जनस्थानविहारिभि-
र्निशाचैररागत्य निवेदितम् । तदेमुना च जाम्बवत्प्रयोगेण फैलता विराघ-
प्रभृतिभिरधिष्ठितेषु विन्ध्यगिरिगहरेषु विहूरतो रामस्य सुकरं कलत्रापह-
रणम् । असदीयास्तु मायाः सुरासुरप्रथमरेखयोधस्य युद्धमुदितविर्बुधप-
तिना वितीर्णमायाहरणमन्नधारिणो दशरथस्य संनिधौ न प्रभवन्ति ।

शूर्पणखा—(सविचिकित्सम् ।) अज्ञ, उवणदस्स एवं करीअदि ।

व्याप्रादिः सर्पश्च । अरण्यानी महारण्यम् । ‘महारण्यमरण्यानी’ इत्यमरः । ‘इन्द्रवरुण—’
इत्यादिना डीषानुकौ । वैदेशिकोऽन्यदेशसंबद्धः । प्रतीकारसंधिरन्योपकारतो यः
संधिः । तदुक्तं चैषांकये—‘मयास्योपकृतं पूर्वमयं मामुपकरिष्यति । इति यः कियते
संधिः प्रतीकारः स उच्यते ॥ उपकारं करोम्यस्य ममायेष करिष्यति । दृश्यं वापि
प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ॥’ इति । अज्ञेति । ‘आर्य, किं तत्संविधानकम्’
[इति च्छाया ।] कर्णे एवमेवेति । रामभद्रवनप्रेषणभरतराज्यदानरूपं संविधानकमि-
त्यर्थः । अहो इति । ‘अहो वृद्धकक्षस्य कुटिलता । ततस्ततः’ [इति च्छाया ।]
इह वृद्धः स्थविरः । कृक्षो भलूकः । उरसिकृत्य स्वीकृत्य हृदये कृत्वा वा । ‘अन-
ल्याधान उरसिमनसी’ इति गतिसंज्ञा । समासे ल्यप् । सुरासुरयोर्मध्ये प्रथमा रेखा यस्य
सः । तथा चाग्रग्राण्य इत्यर्थः । विबुधपतिर्नाम महाब्राह्मणः । तेन वितीर्णो दत्तः ।
अज्ञेति । ‘आर्य, उपनतस्यैवं कियते’ [इति च्छाया ।] इहोपनतस्य समीपागतस्य ।

१. ‘संधिना सुग्रीवम्’.
२. ‘ततः सापि’.
३. ‘अनुरागेण सर्व तथेत्युररीकृत्य तथैव’.
४. ‘अमुना जाम्बवतः’.
५. ‘फलवता’.
६. ‘विहरतः सुकरम्’.
७. ‘सुरासुरसमरप्रथमरेखा’.
८. ‘विबुधपतिवितीर्ण’.
९. ‘श्लोकद्वयं कामन्दकीयनीतिसारस्य नवमसर्गेऽपि
वर्तते’.

माल्यवान्—(विहस्य ।) वृत्से, साधु । बृद्धसंवादिनी ते हैषिः । यदाहुः—‘यो ह्युपनतस्य पुत्रदारानैतिमन्यते तस्येद्विभं मण्डलमभावायो-पतिष्ठते’ इति । किं पुनरसामु नैष निसर्गतेजस्वी संश्रयप्रवृत्तिमातिष्ठते ।

शूर्पणखा—हूं । अण्णं भणामि । अवि एवं करिस्सदि रामभद्रां ।

माल्यवान्—कः संशयः । लोकोत्तरं हि किमप्युन्मीलयन्तो जगति राज्योपभोगेभ्योऽपि वीभत्सन्ते महानुभावाः ।

शूर्पणखा—अण्णं वि किं वि अण्णत्थन्तरं अतथ पडिदमिति तकेसि ।

माल्यवान्—(सहर्षम् ।) किं तद् ।

शूर्पणखा—मए जणअणअरादो णिकन्तीए सुदं, जधा खुडिदसिरिकण्ठ-सरासणस्स दासरहिणो मच्छरेण सअलखतिअकिदन्तो परसुरामो परागदोत्ति ।

माल्यवान्—(संहर्षम् ।) सर्वमुपपद्यते ।

भुजार्गलितनर्मदामकरचक्रदंशाङ्कुर-

त्रणप्रकरकर्कशं किमपि विभ्रदुं वपुः ।

अपि तु शरणागतस्याप्रियं न कर्तुर्महीतीति भावः । संवादिनी सदशी । दृष्टिर्जानम् । अतिमन्यतेऽपहरति । उद्विमं विकलं कुदं च । मण्डलं स्वचक्रं परचक्रं च । उपति-ष्ठते पर्यवस्थति । यत्नं कुरुत इति यावत् । प्रतियत्ने तद् । निसर्गतेजस्वी स्वभावते-जोयुक्तः । राम इति शेषः । संश्रयप्रवृत्तिमाथयेण वर्तनम् । आतिष्ठतेऽन्नीकुरुते । अपि तु नाज्ञीकुरुत इत्यर्थः । ‘आङः स्थः प्रतिज्ञाने’ इति तद् । अयमभिमानो नाम नाव्यालंकारः । ‘अभिमानोऽपरिल्यगो दुःखोदर्कफलस्य यत्’ इति भरतः । हूं प्रश्ने । ‘हूं प्रश्नेऽन्नीकृतौ रोषे’ इति विश्वः । अण्णमिति । ‘अन्यद्भूणामि । अप्येवं करिष्यति रामभद्रः’ [इति च्छाया ।] इहैवं दण्डकारण्यप्रवेशाशूपदशरथवाक्यमित्यर्थः । उन्मी-लयन्तः प्रकाशयन्तः । वीभत्सन्ते जुगुसन्ते । राज्योपभोगान्विन्दन्तीत्यर्थः । राज्यो-पभोगेभ्य इति ‘जुगुप्साविराम—’ इत्यादिनापादानता । वीभत्सन्त इति ‘मान्वधदा-न्शान्म्यो वीर्धश्वाभ्यासस्य’ इति सन् वीर्धश्व । इदानीमेतदङ्गप्रतिपादितमर्थं स्तोत्रमुप-क्रमते—अण्णं वीति । ‘अन्यदपि किमप्यनर्थोन्तरमत्र पतितमिति तर्क्यामि’ [इति च्छाया ।] ‘मया जनकनगराजिकान्तया श्रुतम्, यथा क्षुण्णश्रीकण्ठशरासनस्य दाशर-थेमात्सर्येण सकलक्षत्रियकृतान्तः परशुरामः परागत इति’ [इति च्छाया ।] इह मात्सर्य-मीर्धा । कृतान्तो यमः । भुजार्गलितेति । सोऽसौ मुनिः परशुरामो गुरोर्महेशस्य

१. ‘साधु वत्से’. २. ‘बुद्धिः’. ३. ‘अभिमन्यते’. ४. ‘वत्से, कः संशयः । लोकोत्तरं किमपि रूपमुन्मीलयन्तः’. ५. ‘किं च अण्णं वि’. ६. ‘कीदृशं तद्’. ७. ‘संहर्षम्’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

स येन परशौ हुतो नृपतिरर्जुनः कौतुका-
दसौ कथमुपेक्षते गुरुघनुर्व्यलीकं मुनिः ॥ १५ ॥

येरं त्वनेनापि सकलमूर्धाभिषिक्कंण्ठकाण्डरुधिरावसेकपङ्किलकुठारेण दु-
रभिभवो दाशरथिः ।

शूर्पणखा—(साभ्यस्यम् ।) अहो दुद्धमुहे तस्सि खतिअवट्टए एवं
संभावेदि मादामहो ।

माल्यवान्—वैत्से, नैतज्ञानासि ।

सर्वराजकदुर्धर्षं सर्वदेवमयं धनुः ।

भञ्जता रामभद्रेण विजिञ्चये भुवनत्रयम् ॥ १६ ॥

इदानीं तु

राजन्यसुधिराम्भोधिकृतत्रिष्वणो मुनिः ।

प्रासः परशुरामोऽयं न विज्ञः किं करिष्यति ॥ १७ ॥

तदेहि । राजकुलमेव गच्छावः ।

(इति निष्कान्तौ ।)

विष्कम्भकः ।

यद्धनुः पिनाकस्तस्य व्यलीकं पीडनमप्रियं वा कथमुपेक्षते । अपि तु नाथमुपेक्षां करि-
ष्यतीत्यर्थः । येन मुनिनार्जुनः सहस्रार्जुनो नृपतिः कौतुकात्परशौ कुठारे हुतो दग्धः ।
मारित इति यावत् । कीदृशः । किमप्यतिशयितमुप्रं शरीरं विभ्रहधानः । भुजाभिर्बा-
हुभिरर्गलिता या नर्मदा नवीमेदस्तस्या मकरो जलजन्तुमेदस्तस्य चक्रं समूहस्तस्य
दंष्ट्राकुरस्य दन्ताप्रस्य व्रणप्रकरेण क्षतसमूहेन कर्कशं कठिनम् । पुरा किल बाहुभिर्न-
मेदां बद्धा छ्रीमिः सह जलक्रीडां कुर्वेतः सहस्रार्जुनस्याङ्गानि मकरचक्रैः क्षतानीति
पुराणम् । विश्रदित्यत्र ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ इति नुन्निषेधः । ‘मूर्धासिषिक्तो राजन्यो
बाहुजः क्षत्रियो विराद्’ इत्यमरः । पङ्किलः कर्दमयुक्तः । पिच्छादित्यादिलच् । अहो
इति । ‘अहो दुर्घमुग्धे तस्मिन्क्षत्रियबटुक एवं संभावयति मातामहः’ [इति च्छाया ।]
इह दुर्घमुखोऽतिषिण्यः । सर्वराजकेति । राजकं क्षत्रियसमूहः । ‘गोत्रोक्षोश्चोरभ-’
इति त्रुच् । दुर्धर्षं दुराकर्षम् । विजिये जितम् । ‘जि जये’ । कर्मणि लिद् । ‘सन्ति-
टोर्जेः’ इति कुलम् । राजन्येति । राजन्यः क्षत्रियः । त्रिष्वणं त्रिसंघस्तानम् । राजकुलं

१. ‘परमनेन’. २. ‘कण्ठकंदरा’. ३. ‘(विहस्य ।) नैव तावज्ञानासि’. ४. ‘विजितम्’.

(नेपथ्ये ।)

भो भो जनकामिहोत्रपरिचारकाः, पादं पादम् । अर्वोऽर्धः ।
 आजन्मब्रह्मचारी पृथुलभुजशिलास्तम्भविभ्राजमान-
 ज्याधातश्रेणिसंज्ञान्तरितवसुमतीचक्रजैत्रप्रशस्तिः ।
 वक्षःपीठे घनास्त्रवणकिणकठिने संक्षणवानः पृष्ठका-
 न्प्रासो राजन्यगोष्ठीवनगजमृगयाकौतुकी जामदद्यः ॥ १८ ॥

अपि च ।

एष स्त्रैणकपोलकुङ्कुमलिपिस्तेयातिभीरौ भुजे
 विभ्राणश्चतुरन्तराजविजयि ज्यानादौद्रं धनुः ।
 तूणावेव पुनस्तरां द्रढयति स्वादन्तरसात्पटा-
 दाकृष्टैः कुशचीरतन्तुभिरभिकुद्धो मुनिर्भार्गवः ॥ १९ ॥

राजगृहम् । ‘राऊल’ इति प्रसिद्धम् । अभिहोत्रमभिहोमः । पादं पादार्थमुदकमिल्यर्थः ।
 अर्धः पूजा । ‘अर्धः पूजनमूल्ययोः’ इति विश्वः । लरया आदराद्वा द्विरक्तिः । आज-
 न्मेति । जामदद्यः परशुरामः । ग्रासोऽस्तीति शेषः । आजन्म जन्मन आरभ्य ब्रह्म-
 चारी । पृथुलो विशालो यो भुजस्त्र विराजमाना या ज्याधातश्रेणिः प्रत्यश्चिकावणपङ्क्ति-
 स्तस्याः संज्ञान्तरिताच्छादिता वसुमतीचक्रस्य भूमण्डलस्य जैत्रप्रशस्तिर्यस्य सः ।
 ज्याधातपङ्क्तिव्याजेन जयप्रशस्तिरिव लिखिता वर्तत इति भावः । धनः कठिनो
 निरन्तरो वा । व्रणकिणः क्षतस्त्रमांसचिह्नम् । संक्षणवानस्तेजयन् । ‘समः क्षणवः’ इति
 तद् । पृष्ठकान्वाणान् । ‘पृष्ठकाणविशिखाः’ इत्यमरः । राजन्यगोष्ठेव वनगजा
 इति रूपकम् । मृगयाखेटकम् । जैत्रेति जयतेस्तृजन्तात्प्रज्ञादित्वात्खार्येऽण् । एष
 इति । एष भार्गवो मुनिर्भूगोरपलं परशुरामोऽतिकुद्धः सन् । पिनाकमङ्गलवर्णा-
 दिति भावः । स्वात्खकीयादन्तरसादुत्तरीयात्पटाद्वस्त्रादाकृष्टैः कुशचीरतन्तुभिः सूक्ष्म-
 वल्कलसूत्रैः करणभूतैः तूणावेव इषुधी कर्मभूतौ पुनस्तरां पुनरपि द्रढयति । किं
 कुर्वन् । भुजे बाहौ धनुर्बिभ्राणः । कीदर्शे । स्त्रैणः स्त्रीसंबन्धी यः कपोलस्त्र या कुङ्कुम-
 लिपिः कुङ्कुमपत्रावली तस्याः स्तेयेन चौर्येणातिभीरावतिशयितशङ्के । अन्योऽपि
 स्तेयेन सशङ्को भवति । अनेनापि परशुरामवाहुना क्षत्रियस्त्रीणां कुङ्कुमलिपिधोरिता ।
 अतः सशङ्कोऽसावित्यर्थः । यद्वा तस्यास्तेये चौर्येऽतिभीरौ । तदीयभुजे स्त्रीकपोलकुङ्कुमलि-
 पिप्रोच्छनं न संवृत्तम् । स्त्रीसंबन्धाभावात् । आजन्मब्रह्मचारित्वात् । धनुः कीदर्शम् ।
 चतुरन्तराजविजयि चतुःसमुद्रान्तराजविजयीत्यर्थः । ‘चतुरन्तरीपविजयि’ इति पाठे

१. ‘क्षत्रस्त्रैणः’. २. ‘अतिभीमे’; ‘अतिरैदे’.

(ततः प्रविशति शरचापहस्तः क्रोधोद्धतो जामदग्धः ।)

जामदग्धः—(सखेदम् ।) अहह यथा मैष्टभोजिना कृतान्तेन प्रत्यव-
सितास्ते सांयुगीनाः । वर्तमाने तु

शस्त्राशस्त्रिकैैव का नवभवद्गीर्वाणपाणिंधमाः

पन्थानो दिवि संकुचन्ति वसुधा वन्ध्या न सूते भटान् ।

लक्ष्मीरप्यरविन्दसौधवलभीनिर्व्यूहपर्यङ्किका-

विश्रान्तेरलिभिर्न कुञ्जरघटागण्डोद्गैर्मोदते ॥ २० ॥

चतुरन्तरीपस्य चतुर्दीपस्य । 'द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपम्' इत्यमरः । ज्यानादर्थंकारहृपस्तेन रौद्रं भीषणम् । खैणेति खियां भवते खैणम् । 'खीरुंसाभ्यां नव्यां भवनात्' इति नव् । स्मादिति 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति विकल्पेन स्मादादेशविधानात् । अन्तरस्मादिति 'अन्तरं वहियोगोपसंव्यानयोः' इत्यन्तरशब्दस्य सर्वनामसंज्ञायां स्मादादेशः । अहह खेदे । मृष्टं खादु । कृतान्तेन यमेन । प्रत्यवसिताः खादिताः । 'प्रत्यवसितिगिलितवा-
दितप्सातम्' इत्यमरः । सांयुगीना रणे साधवः सहस्रार्जुनप्रभृतयः । 'प्रतिजनादिभ्यः
ख्य' । शस्त्राशस्त्रीत्यादि । शस्त्रैश्च प्रहृतेदं युद्धं वृत्तं शस्त्राशस्त्रि युद्धं तस्य
कथैव का । अपि तु न कापि । युद्धवर्ताप्यधुना नास्तीत्यर्थः । सङ्गामे हता ये पार्थि-
वास्ते नवा नूतना भवन्तो गीर्वाणा देवास्तेषामसंख्याततया संकटगमनादन्योन्यल-
म्बितं पाणिं धमन्ति तापयन्ति ये पन्थानस्ते संप्रति दिवि व्योग्निं संकुचन्ति न प्रसरन्ति ।
रणाभावात् । नवभवदित्यत्राभूततद्वावस्याविवक्षितत्वाच्चिवप्रत्ययाभावः । विकल्पो वा
तद्विधेः । वसुधा पृथ्वी वन्ध्या । प्रयोजकापस्याप्रसवात् । यत एव वन्ध्यात एव भटा-
न्वीराज्ञ सूते । लक्ष्मीरपि जयश्रीरपि कुञ्जरघटा हस्तिसमूहस्तस्य गण्डस्थलनिर्गतेरलि-
भिर्भ्रमरैः सह न मोदते । किं त्वरविन्दसौधवलभीनिर्व्यूहपर्यङ्किकाविश्रान्तेर्भ्रमरैः
सह । सौधस्य वलभी उपरिकुटी तस्यां यो निर्व्यूहो नागदन्तकः । 'खुंटा' हति
प्रसिद्धः । स एव पर्यङ्किकाल्पवट्ठा इति समासं कृत्वा पश्चादरविन्दसेव तादृशी पर्य-
ङ्किका तस्यां विश्रान्तैरिति समासः । अरविन्दस्य विशिष्टपर्यङ्किकारूपणम् । सुखस्था-
नत्वात् । तथा च युद्धाभावाद्ग्रजघटागण्डोद्रतालीनामप्रवारातैः सह संबन्धो न
लक्ष्याः । किं तु पदास्थापिभ्रमरैरेव सह । तत्र तेषां वासस्योत्सर्गसिद्धत्वात् । यद्वार-
विन्देन सह पर्यङ्किकया द्वन्द्वसमासः । तथा चारविन्दस्थैः पर्यङ्किकास्यैत्यर्थः । अर-
विन्दे सहजात्, पर्यङ्किकायां तु सुगन्धिद्रव्यगन्धाकृष्टत्वादवस्थानमिति भावः । यद्वा
निर्व्यूहो द्वारम् । वलभ्या द्वारमित्यर्थः । 'निर्व्यूहः शेखरे द्वारे निर्व्यूहो नागदन्तके' इति
धरणिः । 'पर्यङ्किका तु खट्टा स्यात्' इति मेदिनीकरः । शस्त्राशस्त्रीत्यत्र 'तत्र तेनेव-
मिति सरूपे' इति बहुव्रीहिः । 'इच्चर्मव्यतिहारे' इतीच्चसमासान्तः । 'अन्येभ्योऽपि

१. 'कुञ्जोद्धतः'. २. 'सिष्ट'. ३. 'निर्व्यूह'. ४. 'उत्कृष्टैः'.

(सविमर्शांश्वर्यम् ।)

शंभुर्यद्गुणवल्लरीमुपनयत्याकृष्य कर्णान्तिकं
अश्यन्ति त्रिपुरावरोधसुदृशां कर्णोत्पलग्रन्थयः ।
स्वं चास्फालयति प्रकोष्ठकमिमामुन्मुच्य तासामहो
मिद्यन्ते वल्यानि दाशरथिना तेऽद्भूमैशं धनुः ॥ २१ ॥

(सरोषविकटं परिकामन् ।) भो भो विदेहाः, क रामो दाशरथिः ।

यस्मिन्नर्जुनदोः सहस्रमलक्षोद्रच्छदसच्छटा-
जिह्वाले जुहवांबभूविम रुषा राजन्यसत्तामपि ।
सोऽयं^३ प्राक्वलग्रहस्य विघसीभूतेष्वपि क्षत्रिय-
क्षुद्रेषु क्षुधितश्चिरेण परशुस्तेनायमन्विष्यते ॥ २२ ॥
(ततः प्रविशति सँघैर्यंप्रमोदो दाशरथी रामः ।)

रामः—

साकं शक्तिश्वरेण तत्रभवतो देवाद्भवानीपते-
र्यः सम्यञ्चमवाप चापनिगमं सम्यञ्चि सामानि च ।

दृश्यते' इति दीर्घः । पाणिधमा इति 'उग्रंश्येरंमदपाणिधमाश्व' इति निपातः ।
शंभुर्यदिति । यस्य धनुषः । गुणवल्लरी गुणलताम् । कर्णान्तिकं कर्णसमीपम् ।
प्रश्यन्ति पतन्ति । अवरोधोऽन्तःपुरम् । सुदृशां छीणाम् । स्वं स्वकीयम् । प्रको-
ष्ठकं कफोणेरधोभागम् । इसां गुणवल्लरीम् । तासां त्रिपुरावरोधसुदृशाम् । अहो
आश्वर्ये । येन धनुषा तासां पतिवधनिश्चयात्कर्णोत्पलाद्यधारणमिति भावः । अन्यस्य
कर्णधातेनान्यासां कर्णोत्पलश्रंशः, अन्यस्य प्रकोष्ठास्फालनेनान्यासां वलयश्रंशा इत्या-
श्वर्यम् । विरोधनामायमलंकारः । मिद्यन्त इति कर्मकर्तारे तद् । 'भूभुजामन्तःपुरं स्याद-
वरोधनम्' इत्यमरः । यस्मिन्निति । यस्मिन्परशौ । रुषा क्रोधेन । राजन्यस्य क्षत्रि-
यस्य । सत्तां विद्यमानताम् । सामस्त्यमिति यावत् । यद्वा सत्तां गुणतया व्यवस्थिताम् ।
तथा गुणीभूता अपि क्षत्रिया हता इति भावः । यद्वा सत्तां स्वरूपम् । तथा च स्वरूपनशो
सर्वे एव नष्टा इति भावः । वर्यं जुहवांबभूविम हुतवन्तः । सोऽयं परश्चुः क्षत्रियक्षुद्रेषु
सत्पुं चिरेण क्षुधितो यतस्तेन हेतुनायं क्षत्रियो रामोऽन्विष्यतेऽनुसंधीयते । मयेति शेषः ।
कीदर्शेषु । प्राक्वलग्रहस्य प्राथमिककवलग्रहस्य विघसीभूतेषु । भोजनशेषभूतेषु । कीदर्शे
परशौ । अर्जुनः कार्तवीर्यस्तथा दोःसहस्रेव नलकं मांसादिवेधकलोहशलाका तसा-
त्वोद्भूतां यासच्छटा रुधिरच्छटा सैव जिहा । लोहितत्वात् । तथोगाजिह्वाले ।

१. 'शंभौ' । २. 'रुणं तरीदृष्टवनुः' । ३. 'अय' । ४. 'सँघैर्यंसंभ्रमो रामः' ।

शूराणां च तपस्तिनां च परमां काष्ठामं विष्टाकुभि-
स्तेजोभिर्भगवानसौ भृगुपतिदिष्टाद्य दर्शीष्यते ॥ २३ ॥

जामदग्न्यः—(सखेदोपालभमात्मानं प्रति ।)

भस्माङ्कुरेति खुरलीकलहे कुमार-
मत्प्याक्षिपन्पृष्ठरोषरसान्धचेताः ।

द्वष्टोऽस्मि यः कृतमिथोहसितं शिवाभ्यां

तत्त्वापभङ्गमपि हा सघृणः शृणोमि ॥ २४ ॥

(विमृश्य च ।) अहो मामरण्यनिवासिनमुपश्रुत्य दुरात्मना रघुकुटुम्बकेन दूर-
मुच्छुसितम् । (किञ्चिदुच्चैः ।)

रे काकुत्स्थाः कथं वः श्रुतिविषयमयं नागमद्वार्गवीयो
दुःसामन्तापचारप्रचितपितृवधामर्पनिस्तारवन्धुः ।

‘प्राणिस्थात्’ इत्यादिना लच् । जुहवांबभूविमेत्यत्र ‘भीहीभृहवां शुवच्च’ इत्याम् । शुवद्वावश्च । क्षत्रियक्षुद्रेष्विति ‘क्षुद्राजातिः’ इति समासः । ‘अमृतं विघसो यज्ञशेषभोज-
नशेषयोः’ इति मेदिनीकरः । साकसिति । असौ भगवान्मृगुपतिः परशुरामो दिष्ट्या
भाग्येन दर्शीष्यते द्रष्टव्यः । मयेति शेषः । यः शक्तिधरेण कार्तिकेयेन सह तत्रभवतो मान्या-
द्वावानीपतेर्देवान्महेशात्सम्यव्यं सम्यग्यूपम् । ‘समः समिः’ इति सम्यादेशः । चापनिगमं
धनुर्वेदं सम्यश्च सामानि चावाप प्राप्तवान् । तेजोभिरिति ‘इत्यंभूतलक्षणे तृतीया’ ।
शूराणां च तपस्तिनां च परमामतिशयितां काष्ठामविष्टाकुभिरविष्टानशीलैः ।
चकारौ समुच्चार्यार्थैः । ‘शक्तिधरः कुमारः क्रौशदारणः’ इत्यमरः । दर्शीष्यत इति कर्मणि
लद् । ‘स्यसिच्चसीयुद्—’ इत्यादिना चिष्वदिट् । अविष्टाकुभिरिति ‘ग्लाजिस्थश
मूः’ । ‘उपसर्गात्सुनोति—’ इति पत्वम् । अतिकोषेन रामोक्तामौचितीमश्तुत्वैवाह—
भस्मेति । हा कष्टं सोऽहं सघृणो गर्हितः कृपावान्वा, तत्त्वापभङ्गं तस्य शिवस्य चापभङ्गं
धनुर्भङ्गमपि शृणोमि । ‘मसृणः’ इति पाठे मन्द इत्यर्थः । स कः । योऽहं पृष्ठं निष्टु-
रोक्तिः, रोषरसश्च ताभ्यामन्वं मुग्धं चेतो यस्य तादशः सन् । खुरलीकलहे शस्त्राभ्यां
सकलहे प्रकृतत्वाद्वस्त्राङ्कुर हे इति कृत्वा कुमारं कार्तिकेयमप्याक्षिपन्सन् । शिवाभ्यां
भवभवानीभ्यामयमहो महारोषणो मामपि गुरुं गुरुपत्नीं च न गणयति, प्रत्युत
कोपाच्चिन्दतीत्याशयेन कृतमिथोहसितं कृतान्योन्यहासं यथा स्यादेवं द्वष्टोऽस्मि । भस्मा-
ङ्कुरो नष्टपस्तिसुतः । ‘अभ्यासः खुरली योग्या’ इति हारावली । ‘पृष्ठं कर्वुरे हङ्के निष्टु-
रोक्तौ तु वाच्यवत् ॥’ इति मेदिनीकरः । शिवाभ्यामिति शिवश्च शिवा च शिवौ ताभ्याम् ।
‘पुमान्निव्या’ इत्येकशेषः । अहो कष्टे । रामासंनिधानभ्रमादाह—रे काकुत्स्था इति ।

१. ‘अविष्टाकुभिः’. २. ‘(विमृश्य ।) अहो तु खलु मामरण्यवासिनम्’.

वारानासन्निवेशान्विशसितविषमक्षत्रजातिप्रोहः

कोधादुत्कृत्तगर्भमिष्ठुषिरवसाविस्तगन्धिः कुठारः ॥ २५ ॥

रामः—(दृष्ट्वा सहषबहुमानम् ।)

जेतारं दशकंधरस्य रभसाहोःश्रेणिनिःश्रेणिका-

तुल्यारुद्दसमस्तलोकविजयश्रीपूर्यमाणोरसम् ।

यः संख्ये निजघान हैहयपतिं शत्रोमुखं दृष्टवा-

न्यः पृष्ठं ददतोऽपि षण्मुखजये सोऽयं कृती भार्गवः ॥ २६ ॥

(क्षणं च निर्वर्णं सम्मितम् ।) अहो संकीर्यमाणानेकरसानुभावगम्भीरमधुरोऽय-
मस्याभोगः । तथाहि ।

रे इति नीचामन्त्रणे । ये काकुत्स्थाः काकुस्थकुलोद्धवा राजानः, अयं भार्गवीयो भार्ग-
वसंवन्धी कुठारः शत्रविशेषो वो युध्माकं श्रुतिविषयं श्रवणपर्यं नागमन्त्र गतः । यता
प्रगल्भा भवन्त इति शेषः । कीदृशः कुठारः । दुःसामन्तस्य दुष्टाधीश्वरस्य अर्थात्सह-
स्त्रार्जुनस्यापचारेणापरायेन प्रचित उपचितः । कृत इति यावत् । पितॄवधस्तज्जन्या-
मर्षस्य निस्तारे बन्धुमित्रम् । पूर्वं सहस्रार्जुनेन जमदग्निहतः, अनन्तरं पितॄवधामर्षात्पत्य-
रशुरामेण क्षत्रिया हता इति पुराण एव स्फुटम् । आसन्नविशानेकविंशतिसंख्याकान्वा-
रान्विशसितो मारितो विषमक्षत्रजाते: प्ररोहोऽङ्गुरो येन सः । पुनः कीदृशः । कोधादु-
त्कृतः खण्डितो यो गर्भः । अर्थात्स्त्रियस्त्रीणाम् । तस्यामिष्ठुषिरवसामिर्विस्तगन्धिराम-
गन्धिः । ननु ‘विलं स्यादामगन्ध यत्’ इत्यादेविशशब्देनैवामगन्धिप्राप्तेः किमर्थं
पुनर्गन्धिपदोपादानमिति चेत् । न । यत्र पर्यायशब्दोपादानं तत्रातिशयित एवायों
गम्यत इत्युक्तलात् । आसन्नविशानिति आसन्ना विशतिर्येषाम् । ‘संख्ययाव्यया-
सन्न—’ इत्यादिना बहुवीहिः । ‘बहुवीहौ संख्येये डजबहुगणात्’ इति डच् । ‘तिविं-
शतेऽर्दिति’ इति टिलोपः । आमिषं मांसम् । ‘मांसं कव्यमामिषम्’ इति हारावली ।
सामन्तः कतिपयदेशाविपः पश्चं वदन्तमपि खमहिन्ना स्तौति—जेतारमिति ।
सोऽयं कृती युद्धकुशलो भार्गवः परशुरामः । अस्तीति शेषः । यः संख्ये सङ्घामे हैहयपतिं
सहस्रार्जुनं निजघान हतवान् । कीदृशम् । दशकंधरस्य रावणस्य जेतारम् । कीह-
शस्य । रभसाहोःश्रेणिरेव भुजपङ्किरेव निःश्रेणिकाधिरोहिणी । ‘कटकली’ इति
ख्याता । तत्र तुल्यमेकदैवारुद्धा या समस्तलोकविजयश्रीस्तया पूर्यमाणमुरो यस्य तस्य ।
रभसो हर्षः । स च तुल्यारोहेण जनितः । यः षण्मुखजये कार्तिकैयजये शत्रोः कार्तिकै-
यस्यैव पृष्ठं ददतोऽपि मुखं दृष्टवान् । षण्मुखस्य पश्चादपि मुखसंभवादिति भावः ।
‘निःश्रेणिस्त्वधिरोहिणी’ इत्यमरः । संकीर्यमाणः ख्यं संकीर्णभवन् । कर्मकर्तृरि

जटां धते मूर्धा परशुधनुषी बाहुशिखरं
 प्रकोष्ठो रौद्राक्षं वलयमिषुदण्डानपि करः ।
 प्रहृष्टप्रौढास्त्रवणविकटरौद्राङ्गुतमिदं
 प्रशान्तामैणेयीं त्वचमपि च वक्षः कल्यति ॥ २७ ॥

(इत्युपर्याप्ति ।)

जामदग्धः—(विलोक्य ।) कंथमयमसौ श्रूयमाणगुणांनुकल्पिताका-
 रसंवादी दाशरथिः । साधु रे राजन्यपोत, साधु ।

सविधमुपसरन्समूलकाषं कवितनृपान्वयमद्य मां धिनोषि ।

हरिमिव करिकुम्भकूटकोटिप्रकटकठोरनखाङ्गुरं कुरञ्जः ॥ २८ ॥

रामः—(सस्मितम् ।) भगवन्भार्गव, गुरुगम्भृपयोरेतावदेवान्तरम् ।
 किं चै ।

आदेष्टा भगवान्भृगुर्जननयोरौत्पत्तिकब्राह्मयो-
 देवो धूर्जटिरस्तर्कर्मणि गुरुर्वीर्यं चै दूरेगिराम् ।

लट् । आभोगः शरीरपरिपूर्णता । संकीर्यमाणानेकरसत्वमेव स्फोरयति—जटास्त्रिति ।
 मूर्धा शिरो जटां धते । बाहुशिखरं कर्तु, परशुश्व धनुश्व परशुधनुषी ते कर्मभूते ।
 सर्वत्र कलयतीत्यनेनान्वयः । जनितान्वयस्यापि पुनरन्वय आकाङ्क्षावशात् । आश्चित्वा
 कल्यति पदे । रुद्राक्षस्येदं रौद्राक्षं वलयं जपमालाम् । प्रहृष्टमुत्पन्नम् । विकटे स्फुटे
 रौद्राङ्गुते रसौ यत्र तत् । एष्या विकार ऐणेयी । ‘एष्या दञ्ज’ । वक्षो हृदयं कर्तु ।
 कल्यति दधातीत्यर्थः । अनुकल्पितोऽनुगतः । आकारो वेषो रूपं वा । ‘यत्राङ्गुतिसत्र
 गुणा वसन्ति’ इति नीतेः । रे आक्षेपे नीचामन्त्रणे वा । बालकाभिमानेन रामं तर्ज-
 यज्ञाह—सविधमिति । सविधं समीपमुपसरन्नागच्छस्त्वं मां धिनोषि प्रीणयसि ।
 कीदृशम् । समूलकाषं समूलं कवितो हृतो नृपान्वयः क्षत्रियवंशो येन तम् । कमिव
 कः । हरिमिव कुरञ्जः । यथा कुरञ्जो हरिणो हरिं सिंहं प्रीणयति तथा त्वं मासित्यर्थः ।
 तथा च यथा हरिणमारणे सिंहस्य न काप्यशक्तिस्था भवद्विनाशे ममेति भावः । कीदृ-
 शम् । करिणां हस्तिनां कुम्भो गण्डस्थलं तस्य कूटं समूहः शिखरं वा । ‘कूटं शिखर-
 संघयोः’ इति धरणिः । तस्य कोटिः संख्याभेदस्तत्र प्रकटः स्फुटः कठोरः कठिनः ।
 विदारक इति यावत् । नखाङ्गुरो यस्य तम् । समूलकाषमित्यत्र ‘समूलनिमूलयोः कषः’
 इति णमुल् । ‘यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्’ इति कषेरेवानुप्रयोगः । गुरुर्महान् । गर्भ-
 रूपो युवा । अन्तरं विशेषः । आदेष्टेति । हे अप्रतिममाङ्गुभाव अधिकपराक्रम, भवते

१. ‘आः, कषमसौ’. २. ‘गुणाङ्गुरूपकल्पिताकार—’. ३. ‘गुरुगम्भयोः’; ‘गुरुभर्गयोः’.
 ४. ‘हु’.

सप्तद्वीपवर्तीं दद्धुवमभिप्रैषि द्विजान्कश्यप-

प्रायानंप्रतिमानुभाव भवते कसैचिदसौ नमः ॥ २९ ॥

जामदग्न्यः—ओरे क्षत्रियडिम्भ, तवानेन सत्त्वसौजन्यपौरुषोत्कर्षेण
किमप्यन्तराप्यायितोऽस्मि । किं तु ।

नाराचैः कृतवीर्यनन्दनवधूवाप्पियंभावुकै-

रुत्पाद्य क्षतजोदमर्णवमथ न्युसं पितृभ्यां पयः ।

संप्रत्यस्य समस्तबाहुजभुजः क्रोधस्य निर्वास्यतः

क्षुन्दानो धनुरैन्दुशेखरमहो जातो भवानिन्धनम् ॥ ३० ॥

रामः—(स्मिता ।) भैगवन्,

बालखमावसुलमेन कुतूहलेन

कृष्टं धनुर्भगवतो वृषभध्वजस्य ।

तत्रानुषङ्गिकममङ्गलमीद्वशं तु

संवृत्तमत्र न मया गणितस्त्वमासीः ॥ ३१ ॥

तुभ्यमस्मै कसैचिदनिर्वचनीयगुणाय नमः । अस्त्विति शेषः । यस्य तवेत्यर्थात् । जन-
नयोर्जन्मनोः । उत्पत्तिभवमौत्पत्तिकम् । अध्यात्मादित्वाद्ब्रुत् । बद्धकरणं व्रतं ब्रह्म ।
तस्येदं ब्राह्मम् । ‘तस्येदम्’ इत्यण् । तयोर्भगवान्यगुरुदेशा निर्वाहकः । धूर्जटिर्देवो
महेशोऽन्नविद्यायां गुहराचार्यः । तु पुनः । वीर्यं पराक्रमो गिरां वाचां दूरे वर्तते । तव
पराक्रमस्तु वक्तुमेव न शक्य इति भावः । सप्तद्वीपवर्तीं भुवं ददत्सन्कश्यप्रायानकश्यपप्र-
भृतीनिद्वजानभिप्रैषि अभिसंबधासि । संप्रदानीकरोपीति यावत् । ‘जग्मृगुशकुशकोश-
शाकशालमलिपुष्कराः । द्वीपाः सप्ताथ सप्तैव समुद्रा अपि कीर्तिः ॥ लवणेषुक्षुसुरा-
सर्पिर्दण्डिदुर्घवपयोमयाः’ । इति पुराणम् । अन्तरभ्यन्थतरे । आप्यायितस्तृपः । क्रोध-
वशास्तुतिमप्यसहमान आह—नाराचैरिति । नाराचैर्बाणैः । क्षतजोदं हविशरमेव
पानीयं यस्य तमर्णवसुत्पाद्य अथानन्तरं पितृभ्यां पित्रे मात्रे च पयो न्युसं दत्तम् । सं-
प्रति ममास्य निर्वास्यतो निर्वाणतां यास्यतः क्रोधस्यैन्दुशेखरं धनुः कर्मभूतं क्षुन्दानः
क्षुण्णं कुर्वन्भवानिन्धनं जातः । अन्यस्यापि निर्वास्यतो वहयदेरिन्धनादिदानादुपचयो
भवतीति ध्वनिः । कृतवीर्यपुत्रः सहस्रार्जुनः । प्रियंभावुक इति अप्रियः
प्रियो भवतीति ‘कर्तरि भुवः खिष्णुन्खुक्जौ इति खुक्भ् । ‘रक्षतजशोणितम्’
इत्यमरः । ‘निवापः पितृदानं स्यात्’ इति च । पितृभ्यामिति ‘पिता मात्रा’ इत्येकशेषः ।
बाहुजं क्षत्रियं भुक्ते । भुज इति भुजेः किं । तस्य । क्षुन्दान इति ‘क्षुदिर् संपेषणे’ । रुधादिः ।
शानच् । स्मित्वेति । खपराक्रमश्रवणादिति भावः । आनुषङ्गिकं प्रासङ्गिकम् । अनाक-

१. ‘अप्रतिमप्रभाव’ २. ‘क्षतजोत्थ’ ३. ‘भगवन्भार्गव’

जामदग्न्यः—(सरोषम् ।) आः क्षुंद्रक्षत्रियडिम्भ, कथं प्रमथनाथपथ-
मान्तेवासिनं परशुराममपि भवाज्ञाजीगणत् ।

महासेनो यस्य प्रमदयमदंष्ट्रासहचैः

शरैर्मुक्तो जीवन्द्रिव शरजन्मा समभवत् ।

इमां च क्षत्राणां भुजवनमहादुर्गविषमा-

मयं वीरो वारानजयदुपर्विशान्वसुमतीम् ॥ ३२ ॥

रामः—शान्तं शान्तम् । प्रेसीद भगवन् । अविष्टश्यकारितया न
गणितोऽसि । न पुनरबलेपात् ।

खीषु प्रवीरजननी जननी तवैव

देवी स्वयं भगवती गिरिजापि यस्यै ।

त्वहोर्वशीकृतविशाखमुखावलोक-

ब्रीडाविदीर्णहृदया स्पृहयांबभूव ॥ ३३ ॥

जामदग्न्यः—(विहस्य ।) रे^३ राजन्यपोत,

अनुभवपुनरुक्ता मुञ्च नः स्त्रोत्रचर्या-

मुपनमय तदेतत्कौशिकोपज्ञमस्तम् ।

ठितमित्यर्थः । अमङ्गलं धनुर्भज्ञरूपम् । आः कोपे । प्रमथनाथः शिवः । ‘पिनाकी प्रमथा-
विषः’ इत्यमरः । नाजीगणन्न गणितवान् । ‘गण संख्याने’ । गिच् । छुड् । च्लेश्वङ् ।
‘ई च गणः’ इत्यभ्यास ईकारः । महासेन इति । महासेनः कार्तिकेयः । ‘कार्तिकेयो
महासेनः शरजन्मा’ इत्यमरः । यस्य मम यमदन्ततुल्यैः शरैर्मुक्तस्त्वयः सन् द्विरिव द्वौ
वारौ शरजन्मा समभवद्वृत्तः । शरवणे जातत्वात्प्रथमं शरजन्मेति, पुनरपि परशुरामश-
राज्ञातत्वादस्य वारद्वयं शरजन्मलमिति भावः । सोऽयं परशुराम उपर्विशानेकविश-
तिवारान्वसुमर्तीं पृथ्वीमयज्यजितवान् । क्षत्राणां भुजवनेन महादुर्गामत एव विषमां
कठिनाम् । प्रमदो दृप्तिमत्तो वा द्विरिति । ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्’ । उपर्विशानिति ।
उपगता निकटस्था विशतिर्येषां तान् । एकविशानित्यर्थः । ‘अवलेपः स्मृतो गवेः’ इति
विशः । खीषु मध्ये प्रवीरजननी प्रकृष्टवीरसवित्री । जननी माता । गि-
रिजा गौरी यस्यै लन्मात्रे स्पृहयांबभूव स्पृहां चकार । गौरवं कृतवतीत्यर्थः । ‘स्पृहे-
रीपित्तः’ इति संप्रदानता । वशीकृतो निष्पीडितः । विशाखः कार्तिकेयः । ‘विशाखः
शिखिवाहनः’ इत्यमरः । विदीर्णसिव विदीर्णम् । परशुरामेण कौतुकेनैव शाहूपीडनेन

१. ‘क्षुद्र’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. ‘प्रसीद’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. ‘रे
राजन्यपोत’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

क्षिपति न खलु कालं वीरगोष्ठीविनोद-
प्रियपरशुरयं मे बाहुरुद्धच्छमानः ॥ ३४ ॥

रामः—(खण्टम् ।) अये भगवन्तं विश्वामित्रमपि स्पृशति । मवत्वेवं
तावत् । (प्रकाशम् । सध्येस्मितम् ।)

भूमात्रं कियदेतदर्णवर्मयं तत्साधितं हार्यते
यद्वीरेण भवाद्वरेन वदति त्रिःसप्तक्त्वो जयः ।

डिम्भोऽयं नववाहुरीदशमिदं घोरं च वीरवतं
तत्कोपाँद्विरम प्रसीद भगवज्ञात्यैव पूज्योऽसि नः ॥ ३५ ॥

जामदग्धः—(सैकोधकम्पं खण्टम् ।) अहो दुरात्मैनोऽस्य राजन्यपो-
तस्य वीरंप्रहतायाः पद्मतेरस्वलितमुक्तिप्रत्युक्तिवैदग्ध्यम् । (प्रकाशम् ।) आः
पाप, जात्यैव केवलया पूज्यते परशुरामः । कथमद्यापि निरायुधोऽसि ।

विनयनिचुलितैर्भवद्वचोभिः किमपि नवं विवृणद्विरक्षमन्तः ।

अयमजनि करः कृतान्तदंष्ट्राककचकठोरकुठारदुर्निरीक्ष्यः ॥ ३६ ॥

कार्तिकेये जिते सति कथमहो मत्पुत्रः पराजयीति सलज्जा या पार्वती योग्यपुत्रप्रस-
वितुलात्वमितिधन्यासीति परशुराममातरं सुतवतीति फलितोऽर्थः । अनुभवेति । अ-
नुभवेन पुनरुक्तां पुनः कथिताम् । उपनयारोपय । कौशिक आद्य उपदेष्टा यत्र
तत्कौशिकोपहम् । ‘उपज्ञा ज्ञानमार्यं स्यात्’ इत्यमरः । खलु यस्मादर्थे । वीरगोष्ठी
युद्धम् । उद्यच्छमान उद्यतो भवन् । ‘समुदाहृत्यो यमोऽप्रन्थे’ इति तद् । विश्वामित्र-
मपि स्पृशतीति कौशिकोपहमस्तुपनयेत्यनेनेत्यर्थः । भवत्वेवमिति । वीरसदृशं कर्माच-
रिष्यामीति भावः । भूमात्रमिति । भूमात्रं भूमण्डलं कियदेतत् । अपि लत्पमिदम् ।
अर्णवमयं समुदव्यासम् । तद्भूमात्रं साधितं जितं सद्गवाद्वरेन वीरेण यद्यर्यते तत्रिः-स-
सकूल एकविंशतिवारान्कृतो जयो वदति कथयति । यदि हि मध्ये तत्र हारितं स्यात्तदा
पुनः कथं जयः स्यात् । एकजयेनैव निर्वाहादिति भावः । त्रिरिति ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः शुच्’ ।
सप्तकूल इति ‘संख्यायाः क्रियावृत्तिगणने कृत्युच्च’ । अयमहं रामो डिम्भो बालकः ।
नवबाहुः कोमलबाहुः । वीरवतं घोरं भयानकम् । तर्हि किमुचित्तमित्यत आह—तसादेतोः
कोपाद्विरम विरतो भव । नोऽस्माकं जात्यैव ब्रह्मणत्वेनैव त्वं पूज्योऽसि । ब्रह्मवधभया-
देव क्षम्य इति भावः । कोपादिति ‘जुगुप्साविराम—’ इत्यादिनापादानता । विरमेति
‘व्याङ्गपरिभ्यो रमः’ इति परस्मैपदम् । वीरप्रहताया वीरशीलितायाः । पद्मतेर्मार्गत्,
मार्गस्य वा । उक्तिप्रत्युक्तिवैदग्ध्यमुत्तरप्रत्युत्तरकौशलम् । विनयनिचुलितैरिति ।

१. ‘स्मितम्’. २. ‘अहम्’. ३. ‘क्रोधात्’. ४. ‘सकोधकम्पम्’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
५. ‘अस्य’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. ‘महावीर’. ७. ‘प्रकाशं सरोषम्’. ८. ‘पूजनीयः’.

(उच्चेश्च ।) अहो तु खलु भोः,

त्रैलोक्यत्राणशौण्डः सरसिंजवसतेर्यः प्रसूतो भुजाभ्यां
स क्षत्रं नाम वर्णः कुलिशकठिनयोर्यस्य दोषोर्विलीनः ।

ज्वालाजिह्वालकालाललकवलभयभ्रान्तदेवासुराणि
व्यातन्वानो जगन्ति ज्वलति मुनिरयं पार्वतीधर्मपुत्रः ॥ ३७ ॥
(नेपथ्ये ।)

भैगवन्भार्गव,

अैप्रवृत्तिविषयं वितन्वतः क्षत्रशब्दमियमेव मेदिनी ।

दक्षिणा तव बभूव यज्वनो मुञ्च संप्रति तु शुष्कमायुधम् ॥ ३८ ॥

जामदद्यः—अये, प्रैशान्तगम्भीरः क एषः । तर्हि जनकेन भवित-
व्यम् । (तदभिमुखमवलोक्य ।) राँजर्वे सीरध्वज, भगवतः सूर्यशिष्यात्पुरा-
णवाजसनेयिनो याज्ञवल्क्यादधीतब्रह्मसिद्धान्तो गृहीतर्वाक्य एवासि ।
किं तु नायमवसरः शिष्टानुरोधस्य ।

भवद्वचोभिरयं मम करो हस्तः कृतान्तो यमस्तस्य दंष्ट्रा दन्तः स एव ककचः करपत्रं
'करवत' इति प्रसिद्धं तद्रक्तठोरो यः कुठारस्तेन दुनिरीक्षोऽजनि । जात इत्यर्थः ।
विनयेन निचुलितैः पिहितैः । तथा च विनयेन पिहितम्, परं न लभ्यन्तरेऽपि विनयो-
ऽस्तीति भावः । नोडसाकं किमप्यनिर्वचनीयं घनुभङ्गरूपमङ्कं कलङ्कं विकृणद्विः
प्रकाशयद्विः । 'अहो तु खलु भोरति विस्मये संप्रयुज्यते' इति भरतः । त्रैलोक्येति ।
अयं पार्वतीधर्मपुत्रः परशुरामः । हरशिष्यत्वात्स्य । उच्लति दीप्यते । अतिकुद्ध इति
यावत् । कीदृशः । त्रैलोक्यरक्षाश्वां शौण्डः ख्यातो दर्पिष्ठो वा । पुनः कीदृशः ।
ज्वालैव जिह्वा तयोगाल्लच । एतादृशो यः कालानलः प्रलयामिः । यद्वा कालो यमः स
एवानलोऽग्निस्तस्य कवलनभयेन यासत्रासेन आन्ताः पलायिता देवा असुराश्च येतु ।
तादृशानि जगन्ति भुवनानि व्यातन्वानो विस्तीर्णकुर्वन् । यस्य परशुरामस्य दोषोर्बी-
होरधिकरणयोः सः क्षत्रं नाम वर्णः क्षत्रियजातिर्विलीनो लयितः । कीदृशः
क्षत्रं नाम वर्णः । सरसिजवसतेर्वैद्वाणो भुजाभ्यां संप्रसूतो जातः । बाहुजत्वा-
त्क्षत्रियस्य । 'बाहु राजन्यः कृतः' इति श्रुतेः । 'शौण्डो मते च विख्याते
दर्पशालिन्यपि स्मृतः' इति विश्वः । दोषोरित्यत्र 'पद्मोमास—' इत्यादिना
दोःशब्दस्य दोषनादेशः । नेपथ्ये जनकः परशुरामकोधादनिष्ठमाशङ्कमान आह—
अप्रवृत्तीत्यादि । यज्वनो याङ्गिकस्य तवेयमेव पृथ्वी दक्षिणा बभूव । तस्मा-
देतोः संप्रति शुष्कं निष्फलम् । कार्याभावात् । आयुधं मुञ्च । ल्यजेत्यर्थः । भूमिर्दक्षिणा-

१. 'संप्रसूतः'. २. 'भार्गव भार्गव'. ३. 'अप्रवृत्त'. ४. 'प्रैशान्तगम्भीरखरेण जन-
केन'. ५. 'राजर्वे' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. 'वागेवासि'.

अवनिमधिकविंशानभ्यवस्कन्द्य वारा-
 नवभृथभृतकेभ्यः संप्रदाय द्विजेभ्यः ।
 विरमति रमणीयाद्वन्द्वयुद्धात्कथं मे
 निखिलनृपतिहत्यावष्टसारः कुठारः ॥ ३९ ॥
 (पुनर्नेपथ्ये ।)
 भृगुतिलक नमस्ते मुच्च वैमत्यमेत-
 त्कुरु करुणमिदार्णीं मानसं मानशौण्ड ।
 वहति बत किमस्त्रं पुत्रभाष्डेऽपि रामे
 त्रिजगदभयदानस्थूललक्ष्यो भुजस्ते ॥ ४० ॥

जामदग्ध्यः—(रामं प्रति ।) अये, धीरकर्कशस्त्रः क एषः ।
 रामः—(सप्रथयम् ।) भगवन्, अयं नस्तातो रघुपतिः ।
 जामदग्ध्यः—(सव्यथयम् ।) धिक्, सर्वतः क्षत्रकलम्बोद्देदः । (नेपथ्याभि�-

यैव त्यक्तातः किमर्थमायुधप्रहणमिति भावः । पुराणवाजसनेयेनोक्तं वेद वा, अर्थाते वा । ‘शौनकादिभ्यथ’ इति गिनिः । ब्रह्म वेदः । गृहीतं [वाक्यं यस्य सः । यद्वा गृहीतं] ज्ञातं वाक्यं वेदवाक्यं येन सः । अवसरः प्रस्तावः । अवनिमिति । मे मम कुठारो द्वन्द्वस्य युग्मस्य युद्धं द्वन्द्वयुद्धं तस्मात्कथं विरमति । अपि न कथमपीत्यर्थः । अधिकविंशानधिका विंशतिर्येषां तानेकविंशतिवारानभ्यवस्कन्द्य मारयिला । क्षत्रियानित्यर्थात् । स्कन्दिरभ्यवपूर्वी मारणार्थः । ‘हन्त्यर्थवृ’ इति चुरादिपाठाणिन्च । अवनिद्विजेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा । कीदर्शेभ्यः । अवभृथो यज्ञान्तस्तस्य भृतका वैतनिका क्रत्विक्यस्तेभ्यः । यागे भृतिभृगुतिलिङ्गभवति । हत्या हननम् । ‘दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे’ इत्यमरः । ‘भृतको भृतिभृकर्मकरो वैतनिकोऽपि सः’ इति धरणिः । नेपथ्ये दशरथः परशुरामादनिष्टमाशङ्कमानः पुत्रल्लेहातं निवर्तयितुमाह—भृगुतिलकेति । मानेन माने वा शौण्ड रुयात है, ते तव भुजः पुत्रभाष्डेऽपि पुत्रुत्येऽपि रामे रामचन्द्रे किमस्त्रं वहति कुतोऽत्रं धारयति । अपि तु पुत्रेऽत्यधारणमयुक्तमिति भावः । बत खेदे । अन्नाधारणे हेतुमाह—त्रिलोक्या अभयदने स्थूललक्ष्यो बहुप्रदः । तथा च रामचन्द्रेऽप्यभयदानं युक्तमिति भावः । वैमस्त्रं मतविपरीतता । करुणं कृपामयम् । ‘भाष्डं पात्रेऽपि सदृशो स्तर्पेऽपि च निगद्यते’ इति धरणिः । ‘स्थूललक्षो बहुप्रदः’ इत्यमरः । धीरो गमीरः । धिक् निनदायां सामान्यतः । तेन तद्योगेन द्वितीया । सर्वतः सर्वत्र । कलम्बोऽक्षरः । उद्देदः प्रकाशः । गुरुधर्मुर्भज्ञजन्यकोधान्धः स्तुतिमप्यसहिष्णुराह—

१. ‘पुनः’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. ‘कदम्बकोद्देदः’. ३. ‘नेपथ्याभिमुखः’.

मुखमवलोक्य ।) भो राजन्दशरथं, अँसक्षामधेयमात्रमित्रेण पैत्रेणामुना
मानाहो भवान् । किं पुनरनभिज्ञोऽसि वीरब्यवहारस्य ।

पुरमथनधनुर्विमर्दनोत्थं प्रददहर्दिवमस्ति तीव्रमर्चिः ।

रघुजनकुदुम्बवाष्पपूरैः परमिह शान्तिमुशन्ति शस्त्रभाजः ॥ ४१ ॥
(नेपथ्ये ।)

आः जामदद्यः, किमेवमेतिप्रसक्तः संन्यस्तश्चानस्मानपि बलाद्धनु-
ग्रोहयसि ।

जामदद्यः—(सरोषम् ।) अरे विदेहप्रसवैपांशुल,
अयमविष्टिर्भासमेकान्तरो भवतो गुरु-
स्त्वमसि तैपसा यद्वर्षीयानिति स्म तितिक्ष्यसे ।

कथमसि धनुर्नामग्राही तदेष संमाप्यते
मम हि सकलक्षत्रालम्भकतोरमृतं भवान् ॥ ४२ ॥

(नेपथ्ये ।)

र्भार्गव भार्गव, च्यवनादिवद्वाक्यगौरवनिगृहीतसंप्रहारक्रियासमभि-

पुरमथनेति । पुरमथनधनुर्विमर्दनोत्थं हरधनुभङ्गसमुद्धूतं तीव्रमार्चिस्तेजोऽस्ति । अह-
दिवं प्रत्यहं प्रदहत् । ‘अचतुर्’ इत्यादिना निपातनम् । शशभाजोऽस्मदादयो रघुजन-
क्योः कटुम्बस्य बाष्पपूरैः परमर्चिषः शान्तिमुशन्तिच्छन्ति । ‘वश कान्तौ’ । ‘प्रहि-
ज्या’ इत्यादिना संप्रसारणम् । नेपथ्ये जनकवचनम् । ‘आस्तु स्यात्कोपपीडयोः’
इत्यमरः । पांशुलोऽधमो दूषको वा । अयमिति । अयं भासामविष्टिः सूर्यो भवतः
एकान्तरो गुरुः । याज्ञवल्क्येन सूर्यादीर्थीतम्, जनकेन याज्ञवल्क्यात्, तेन सूर्यशिष्य-
शिष्यो जनकः । तपसा यद्वर्षीयान्वद्वस्त्वमसि, अतो हेतोस्तितिक्ष्यसे स्म क्षान्तोऽस्ति ।
क्वचित् ‘तपसे’ इति पाठः । तत्र लमपि तपसे तपः करोषीति हेतोस्तितिक्ष्यसे स्म
क्षान्तस्त्वम् । धनुर्नामग्राही धनुषो नामग्रहणकर्ता कथमसि । अपि तु धनुर्नामग्राही
यदसि तत्सदेष भवान्समाप्यते । मार्येत इत्यर्थः । कीदशः । मम हि ममैव सकलक्ष-
त्रालम्भकतोर्निखिलक्षत्रियमारणयज्ञस्यामृतं यज्ञशेषीभूतः । तितिक्ष्यस इत्यत्र ‘तिज
निशाने’ । ‘गुसिज्जिक्ष्यः सन्’ इति क्षमायां सन् । ‘लद् स्मे’ इति कर्मणि लद् । ‘हि
हेताववधारणे’ इत्यमरः । ‘अमृतं यज्ञशेषे स्यात्’ इति विश्वः । च्यवनो मुनिः । दृढः
पण्डितः सुविरो वा । निगृहीतः संकुचितः । संप्रहारो युद्धम् । क्रियासमभिहारः

१. ‘राजन्’ इति पुस्तकान्तरे नाति । २. ‘नामचेयमित्रेण’ । ३. ‘सनुना मानाहो’ ।
४. ‘शास्त्रानपि’ । ५. ‘पांसन’ । ६. ‘तपसा लम्’ । ७. ‘समाप्यसे’ । ८. ‘भगवन्भार्गव’ ।

हारस्य तंत्रभवतः परमे ब्रह्मणि वर्तमानस्य पुनरुपश्चवन्ते बुद्धयः ।
तद्विरेम, कियच्चिरमितैः परमपि नाटयिष्यति भवन्तमायुधपिशाची ।

जामदग्न्यः—(विहस्य ।) अहो याज्यक्षेहः शतानन्दमाकुलयति । भवतु,
सान्त्वयामि तावदेनम् । (तदभिसुखम् ।) आङ्गिरस,

नृपस्ते पाल्योऽयं मम पशुपुरोडाशरसिकः

पृथिव्यामव्याजोद्भृत्युजभृतः सन्ति रघवः ।

अमीषामुत्सिक्तं किमपि कुलमुत्कृत्य लवशो

विधाता तत्सर्वं यदभिरुचिं ते भृगुपतिः ॥ ४३ ॥

(नेपथ्ये ।)

आः पाप क्षेत्रियायाः पुत्र क्षत्रियब्रूणहत्यापातकिन्, निसर्गनिष्ठार्ण
हि प्रहरणमिक्ष्वाकूणां ब्राह्मणेषु । तैर्योदशस्तादशो वा सोढव्योऽसि ।
कथमेवंमतिकामन्नसाकमपि ब्रह्मवर्चसाक्षं विभेषि ।

जामदग्न्यः—(सरोषहासम् ।) अरे ब्रह्मवन्धो बान्धकिनेय गौतमगोत्रपांसन,
कुर्युः शस्त्रकथाममी यदि मनोर्वशे मनुष्याङ्कुराः
स्याचेद्ब्रह्मगणोऽयमाकृतिगणस्तत्रेष्यते चेद्वान् ।

पैनःपुन्यं भृशार्थां वा । तत्रभवतो मान्यस्य । तवेति शेषः । ब्रह्म तत्त्वम् । उपश्चवन्ते-
इत्थिरीभवन्ति । पिशाची तृष्णा । याज्यत इति याज्यो यागशिष्यः । नृप इति । ते
तवायं नृपो जनको मम पाल्यो रक्षणीयः । पशुश्छागो मृगो वा । पुरोडाशो हविर्भेदः ।
तथा च पशुपुरोडाशरसिकोर्यं तपस्ती वराको न हन्तव्य इति भावः । कोधान्वोऽपि
मान्यतया प्रबोधायाह—अमीषां रघूगामुत्सिक्तमुद्दतं कुलं लवशो लेशं लेशं कृत्योत्कृत्य
खण्डयिला यते तु भ्यमभिभृचिं तत्र प्रीतिविषयस्तत्सर्वं भृगुपतिविधाता करिष्यति ।
रामभद्रविनाशवर्जं सकलमभिमतं ते करिष्यामीति भावः । ‘रुच्यर्थानां प्रीयमाणः’ इति
संप्रदानता । नेपथ्ये पुनः शतानन्दवचनम् । आः कोपे । क्षत्रियायाः पुत्र । कुत्सितक्ष-
त्रियायाः पुत्रेत्यर्थः । ‘षष्ठ्या आकोशो’ इत्यल्लक्ष् । भूषणो गर्भः । हत्या हननम् । ‘हनस्त
च’ इति भावे क्रिप् । तथान्तादेशः । निसर्गनिष्ठार्ण स्वभाववलशून्यम् । ब्रह्मवर्चसं ब्रह्म-
तेजः । यदा वृत्ताध्ययनसंपत् । ‘स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनद्दिः’ इत्यमरः । ‘ब्रह्महस्ति-
भ्यां वर्चसः’ इत्यच् । वर्चसादिति ‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ इत्यपादानता । ब्रह्मवन्धो कुत्सि-
तब्राह्मण । ‘ब्रह्मवन्धुरविश्वेषे’ इत्यमरः । बान्धकिनेयोऽस्तीपुत्रः । ‘अथ बान्धकिनेयः
स्याद्ब्रह्मवलश्वासीसुतः’ इत्यमरः । कुर्युरिति । मनोर्वशे कुले अमी मनुष्याङ्कुरा मनुष्य-

१. ‘भवतः’. २. ‘विरम विरम’. ३. ‘इयमपरमपि’. ४. ‘परबन्तम्’. ५. ‘क्षत्रिय-
पुत्र’. ६. ‘अतिक्रमन्’.

सप्राजां समिधां च साधकतमं धते छिदाकारणं
विष्वौर्वीकुशकर्षणोल्बणकिणग्रन्थिर्मायं करः ॥ ४४ ॥
(नेपथ्ये ।)

भैगवन्भार्गव भार्गव,
त्वं वेदवानसि वसिष्ठगुरोः सनाभिः
स्वायंभुवः स भगवान्प्रभवो गुरुस्ते ।

तेनातिमात्रमसृणं हृदयं मदीय-
मद्यापि न त्रुटति शास्यतु ते कुद्धिष्ठिः ॥ ४५ ॥

जामदङ्घः—(सोचैर्हासम् ।) किमात्थ रे दशरथ, किमात्थ । नायापि
हृदयं त्रुटतीति । कथं वा त्रुटतु यावदेष न व्याप्रियते परशुः ।
(नेपथ्ये ।)

आः जामदङ्घ, गुरुनप्येषिक्षिपसि ।
पुरोजन्मा नायप्रभृति मम रामः स्वयमहं
न पुत्रः पौत्रो वा रघुकुलभुवां च क्षितिभुजाम् ।
अैधीरं धीरं वा कलयतु जनो मामयमयं
मया बद्धो दुष्टद्विजदमनदीक्षापरिकरः ॥ ४६ ॥

पोता यदि शत्रुकथां कुर्युः । यदि चायं व्रद्धाणगणो व्राद्धाणगणः ऋत्तिगणो वा आकृति-
गणः स्यात् । आकृत्या आकारेण गृह्यते यत्र गणे स आकृतिगणो वैयाकरणप्रसिद्धः ।
तत्रापि चेद्यदि भवानिष्यते । तदा सप्राजां क्षत्रियाणां समिधां होमीयकाष्ठानां च च्छिदा-
कारणं छेदनिमित्तं साधकतमं करणं कुठारं यन्ममायं करो धते तद्विक्षु निष्कलम् ।
इह विक्रशब्दस्य कुत्सार्थस्याभावाच द्वितीया । ‘विभर्तस्ने च निन्दायां निष्कले कुत्सि-
तेऽपि च’ इति विश्वः । ‘मौर्वी ज्या चिज्जिनी गुणः’ इत्यमरः । ‘किणः स्यान्मृतशोणिते’
इति च । नेपथ्ये दशरथवाक्यम् । सनाभिः सपिष्ठः । एकगोत्र इति यावत् । ‘सपि-
ष्ठासु सनाभयः’ इत्यमरः । स्वयंभूवंश्चा । तस्यापल्यं स्वायंभुवः । अण् संज्ञापूर्वक-
विधेरनित्यलान्न गुणः । किं तु उवचेव भवति । प्रभवत्यसादिति प्रभव उत्पत्तिहेतुः ।
गुरोरधिक्षेपमसहमानः सकोधं लक्षणं आह-पुरोजन्मेति । अयप्रसृत्यद्यारभ्य रामो
मम पुरोजन्मा ज्येष्ठप्राता न । तदादेशाकरणात् । रघुवंशजातानां क्षितिभुजां च न पुत्रो
न वा पौत्रः । तादशाचारानाचरणात् । किं तु स्वयमेवाहम् । असाधारणस्वभाव इति

१. ‘भगवन्’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. ‘अपि’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
३. ‘अधीरं धीरं वा’.

जामदग्यः—(सावशं रामं प्रति ।) अये, किमयं लक्ष्मणो भवन्तं पुरोज-
न्मानमपदिशति ।

रामः—(संविलक्षस्मितम् ।) प्रसीद भगवन्, स एवायं यौवेनादर्वाचि
निरपराधमधुरे वयसि वर्तमानो यानिकानिचिदक्षराणि प्रलपति ।

जामदग्यः—(सस्मितम् ।) कथमेतौवत्यपि माममृष्यमाणमाशङ्कसे ।
यतस्त्वदेनुवर्ती खल्वयं त्वामेवास्तमयमानमन्वस्तमयिष्यते । निर्वाणं हि
सवितारं तरणिमणिरप्यनुनिर्वाति । (नेपथ्यं प्रति ।) साधु रे लक्ष्मण, साधु ।
कनिष्ठतरोऽपि वैरं भवान्, न पुनरयं वृथाज्येष्टो रामस्ते ।

प्रागुच्चैश्चिरसं क्षुरप्रनखरैः कौञ्चाद्रिदन्तावलं

भित्त्वा हंसमयानि मौक्किकफलान्याकीर्यं पर्योपिताम् ।

वृत्तिमधिष्ठितेऽपि हि मयि क्षात्रेण कल्पेन ते

दिक्षा कौतुकमाभिरामिकमसि त्वं कोऽपि वीराङ्गुरः ॥ ४७ ॥

भावः । अधीरमपण्डितमधैर्यशालिनं वा कलयतु कथयतु जानातु वायं जनः । अयं परिकरः
प्रारम्भः । संनाहो बद्धः कृतः । ‘मामधमयम्’ इति पाठे अधमयं पापमयं द्विजवधात् ।
अपदिशति दूरीकरोति । यौवेनादर्वाचि यौवेनात्पूर्वेस्मिन् । कौमार इत्यर्थः । प्रलपत्यनवर्तकं
वदति । ‘प्रलापोऽनर्थकं वचः’ इत्यमरः । एतावति विषये । अमृष्यमाणमक्षाम्यन्तम्
अस्तं नाशमयमानं गच्छन्तम् । ‘अय गतौ’ । शानच् । अनु पश्चात् । तरणिमणिः
सूर्यकान्तः । वरं भवानिति वरमव्ययम् । ‘मनागिष्ठे वरं यत्तु कथिदाह तदव्ययम्’ इति
शाश्वतः । यथा ‘याच्चा मोधा वरमधिगुणे’ इति, ‘वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः’
इति च । **प्रागिति** । प्राक् पूर्वं क्षुरप्रस्त्ररूपैर्नखरैर्नखैः कौञ्चाद्रिरेव कौञ्चनामकप-
वैत एव दन्तावलो इस्ती तं भित्त्वा विदार्य हंसमयानि हंसरूपाणि मौक्किकान्याकीर्यं
विक्षिप्य पर्योपितां व्यवस्थापितां सैर्ही सिंहस्येयं सैर्ही तां वृत्तिं व्यापारमधिष्ठितेऽप्यास्थि-
तेऽपि मयि विषये ते तत्र क्षात्रेण कल्पेन विधिना कौतुकं कौतुकहेतुलादस्ति । कीदृशम् ।
आभिरामिकम् । अभिरमणमभिरामः ग्रीतिः । तस्मै प्रभवत्याभिरामिकम् । ‘तस्मै प्रभ-
वति संतापादिभ्यः’ इति ठक् । तस्मात्त्वं कोऽप्यनिर्वचनीयो वीराङ्गुरोसि । उच्चैश्चि-
रसमिति । उच्चैः शिरो मस्तकं शिखरं वा यस्य तम् । परशुरामेण कौञ्चं भित्त्वा राज-
हंसा आनीता इति पुराणम् । क्षुरप्रस्त्रबद्वाचक्षमेदवाचकावपि भवतः । ‘क्षुर विखण्ड-
ने’, ‘खुर च्छेदने’ इति धालोर्वर्णदेशनायां साधितत्वात् । ‘दशाननक्षिमस्तुरप्रखण्डतः’

१. ‘सैवलक्ष्य—’. २. ‘अर्वाच्चपराध—’. ३. ‘एतावतापि’. ४. ‘तदनुवर्ती खल्वलं’.
५. ‘वरो’. ६. ‘शिखरं’.

(नेपथ्ये ।)

भार्गव भार्गव, दुर्विज्ञानमिदमर्वीकफलनिष्पत्तेराभिरामिकं साङ्घा-
मिकं वा ।

रामः—(सरोषं नेपथ्याभिमुखम् ।) आः वत्स, कोऽयमद्यतनस्ते दुर्विन-
यप्ररोहो यद्गूरुनपि क्षेत्रीकरोषि ।

(नेपथ्ये ।)

आर्य, तृणीमयमस्मि । क्षमख जामदद्य, नियन्त्रितोऽहमार्येण ।

जामदद्यः—(विहस्य ।) अैरे राम, कैथमद्यापि वाचमेव सूनृतामस्म-
दभियोगप्रशमनीं प्रेत्ययसे । कवचहरोऽसि । शङ्खैरेव प्रतिक्रियन्तां
शस्त्राणि । किं च रे,

राजन्येभ्यो जन्म वैवस्तेभ्यश्चके चापाचार्यकं कौशिकश्च ।

क्षात्रीं चर्यामेवमुन्मुच्चतस्ते गोत्राक्षेपी वज्रलेपः कलङ्कः ॥ ४८ ॥

रामः—(सगर्वसितम् ।) भगवन्, सत्यमेतत् ।

जातः सोऽहं दिर्नकरकुले क्षत्रियश्रेत्रियेभ्यो

विश्वामित्रादपि भगवतो हृष्टदिव्यास्त्रपारः ।

अस्मिन्वंशे कथयतु जनो दुर्यशो वा यशो वा

विप्रे शस्त्रग्रहणगुरुणः साहसिक्याद्विभेदमि ॥ ४९ ॥

इत्यत्र, पुरस्तात् ‘मृगखुरक्षुरप्रव्यालेखस्थपुटितविभागा वनभुवः’ इत्यत्र च प्रयुक्तत्वात् । दन्तावलमिति ‘दन्तशिखातसंज्ञायाम्’ इति वलन् । ‘वले च’ इति दीर्घः । अर्वोक्तु
पूर्वेम् । साङ्घामिकमाभिरामिकत्साधु । क्षेत्रमाश्रयः । क्षमख सहस्र । ‘क्षमु प्रसहने’
भ्रावादावपि पञ्चते । स चात्मनेपदी । सूनृतां प्रियसत्याम् । ‘सत्यं प्रियं च वचनं सूनृतं
समुदाहतम्’ इति । अभियोगो युद्धम् । कवचहरः संनद्धः । राजन्येभ्य इति । वैव-
स्तेभ्यो विवस्तदपल्येभ्यो राजन्येभ्यः क्षत्रियेभ्यस्ते तव जन्म । अभूदिति शेषः ।
कौशिकश्च तव चापाचार्यकं धनुरध्यायकलं चक्रे कृतवान् । क्षात्रीं क्षत्रसंबन्धिनीं चर्या
परिपाटीमुन्मुच्चतस्त्यजतस्त्व गोत्रमाक्षिपतीति गोत्राक्षेपी कलङ्कोऽपवादः । जात इति
शेषः । तथा च क्षत्रियेभ्यो जन्म, विश्वामित्रादध्ययनं च क्षात्रचर्यापालनकारणम्, तत्सर्व
त्यजतस्त्व कलङ्क एव भविष्यतीत्यतः सर्वथा मया सह युद्धादि योग्यमिति भावः ।
आचार्यकमिति ‘योपधाद्गूरुपोतमाद्गूरुः’ इति भावे तु अ । जात इत्यादि । श्रोत्रियशङ्ख-
न्दोध्येता उत्तमो वा । दृष्टं ज्ञातम् । अस्मिन्वंशे सूर्यवंशे । सहो बलं तेन सह वर्तते

१. ‘विनयातिप्ररोहो यद्गूरुगूरुषि’. २. ‘तृणीमस्मि’. ३. ‘रेरे’. ४. ‘कथं वाचमेव’.
५. ‘समर्थयसे’. ६. ‘कुलक्षत्रिय-’. ७. ‘लघ्वविद्याज्ञ-’. ८. ‘अस्मिन्वंशे कलयतु’.

जामदग्यः—(सकोधम् ।) आः पाप दुर्मुख, वसिष्ठ इव विश्वामित्र इव स्वस्तिवाचनिको ब्राह्मणस्ते परशुरामः । (सव्यथम् ।) घिकष्टम् । एवमुच्चावचाचः क्षत्रियाः श्रूयन्ते । (कोधातिशयं नाटयन् ।) अयमहं भोः,

सहदशरथमद्योत्कृत्य पुत्रैश्चतुर्भि-

र्जनकुलकबन्धकन्धनिर्गत्वरीभिः ।

नवरुधिरक्लताभिः कूंसलीलापताकां

रणभुवमतिरौद्रीं रुद्रशिष्यः करोमि ॥ ५० ॥

रामः—(सेरोषम् ।) आः जामदग्य, केयं वाग्विभीषिका । दूरमति-क्रामति प्रसङ्गे कदाचिदिक्ष्वाकवोऽपि दुर्मनायन्ते ।

जामदग्यः—(संभ्रुकुटीभक्षम् ।) ततः किम् ।

रामः—(सावष्टम्भम् ।) ततश्च ।

तैत्रिःसप्तभिरेव राजविजयैर्यते भुजस्तम्भयोः

कृत्वा तोरणमालिकां पुनरमुं द्वाविंशमारिप्सते ।

द्रक्ष्यामि त्वयि वर्तमानमधुना तच्चापविद्याद्गृह्णतं

शंभोस्तस्य हि केवलेन धनुषा कुष्ठेन तुष्टिर्ण मे ॥ ५१ ॥

साहसिकः । ‘ओजःसहोऽभ्यसा वर्तते’ इति ठक् । तस्य भावः साहसिक्यं साहसम् । अस्यैव विशेषणं गुरुण इति । ‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ इत्यपादानता । स्वस्तिवचनमाह स्वस्तिवाचनिकः । ‘तदाहेति माशब्दादिभ्यः’ इति ठक् । ‘उत्तरपदस्य च’ इति वृद्धिः । यद्वा स्वस्तिवाचनं प्रयोजनमस्य । ‘तदस्य प्रयोजनम्’ इति ठक् । ‘उच्चावचं नैकमेदम्’ इत्यमरः । सहदशरथेति । चतुर्भिः पुत्रैः सह । सहयुक्ते तृतीया । उक्त्योन्मूल्य । स्कन्धः समूहः । निर्गत्वरी निर्गमनशीला । ‘गलरक्ष’ इति साधुत्वम् । नवरुधिरेति । नवपदं स्त्यानरक्तनिषेधार्थम् । अन्यापि पताका लतया क्रियत इति ध्वनिः । अतिरौद्री-मतिभयानकाम् । वाचा त्रासयितुमिच्छा वाग्विभीषिका । बिभेतेरन्तर्भावितण्यर्थात्सन् । अतिक्रामति वर्तमाने । प्रसङ्गे कोपे । दुर्मनायन्ते । अच्यर्थे भूशादिलात्क्यद्वा सलोपश्च । तैरिति । यच्चापविद्याद्गृह्णतं कर्तुं, तैत्रिभिः सप्तभिरेकविंशतिसंख्याकै राजविजयैः, भुज-वेव स्तम्भै तयोस्तोरणमालां कृत्वा पुनरप्यस्तज्यादमुं द्वाविंशं द्वाविंशतेः पूरणं राज-विजयमारिप्सते आरब्धुमिच्छति । तदधुना त्वयि वर्तमानं द्रक्ष्यामि । यतः केवलेन हर-चापाकर्षणेन मम न तुष्टिः । द्वाविंशमिति द्वाविंशतेः पूरणम् । ‘तस्य पूरणे डद्’

१. ‘छस्—’. २. ‘सकोधम्’. ३. ‘विभीषा’. ४. ‘सञ्चुकुटिबन्धम्’.

जामदग्यः—(संरोषम् ।) किमात्थ रे, किंमात्थ । ('दक्ष्यामि त्वयि वर्तमान-
मधुना' इत्यादि श्लोकोत्तरार्ध पठिला सत्यथम् ।) अहो सर्वतः समिध्यमानदारु-
णस्य रोषजातवेदसो विदेहदिलीपयोः कुलं नाम कति भविष्यन्त्याहुतयः ।
(उच्चैः ।) भो भोः सप्तद्वीपकुलपर्वतवर्तिनो राजानः, चेतयध्वं चेतयध्वम् ।

येन स्वां विनिहत्य मातरमपि क्षत्रास्मध्वासव-
स्वादाभिज्ञपरध्वधेन विदधे निक्षत्रिया मेदिनी ।
यद्वाणत्रणवर्तमना शिखरिणः क्रौञ्चस्य हंसच्छला-
दद्याप्यस्थिकणाः पतन्ति स पुनः कुद्धो मुनिर्भार्गवः ॥ ५२ ॥

रामः—(सहर्षसंभ्रमैः ।)

नृपानप्रत्यक्षान्निकमपवदसे नन्वयमहं
शिशुकीडाभग्निपुरहरधन्वा तव पुरः ।

अहंकारकूरार्जुनभुजवनवश्नकला-

निसृष्टार्थो बाहुः कथय कतरस्ते प्रहरतु ॥ ५३ ॥

जामदग्यः—(सँकोषाटोपम् ।) आः पाप विकर्तनकुलकलङ्क, पुनस्तरां
तदेव पार्वतीदयितकोदण्डदलनसाँहसमुद्धावयसि । अहह क्षत्रियोऽपि
भार्गवस्य कार्तवीर्यजयिनं भुजदण्डमन्विष्यति । अहो गरीयान्कालः । यद-
श्रुतचरमपि श्रावयति । अदृष्टचरमपि दर्शयति । अपि च रे राजन्यकीट,

'तिविंशतेर्दिंति' इति टिळोपः । समिध्यमानस्य स्वयं दीप्यमानस्य । 'जिइन्ही दीसौ' ।
जातवेदसोऽमेः कुलपर्वता गन्धमादनादयः । राजानो दिक्षपालः । चेतयध्वं चेतना भवत ।
विधौ लोद् । येनेति । स्वां मातरं क्षत्रियामेव । क्षत्रास्मेव क्षत्रियरुद्धिरमेव मधु क्षौद्रं
आसवो मयम् । 'मध्वासवो माधवको मधु माधवीकमद्योः' इत्यमरः । 'हथिरेऽसुगलो-
हितास्तरक्षतजशोणितम्' इति च । 'परशुश्व परश्वधः' इत्यमरः । व्रां रन्ध्रलूपम् ।
हंसा हि कैलासस्थमानससरसः शरदि क्रौञ्चगिरिविवरेण भुवमायान्तीति वार्ता । नृपा-
निति । अपवदसे निन्दसि । 'अपाद्वदः' इति तद् । अयमहमित्य[ल]न्ताहंकारे । त्रिपु-
रहरो महेशः । अर्जुनः कार्तवीर्यः । त्रश्वनं छेदनम् । निसृष्टार्थो ज्ञातार्थः । विकर्तनः
सूर्यः । अश्रुतचरं न पूर्वश्रुतम् । 'भूतपूर्वे चरद' । कीट इव कीटः पोतः । जानास्येवे-

१. 'संसरम्भम्'. २. 'उच्चैः' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. 'सहासम्'. ४. 'साटो-
पम्'. ५. 'साहसम्' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. 'कार्तवीर्यभुजविजयिनं-अन्वेषयति'.

जानास्येव यथा पितुः परिभवन्होमार्जुनीमर्जुनो
मत्कोदण्डमनेकराजकवधस्वाध्यायमध्यापित् ।
तेनैवास्ति भवत्सु यद्यपि मम क्रोधोऽयमौत्सर्गिक-
स्तसंप्रत्युपसर्जनं गुरुधनुर्भज्ञादयं हेतुमान् ॥ ५४ ॥

रामः— क्रैषे जामदग्ध्य, पटच्चरीभूता खस्त्रियं पुरातनी कीर्तिपताका ।
नन्विदानीमेव द्रष्टव्यम् । (नेपथ्यामिसुखम् ।) वत्स लक्षण, धनुर्धनुः ।

जामदग्ध्यः—(साक्षेपैम् ।) अरे अनात्मज्ञ क्षत्रियवटो,
तच्चापमीशभुजपीडनपीतसारं
प्रागप्यभज्यत भवांस्तु निमित्तमात्रम् ।

राजन्यकप्रधनसाधनमसदीय-

मार्कर्ष कार्मुकमिदं गरुदध्वजस्य ॥ ५५ ॥

आकृष्णेन पुनरमुनैव धनुषा किलासानेभियोत्स्यसे । क्षत्रसत्रे दीक्षि-
तानां तु चिरस्य होर्तायं परशुरसाकमस्त्येव । (इति रामस्य हस्ते धनुर्पर्ययति ।)

ति । मम पितुर्जमदमेहोमसाधनिकामर्जुनीं गां परिभवन्हपहरन्सनर्जुनः कार्तवीर्यो यथा
मम कोदण्डं धनुरनेकक्षत्रियवधस्वहर्षं स्वाध्यायं वेदं पाठमात्रं वाध्यापिपदध्यापितवान् ,
तथा त्वं जानास्येव । तेनैव हेतुना भवत्सु क्षत्रियवंशोऽहोत्तु ममौत्सर्गिकः स्वाभाविकः
क्षत्रियसामान्यविषयकः क्रोधो यद्यप्यस्ति तत्संप्रत्युपसर्जनमप्रधानम् । यतो गुरुधनुर्भ-
ज्ञादयं क्रोधः क्षत्रियवये हेतुमात्रयोजकवान् । ‘तत्प्रयोजको हेतुश्च’ इति । ‘भज्ञादहं
हेतुमान्’ इति पाठेऽहमेव प्रयोजकवानित्यर्थः । ‘भज्ञे तु’ इति पाठे भज्ञे सतीत्यर्थः ।
अध्यापिपदिति अधिपूर्वकाढिः ‘क्रीड्जीनां णौ’ इत्यात्वे कृते रूपम् । न च ‘अमिज्ञाव-
चने लद्द’ इति लद्द स्यादिति वाच्यम् । ‘विभाषा साकाङ्गो’ इति विकल्पनात् । ‘अर्जुनी
सौरमेयी गौः’ इत्यमरः । ‘अर्जुनः ककुमे पार्थे भवेदप्यर्जुनी गवि’ इति मेदिनीकरः ।
पटच्चरीभूता जीर्णवस्त्रीभूता । ‘पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्’ इत्यमरः । अनात्मज्ञोऽतत्त्वज्ञः । चापं
कर्तु । ‘पीतसारं गृहीतबलम् । प्रागप्यभज्यत पूर्वमेव भमम् । अपिरेवार्थे । ‘भज्ञो
आमर्दने’ । कर्मकर्तृरि तद् । राजन्यकं क्षत्रियसमूहः । प्रधनं मारणम् । साधनं हेतुः ।
कार्मुकं धनुः । असियोत्ससे योधयिष्यसि । क्षत्रसत्रे क्षत्रियहोमयज्ञे । ‘सत्रमाच्छादने
यज्ञे’ इति विश्वः । दीक्षितानां गृहीतव्रतानाम् । उद्भातः पादस्थलनं तद्युक्ता उद्भातिनी ।

१. ‘अध्यापयत्’ । २. ‘ऋषे’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति । ३. ‘साक्षेपम्’ इति पुस्तका-
न्तरे नास्ति । ४. ‘रे रे’ । ५. ‘असियोक्ष्यसे’ । ६. ‘अयम्’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

रामः—(गृहीत्वा ।) भार्गव, समन्तादुद्घातिनी भूमिरियम् । तदेहि,
विमर्दक्षमं प्रदेशान्तरमवतरावः ।

जामदङ्गः—(सरोषं परिकामन् ।) भो भोः क्षात्रेण ब्राह्मणे च तेजसा
विकर्त्थमानाः, तदत्र

भवतु शरणदो वा सर्वशस्त्राभिसारः
प्रतिविदधतु वासिन्नाशिषो वैजयिक्यः ।
अदशरथमरामं निर्विदेहेन्द्रमुर्वा-
वलयमिह विधर्चे रोषणो रैणुकेयः ॥ ५६ ॥
(इति निष्कान्तौ ।)
(नेपथ्ये ।)

भो भोः पौरजानपदाः, प्रवर्त्यतां माङ्गलिकमातोद्यम् । प्रैसज्यतामय-
मणि वैदेहीविवाहमहोत्सवो जामदङ्गविजयोत्सवेन ।

कन्यां काचिदिहापि कर्मणि पणः स्यादित्यसूयावल-
त्सीतापाङ्गमयूखमांसलमुखज्योत्स्नाविलिसीं दिवम् ।
कुर्वणेन रघुद्वहेन चकृषे नारायणीयं धनुः
संधायाथ शेरश्च भार्गवगतिञ्छेदादप्नोचीकृतः ॥ ५७ ॥

‘उद्घातसु पुमान्पादस्खलने समुपकमे’ इति भेदिनीकरः । विकर्त्थमानाः श्लाघमानाः ।
शरणं रक्षणम् । ‘शरणं रक्षणेऽपि च’ इति धरणिः । सर्वशस्त्राभिसारः सर्वयोधैरेकदैव
सर्वशस्त्रेण युद्धम् । प्रतिविदधतु प्रतीकारं कुर्वन्तु । वैजयिक्यो विजयप्रयोजनाः ।
‘तदस्य प्रयोजनम्’ इति ठक् । रोषणो रोषशीलः । ‘कुधमण्डार्थेभ्यश्च’ इति युच् । रेणुका
परशुराममाता । तस्या अपलं रैणुकेयः । ‘खीम्यो ढक्’ । निष्कान्तौ रामपरशुरामौ ।
मङ्गलाय प्रभवति माङ्गलिकम् । ‘तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः’ इति ठक् । आतोद्यं
वीणामुरजवंशकांस्यवाद्यम् । ‘चतुर्विधमिदं वायं वादित्रातोद्यनामकम्’ इत्यमरः । प्रस-
ज्यतामारञ्ज्यताम् । यद्वा प्रसज्यतां प्रसङ्गदेव निष्पाद्यताम् । अन्यथातुष्टितस्यान्यदी-
योपकारजननसामर्थ्यं प्रसङ्गः । यथा प्रासादे देवाय दत्तस्य दीपस्य राजमार्गवलो-
ककरणसामर्थ्यम् । इहापि कर्मणि नारायणीयधनुर्भेऽपि । पणः शुल्कः । अपाङ्गो
नेत्रप्रान्तो नेत्रान्तदर्शनं वा । ज्योत्स्ना कान्तिः । विलिसीमल्पविलिसाम् । ‘क्षादल्पा-
स्यायाम्’ इति भीष् । दिवमाकाशम् । उद्धवः पुत्रः । यद्वा रघुमुद्घाति रघुवंशधारक-

१. ‘प्रसर्पतामयं वैदेहीविवाहोत्सवो जामदङ्गविजयमहोत्सवेन’; ‘प्रसज्यतामयम-
णि—विजयैतम्’. २. ‘शारं च’.

(तैतः प्रविशतो रामजागदभ्यौ ।)

रामः—भगवन्मार्गव,

परैराहूतानां विहितमपि शस्त्रं भवतु नः

प्रकृत्या विप्रेभ्यः पुनरकृतशिल्पा रघुभुवः ।

चिरादण्डिरेण त्वयि तदपि रामे न गणितं

तपोविद्यावीरत्रतमय मैयि क्षाम्यतु भवान् ॥ ५८ ॥

जामदग्धः—(विहस्य ।) कथमपराद्धमस्सायु वत्सेन ।

यदर्थमस्माभिरिह प्रकोपितस्तद्य हैष्ट्वा तव धाम वैष्णवम् ।

विशीर्णसर्वमयमस्सदान्तरं चिरस्य कंचिल्घिमानमक्षुते ॥ ५९ ॥

रामः—इति इतो भगवन् ।

जामदग्धः—(रामस्य चिरुक्तमय्य सस्मितम् ।) वत्स, अप्रशस्तः स्व-
स्वारप्यकानां जनपदेषु चिरप्रचारः । तैत्कु पुनरस्मान्नेष्यसि ।

रामः—भगवन्, भर्गवतो याज्ञवस्क्यस्यावसथे कृतातिथेयसंविधानौ
तातजनकौ भवन्तमनुपालयतः ।

इत्यर्थः ‘मूलविभुजादिभ्यः क’ । चक्रषे आकृष्टम् । कर्मणि लिट् । संधाय शरं
संयुज्य । गतिः स्वर्गगमनम् । अमोघः सफलः । परैः शत्रुमिः । आहूतानामास्कन्दि-
तानाम् । यद्वा युक्तानाम् । युद्धार्थमिति शेषः । विहितं विधिबोधितम् । प्रकृत्या
स्वाभावेन । रघुभुवो रघुवंश्याः । विप्रेभ्योऽकृतशब्दाभ्यासाः । अण्डीरेण दर्पिष्ठेन मया
त्वयि रामे परशुरामे तदपि न गणितं नावगतम् । ‘रामेण गुणितम्’ इति पाठे रामेण मया
चिरेण गुणितं प्रमाणीकृतम् । अण्डीर इति ‘काण्डाण्डादीरनीरचौ’ इतीरच् । ‘अण्डीरः
पुरुषे शके’ इति मेदिनीकरः । यदर्थमिति । यदर्थमस्माभिस्त्वं प्रकोपितोऽसि तद्वै-
ष्णवं विष्णुसंबन्धिध धाम तेजस्तव हैष्ट्वा मैत्रदान्तरम् । अन्तरेवान्तरम् । स्वार्थेऽग्न् ।
किंचिल्घिमानमल्पलघुत्वमश्ते प्राप्नोति । कीदृशम् । विशीर्णो नष्टः सर्वं आमयो रागा-
दिरोगे यत्र तत् । वैष्णवधामदर्शनादेवेति भावः । ‘अस्मदन्तरम्’ इति पाठे मम हृदय-
मित्यर्थः । ‘गर्वामयम्’ इति पाठे अहंकाररूपरोगमित्यर्थः । इति इति इति । आग-
च्छेति शेषः । अधराधक्षिवुकम् । ‘अधस्ताच्चिरुकम्’ इत्यमरः । उच्चमय्योत्तोत्य । ‘त्वपि
लघुपूर्वात्’ इति गेरयादेशः । आरप्यकानामरप्यवासिनाम् । ‘अरप्यान्मनुष्ये’ इति
बुज् । प्रचारो गमनम् । अवसथे गृहे । अतिथौ साधु आतिथेयम् । ‘पथ्यतिथिवसति-

१. ‘ततः प्रविशति रामः परशुरामश्च’. २. ‘मम’. ३. ‘हृष्टम्’. ४. ‘भवान्’;
‘भगवन्’. ५. ‘तत्कथम्’. ६. ‘भगवतः’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

एहि विष्टरपांदार्घमधुपकैरुपस्थितान् ।

इक्षवाकूंश्च विदेहांश्च पुनीहि भगवन्नमून् ॥ ६० ॥

जामदग्धः—वत्स, अपरिहार्यमेवै ज्ञातिथ्यं राजन्यश्रोत्रियाणाम् । किं पुनरेवं विधवैखानसोचिताचारस्वलितविलक्षो न शक्नोमि धर्माचार्य याज्ञवल्क्यमुपेत्यावलोकितुम् । आचारस्तु दूरादपि कृतः कृतः स्यात् । (किंचिदुच्चैर्नेपथ्यौभिमुखम् ।)

यस्य स्मृतीः प्रतीक्षन्ते चतुर्वर्गे मनीषिणः ।

नमो भगवते तस्मै याज्ञवल्क्याय योगिने ॥ ६१ ॥

(नेपथ्ये ।)

गायत्री द्रुंपदा देवी पाप्मानमपहन्तु ते ।

पुनन्तु पावमान्यस्त्वामृग्नेतु ब्रह्म ते परम् ॥ ६२ ॥

जामदग्धः—भगवन्, अपत्रपमाणो न भवन्तं दृष्टमुत्सहे । तदनुमन्यत्वं मार्मण्याय ।

(नेपथ्ये ।)

शिवास्ते पन्थानो ब्रज निजगृहेभ्यो निजगृहा-

न्किमन्यत्सर्वेषां गुणमय शिरोमाल्यमसि नः ।

खपतेद्वंच् विष्टरमासनम् । ‘वृक्षासनयोर्विष्टरः’ इति निपातनम् । आतिथ्यमतिथि-सत्कारः । ब्राह्मणादित्वात्थ्यज् । वैखानसो नाम सुनिस्तेन प्रोक्तमधीयते वैखानसास्तृती-याश्रमस्या मुनयः । वैखानसो बानप्रस्थो गृह इति पर्यायाः । स्वलितं स्वलनम् । दूरा-देवास्माभिर्धार्घादि प्रतिगृह्यत इति भावः । स्मृतीः स्मृतिवाक्यानि । चतुर्वर्गे धर्मार्थ-काममोक्षे । ‘त्रिवर्गो धर्मकामार्थं चतुर्वर्गः समोक्षकैः’ इत्यमरः । प्रतीक्षन्ते चिन्तयन्ति प्रमाणयन्तीति यावत् । योगिने योगियाज्ञवल्क्यायेत्यर्थः । गायत्री सावित्रीमत्त्रः । यद्वा गायत्रीमत्त्रे ध्येया देवता । द्रुपदा ‘द्रुपदादिव मुमुक्षानः’ इत्यादि मत्त्रः । पाप्मानं पापम् । पावमान्यो कृतिवशेषाः । परं ब्रह्म तत्त्वज्ञानम् । कृप्रेतु उपचितिं यात्वित्यर्थः । अपत्रपमाणोऽन्यतो लज्जमानः । ‘लज्जा सापत्रपान्यतः’ इत्यमरः । अरण्याय गन्तुमिल्यर्थः । ‘कियार्थोपपद-’ इत्यादिना चतुर्थी । शिवाः कल्याणदाः पन्थानः । सन्तिति शेषः । हे गुणमय । ‘तप्रकृतवचने मयद्’ नोऽसाकं सर्वेषां शिरोमाल्यं शिरसि पुष्पं माला वा । ‘पुष्पपुष्पसर्जोर्माल्यम्’ इत्यमरः । निर्माणं स्थाप्तिः । स्थितिः

१. ‘पादार्घः’; ‘पादार्घ्यः’. २. ‘एव हि’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. ‘अवलोकयितुम्’. ४. ‘कृतकृत्यः’. ५. ‘असिमुखः’. ६. ‘अपेक्षन्ते’. ७. ‘त्रिपदा’. ८. ‘अरण्यगमनाय’. ९. ‘शिरोरन्नम्’.

त्रिलोकीनिर्माणस्थितिनिधनबन्धोर्मधुभिदो
भवान्वष्टी मूर्तिर्भृगुकुलमविष्टाय रमते ॥ ६३ ॥

जामदग्न्यः—वत्स रामभद्र ।

रामः—आज्ञापय ।

जामदग्न्यः—निवर्त्तस । नूनमिदानीं कृतकौतुकागारमङ्गलोपचारः
शशुरकुललोकस्त्वां प्रतीक्षते (इति परिष्वज्य निष्कान्तः ।)

रामः—(सोद्रेगम ।) कथं गतो भगवान् । तदहमपि तातसमीपमेव
गच्छामि । (इति परिक्रामन्त्युरोऽवलोक्य ।) कथं तातश्च जनकश्चेत एवाभिव-
र्त्तेते । (इत्युपसर्पति ।)

(ततः प्रविशतो जनकदशरथी राजानावन्योन्यं परिष्वज्य ।)

जनकः—

सुचरितमिदमैतिहासिकानां हृदि न विरंस्यति यत्तवैष पुत्रः ।

भृगुसुतपरशूदराद्विराजां सहजविजित्वरमाचकर्ष तेजः ॥ ६४ ॥

दशरथः—(पुरोऽवलोक्य सहर्षम ।) कथमागत एव वत्सो रामभद्रः ।

जनकः—सखे महाराज दशरथ, पश्य पश्य ।

चिरात्क्षात्रं तेजविजगदैवजैत्रं जनयिता

विधाता सर्वेषामुपरि सवितारं कुलभृताम् ।

पालनम् । निधनं विनाशः । मधुभिदो विष्णोः षष्ठी मूर्तिः परशुरामस्वरूपा । तथा
हि दशावतारे—‘मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च रामश्च बुद्धः
कल्की च ते दश’ ॥’ अत्र रामः परशुरामः । रामो रामभद्रः । रामो बलभद्र इति ।
कौतुकं विवाहः, उत्सवः: हृष्णो वा । तदर्थमगारो गृहं तत्र मङ्गलस्य वित्रादेशुपचारः परि-
पाठी । ‘कौतुकं तु विवाहे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः’ इति मेदिनीकरः । इतिहासः पुरावृत्तं
तद्विदन्ति ऐतिहासिकाः । ‘आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यष्टगवक्तव्यः’ । ऐतिहासि-
कानां हृदि इदं सुचरितं न विरंस्यति न लुप्तं भविष्यति । यत्तवैष पुत्रो भार्गवकुठारम-
ध्याद्विराजां क्षत्रियाणां खभावजयशीलं तेजः: कर्म आचकर्ष कृष्णवान् । विजित्वरसिति
‘हणशजिसर्तिभ्यः क्षरप्’ । ‘बाहुजः क्षत्रियो विराट्’ इत्यमरः । चिरादिति । अयं
रामोऽक्षणोरधिकरणयोरमृतं विकिरति विक्षिपति । अत्यन्तानन्ददानात् कीदशः ।

१. ‘मूर्तिः षष्ठी’.
२. ‘कुल’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
३. ‘पुरोऽवलोक्य च’.
४. ‘न हृदि’.
५. ‘उपजीव्यम्’.
६. ‘कुलकृताम्’.

विनेता वर्णनां भृगुपतिभुजादर्पनिकषो

महावीरः श्रीमानैयममृतमक्षणोर्विकिरति ॥ ६५ ॥

दशरथः—(निर्वर्ण । सन्नेहम् ।) सखे सीरध्वज, रघुराजघर्माधिकारसर्व-
धुरीणः शिशुरपि वत्सोऽयम् । तदस्मिङ्गरसा दुर्वहं वर्णश्रमभारमारोप्य
वैयमपि क्वापि तपोवने दिलीपकुलोचितेन विधिना शेषमायुरुपबुभुक्षामहे ।

जनकः—सखे दशरथ, साधु ते हृदयमीद्वशम् । क्रमादेतद्दुष्टातव्यम् ।

रामः—(उपस्थ ।) तौतौ, अभिवादये ।

जनकः—एहोहि वत्स रामभद्र । (इति सहर्षमालिङ्गति ।)

दशरथः—(राममालिङ्ग ।) सखे जनक, रामभद्रमभिषेकुं जामदश्य-
विजयप्रीतिरेव श्रेयानवसरः । कालक्षेपे पुनः को हेतुः ।

(प्रविद्य ।)

लक्ष्मणः—इयमार्यया मन्थरयोपनीता मध्यमम्बायाः पत्री ।

(राजानौ सवितर्कमन्योन्यं पश्यतः ।)

रामः—(सहर्षम् ।) वत्स लक्ष्मण, अपि सपरिवाराया कुशलमम्बायाः
कथयत्यार्या मन्थरा ।

लक्ष्मणः—आर्य, अथ किम् ।

रामः—नूनमसत्प्रवासदौर्मनस्यमम्बां पीडयिष्यति ।

क्षात्रं तेजस्त्रिजगतामवजैत्रं जेतु जनयिता उत्पादयिता । तृनि रूपम् । तेन 'न लोका-
व्ययनिष्टाखलर्थतृनाम्' इति न पष्ठी । कुलभृतां कुलधारकाणां बीजिनां चन्द्रादीनां
सर्वेषामुपरि सवितारं सूर्य विधाता कर्ता । रामेण सवितुकुलं सर्वकुलेभ्यः प्रशस्यमि-
त्यर्थः । वर्णनां ब्राह्मणादीनां विनेता विनयकर्ता । निकषः 'कसौटी' इति प्रसिद्धः ।
'निकषः कपपटिका' इत्यमरः । धर्माधिकारो धर्मेजिज्ञासाभियोगः । तत्र सर्वधुरीणः
सर्वभारवाही । 'खः सर्वधुरात्' इति खः । वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मनार्यादयः ।
उपव्युक्षामह उपभोक्तुमिच्छामः । भुजेः सञ्चन्तात् 'पूर्ववत्सनः' इति तद् । कालक्षेपे
पुनः इति छलोक्तिः । 'वाक्यं वाक्यान्तरासक्तमर्थान्तरस्य सूचकम् । यत्र सा स्याच्छ-
लोकिस्तु नाव्यालंकारसंमता ॥' इति भरतः । यथोत्तरचरिते—'किमस्या न प्रेयो
यदि परमसत्यस्तु विरहः' इति । मन्थरानात्री प्रतीहारी । दौर्मनस्य विमनस्कत्वं कर्तुं ।

१. 'अमृतमयम्'. २. 'वयमपि' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. 'उपभोक्त्यामहे'. ४. 'एव-
मनुष्टातव्यम्'. ५. 'तातौ' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. 'आर्य' इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

जनकः—(लक्ष्मणहस्तात्पत्रिकां गृहीत्वा वाचयति ।) स्वस्ति । महाराजं द-
शरथं कैकेयी विज्ञापयति । यथा

तन्मे वरद्वयमुरीकृतपूर्वमेव
याचे विभर्तु भरतस्तव राज्यलक्ष्मीम् ।
वर्षाणि तिष्ठतु चरुर्दश दण्डकायां
सौमिनिमैथिलसुतासहितश्च रामः ॥ ६६ ॥

(इति राजानौ मूर्च्छतः ।)

रामः—यदादिशत्यम्बा । (इति शिरसि पत्रिकां देत्वा ।) वत्स लक्ष्मण,
निजामसदाराघनसहाध्यायिर्नि प्रजावतीमादाय पुंरो भव ।

लक्ष्मणः—तैर्था । (इति निष्क्रान्तः ।)

रामः—तातौ, संमाश्वसितं समाश्वसितम् ।

जनकः—(आश्रय ।) अहह ।

पाणिर्गृहीतो रघुपुंगवेन देवः पुराणः श्वशुरो विवस्वान् ।

पिता स्यं केकयचक्रवर्ती कर्मेदमेताहशमाः किमेतत् ॥ ६७ ॥

(इति मूर्च्छति ।)

(रामः पट्टाश्वलेन वीजयति ।)

दशरथः—(आश्रय ।)

कोऽप्येष वाञ्छनसयोर्तिवृत्तवृत्ति-

भावो हुताशनमयश्च तमोमयश्च ।

भोकृत्वमात्रमिह मे पुनरीदृशं मां

हा वत्स राम कथमुत्सहसे विहातुम् ॥ ६८ ॥

(विमृश्य ।) हा वत्से जानकि, निशाचरणामातिथेयीभवितुं दशरथं गृहे
प्रविष्टासि । (इति मूर्च्छति ।)

ऊरीकृतपूर्वं पूर्वाङ्गीकृतमेव । वरद्वयमहं याचे । तदेवाह—बिभर्त्विति । दण्डकारण्यमेदः ।
‘प्रजावती आतृजाया’ इत्यमरः । पुंगवः श्रेष्ठः । पुराणोऽतिचिरतनः । आः क्रोधे ।
वाञ्छनसोऽजन्तोऽवतुरादौ निपातितः । अतिवृत्तवृत्तिरविषयः । इह हुताशनमयतमोमय-
भावे भोकृत्वमात्रं मे । अनुभविता परमहं न प्रतीकारश्चम इत्यर्थः । आतिथेयी

१. ‘देवी कैकेयी’.
२. ‘गृहीत्वा’.
३. ‘पुरस्ताद्वेति’.
४. ‘यदाज्ञापयत्यर्थः’.
५. ‘समाश्वसीतां समाश्वसीतम्’.
६. ‘देवश्च साक्षात्’.
७. ‘रामस्तथैव पटान्तेन’.
८. ‘अनिवृत्तकर्मा’; ‘अतिवृत्तवर्त्मा’.
९. ‘गृहमनुप्रविष्टासि’.

रामः—तातौ, संमाश्वसितं समाश्वसितम् ।

**जनकः—(आश्वस्य । आकाशे लक्ष्यं वद्वा ।) साधु सखि कैकेयि, साधु ।
यदस्या विश्वंभरादुहितुर्मे वत्सायाः पत्युरनुवृत्तिरेव प्रसादीकृता
(विमृश्य । सव्यथम् ।)**

घनुप्मन्तौ वत्सौ दशरथभुजैरुप्मलेतमाः

प्रदेशास्ते वत्सा शिशुरशिववृत्ता वनभुवः ।

प्रियै राजा मुकैरसुभिरपमार्दि स्वमयश-

श्चरित्रव्यत्यासः सखि कथमयं केकयकुले ॥ ६९ ॥

कष्टं च । वयमपि कथमनेन जनपदेषु वैहुलीभवता भरतयौवराज्यलक्ष्मी-
कर्णपूरतमालपलवेन कैकेयीदुर्यशसा मूर्धानमुन्नमय्य लोकस्य मुखं द्रक्ष्यामः ।

**रामः—(उत्थाय ।) तात जनक, यथा सुखं तातं शृणोमि तथा भै-
वता विधातव्यम् । (इति निष्कान्तः ।)**

**दशरथः—(आश्वस्योत्थाय च ।) वत्स रामभद्र, परिपालय माम् ।
(इति जनकेन धार्यमाणो निष्कान्तः ।)**

(इति निष्कान्ताः सर्वे ।)

इति दशरथविप्रलम्भो नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

अतिथिविषये साध्वी । ऊर्मलतमा अत्यन्ततेजोयुक्ताः सिध्मादित्वालक्ष्म् । अशिववृत्ता
अकल्याणयुक्ताः । सर्पव्याघ्रादियोगात् । मुकैस्त्यैकैः । अपमार्दि खण्डयति । व्यत्यासो
विपर्ययः । जनपदेषु लोकेषु । ‘देशो जने जनपदः’ इति । दुर्यशसः श्यामलात्तमाल-
पत्रेण रूपणम् । उच्चमयोत्तोत्य । सुखं निराकुलम् । ‘खस्थम्’ इति पाठे खस्मिन्ना-
त्मनि तिष्ठतीति खस्थः । आत्मज्ञ इत्यर्थः । यद्वा प्रकृतिस्थम् । खस्थं खर्गस्थमित्यपि
सूचितम् । ‘खर्परे शरि वा लोपे वक्तव्यः’ इति विसर्गलोपः । गण्डोक्तिरियम् ।
‘अनारम्भेण भाव्यार्थवादो गण्ड इति स्मृतः’ इति भरतः । परिपालय प्रतीक्षस्य ॥

इति समस्तप्रक्रियाविराजमानरिपुराजकंसनारायणभवभक्तिपरायणश्रीहरिनारायण-

पदसमलंकृतमहाराजाधिराजश्रीमद्वरसिंहदेवप्रोत्साहितवैजौलीश्रामवा-

स्तव्यखोआलंवंशप्रभवश्रीरुचिपतिमहोपाध्यायविरचिताया-

मनर्धराघवटीकायां चतुर्थोऽङ्कः ।

१. ‘समाश्वसितां समाश्वसितम्’. २. ‘उत्थणतमाः’. ३. ‘वैहुलीभविष्यता’.
४. ‘भवतैव’. ५. ‘तथा विधातव्यम्’.

पश्चोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतः श्रेवणाजाम्बवन्तौ ।)

जाम्बवान्—ततस्ततः ।

श्रवणा—ततो मिथिलाया निष्कर्ष्य मन्थराकलेवरमवकीर्य मारुति-
प्रत्यवेक्षितं स्वशरीरमधिष्ठाय गैङ्गायां शृङ्गवेरपुरं नाम निषादपकणमागत्य
शब्दरीभूतासि ।

जाम्बवान्—ततस्ततः ।

श्रवणा—ततश्च ममानुपदमेव तस्मिन्निमौ रामलक्ष्मणावियं सीतेति
सर्वतः शब्दो महानभूत् ।

जाम्बवान्—(सहर्षम् ।) ततस्ततः ।

श्रवणा—ततश्च कावेतौ रामलक्ष्मणाविति कर्णधाराधिपतिना गुहेना-
हमनुयुक्ता निवेदितवत्यसि ।

पुत्रीयता दशरथेन मुनिप्रसादा-

त्प्राप्ताः पुराणपुरुषस्य कलाश्वतस्तः ।

इदानीं रामचन्द्रस्य दशरथस्वर्गगमनश्ववणं पश्चवटीगमनं शूर्पणखानासाच्छेदनं खर-
दूषणादिवधो रावणकर्तृकर्तीतापहरणं सुग्रीवमैत्रं वालिवधादिकं च पश्चमाङ्कप्रतिपञ्चमर्थं
सूचयितुं श्रवणाजाम्बवतोः प्रवेशमाह—ततः प्रविशत इति । चतुर्थाङ्के शूर्पणखामा-
ल्यवद्विष्टकम्भके ‘मन्थराकायप्रवेशेन मिथिलामुपेत्य प्रत्ययिता संविधानकमिदं दशरथ-
गोचरीकुरुव्येति जाम्बवता श्रवणा प्रार्थिता । सापि शबरयोगिनी श्रवणा सर्वं
तथेत्युरसि कृत्वैव विदेहाभिमुखी प्रस्थिता’ इत्युक्तम् । इदानीं विदेहात्समागतायाः
श्रवणायाः सकाशात्दृतान्तं शुश्रूषुजाम्बवानाह—ततस्तत इति । तत्र श्रवणा
स्वव्यापारं कथयतीति पूर्वापरसंबन्धः । कलेवरं मृतकायम् । अवकीर्य क्षिप्त्वा । ‘अव-
कीर्य’ इति पाठे त्यक्तवेत्यर्थः । धातोरनेकार्थतात् । मारुतिर्हनूमान् । गङ्गायामिति
सामीक्ष्ये सप्तमी । लक्षणया वा तीरोपस्थितिः । निषादो धीवरथण्डालो वा । ‘निषादः
खरमेदे स्याच्छण्डाले धीवरेऽपि च’ इति भेदिनीकरः । पक्षणस्तद्रामः । ‘पक्षणः शबरा-
लयः’ इत्यमरः । ममानुपदं मम पथात् । तस्मिंशबरालये । कर्णधारो नाविकः ।
गुहेन गुहनामा निषादेन अनुयुक्ता पृष्ठा । निवेदनस्तरूपमाह—पुत्रीयतेति । पुत्रीयता
आत्मनः पुत्रमिच्छता दशरथेन मुनिप्रसादाद्वृष्ट्यशृङ्गप्रसादादत्पुराणपुरुषस्य विष्णोश्वतस्तः

१. ‘श्रमणा—’. २. ‘गङ्गातीरे’. ३. ‘आगल्य भूतासि’. ४. ‘असि’. इति
पुस्तकान्तरे नास्ति.

तासामयं गुणमयः प्रथमः कुमारो

वीरोद्घतः पुनरसावपरस्तृतीयः ॥ १ ॥

जाम्बवान्—श्रवणे, साधूक्तम् । ततस्ततः ।

श्रवणा—ततश्चोदकान्तनिवर्तितानुयात्रिकबन्धुवर्गः ससंभ्रमोपेगतेन
गुहेनोपनीतां नावमधिरुद्ध्य

तीर्त्वा भूतेशमौलिक्षजमरधुनीमात्मनासौ त्रुतीय-
स्तसै सौमित्रिमैत्रीमयमुषप्रहृतवानातरं नाविकाय ।

व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदच्छदक्षं
कृच्छ्रादन्वीयमानः क्षणमचलमथो चित्रकूटं प्रतस्थे ॥ २ ॥

जाम्बवान्—हन्त महत्करुणम् ।

श्रवणा—आर्य, करुणभयादेव तस्मिन्निङ्गुदीतरुमूले कुमारयोर्जई-
ग्रहणवृत्तान्तमन्तरितवत्यसि ।

जाम्बवान्—श्रवणे, सर्वेषत्कल्याणोदर्कं भविष्यति ।

श्रवणा—अहं तु निषादपतिप्रीतये तत्रैवातिष्ठम् । अतीते च गण-

कला अंशाः प्राप्ताः । तासां कलानां मध्येऽयं गुणमयो रामः प्रथमा कला । असावप-
रस्तृतीया कला लक्ष्मणो वीरोद्घतो नायकः । देवांशत्वात् । ‘देवा वीरोद्घता हैया’
इति प्रागेवोक्तत्वात् । यद्वा वीरेण रसेनोद्घत उपचितः । पुत्रीयतेति ‘पुष आत्मनः
क्यच्’ । ‘क्यचि च’ इति दीर्घत्वम् । उदकान्तो जलसमीपम् । ‘आ उदकान्तं प्रियम-
नुव्रजेत्’ इति स्मृतिः । अनुयात्रया चरत्यानुयात्रिकः । ‘चरति’ इति ठक् । संब्र-
मस्त्वरा । उपगतः समीपगतः । उपनीतामुपदौकिताम् । तीर्त्वैति । अमरधुनीं
गङ्गाम् । असौ राम आत्मना स्वेन त्रुतीयखिपूरणः सन्सौमित्रिमैत्रीमयं लक्ष्मणमैत्र-
प्रधानमातरं तरपण्यं ‘खेव’ इति प्रसिद्धं तस्मै नाविकाय कर्णधाराय गुहायोपहृतवान्द-
त्तवान् । ‘आतरस्तरपण्यं स्यात्कर्णधारसु नाविक’ इत्यमरः । व्यामग्राह्यस्तनीभिरङ्ग-
पालीग्राह्यपयोधराभिः । ‘व्यामो बाहोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्’ इत्यमरः । कौतु-
कोदच्छदक्षं कौतुकोच्छतच्छुर्यथा स्यादेवम् । अन्वीयमानोऽनुगम्यमानः । इहुवी पुत्रंजी-
ववृक्षो मुज्जनीवृक्षो वा । ‘इहुवी तापसतरौ पुत्रंजीवेऽपि चेहुवी’ इति विश्वः । अन्त-
रितवती त्यक्तवती । कल्याणोदर्कं कल्याणोत्तरफलम् । ‘उदर्कः फलमुत्तरम्’ इत्यमरः ।
अतिष्ठ स्थितवती । लङ् । गणरात्रे प्रचुरनिशासु । ‘गणरात्रं निशा बहूथः’ इत्यमरः ।

रात्रे संप्रकृतिजनपदः पितुः स्वर्गरोहणवार्ताभिधायी द्वितीयो दाशरथी
रामभद्रमयोध्यामुपनेतुं तेनैव पथा चित्रकूटमुपगतः ।

जाम्बवान्—(संशक्कम् ।) ततस्ततः ।

श्रवणा—ततश्च तस्मिन् ‘आर्य, लोके कैकेयानामाकल्पमनल्पमकी-
र्तिस्तम्भं निखनता केनापि च्छलितस्तातः । तत्संप्रति गृहण रूपूणामधि-
राज्यम्’ इति पुनः पुनश्चिरमनुबन्धी रामेण सृष्टिकया प्रत्यादिष्टः कृतजटा-
परिग्रहो भरतः शरभद्रमुनिप्रेषितामस्य पादुकां भद्रासनमधिरोप्य प्रजा-
नामाभ्युदयिंकमवेक्षमाणस्तदैव ननिद्याम गंतवान् ।

जाम्बवान्—(सहर्षम् ।) हन्त फलितमसद्वचवसायश्रवणापरिश्रमाभ्याम् ।
ततस्ततः ।

श्रवणा—ततश्च शावाशौचमास्थितस्य क्षत्रियस्य प्रतिषिद्धमस्त्रग्रह-
णमिति च्छिद्रान्वेषिभिर्जनस्थानवास्तव्यैः खरदूषणप्रभृतिभिस्तत्र विरांधो
नाम राक्षसस्तीक्ष्णः प्रहितः ।

जाम्बवान्—(विहस्य ।) धिव्यूर्खाः, आतिपातिके हि कार्ये राज्ञां सद्यः
। ततस्ततः ।

प्रकृतिः शिष्टः । द्वितीयो दाशरथिर्भरतः । तस्मिन्नरामे पुनः पुनरनुबन्धीत्यन्वयः ।
‘आर्य’ इति संबोधनम् । अनुबन्धी सल्लेहवचनः । आकल्पं यावत्संसारम् । निखनता
आरोपयता । ‘सृष्टिका शपथेऽपि च’ इति रत्नकोषः । ‘शरीरस्पृष्टिकया’ इति पाठे
शारीरस्पर्शरूपशपथेनेत्यर्थः । प्रत्यादिष्टो निषिद्धः । परिग्रहो प्रहणम् । पादुका उपानत् ।
‘अथ पादुका । पादूरुपानत्’ इत्यमरः । साध्वसाच्छ्रभद्रमुनिद्वारा पादुका याचितेति
भावः । भद्रासनं सिंहासनम् । आभ्युदयिकमभ्युदयम् । स्वार्थे ‘विनयादिभ्यष्टकू’
शावाशौचं मृतकाशुद्धिः । ‘शावमाशौचं’ इति पाठे ‘नवः शुचीश्वर—’ इत्यादिनोभय-
पदवृद्धिः । अस्थितः प्राप्तः । जनस्थानं मलयाद्रिसमीपे रक्षोवासस्थानम् । वासव्य-
र्वासिस्मिः । ‘वसेस्तव्यत् कर्त्तरि गिच्च’ । तीक्ष्णः खरः । ‘खरात्मत्यागिनोस्तीक्ष्णः’ इति
धरणिः । आतिपातिके तत्क्षणोपजाते । यद्वातिपातपः शत्रोरागमनं तद्भवं कार्यमस्त्रग्रह-

१. ‘प्रकृतिपौरजानपदः’.
२. ‘स्वर्गधिरोहण—’.
३. ‘दाशरथिद्वितीयः’, ‘भरतो दाशरथिद्वितीयः’.
४. ‘सातक्कम्’.
५. ‘केनापि भूतेन’.
६. ‘रघूणां धुरमिति पुनः पुन-
रनुबन्धी’.
७. ‘अस्य रामस्य’.
८. ‘आरोप्य’.
९. ‘अवेक्षिष्यमाणः’.
१०. ‘गतः’.
११. ‘क्षत्रस्य निषिद्धम्’.
१२. ‘विराधनामा’.
१३. ‘विशुद्धिः’.

श्रवणा—ततश्च विरंधवधाक्षिसहदये दुःसहशोकदीर्घाहीमौर्ध्वदे-
हिकीं पितुः क्रियामतिवाश्च भगवता चतुःसमुद्रमुर्धयेन विन्ध्याचलचा-
पलारम्भविश्ववधघातिना वातापिदानवदीर्घयोत्रामङ्गलकलशेन कैलशयो-
निना सनाथामरण्यवीर्यी प्रतिष्ठमाने दाशरथौ पथि धाराधरो नाम वायसः
सहसैव वैदेहीमुपाद्रवत् ।

जाम्बवान्—(खगतम् ।) इदं तावदपशकुनं नाम । (प्रकाशम् ।) ततस्ततः ।

श्रवणा—ततश्च

रक्षोभिचारचरुमाण्डमिव स्तनं यो

देव्या विदेहदुहितुर्विददार काकः ।

णम् । 'न राजां राजकर्मणि' इति स्मृतेः । दीर्घाहीम् । 'राजाहःसख्यष्टच्च' । 'अहोऽह
एते भ्यः' इत्यहादेशः । 'अहोऽदन्तात्' इति णलम् । गौरादित्वान्दीष् । देहादूर्ध्वं भवा-
मौर्ध्वदेहिकीं शाद्वादिकियाम् । अध्यात्मादित्वाद्गुण् । चतुर्णां समुद्राणां समाहारश्चतुः-
समुद्रम् । पात्रादिलात्त्वीत्वान्तिषेधः । समुद्राणां चतुःसंख्यत्वं प्राच्यादिदिव्यचतुष्टयमे-
दात् । तन्मुष्टीकृत्य धयति पिबति मुष्टिषयः । 'नाडीमुष्ट्रोश्व' इति खश । 'असुरैर्दे-
वगणैः सह युधि भज्ञमवाप्य समुद्रे प्रविश्य स्थितम् । पुनरपि तथा कृत्वा तथा
स्थितम् । एवं पुनःपुनरिति ज्ञात्वा शकेण समुद्रपानार्थमगस्त्यमुनिरथितः । तेन च निः-
शेषमयं पीतः-' इति पुराणम् । विश्ववधाती विश्वासधातकः । पुरा किल सुमेरुस्य-
र्धया वर्धिते विन्ध्ये सूर्यसंचारावरोधादिनश्वरे जगति देवैरगस्त्यमुनिरथितः । ततस्तेन
यावदहं परावृत्त्यागच्छामि तावत्त्वया न वर्धनीयम्, किं तु खर्वो भवेति विन्ध्यः सल्य-
कारितः । ततो दक्षिणां दिशं प्रति गतोऽगस्त्यो न परावृत्त्य पुनरायातः । ततः प्रभृति
विन्ध्यस्तादृश एवारीति-इति पुराणम् । वातापी दानवमेदः । दीर्घयात्रा मरणम् ।
यात्रायां मङ्गलकलशस्यान्वयाद्रूपकम् । देवापिवातापिनौ भ्रातरावसुरौ मायाविनौ बभू-
वतुः । तत्र वातापी मेषस्यः । देवापी यं कंचिन्मांसार्थिनं वातापिनं मारयित्वा संस्कृत्य
च भोजयति । ततो देवापी भुक्तं तमाहयति । स च भोजकसोदरं विदार्थं निर्गत्य तेन
सह दृत्तास्फलनेन क्रीडते । एवं तेन हर्षद्विवो मारिताः; कालकमेणागस्त्य-
मुनिरपि तेन तथैव भोजितः । ततश्च जीर्णस्तुदुर्दरे वातापी-इति पुराणम् । कलश-
योनिनागस्त्येन । 'वीथ्यालिरावलिः पङ्क्षिः' इत्यमरः । प्रतिष्ठमाने गच्छति । 'समवप्र-
विभ्यः स्थः' इति तद् । वायसः काक उपाद्रवत् । स स्तनौ न खेन दारितवान् ।
संप्रति सीतापहारेत्थानं सूचयति—रक्षोभिचारेति । यः काकः सीतायाः स्तनं

१. 'वधक्षणाक्षिसहदये दुःख—'. २. 'दीर्घनिद्रा—'. ३. 'कलशयोनिनागस्त्येन
मुनिना सनाथामरण्यानीं प्रविष्टमाने'.

ऐषीकमस्त्रमधिकृत्य तदा तमक्षणा
काणीचकार चरमो रघुराजपुत्रः ॥ ३ ॥

जाम्बवान्—ततस्ततः ।

श्रवणा—ततश्च

क्रमेणैव सुतीक्ष्णादीनुपस्थाय महासुनीन् ।

अगस्त्यशासनादास्ये पञ्चवच्छां रघूद्रहः ॥ ४ ॥

जाम्बवान्—(सर्वं) तहि हस्तगत एवासाकम् । कियदन्तरमृष्य-
मूकजनस्थानयोः ।

श्रवणा—आर्य, न खल्ववद्यापि श्रोतव्यं शृणोषि ।

जाम्बवान्—अवहितोऽसि ।

श्रवणा—तत्र च कामुकी रामभद्रमनुप्रविश्य रैसं दास्यामीति संक-
लिप्तपतिद्रोहपातकिनी शूर्पणखा लक्षणरोषहुतभुजि कर्णनासौष्ठमयीभि-
स्तिसृभिराहुतिभिः प्रायश्चित्तयांचके ।

विददार विदारयति स्म तं काकं चरमो रघुराजपुत्रो रामोऽक्षणा काणीचकार । ‘येनाङ्ग-
विकारः’ इति तुतीया । इषीका वीरणशलाका । तस्य विकार ऐषीकमस्त्रमधिकृत्य
व्यापार्य । विक्षिप्येति यावत् । कीदृशम् । अभिचारस्य मरणकारणयागस्य चरुभाण्डं
हव्यभाण्डमिव । ‘हव्यपार्यके चरुः पुमान्’ इत्यमरः । ननु चरमशब्दस्य कनिष्ठवाचकलात्
द्रामस्य ज्येष्ठत्वात्कथं चरमो रघुराजपुत्र इति । न च चरमशब्देन कनिष्ठ एव लक्षणो
वाच्य इति वाच्यम् । रामेणैवाक्षणा काणः काकः कृत इति रामायणे इष्टत्वात् । किं
च रघुराजपुत्रान्वितेन कनिष्ठवाचकक्वरमशब्देन शत्रुप्रस्थान्वयात् । तस्य च तत्रासां-
निधादिति चेत्, अत्र केचित्—‘जवलति कसन्तेभ्यो णः’ इति विकल्पेन णप्रत्ययः ।
तेन रमयतीति रमो रामः इति समाधानमाहुः । तन्मन्दम् । चकारानन्वयात् । न च
विददारेति कियापेक्षया काणीचकार चेत्यत्रैव चकारान्वयः । भिन्नकर्तृकलात् ।
एककर्तृके हि चकारान्वयो हृष्टः । यथा—देवदत्तो ग्रामं गच्छति पचति चेति । अन्ये
तु—चरा संचारिणी । गतेति यावत् । मा लक्ष्मीर्यस्य स चरमो रामः । भरतप्रविष्ट-
राज्यलक्ष्मीकलात्—इति वर्णयन्ति । अपरे तु—‘चरमो ज्येष्ठकनिष्ठयोः’ इति विश्वप्रकाश-
दर्शनावरमो ज्येष्ठो रघुराजपुत्रः—इत्याहुः । इदं तु संगतमिव । कुव्याख्या तु विस्तर-
त्रासादुपेक्षिता । सुतीक्ष्णादीन्सुतीक्ष्णतुण्डिन्दुशरभङ्गप्रभृतीन् । उपस्थाय संपूज्य ।
पञ्चवटी दण्डकारण्ये तपोवनम् । अन्तरं व्यवधानम् । कामुकी कामान्धा । ‘लषपत—’
इत्यादिना उक्तः । रसं विषविशेषम् । संकलिप्तो मनसा कृतः । प्रायश्चित्तयांचके प्राय-

१. ‘हस्तस्थः’ २. ‘राममनु—’ ३. ‘विषं’.

जाम्बवान्—(सातङ्कम् ।) अहह महानर्थकन्दः संवृत्तः । अथ भगि-
न्यास्तादशं विडम्बनमवलोक्य खरादिभिः किं प्रतिपन्नम् ।

श्रवणा—(विद्यस्य ।) आर्य, किं प्रतिपन्नम् । यद्रामभद्रे धृतधनुषि
प्रतिपद्यते ।

जाम्बवान्—(सहर्षेहासम् ।) तत्किं तेऽपि वालिं साहायकोपस्थायिनो
विराघयात्राप्रहतमध्वानमनुप्रपन्नाः ।

श्रवणा—अथ किम् ।

जाम्बवान्—श्रवणे, प्रखलमिदानीं रामरावणयोर्वैरम् ।

श्रवणा—(हसन्ती ।) आर्य, मन्ये खेरदूषणप्रभृतीनामभिभवाभिधाने
केवलं क्लेशयिष्यति वाचमात्मनः । पुनरनक्षरमपि शूर्पणखामुखमावेदयिष्यति
दशकं धरस्य ।

जाम्बवान्—(सस्मितम् ।) श्रवणे, लै॒धृत्थमनर्थमुत्प्रेक्ष्य प्रमुखोऽस्मि ।

ऐ॒क्ष्वाकेण पुरापि कौशिकमखादारभ्य लङ्केश्वरो

धर्ते शाश्वतिकं विरोधमधुना त्वैते हता बान्धवाः ।

उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तिभिरुलंभूष्णुच्छलज्जो बली

द्वसः शूर्पणखा निकारमपरं दृश्वा कथं मृष्यते ॥ ५ ॥

शनैः शनैरनयोर्विरोधे संधुक्षमाणे तु॑ल्यव्यसनस्यो दाशरथिरसहायः सूर्य-
सूरुना संधातुमीष्टकरः स्यात् ।

थितं कृतवती । आतङ्कासः । अहह खेदे । अनर्थकन्दोऽनिष्टमूलम् । विडम्बनं धर्षे-
णम् । धृतधनुषील्यत्र ‘धनुषश्च’ इत्यनृ॒समासान्तो न भवति । समासान्तविधेयनित्य-
लात् । साहायकं सहायतम् । ‘सहायाचेति वक्तव्यम्’ इति बुज् । यात्रा गमनम् । प्रहतं
क्षुण्णम् । अभिभवो मारणम् । लघूत्थं शीघ्रोत्थानम् । ऐ॒क्ष्वाकेणेति । ऐ॒क्ष्वाकेण
सह । शश्विल्यम् । तद्भवं शाश्वतिकम् । ‘कालाट्टु’ । कौशिकयागादारभ्य नित्यं
विरोधं धर्ते । अधुना पुनरेते बान्धवा हता यतः, अतोऽवश्यं विरोधं धत्त इति भावः ।
अपरं शूर्पणखानिकारं दृश्वा कथं मृष्यते सहिष्यते । उत्साहशक्तिरुत्साहसामर्थ्यम् । प्रमु-
शक्तिः प्रभावः । मन्त्रशक्तिर्मैत्र्यणासामर्थ्यम् । अलंभूष्णुरतिसमर्थः । ‘भुवश्च’ इति
ग्नुः । द्वसो दर्पिष्ठः । संधुक्षणं दीपनम् । व्यसनं वैरम् । सहायो द्वितीयः सूर्यसूरुः

१. ‘साहायकस्थायिनो’ । २. ‘खरप्रभृतीनां’ । ३. ‘लघूत्थानम्’ । ४. ‘त्वैते’ ।
५. ‘त्वल्पव्यसनस्यो’ ।

श्रवणा—आर्य, किमिदानीमनुष्टेयमस्ति । मम हि शिष्यपुत्रो निषादचक्रवर्तीं गुहो लक्ष्मणमित्रम् । अनेन सोपानेन सुखाधिरोहो रघुपतिरसाकम् ।

जाम्बवान्—(सहर्षस्मितम्) श्रवणे, यद्यसि सुग्रीवपक्षपातिनी । तदूच्छ सत्वरमुपस्थापय निषादराजम् ।

(इति श्रवणा निष्कान्ता ।)

(नेपथ्ये । एकतः ।)

भो भो लक्ष्मण, वैशेषिककटन्दीपण्डितो जगद्विजयमानः पर्यटामि । क्वासौ रौमः । तेन सह विवेदिष्ये ।

(अन्यतः ।)

भो भो परिव्राजक, कालसर्पखलीकारखर्जूलता न खलु सुखाकरी वृथिकमच्चतात्रिकस्य ।

जाम्बवान्—कैर्थं लक्ष्मणपरिव्राजकौ संलपतः । शृणोमि तावत् । (इत्यवधते ।)

(नेपथ्ये । पुनरेकतः ।)

आः लक्ष्मण, सर्वविद्रावणः खल्वहम् । को मया जनितमानभङ्गो न पराजीयते ।

सुग्रीवः ईषत्करः सुकरः । सोपानेनोपायेन । ‘कटकली’ इति प्रसिद्धेन । उपस्थापय लक्ष्मणसंनिधिं प्रस्थापय । ‘निषादराजानम्’ इति पाठे समासान्तविधेरनित्यतं शरणम् । नेपथ्ये रावणवचनम् । कठन्दी वैशेषिकशास्त्रव्याख्याग्रन्थः । कटन्द इति यस्य प्रसिद्धिः । सा च रावणेन कृतेति च्छलतो ज्ञापयति । ‘कन्दली’ इति पाठे कन्दली वैशेषिकटीका । सापि रावणैवैति कृता । अथ च कन्दली कलहवान् । पण्डितः सूरि: कुशलक्ष्मणवचनम् । खलीकारो भर्त्सनम् । तत्र खर्जः कण्ठः । तथोगात्सिध्मादिलाङ्गृ । तस्य भावः खर्जूलता । न सुखाकरी न सुखजनिका । ‘सुखप्रियादानुलोम्ये’ इति डाच् । वृथिकमच्चतात्रिकस्य वृथिकमच्चतात्तसिद्धान्तस्य । वृथिकः शूककीटः । ‘वीछ’ इति प्रसिद्धः । ‘वृथिकः शूककीटौषधिविशेषयोः’ इति विश्वः । ‘तात्रिको ज्ञातसिद्धान्तः’ इत्यमरः । संलपतः संलापं कुरुतः । ‘संलापो भाषणं मिथः’ इत्यमरः । सर्वं विद्रावण-तीति सर्वविद्रावणः सर्वविष्टुकर्ता । अथ च सर्ववित्सर्वज्ञो रावणः । अनयोः पुरः-

१. ‘सल्यमसि’. २. ‘पण्डितोऽसि’. ३. ‘ते रामभद्रः’. ४. ‘विविदितव्यम्’. ५. ‘कथं पथिः’. ६. ‘मिथः प्रलपतः’; ‘संप्रलपतः’. ७. ‘इत्यवधते’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

(नेपथ्ये । पुनरन्वतः ।)

किं भवात्रावणः ।

(जाम्बवान्सविशेषमवदधाति ।)

(नेपथ्ये । पुनरेकतः ।)

मो वाचोयुक्तिज्ञ, सर्वेषां विद्रावणः स्वस्वहमिति समस्य व्याहृतमन्यथा भिसंधाय वाक्छलेन प्रत्यवतिष्ठमानो निगृहीतोऽसि । तन्मुच्च मां भिक्षायै ।

(अन्यतः ।)

किं त्वया, किंतरां च रावणेन । अहमप्युत्सुकोऽसि । त्वरितं गच्छामि ।

जाम्बवान्—कथमेतदस्फुटार्थमेव निर्वहणम् । मन्ये पुनरेष परिव्राजकच्छलेन रावण एव कोपादुकमप्यपल्प्य सं नाम द्रागपकान्तः । (सर्वतो निरूप्य ।) अये, पुराणप्रियसुहृदस्माकं दक्षिणस्या दिशः परापतञ्जायुरिव लक्ष्यते । तदेनमैनुपालयामि तावत् । दूरदृशो हि गृष्णाः । कदाचिदेष लङ्घाद्वीपवृत्तान्तमप्युपलभेत ।

(प्रविश्य ।)

जटायुः—प्रासैवेयमसाभिः पैञ्चवटी । यदमूर्गोदावरीतरङ्गसीकरसेकसुकुमारमांसलपरिसरारप्यमालिन्यो जनस्थानसीमानः । अपि च ।

स्फूर्तिकर्मर्थमाश्रित्याह—भवात्रावण इति । वाचोयुक्तिरुक्तिप्रत्यक्त्यादिः । ‘वारिदक्षप-इयं युक्तिदण्डहरेषु’ इत्यल्लक्ष । अन्यथाभिसंधाय तात्पर्याज्ञानेन हेतुना वा वाक्छलेनोत्तरं ददक्षिण्हीतोऽसीत्यर्थः । यथा ‘अयं नेपालादागतः । नवकम्बलवत्त्वात्’ इति वादिवाक्ये ‘कुतोऽस्य नवसंख्याकाः कम्बलाः’ इत्युत्तरं ददत्प्रतिवादी वाक्छलेन निगृहीतो भवति, तथा ‘सर्वविद्रावणोऽहम्’ इति वाक्ये ‘भवान्सर्वज्ञाता रावणः’ इत्युत्तरं प्रयच्छन् लक्षणो निगृहीत इति भावः । प्रत्यवतिष्ठमानः प्रत्यवस्थानं कुर्वन् । विरोधेनोपतिष्ठमान इति यावत् । भिक्षायै भिक्षां याचितुम् । ‘कियायोपपदस्य च—’ इति चतुर्थी । किं त्वया, किंतरां च रावणेन । अपि तु न किमपि । उभयत्र किंशब्दो जुगुप्तायाम् । निर्वहणमुपक्रान्तस्योपसंहारः । ‘उपक्रान्तस्य संहारो भवेत्तिर्वहणं लिदम्’ इति भरतः । परिव्राजको भिक्षुः । द्राक्षशीघ्रम् । ‘नासूचितं विशेष्यात्रम्’ इति स्वरसाज्जटायुपवेशं सूचयितुमाह—अये इत्यादि । अये इति निर्लक्ष्यसंबोधने । दक्षिणस्या इत्यपादाने पञ्चमी । परापतञ्जायच्छन् । अनुपालयाम्यपेक्षे । गृष्णाः पक्षिमेदाः । वृत्तान्तं वाराम् । ‘जटायुस्तु जटायुषा’ इति शब्दमेदाजटायुशब्दे द्विरूपता । मांसलं चनम् ।

१. ‘किं च’. २. ‘पुराणसुहृत्’. ३. ‘अनुलपासि’. ४. ‘पञ्चवटीमूः’.

दृश्यन्ते मधुमत्तकोकिलवधूनिर्धूतचृताङ्गुर-

प्रागभारप्रसरत्परागसिकतादुर्गास्तटीभूमयः ।

याः कृच्छ्रादतिलङ्घ्य लुब्धकमयात्तरेव रेणूत्कैर-

र्धारावाहिभिरस्ति लुप्तपदवीनिःशङ्कमेणीकुलम् ॥ ६ ॥

जाम्बवान्—(किञ्चिदुपस्थित्य ।) कुतः पुनरियता वेगेन वयस्यो जटायुः ।

जटायुः—(दृष्ट्वा ।) कथं जाम्बवान् । सखे, क्षमस्व । न संभाजयिष्यामि तावद्धवन्तम् । मया हि मल्याचलकुलायादार्थसंपातिपादानभिवाद्य निवर्तमानेन मारीचसहचरः संचरन्निमामरण्यानीभिलक्षितो राक्षसराजः । तदतिविषममाशङ्कमानं मां वत्सरामभद्रस्त्वरयति ।

जाम्बवान्—(खगतम् ।) वयमप्येतदेव प्रैतिपित्सामहे । (प्रकाशम् ।) सखे, त्वंरस्व । (इति निष्काम्तः ।)

जटायुः—(परिकम्यावलोक्य च ।) इयमग्रे पञ्चवटी । (सवितर्कम् ।)

नीतो दूरं कनकहरिणश्रद्धया रामभद्रः

पश्चादेनं द्रुतमुपसरत्येष वत्सः कनिष्ठः ।

परिसरः समीपभूः । मालिन्यो मालायुक्ताः । ‘ब्रीह्यादिभ्यश्च’ इतीनिः । दृश्यन्त इति । तटीभूमयो जलस्थानपरिसरभूमयो दृश्यन्त इत्यन्वयः । मधुभिः पुष्परसैर्मत्ता याः कोकिलवध्वस्ताभिर्धुतो यथूताङ्गुरप्रागभारस्तस्मात्तस्य वा प्रसरन्तो ये परागाः पुष्परेणवस्त एव सिकता वालुकास्ताभिर्दुर्गा गहनाः । यद्वा मधुर्वसन्तसत्र मत्ता उत्साहशालिन्यो याः कोकिलवध्व इत्यादि पूर्ववत् । प्रागभारो विस्तारः शिखरं वा । ‘परागः सुमनोरजः’ इत्यमरः । यास्तटीभूमयः । कृच्छ्रादत्कष्टात् । लुब्धक धाखेटिकः । धारावाहिभिः पुनः पुनरनुवर्तमानैः कूटीभूतैर्वा । एणीकुलं कर्तृ । रेणूत्कैर्लुप्तपदवीनिःशङ्कयथा स्यादेवमस्ति । कुलविशेषणमेव वा । सभाजयिष्यामि पूजयिष्यामि प्रीति करिष्यामि वा । ‘सभाज प्रीतिसेवनयोः’ । कुलायः पक्षिगृहम् । संपातिर्जटायुषो ज्येष्ठश्राता । सहचरो द्वितीयः । ‘महारण्यमरण्यानी’ इत्यमरः । अतिविषममल्यन्तकठिनम् । प्रतिपित्सामहे प्रतिपत्तु ज्ञातुभिलाषः । ‘पद गतौ’ । सन् । ‘सनि भीमा-’ इतीय । ‘पूर्ववत्सनः’ इति तद् । अद्विभिलाषः । कनिष्ठो लक्षणः । ततो रामात् । विभ्यन्नस्त । वीप्सायां द्विरुक्तिः । ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ इति नुभ्रिषेधः । तत इति ‘भीत्रार्थीनां

१. ‘संभाजयिष्यामि’. २. ‘पादावभिवन्य’. ३. ‘प्रतिपत्सामहे’. ४. ‘खरस्वलरस्व’. ५. ‘हरिणच्छिङ्गना’.

विभ्यद्विभ्यत्प्रविशति ततः पर्णशालां च मिक्षु-
धिक्षुष्टं भोः प्रथयति निजामाकृतिं रावणोऽयम् ॥ ७ ॥

अहह ।

आर्यपुत्रार्यपुत्रेति रुदन्तीं कुररीमिव ।

रथमारोप्य वैदेहीमेष पापः क यास्यति ॥ ८ ॥

(साटोपं परिकामन् ।) अरेरे रावण,

वधूटीमिक्षाकोर्निजकरतलस्पर्शमलिना-
मिमां कुर्वाणस्य स्फुरति हृदि शोभैव भवतः ।

कुले येषां किं तु त्वमसि गणितास्तेऽपि गुरवो

न सप्त ब्रह्माणः कथमिव पुलस्यप्रभृतयः ॥ ९ ॥

(पुनराकाशे ।) अलीकाङ्क्षासधूमधूसरितदशवक्रवस्त्रीक, किमात्थ रे राक्ष-
सापसद, किमात्थ ।

‘जगद्विलोभिसीतास्यमामिषं हरतो मम ।

अयं किल जरद्वधः करादाच्छिद्य नेष्यति’ ॥ १० ॥ इति ।

आः पाप, कथमेवमभिदधासि । तिष्ठ तिष्ठ ।

भुजविटपमदेन व्यर्थमन्धमविष्णु-

र्धिगपसरसि चौरकारमाँकुश्यमानः ।

भयहेतुः’ इत्यपादानता । धिक्षुष्टं भोरित्यव्ययसमुदायः खेदे । ‘धिक्षुष्टं भोधापि खेदे’ इति भरतः । निजामाकृतिं दशमुखादिस्त्रवपाम् । प्रथयति प्रकाशयति । ‘आर्यपुत्रेति संबोध्यः पतिः पक्षीजनेन तु’ इति भरतः । कुररी ‘हापुती’ इति प्रसिद्धा चटकविशेषज्ञी । ‘वधूटी वर्धीती जनी’ इत्यमरः । मलिनां दृष्टिमाम् । तव हृदि शोभैव स्फुरति । अपि तु शोभा न युक्ता । सप्त ब्रह्माणः सप्तर्षयः । येषामिति निर्धारणे षष्ठी । तस्य पुलस्यापत्यतात् अलीकं मिथ्या । अङ्क्षासो महाहासः । अपसदोऽधमः । आमिषं भोग्यवस्तु । उत्कृष्टरूपं मांसं वा । ‘उत्कृष्टे पलले भोगे भोग्यवस्तुनि चामिषम्’ इति विश्वः । किल निश्चये वाक्यभूषायां वा । आच्छिद्य गृहीता । भुजेति । भुजा एव विटपाः शाखास्तेषां मदेन गर्वेण व्यर्थं निष्कलमेवान्धमविष्णुरन्धीभवन्संस्त्वं यदपसरस्यापयासि तद्दिक् । अनन्ध एवानन्धो भवति । ‘कर्तृरि भुवः-’ इति खिष्णुच् ।

१. ‘धिग्धिक्षुष्टम्’.
२. ‘इति साटोपम्’.
३. ‘इति’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
४. ‘कथमभिदधासि’.
५. ‘आकृष्यमाणः’.

त्वदुरसि विदधातु स्वामपस्कारकेलिं
कुटिलकरजकोटिकूरकर्मा जटायुः ॥ ११ ॥

(इति निष्क्रान्तौ ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति लक्ष्मणः ।)

लक्ष्मणः—अहो दुर्निवारदारुणकोधशोकलज्जागहनो विषमोऽयं दशा-
विवर्तः । यस्मिन्नितिकर्तव्यताभिधानमप्यसाकमनौपयिकम् । तथाहि

तत्त्वाद्वदशकण्ठवञ्चनरुषा धूमायमानो गिरं

नार्थेक्तप्रविलीनर्वणविधुरामार्यः संमाप्नोति मे ।

चापे तातजटायुजीवितकथापर्यन्तधूमायित-

क्रोधोत्पीडनिपीतशोकजडिमा दृष्टिस्तु विश्राम्यति ॥ १२ ॥

(नेपथ्याभिमैुखः ।) इति इति आर्य मारीचमथन, दृश्यन्तामूरवाचीं ककुभवभि-
वर्धमाना विन्द्यवनवीथिभूमयः ।

कीदृशः । चौरंकारं चौरवत्कृत्याकुश्यमानः । चोरिकामुच्चार्य वाकुश्यमानः । ‘कर्मण्या-
क्रोशे कृजः खमुज्’ । नखैविदारणमप्स्कारः । ‘अपाच्चतुष्पात्’ इत्यादिना सुद ।
करजो नखः कोटिरप्रम् । कूरं कठिनम् । दारणो महान् । गहनो गमीरः । विवर्तः
परिणामः । इतिकर्तव्यतेदं कृतेदं कर्तव्यमिति ज्ञानम् । अनौपयिकमयुक्तम् । ‘युक्तमौप-
यिकं लभ्यम्’ इत्यमरः । ‘उपायाद्वस्त्रश्च’ इति ठक्क हस्तत्वं च । तत्त्वाद्वगिति ।
तत्त्वाद्वसीतापहरणरूपं वञ्चनं भर्त्सनम् । रुषा क्रोधेन । धूमायमानो धूमसुद्रमन् ।
वह्निरिव । ‘फेनाच्च’ इति चकारात्क्यद् । आर्यो मे मम कृते गिरं वार्णी न समाप्नो-
तीति संबन्धः । रोषवशादधोक्त एव प्रविलीनो ध्वस्तो यो वर्णस्तेन विधुरां खण्डि-
ताम् । चापे पुनर्दृष्टिविश्राम्यति । अर्यादामस्य । तातोऽनुकम्प्यः । ‘तातोऽनुकम्प्ये
जनके’ इति धरणिः । पर्यन्तोऽवसानम् । अनेन जटायुवधः सूचितः । धूमायितेति
कोधस्याभिना साधर्म्यात् । उत्पीडोऽतिशयः निपीतः शुष्कीकृतः शोकस्य जडिमा
शीतललं यथा सा । मारीचमथन इत्यनेन मारीचवध उक्तः । अवाचीं ककुभं दक्षिणां
दिशम् । अभि अभिमुखम् । ‘असिप्रती आभिमुख्ये’ इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । ‘दक्षि-
णस्यामवाच्येव’ इति शब्दमेदः । ‘दिशस्तु ककुभः काष्टाः’ इत्यमरः । वीथिः पङ्किः ।

(प्रविश्य ।)

रामः—(आकाशे लक्ष्यं बद्धा ।)

कुले वा शैर्ये वा भुजसमुदये वा तपसि वा
बभूवुने प्राञ्चस्त्वमिव भवितारो न चरमे ।

अहो दिञ्मोहस्ते सैमजनि चिरादेष न सलु

प्रवीराणां पन्था दशवदन येनासि चलितः ॥ १३ ॥

(विमृश्य । सखेदस्मितम् ।) हंहो पौलस्त्य,

सिद्धश्रोत्रपरम्परापरिगतैरेभिः प्रपौत्रस्य ते
वृत्तैरद्य पुलस्त्यवर्जमभितः स्मेरेषु देवर्षिषु ।

विष्वग्वृत्तिरसंगता नमयितुं दुर्वारलज्जाभर-

म्लानश्रीस्तु चतुर्मुखी भगवतो धातुः कथं वर्तते ॥ १४ ॥
(क्षणमनुध्याय ।) हा प्रिये विदेहराजपुत्रि । (इति संवरणं नाटयति ।)

लक्ष्मणः—(उपस्थ ।) आर्य, कोऽयमभिषङ्गो नाम भवाद्वशानप्या-
स्पदीकरोति ।

पैतिते व्यसने दैवाहौरुणे द्वारुणात्मनि ।

संवर्मयति वज्रेण धैर्यं हि महतां मनः ॥ १५ ॥

समुदयः सङ्गाम उच्छ्रायो वा । प्राणः पूर्वे चरमे पक्षाद्वावाः । ‘प्रथमचरम—’ इति वा सर्वनामसंज्ञा । भविष्यन्ति । लुट । दिञ्मोहो दिग्म्रमः । समजनि जातः । कर्तरि चिण् । खलु एवार्थे । सुभटानामेष पन्था नैवेत्यर्थः । येन पथा । हंहो संबोधने । वृत्तैश्चरित्रैः सीतापहारस्त्वरैः । अभितः सर्वेतः पुलस्त्यवर्जं पुलस्त्यापलवाद्रावणस्य । स्मेरेषु किंचिद्वासवत्सु सत्सु । विष्वग्वृत्तिशत्रुःपार्श्ववर्तिनी । अत एव नम-यितुमसंगता । अन्योन्याकर्षणात् । कथं वर्तते । अपि तु केनापि प्रकारेण स्थातुं न शक्ता भवति । लज्या पुरुषेण मुखं नपीकृत्य स्थीयते इति स्वभावः । चतुर्मुखस्य तदपि न संभवतीति भावः । अभिषङ्ग आसङ्गो दुःखं पराभवो वा । ‘अभिषङ्गो मतो दुःखे आसङ्गेऽपि पराभवे’ इति विश्वः । आस्यदं स्थानम् । व्यसनेऽनिष्टफले । दारुणे मीषणे । दारुणात्मनि महाखरूपे जने । ‘दारुणो मीषणे गुरौ’ इति शाश्वतः । धैर्यं धीरता पाण्डित्यं वा कर्तुं । साधूनां मनः कर्म । वज्रेण संवर्मयति वर्मणा संनश्वते ।

१. ‘ततः प्रविशति रामः’. २. ‘विज्ञोहः’. ३. ‘कथयति’; ‘कथमिह’. ४. ‘पतति व्यसने’; ‘पतितव्यसने’. ५. ‘दारुणात्’. ६. ‘दारुणात्मनः’.

रामः—('रीर्थं निःश्वस ।) वत्स,

सहजैर्यवशंवदवृचयो हृदि रुषश्च शुचश्च नियन्त्रिताः ।

इह तु किं करवै यदपत्रपा किमपि मामवमत्य विजृम्भते ॥ १६ ॥

लक्ष्मणः—(उरोऽवलोक्य ।) आर्य, अंयमग्रे तातजटायुषो वीरलोकसा-
घनसिद्धक्षेत्रमरण्यानीसंनिवेशः । पश्य ।

भग्नोऽयं कथमस्ति रावणरथस्तातेन वज्राङ्गुर-

कूर्णपस्तिरमाणमङ्गुरनखत्रोटितुटद्वन्धनः ।

रामः—(सकृष्टम् ।)

हा सीरध्वजराजपुत्रि स तदा दृष्टस्त्वया धन्यया

पक्षीन्द्रो दशकण्ठकुञ्जरशिरःसंचारिपञ्चाननः ॥ १७ ॥

(इति लक्ष्मणमवश्य ध्यानं नाटयति ।)

लक्ष्मणः—(खगतम् ।) मैहादोषः खस्वयमतिप्रसज्यमानो मानसः:
शोकास्यो विकारः । तदन्यतः प्रेर्यामि । (प्रकाशम् ।) आर्य, पश्य पश्य ।

विन्ध्यगिरिराजकन्यान्तःपुरमेतास्तरङ्गमालिन्यः ।

वैरत्सतीभिरद्वितौर्यत्रिकगुणनिकां दधते ॥ १८ ॥

‘सत्यापापाश—’ इति णिच् । सहजेत्यादि । स्वाभाविकैर्येण वशंवदा आयत्ता
वृत्तयो व्यापारा यासां ताः शुचः शोकाः, रुषः क्रोधाश्च हृदि चित्ते नियन्त्रिता निय-
मिताः । इह पुनः किं करवै करवाणि । आत्मनेपदे ‘एत ऐ’ । यत् अपत्रपा अन्यतो
लज्जा किमप्यनिर्वचनीयं यथा स्यादेवं मां विजित्य विजृम्भते स्फुटीभवति । रोषाः
शोकाश्च साहजिकैर्यायत्तव्यापारा भवन्तीति ते नियमिताः, अपत्रपा तु न धैर्येनि-
वारणीयेति किं करिष्यामीति भावः । वशंवदेति ‘प्रियबशे वदः खच्’ । ‘अहर्दिवदज-
न्तस्य—’ इति मुम् । ‘लज्जा सापत्रपान्यतः’ इत्यमरः । ‘मन्युशोकौ तु शुक्रियाम्’
इति च । ‘रुद्रकुधौ खियाम्’ इत्यपि । वीरस्य युद्धे मरणायो लोको भुवनं तस्य साधनं
हेतुः । भग्नोऽयमिति । तातेन जटायुषा वज्राग्रवत्कुरे भयंकरे अपस्तिरमाणे
विदारयन्त्यै तत एव भग्ने खतः कुटिले ये नखत्रोटी ताभ्यां त्रुटद्वन्धनं यत्र सः ।
अपस्तिरमाणेति ‘किरतेहर्षं जीविकाकुलायकरणेषु’ इति तद् । पूर्ववत्सुद । त्रोटिश्ववुः ।
‘चमुञ्जोटिरमे खियौ’ इत्यमरः । पञ्चाननः सिंहः । ध्यानं नाटयति । मूर्छ्छील्यर्थः ।

-
१. ‘रीर्थमुण्डं च’.
 २. ‘अयमेवाप्रे’.
 ३. ‘सिद्धिक्षेत्रमरण्यसंनिवेशः’.
 ४. ‘अपस्तिरमाण—’.
 ५. ‘महान्दोषो हि’.
 ६. ‘मानसः’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
 ७. ‘प्रतिसार-यामि’.
 ८. ‘बहुवेतसाभिः’.

रामः—(उन्मीत्य चक्षुषी दीर्घसुर्णं च निःशस्य ।) वत्स, दर्शनीयमेतत् ।

कुमुदवनविशायजाग्रदम्भोरुहकृतयामिकविभ्रमा रमन्ते ।

मदकल्करिकर्णतालनृत्यनुखरमयूरमनोरमास्तटिन्यः ॥ १९ ॥

(इति परिकामतः ।)

लक्ष्मणः—आर्य, अयमितो गिरिर्माल्यवान् ।

इह महिषविषाणव्यस्तपाषणपीठ-

स्वलनसुलभरोहिद्वर्भिणीश्रृणहत्याः ।

कुहरविहरमाणपौदभल्कहिका-

चयचकितकिरातस्तशस्त्रा वनान्ताः ॥ २० ॥

रामः—(चिरं द्वाषा सकरुणास्थम् ।)

प्रतिपरिसरं भूयानर्थः शिखण्डभृतां यथा-

मिलितमलिभिः संभुज्यन्ते कदम्बविभूतयः ।

अतिप्रसञ्जमानो बलात्कारेण प्रवर्तमानः । रसान्तरं करुमाह—विन्ध्येति । एतात्त-
रङ्गमालिन्यो नयोऽद्विर्जलैस्तौर्यत्रिकगुणनिकां गीतवायनृत्याभ्यासं कुर्वते । अद्विः कीह-
शीभिः । वेतसो वानीरवृक्षस्तद्युक्ताभिः । ‘कुमुदनडवेतसेभ्यो अतुर्पृ’ ।
नयोः कीदृश्यः । विन्ध्याद्रिराजस्य कन्यान्तःपुरं कन्यावरोधः । अन्तःपुरपदेनान्तःपुरस्थाः
ब्रियो लक्षणयोच्यन्ते । ‘स्यगारं भूमुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम्’ इत्यमरः । ‘अभ्यासे
गुणनी योग्या’ इति च । ‘तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवायं नाव्यमिदं त्रयम्’ इति च । अद्विः
रिति ‘अपो भि’ इति तकारः । दर्शनीयताप्रयोजकं रूपमाह—कुमुदेति । तटिन्यो
नयो रमन्ते रतिं जनयन्ति । कीदृश्यः । कुमुदवनेन सह विशायेन पर्यायेण जाप्रता
अम्भोरहेण क्रुतो यामिकस्य प्राहरिकस्य विभ्रमो विलासो यासु ताः । विशाय इति
'व्युपयोः शेते: पर्याये' इति घञ् । मदकला मत्ता ये करिणो हस्तिनसेतां कर्णतालेन
कर्णशब्देन नृत्यन्तो मुखराः शब्दायमाना ये मयूरास्तैर्मनोद्दराः । ‘भवेन्मदकलो मत्ते’
इत्यमरः । अपरमपि रसान्तरमाह—आर्येति । इतोऽत्र । इहमहिषेति । विषाणं
शरङ्गम् । रोहितो हरिणविशेषाः । शूणो गर्भः । हत्या विनाशः । विहरमाणोऽटन् । कर्त्र-
भिप्राये तद् । हिका शब्दमेदः । वनान्ता वनदेशाः । रमन्ते इति क्रियाध्याहारोऽनु-
षड्गो वा । ‘अन्तः स्याद्वेशनाशयोः’ इति धरणिः । स्वरूपवाचिले क्षीबता स्यात् ।
यद्वा वनान्ता वनसमीपभूमयः । ‘अन्तं स्वरूपे देशे ना न क्षी शेषेऽन्तिकेष्वपि’ इति
मेदिनीकरः । पर्यन्तभूः परिसरः । प्रतिवाप्सायाम् । तेन परिसरं परिसरं प्रतीत्यर्थः ।
‘प्रतिपरिसरे’ इति पाठे ‘तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्’ इत्यन्तिषेधः । अर्धो महोत्सवः पूजा-

अभिनवघनव्युदोरस्कः प्रवर्षति माल्यवा-
न्विषधरवधूगर्भाधानप्रियंकरणीरपः ॥ २१ ॥

वत्स लक्षण, धारय माम् । न शक्तोमि स्तम्भयितुमात्मानम् ।

इयमविरलधासा शुष्यन्मुखी भिंदुरस्वरा

तनुरवयवैः श्रान्तस्तैरुपैति विवर्णताम् ।

स्फुरति जडता बाष्पायेते दृशौ गैलति स्मृति-

मर्यि रसतया शोको भावश्चिरेण विपच्यते ॥ २२ ॥

(इति लक्षणेन धार्यमाणो निमीलिताक्ष एव ।) हा प्रिये दण्डकारण्यविहारस-
ब्रह्मचारिणि । (ईति पुनः संवृणुते ।)

विधिर्वा । ‘अर्धो महोत्सवे पूजाविधौ मूल्येऽपि दृश्यते’ इति विश्वः । शिखण्डभृतां
मयूराणाम् । यथाभिलिं त कालोपस्थितवस्त्वनतिक्रमेण । ‘यथा साहृद्ये’ इत्यव्यभीभावः ।
कदम्बो नीपवृक्षः । विभूतिः पुष्पादिसंपत्तिः । नवमेघेन व्यूढं विभ्यस्तं संहतं वा उरो
मध्यं यस्य सः । ‘व्यूढः संहृतविन्यस्तपृथुलेष्वभियेयवत्’ इति मेदिनीकरः । विषधरः
सर्पः । अप्रियं प्रियं क्रियते याभिस्ताः प्रियंकरणीः । ‘आङ्गुष्ठभग—’ इति ख्युन् ।
अपो जलानि । स्तम्भयितुं स्थिरीकर्तुम् । आत्मानं देहम् । ननु कुतो हेतोरात्मानं
स्तम्भयितुं न शक्यत इत्यत आह—इयमिति । इयं तनुः शरीरमवयवैः करचरणा-
दिभिः करणभूतैर्विवर्णतामुपैति । कीदृशैः । श्रान्ताः परिश्रान्ता अत एव स्त्रस्ता
इत्स्ततः पतनशीलाः । अबलत्वात् । तैरविरलो निरन्तरः श्वासो यस्यां तादशी ।
अत एव शुष्यन्मुखं यस्यां तादशी । भिंदुरस्वरा भिन्नस्वरा । घर्घरस्वरेति यावत् ।
कुतस्तनुवैवर्ण्यमुपैतीत्यत आह—मर्यि मद्विषये शोकः स्थायिभावश्चिरेण रसतया करण-
ह्येण विपच्यते परिणतो भवति । भाव एव शोकादिः करणादिरसतां याति । तथा
चोक्तं रसप्रकाशे—‘प्रेमरूपो रसो ह्येयः शङ्खारादिप्रभेदवान् । काव्यार्थं भावयत्येष
भाव इत्यभिधीयते ॥ आलम्बनविभावेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यः समुनिमषन् । रसो रत्यादि-
ह्येण भाव इत्यभिधीयते ॥ रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विस्मय-
श्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिः ॥ भावा एवाभिसंपन्नाः प्रयान्ति रसतामभी । यथा
द्रव्याणि भिन्नानि मधुरादिरसात्मताम् ॥’ कुतः शोकः परिणतो भवतीत्यत आह—
जडता जाड्यं स्फुरति । दृशौ चक्षुषी बाष्पायेते अश्रूण्युद्वमतः । ‘बाष्पोभ्यामुद्वमने’
इति क्यङ् । [‘वा क्यषः’ इति तद् ।] स्मृतिश्च गलति । तथा च शोकस्यैवाभिनयोऽयम् ।
तथा च रसप्रकाशे—‘जाड्यं शरीरे नयने बाष्पोदेकः स्मृतिक्षयः । शोके सति भवेद-

* १. ‘मधुरस्वरा’. २. ‘श्रान्तश्रान्तैः’. ३. ‘गलिता’. ४. ‘इति’ पुस्तकान्तरे नास्ति.

लक्ष्मणः—(सखेदमात्मगतम् ।) केन पुनरेष रसो रसान्तरेण तिरस्कियते ।
(नेपच्ये ।)

आः पाप कबन्धहतक, अयं न भवसि ।

रामः—(आकर्ष्य । सर्वभ्रमम् ।) वत्स लक्ष्मण, दुरास्तना दनुकब-
न्धेन कलहायमानो वयस्यस्ते गुह इव श्रूयते । बहुच्छलानि रक्षांसि ।
तत्त्वरितमभ्युपद्यत्व ।

लक्ष्मणः—तथा । (इति निष्कान्तः ।)

रामः—(पार्श्वतोऽवलोक्य । सकरुणम् ।) देवि वामशीले सीरध्वजराजन-
न्दिनि, इयं ते विश्वविस्ममर्मवेदिनी निचुलनिकुञ्जलेखा । इह हि
स्वपुषि नखलक्ष्म स्वेन कृत्वा भवत्या
कृतमिति चतुराणां दर्शयिष्ये सखीनाम् ।
इति रहसि मया ते भीषितायाः स्मरामि
सरपरिमलमुद्राभङ्गसर्वसहायाः ॥ २३ ॥

(इति धनुरवष्टभ्य लक्ष्मणवृत्तान्तदत्तचेतास्तथैवास्ते ।)

(ततः प्रविशति लक्ष्मणो गुहश्च ।)

गुहः—जयतु जयतु देवः ।

विनेता वर्णानामयमभयदुर्ग दिविषदां

कनिष्ठः काकुत्थो जयति जगदाश्र्यर्थचरितः ।

‘म्’ इति । हे सब्रद्वाचारिणि सहाध्यायिनि । कबन्धो नामासुरमेदः । अयं न भवति
इदानीमेव न भविष्यसि । ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इति लद् । कलहायमानो युद्धं
कुर्वन् । ‘शब्दवैर-’ इति क्यद् । उपपद्यत्यस्त्रास्त्र । गुह इव श्रूयत इत्यनेन भविष्यद्व-
हप्रवेशः सूनितः । विश्वविस्ममर्मवेदिनी समस्तविश्वासतत्त्वज्ञा । निचुलो हिज्जलः ।
लेखा राजिः । चतुराणां विदग्धानाम् । दर्शयिष्ये ‘अभिवादिहशोरात्मने-
पदस्योपसंख्यानम्’ । इत्यनेन प्रकारेण रहस्येकान्ते ते स्मरामि त्वा स्मरामि ।
‘अधीगर्थ-’ इति कर्मणि षष्ठी । भीषितायाद्वासितायाः । ‘भियो हेतुभये षुक्ष’ ।
स्मरः कंदर्पस्तस्य परिमलो मर्दस्तस्य मुद्रा निश्चयस्तेन भङ्गः पराभवस्तस्य सर्वसहायाः ।
‘पूःसर्वयोर्दीरिसहोः’ इति खन् । विनेता रक्षको विनयकर्ता वा । वर्णानां

१. ‘सीरध्वजनन्दिनि’. २. ‘नर्मविस्ममर्ममेदिनी’. ३. ‘जयति जयति’.

यदस्तैः पाप्मानं रजनिचरजन्मग्रहसूजं

विजित्य स्वर्णेकानविकलमुपातिष्ठत दनुः ॥ २४ ॥

रामः—साधु वृत्तम् । शिवाः सन्तु तस्य देवयानाः पन्थानाः । वत्स गुह, वियति विवर्तमानः कश्चिदचल इव लक्षितः किमसौ तेनैव योजन-बाहुना प्रहरणीकृतः ।

गुहः—देव,

दुन्दुभिं नाम दैत्येन्द्रं निष्पिपेष कपीश्वरः ।

तस्य कङ्कालकूटोऽयं कुमारेण विलोडितः ॥ २५ ॥

तन्निमित्तजन्मा संप्रति वौलिनो महानभियोगः संभाव्यते ।

लक्ष्मणः—ततः किम् ।

रामः—वत्स, मा मैवम् । माननीयः खल्वसौ पुराणवीरो महेन्द्रसूनुः ।

(गुहं प्रति ।) कुतः पुनरागच्छतो वत्सस्य योजनबाहुरन्तरायः संवृत्तः ।

गुहः—देव, व्योमयानेन सत्वरमपकामति रावणे सीतादेव्याः—

रामः—(साशङ्कमात्मगतम् ।) किं पुनरस्याः ।

ब्राह्मणादीनां विनेता । ‘हसानाम्’ इति पाठे दर्पशालिनां जयकर्ता । दिविषदां देवानामभयदुर्गं न भयं यस्मादेतादशदुर्गम् । यद्वा अभयार्थं दुर्गं दुर्गस्थानम् । लक्ष्मणविशेषणम् । अजहृष्टितयान्वयः । यथपि कनिष्ठः काङ्कुत्स्यः शत्रुघ्नस्तथापि संनिहितलाप्रकृते लक्ष्मणस्यैवान्वयः । यदस्तैर्लक्ष्मणान्वैः । दनुदेव्यविशेषः । रजनिचरो दानवो राक्षसो वा । एकक्रियाकारितया साम्यम् । तस्य जन्मने प्रह आसक्तिस्तस्यजं तज्जनकम् । यद्वा दानवजन्मरूपो प्रहो दुष्टप्रहस्तजनकं पाप्मानं पापं विजित्य स्वांशोकानुपातिष्ठत संगतवान् । संगतिकरणे तद् । एष खलु गन्धवैर्ण लक्ष्मणादिनाशं प्राप्य स्वर्गमागम्य-स्थीतीति शापान्तः । तेन स्वर्गं गत इति भावः । वृत्तं निष्पन्नम् । देवैर्गम्यते यैस्ते देवयानाः । करणे ल्युद । विवर्तमानो आम्यन् । असौ अचलः । योजनबाहुना कव-न्धेन । ‘विदुर्योजनबाहुं तं कवन्धमुदरे सुखम्’ इति पुराणम् । प्रहरणमञ्चम् । निष्पिपेष चूर्णयामास । कपीश्वरो वाली । ‘स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः’ इत्यमरः । कुमारेण लक्ष्म-गेन । विलोडितो धनुष्कोट्या विक्षिसः । अभियोगो युद्धोदयमः, रोषो वा । मा मैवम् । वाच्यमिति शेषः । अल्यन्तनिषेधार्थं द्विरुक्तिः । वत्सस्य तव । गुहस्येत्यर्थः । अन्तरायो विघ्नः । ‘अन्तरा वृत्तः’ इति पाठे पथि मध्यवर्ती भूत इत्यर्थः । व्योमयानेन विमानेन । ‘व्योमयानं विमानोऽस्मी’ इत्यमरः । यद्वा आकाशगमनेन । इन्द्रमानिति ‘अन्येषामपि

१. ‘पुर्वालिनोः’ २. ‘(साशङ्कम् ।) किं तस्याः’; ‘किमस्याः’;

गुहः—यदुत्तरीयमुत्सुल्य हनूमानप्रहीत्, तंदेतदेव गुणानुरागिणा कु-
मारसुग्रीवेण सभाजयितुमुपस्थितवतो मम हस्ते देवस्य प्राभृतीकृतम् । (इति
रामस्य हस्ते सीताया उत्तरीयमर्पति ।)

रामः—(युहीत्वा हस्ते निधाय । साक्षम् ।) हा देवि विदेहराजनन्दिनि,
कथमुत्तरीयशेषा दृश्यसे । (इति निमीलिताक्षो लक्ष्मणमवष्ट्राति ।)

लक्ष्मणः—(निःश्वस्य ।) सर्वे निषादराज, कुशलं सुग्रीवस्य ।

गुहः—अद्य त्वयि वार्तामनुयुज्ञाने ।

रामः—(खगतम् ।)

जानन्नेव दशाननोऽपहरते नः प्रेयसीमैस्ति वा
चन्द्रापीडमुपासितुं स हि शिरोदाम ख्यं कृत्वान् ।

तत्रासो रजनीचरस्य न पुनः कण्ठाटवीकर्तना-
द्विग्याणैर्मम चन्द्रहासहतकक्षुण्णोऽयमध्वा वृतः ॥ २६ ॥

लक्ष्मणः—आर्य, कैथमसासु वनौकसोऽपि सौजन्यमनुरुद्ध्यन्ते ।

रामः—किमुच्यते । सुग्रीवः सनाभिरथमसाकम् । अस्य हि
प्रभवो भैगवानैक्षवाकस्य राजर्थिवंशस्य प्रसविता सहस्रदीधितिः । (हस्त्य-
मुत्तरीयं दृष्ट्वा ।) वत्स गुह, स्पृहयामि सुग्रीवहनूमतोर्दर्शनाय । तदृष्यमूक-
गामिनं मार्गमावेदय ।

‘दृश्यते’ इति दीर्घः । सभाजयितुं प्रीणयितुम् । प्राभृतमुपढोकनम् । ‘पासन’ इति प्रसि-
द्धम् । ‘प्रासृतं तु प्रदेशनम्’ इत्यमरः । अनुयुज्ञाने पृच्छति । ‘प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च’
इत्यमरः । जानन्नेवेति । नोऽस्माकं प्रेयसीं सीतां जानन्नेव । यद्वा जानन्नेव । रक्षो-
नाशहेतूनसानिति भावः । अपहरते चोरयति, नयति वा । अस्ति वेति लोकोक्तिः । इदं
पुनर्वर्तते इत्यर्थः । हि यतः स रावणश्वन्द्रापीडं महादेवमुपासितुं ख्यं शिरोदाम कृत-
वान् । तत्सात्पुनः कण्ठाटवीकर्तनादपि रावणस्य न वा त्रासः । चन्द्रहासो रावण-
खङ्गः । स एव हत्को निन्द्यः । तेन क्षुण्णः प्रहतोऽयमध्वा मार्गः शिरश्छेदङ्गो वृतो-
ऽनिवृष्टः, प्रार्थितो वा । सम बाणैः । अत्र धिक् । गर्हेत्यर्थः । वनौकसो वानराः । अनुरु-
द्ध्यन्ते कामयन्ते । ‘अनो रथं कामे’ दिवादिः । किमुच्यते । अपि तु नास्ति वागव-
सरः । यतोऽस्माकमयं सनाभिः खजनः । ‘सपिण्डास्तु सनाभयः’ इत्यमरः । प्रभवत्य-
स्मादिति प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । प्रसविता जनकः । दर्शनायेति ‘स्पृहेरीप्सितः’ इति

१. ‘तंदेतदेव.’ २. ‘अवलम्बते’. ३. ‘अस्तु’. ४. ‘किमसासु’. ५. ‘भगवान्’
इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. ‘आदेशय’.

गुहः—(सहर्षमात्मगतम् ।) कथमचिरादेव फलवती जाम्बवंतो मन्त्र-
शक्तिः । (प्रकाशम् ।) इति इतो मतङ्गाश्रमवर्तमना देवः ।
(इति सर्वे परिकामन्ति ।)

गुहः—देव, पश्य पश्य ।

विदधति मुदमक्षणोर्नूतनानूपनीप-
प्रहसनसहचर्चर्यानित्यनृत्यन्मयूराः ।

फलपुलकितज्म्बुकुञ्जकूजत्कपोत-
प्रियशबरपुरुषीवन्धवो विन्द्यलेखाः ॥ २७ ॥

रामः—(सर्वतो निरूप्य । सखेदम् ।)

समन्तादुन्मीलद्वहललहरीलघ्ननकला-
लघुप्रेह्नत्पम्पानिलविदलदेलासुरभयः ।

अविद्यावैदेहीशतलिपिकरीणां मम धिया-
ममी हस्तालम्बं विपिनविनिवेशा विदधते ॥ २८ ॥

लक्ष्मणः—आर्य, इतस्तावत् ।

भयभ्रष्टप्रेयोविरहनिरहंकारहरिणी-
मुखालोकोन्मीलद्वुरुकरुणरुणणां सहचरीम् ।

संप्रदानता । ऋष्यमूकः पर्वतमेदः । मन्त्रशक्तिमन्त्रणासामर्थ्यम् । सीताविरहसंतमं
राममन्यमनीकर्तुमाह—विदधतीति । विन्द्यस्य लेखाः श्वङ्गपङ्गयो वनपङ्गयो वा
अक्षणोधक्षुपोर्मुदं हर्षं विदधतीति योज्यम् । कीदृशः । फलैः पुलकित इव पुलकितो
यो जम्बुवृक्षस्तस्य कुञ्जे कूजन्तः शब्दायमाना ये कपोतास्तेषु प्रिया लालसा याः शबरपु-
रेऽध्यस्तासां वन्धवो मित्राणीत्यर्थः । अनुगता आपो यत्र सोऽनूपो जलप्रायो देशः ।
'ऊदनोर्देशे' इत्योऽकारस्य ऊत्तम् । नीपः कदम्बवृक्षः । प्रहसनमिव प्रहसनं पुष्पवि-
कासः । सहचर्या साहचर्यम् । 'जलप्रायमनूपं स्यात्' इत्यमरः । समन्तादिति । अमी
विपिनविनिवेशा वनप्रदेशा मम धियां हस्तालम्बमुपजयं हस्ताकर्षणं व्यवसायं वा विद-
धत इत्यन्वयः । कीहशीनाम् । अविद्यावैदेहीशतलिपिकरीणां सिद्ध्यासीताशतस्य लिखन-
कर्त्रीणाम् । सीताविनिविष्टचित्तत्वात्सर्वत्र सीतैवास्तीति भ्रम इति भावः । समन्तात्
सर्वत्रोन्मीलन्ती प्रसरन्ती या बहला निविडा लहरी कलोलस्तलघ्ननकलायां लघवो
ये श्रेष्ठत्पम्पानिलाश्वलत्सरोविशेषवायवस्तैर्विदलन्त्यो या एलास्ताभिः सुरभय इत्यर्थः ।
भयेत्यादि । भयेन त्रासेन भ्रष्टः पलायितो यः प्रेयान्वलभस्तस्य विरहेण निरहंकारा

१. 'जाम्बवती'. २. 'विन्द्यपादा':

विलोक्य म्लेच्छन्तीमलमळमिति प्रांकप्रणिहितं

शरव्यालुबधानां हृदयमपराद्धं न तु शराः ॥ २९ ॥

रामः—(साक्षम् ।) हा देवि जानकि,

मारीचमृगयाव्यग्रे मयि प्रासे च रावणे ।

आसामिव कुरङ्गीणां तवोत्पश्यामि लोचने ॥ ३० ॥

लक्ष्मणः—(खगतम् ।) कः पुनरुपायो येन विनोद्यते हृदयमार्यस्य ।

(नेपथ्ये ।)

भो भो वनौकसः, कथयन्तु भवन्तः । केनासत्कीर्तिकामिनीकेलिच्छ-
मणक्रीडापर्वतो विवर्तितोऽयं दनुराजकङ्कालकूटः ।

गुहः—(दृष्ट्वा । सभयसंब्रमम् ।) देव, पश्य पश्य । कनकमयसहस्रप-
त्रपुण्डरीकैवक्षकप्रभापटलेन दुन्दुभिकरङ्गव्यतिकरजन्मना च रोषरागेण
त्रिगुणपिशङ्गीं तनुमादधानः षुवगराजोऽयमित एवाभिवर्तते ।

शोच्या या हरिणी तस्या मुखावलोकनेनोन्मीलन्तुदयं गच्छन्यो गुरुरतिशयितः करुणो
रसस्तेन रुणां दुःखिताम् । अलमलं मैवं मैवमिति चारुभाषया भाषमाणाम् । यद्वा
व्यक्तमभिदधर्तीं सहचरीं प्रियां प्रेष्य लुबधानां व्याधानां शरव्यालक्ष्यात्प्राकप्रणिहितं
पूर्वप्रहितं हृदयमपराद्धं च्युतलक्ष्यमभूत् । न तु शरा अपराद्धाः । शरव्य एव पतिता
इत्यर्थः । हरिणीहननिषेधकारिण्याः प्रियाया वचनं श्रुता प्रथमं त्यक्तशरत्वाद्वरिणी-
हनने व्याधानां धिगुद्विरभूदिति भावः । केचित्तु ‘मृगवधे प्रथमं मनोमात्रं प्रहितं प्रेय-
सीवचसा तन्निवृत्तम् । इति तस्यापराद्धलं च्युतलक्ष्यलम् । शरप्रस्थापनं कर्तव्यमे-
वासीदिति न तस्यापराद्धलमभूत्’ इति वर्णयन्ति । ‘अपराद्धपृष्ठत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्यु-
तसायकः’ इत्यमरः । म्लेच्छन्तीमिति ‘म्लेच्छ व्यक्तायां वाचि’ इत्यस्य रूपम् ।
‘म्लेच्छन्तं चारुभाषयाम्’ इति विश्वः । मृगया आखेटकम् । व्यग्रे आकुले । उत्पश्यामि
तर्क्यामि । नेपथ्ये भो भो इत्यादि वालिवचनम् । चङ्गमणं कुटिलगमनम् । विवर्तितो
विलोक्तिः । कङ्कालकूटः कूटाकारं मांसशून्यसकलशरीरास्थि । ‘कराट’ इति प्रसिद्धम् ।
‘स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः’ इत्यमरः । कनकमयेति । कनकमयानि सहस्रं पत्राणि
यस्मिन्पुण्डरीके तस्य वैकक्षकं तिर्यगुरुसि न्यस्तपुष्पमाला पटलं समूहः । ‘वैकक्षकं तु
तत् । यत्तिर्यक्षिक्षसमुरसि’ इत्यमरः । करङ्गमस्थि । ‘करङ्गो मस्तकास्थिनि’ इति मेदिनी-
करः । खतिकरो विलोक्नम् । रागो लौहित्यम् । कनकमयपुण्डरीकमालाप्रभया,

१. ‘प्रणिहिताः’. २. ‘विनोद्यते’. ३. ‘कामिनीचङ्गमणकेलिपर्वत’. ४. ‘प्रभा-
मण्डलेन’.

पौलस्त्यावयौघसंकटभुजामूलक्षणोन्मूलित-

द्वैराज्याममरावतीं कृतवते वीराय यंसै हरिः ।

नित्यालोकनकौतुकव्यसनिनीः शङ्के सहस्रं दशः

पिण्डीकृत्य दलच्छलेन कनकाम्भोजस्त्रं दत्तवान् ॥ ३१ ॥

क्षेणं च देवस्य महावीरसंवादगोष्ठीयमृद्यमूकयात्रामन्तरयिष्यति । तंद-
हमग्रतो गत्वा दिष्टा वर्धयामि सूर्यतनयम् ।

रामः—एवमस्तु ।

**गुहः—वाचिकं पुनरेतावत्कुमारसुग्रीवस्य यत् ‘मित्रपर्यायान्तरितं
देवस्य दास्यमिच्छामि’ इति ।**

रामः—(अपवार्य ।) वत्स लक्ष्मण, एवमाह वयस्यस्ते गुहः । किं च
मेत्रोत्साहसंपत्रानामपि प्रभुशक्तिमपेक्षन्ते सिद्धयः । तदहं वालिस्थाने
सुग्रीवमभिषिद्य तत्कोषदण्डाभ्यां समग्रशक्तिरूपारं गन्तुमिच्छामि ।

लक्ष्मणः—(समितम् ।) यदेवमुपयुज्यमानमिन्द्रसूनमुपेक्ष्य सुग्रीवेणो-
पयोक्ष्यमाणेन संधिरिति वक्रः खल्वयं पन्थाः ।

रोषरागेण, खभावेन च त्रैगुण्यमित्यर्थः । **पौलस्त्यो** रावणस्त्यावयौघो
हस्तादिसमूहस्तेन संकटं व्याप्तं यद्भुजामूलं कक्षा तेन क्षणमुन्मूलितं द्वैराज्यं यस्या-
स्ताम् । प्रत्यहं वाली रावणं कक्षायां निक्षिप्य पृथ्वीप्रदक्षिणं कृत्वा सप्तसमुद्रेषु संध्या-
मकृतेति पुराणम् । यदा रावणं कक्षनिक्षिप्तं करोति तदामरावती एकराजवती भवति ।
अन्यदा रावणैव द्वैराज्यं तत्रेति भावः । यसै वालिने । हरिरिन्द्रः । शङ्के तर्कयामि ।
मम सुतेन तेन मम द्वैराज्यं क्षणं खण्डितमिति दशथक्षंषि दलच्छलेन पत्रव्याजेन
पिण्डीकृत्य वर्तुलीकृत्य कनकाम्भोजस्त्रं दत्तवानिति । दिष्टा वर्धयामि उत्सवं तस्य
करोमि । ‘दिष्टापूर्वो वर्धतेहस्तवे’ इति भरतः । ‘संदेशवाग्वाचिकं स्यात्’ इत्यमरः ।
मित्रपर्यायः सुहृदभिधानं तेनान्तरितं व्यवहितम् । मित्राभिधानं दासत्वमित्यर्थः । मत्रः
वाङ्गुण्यम् । शक्तयः प्रभावोत्साहमत्रजाः । अभिषिद्यारोप्य । कोषो धनम् । दण्डो
राज्यम् । उपयुज्यमानमुपयुक्तीभवन्तम् । इन्द्रसूनं वालिनम् । उपयोक्ष्यमाणेनोपयु-
क्तीभविष्यता । वक्रोऽनृजुः । उपयुक्तस्यागात् । सुग्रीवेण समं प्रतिकरणे कारणमाह—

१. ‘तस्मै’. २. ‘मन्ये’. ३. ‘क्षणं च वीरसंवाद—’. ४. ‘तदयम्’. ५. ‘मत्रोत्साह-
शक्ति—’. ६. ‘आधाय’.

रामः—(सस्मितम् ।) वत्स, साध्वेव ब्रवीषि । किं तु ।

दृप्यत्यौलस्त्यकण्डूभिदुरभुजभरोष्मायमाणः कपीन्द्रो

नायं नः संदधीत कचिदपि हि विधौ नैव साहाय्यकामः ।

सोऽहं सुग्रीवमेतद्भन्दृढतरं मित्रिमिच्छामि पश्चा-

त्पारस्त्वैषेयपुत्रव्ययशिथिलशुचं शैक्षमाराधयामि ॥ ३२ ॥

लक्ष्मणः—साधुदर्शिनी बुद्धिरार्यस्य । किं च विधूतशापेन दनुनापि
देवभूयां गेतिमभिलभितेन संदिष्टमार्यस्य यथा ‘अस्य निषादपतेर्वेचसि
देवेनावधातव्यम्’ इति ।

रामः—तद्गुहोऽपि प्रतिदूत्यर्थहति ।

लक्ष्मणः—(गुहं प्रति ।) वयस्य, एवमसद्विरा सुग्रीवो वक्तव्यः—

‘पितायं रेतोधास्तव तरणिरस्त्वलुगुरु-

मनुर्वैमात्रेयस्तदपि सहजं मित्रमसि नः ।

अथापि ज्ञातेयं शिथिलयसि कापेर्यचपलः

शरास्तन्मे वालिक्षतजरसलोलाः प्रतिभुवः’ ॥ ३३ ॥

दृप्यदिति । भिदुरः स्वयं भेदनशीलः । ऊष्मायमाणसेज उद्भमन् । ‘वाषोष्मभ्या-
मुद्भमने’ इति क्यद् । अयं कपीन्द्रो वाली नोऽस्मान् संदधीत न संधियुक्तान्कुर्यात् ।
हि यतः । विधौ कार्ये । साहाय्यं सहायत्वम् । प्रकृतमुपसंहरति—सोऽहमित्यादि । दमनं
मारणम् । तर्हान्दपुत्रस्य वालिनो वधे इन्द्रस्य शोकः स्यादित्यत आह—पश्चादित्यादि ।
पश्चाच्छक्षमाराधयाम्याराधयिष्यामि । वर्तमानसामीप्ये लद् । परब्रिया अपत्यं पारस्त्रै-
णेयः । ‘कल्याण्यादीनामिनद् च वा’ इति ढक् । दर्शयेयः । व्ययो नाशः शिथिलशुचम-
ल्पशोकम् । तथा च परस्त्रैसंभवपुत्रनाशादिन्द्रस्यापि नातिक्रोधो भविष्यतीति भावः ।
‘पारस्त्रैणेयस्तु परब्रिया’ इत्यमरः । विधूतस्त्वक्तः । दर्नुर्दनुजः कवन्धः । देवभूयं
देवत्वम् । ‘भुवो भावे’ इति क्यप् । ‘स्यादेवभूयं देवत्वम्’ इत्यमरः । अभिलभितः
प्रापितः । दूलं दूतकर्म । पुरोहितादिलायत् । ‘दूलं तद्भावकर्मणी’ इत्यमरः ।
पितेत्यादि । अयं तरणः सूर्यस्तव पिता । कीदृशः । रेतोधाः शुक्रार्पकः । ‘आतो
मनिन्’ इत्यादिना विच् । सूर्यस्य लमौरसः पुत्रः । यद्वा रेतसेजः । तद्धधाति रेतोधा-
त्तोजोनिधिः । ‘रेतः शुक्रे च तेजसि’ इति विश्वः । अस्त्वलुगुरुमनुस्तव वैमात्रेयः
सप्तमन्नाता । तस्मादस्माकमपि सहजं कुलजं मित्रं लमसि । तथापि कापेर्यचपलः

१. ‘साध्वेवं’ । २. ‘दृढतमं’ । ३. ‘आराधयावः’; ‘आराधयामः’ । ४. ‘साधुदर्शिनीय’.
५. ‘गतिं लभितेन’ । ६. ‘तरलः’ ।

रामः—(विहस्य ।) वत्स गुह, एष खलु पौलस्त्यगतेनामर्षेण धूमाय-
मानो यथा कयाचिद्वाचा सौमित्रिभिरभिदधातु नाम । सततसमिध्यमानजा-
नकीविरहवैश्वानरेण रामचेतसा पुनरभिसाक्षिकमेव सुग्रीवो मित्रमभ्युपगतः ।

गुहः—(सहर्षम् ।) परमनुगृहीतोऽसौ देवेन विकर्तनतनयः । (सपरिहास-
स्मितं च ।)

सुग्रीवे यदि पक्षपातमधुरं देव त्वदीयं मनः

किं नस्तेन विदांकरोतु भगवानम्भोजिनीवल्लभः ।

नव्येनात्मजराज्यलाभरभसोऽद्भुतेन यस्तेजसा

पूर्वसादधिकेन दुःसहतरो लोकेषु वर्तिष्यते ॥ ३४ ॥

लक्ष्मणः—(विहस्य ।) कथं तपनतनयस्य राज्यमङ्गीकारिता वयं वय-
स्येन ।

रामः—(सम्मितम् ।) वत्स गुह, न तावत्पकाशमेवं प्रतिशुश्रूषति मे
हृदयम् ।

गुहः—(सप्रश्यस्मितम् ।) स्वामिन्, इयमेव महतां शैली ।

सन्तो मनसि कृत्यैव प्रवृत्ताः कृत्यवस्तुनि ।

कस्य प्रतिशृणोति स्म कमलेभ्यः श्रियं रविः ॥ ३५ ॥

कपिभावचब्लः सन्यदि ज्ञातेयं ज्ञातिभावं शिथिलयसि त्यजसि तदा वालिक्षतजरसच-
पला मे शराः प्रतिभुवो लभकाः । तव चाब्लये सति यैः शरैर्वागी मारणीयस्त्वैरेव
त्वामपि हनिष्यामीति भावः । ज्ञातेयं कापेयसिति ‘कपिज्ञायोर्ढक्’ इति भावे ढक् ।
‘सगोत्रवान्धवज्ञातिबन्धुस्त्वजनाः समाः । ज्ञातेयं बन्धुता तेषां कमाद्भावसमूहयोः ॥’
इत्यमरः । क्षतजं रक्तम् । समिध्यमानः स्वयं प्रज्वलन् । ‘जिइन्द्री दीप्तौ’ । कर्मकर्त्तरि
लद् । अभिसाक्षिकमिति । अभिः साक्षी यत्र । पक्षपातोऽनुग्रहः । विदांकरोतु जानातु ।
अभ्योजिनीवल्लभो भगवान्सूर्यो दुःसहतरं यथा स्यादेवं लोकेषु वर्तिष्यत इत्यन्वयः ।
नव्येन स्तव्येन । प्रतिशुश्रूषयज्ञीकारमिच्छति । ‘ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः’ इति प्राप्तस्य
तडः ‘प्रत्याइभ्यां श्रुत्वः’ इति प्रतिषेधः । ‘अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः’ इत्यमरः ।
शैली व्यवहारः । मनसिकृत्य हृदये कृत्वा ‘अनस्याधान उरसिमनसी’ इति गतिसंज्ञायां
समासे त्यप् । अत्रार्थान्तरं न्यस्यति-कस्येति । कस्येत्यनन्तरं पुरत इति शेषः । यद्वा
कस्य कृते । प्रतिशृणोति स्माङ्गीकृतवान् । तथा च रविणा कमलेभ्यः श्रीर्मनसैव

१. ‘वयस्य’. २. ‘असौ’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. ‘वो महतां’. ४. ‘कृत्यैव’.

(नेपथ्ये ।)

भो भो वनौकसः, कथयन्तु भवन्तः । दुन्दुभिकरङ्गविक्षेपसंभाव्यमानग-
म्भीरावष्टमनिर्भरेण केनास्साकमियं चिरस्य भुजकाण्डकण्ठतिरपनेष्यते ।

गुहः—(खगतम् ।)

मन्ये दर्पामयाविभ्यां नित्यं दोभ्याममर्षणः ।

जाम्बवत्प्रेरणादीसः प्रासोऽयं पूवगेश्वरः ॥ ३६ ॥

तदहमपि वीरयात्रादर्शनसुखं सुहृत्तमनुभवामि ।

(प्रविश्य ।)

वाली—(पुरोऽवलोक्य ।) अये, प्रसन्नोज्ज्वलाकृती कावेतौ । नियत-
माभ्यामेकेन दानवनाथकङ्गलोक्षेपनिमित्तेन भवितव्यम् । (स्मृतिमभिनीय ।
सवितर्कम् ।) आः संदिष्टमसासु प्रियसुहृदा लङ्घेश्वरेण । यथा—

‘प्रकृसकान्तारकुमारभक्तिदैर्भागिनेयो जनकेन मुक्तः ।

मनुष्यसामन्तसुतो निषङ्गी सहानुजस्तिष्ठति दण्डकायाम् ॥ ३७ ॥
तौ चासांकं तत्र विहारिषु निशाचरेषु पाटच्चरीं वृत्तिमातिष्ठमानौ भवद्द्विः
प्रतिकर्तव्यौ’ इति । तत्किमयमयं च तौ स्याताम् ।

रामः—वत्स लक्ष्मण, शृणु । किमयं ब्रवीति महावीरः ।

लक्ष्मणः—(किञ्चिदुपस्थित ।) इत आवाम् । इत इतो भवान् ।

वाली—भोः कावेतौ युवाम् ।

प्रतिश्रुतेति भावः । कमलेभ्य इति ‘प्रत्याङ्गभ्यां श्रुवः—’ इति संप्रदानता । नेपथ्ये वाली
वदति । अवश्मभो गर्वैः । चिरस्येति निपातश्चिरार्थे । भुजकाण्डो भुजदण्डः । प्रकाण्डो
वा । प्रशस्तभुज इत्यर्थः । दर्पेणैवामयावी रोगी । ‘अमायस्य च दीर्घः’ इति विनिः,
दीर्घलं च । आकृतिः शरीरम् । नियतमाभ्यामेकेनेति ‘पञ्चमी विभक्ते इति निर्धारणे
पञ्चमी । प्रकृतेति । प्रकृसा कृता कान्तारे वने कुमारे सुग्रीवे भक्तिः सेवा येन सः ।
दैर्भागिनेयो दुर्भगपुत्रः । कल्याण्यादित्वादिनङ् । ढक् । जनकेन पित्रा सुक्षस्त्वक्तः ।
मनुष्येषु सामन्तो राजा तत्पुत्रः । निषङ्गी तृणवान् । विहारिषु कीटसु, भ्रमसु वा ।
पटच्चरक्षोरस्तस्येयं पाटच्चरी तां वृत्तिं जीविकामातिष्ठमानौ स्त्रीकुर्वाणौ । ‘आङः

१. ‘प्रेरणात्’. २. ‘अवलोक्य च’. ३. ‘अनयोः’. ४. ‘शृणु’ इति पुस्तकान्तरे
नास्ति. ५. ‘इत ततः’. ६. ‘भो भोः’.

लक्ष्मणः—महाभाग, राघवौ क्षत्रियावावाम् ।

वाली—आयुष्मन्, आकारविशेषा एव गंभयन्ति जातिविशेषान् ।
तद्विशेषं ब्रूहि ।

लक्ष्मणः—ननूक्तमेव राघवावावाम् ।

वाली—(साभ्यसूचयित्वा) आः,

बपुरपि विवृणोति क्षत्रतां को विशेषो

रघुषु यदभिष्ठसे राघवावित्यभीक्षणम् ।

परिकलयितुमिष्टं नाम सांस्कारिकं वा-

महह कथमपत्प्रत्ययात्रिश्चिनोमि ॥ ३८ ॥

लक्ष्मणः—(सधैर्यसंरम्भम्) भोः, आवां तौ रामलक्ष्मणौ ।

वाली—(सविर्मात्रमात्मगतम्) कथं ‘तौ’ इति सर्वनामपदेन प्रसिद्धा-
वित्याह । तत्किमनयोरेवान्यतरः पिनाकधन्वनो दमयिता । सोऽपि राम-
भद्रो रामः स्यात् । भवतु । एवं तावत् । (प्रकाशं विहस्य ।)

एको वेषपरिग्रहः परिकरः साधारणः कर्मणा-

माकृत्योर्मधुरत्वमेव सदृशं तुल्यैव गम्भीरता ।

तद्विष्टुं चिरसुत्सुकोऽसि कतरो वां रामभद्रः पुनः

सर्वक्षत्रवधव्रती भृगुपतिर्येनावकीर्णीकृतः ॥ ३९ ॥

लक्ष्मणः—(सविनयमित्वा) आर्य सांकेन्दने, लक्ष्मणस्तावदहम् ।

वाली—अयमप्यपरो दाशरथिः कौशिकान्तेवासी रामः ।

प्रतिज्ञाने’ इति तद् । प्रतिकर्तव्यौ निवारणीयौ । गमयन्ति वोधयन्ति । को विशेषः ।
मेदो नेत्यर्थः । अभीक्षणं पुनः पुनः । सांस्कारिकं संस्कारो नामकरणादि तद्विवं नाम
परिकलयितुं ज्ञातुमिष्टम् । अहह खेदे । अपत्यप्रत्ययादपत्यार्थविहितानादिप्रत्ययात्कथं
तत्रिश्चिनोमि । दमयिता भद्रा । एक इत्यादि । एकः समानः । कर्मणां धनुर्धारणा-
दीनां साधारणस्तुल्यः परिकरः समारम्भः । उद्योग इति यावत् । यद्वा परिकरः प्रगा-
डगात्रबन्धः । ‘स्यात्परिकरः समारम्भे प्रगाढे गात्रबन्धने’ इति मेदिनीकरः । वां
युवयोर्मध्ये । निर्धारणे षष्ठी । भृगुपतिः परशुरामः । ‘अवकीर्णीं क्षत्रवतः’ इत्यमरः ।
संकेन्दन इन्द्रस्तस्यापर्यं सांकेन्दनिः । ‘अत इच्छृः’ । तस्य संबोधनम् । अयमप्यपर-

१. ‘अवगमयन्ति’. २. ‘संभ्रमम्’. ३. ‘एव’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ४. ‘सांकेन्दनेय’. ५. ‘अधायमपरः’.

लक्ष्मणः—अथ किम् ।

वाली—(सहपोषासम् । किञ्चिदुच्चैः ।) भो रामभद्र,

एष त्रैवर्ण्यमात्रव्यवसितजगतो भार्गवस्यास्त्रागर्भा-

दाकृष्टक्षत्रजातिस्त्वमसि पथि गिरामद्य नः सुप्रभातम् ।

कक्षोप्मस्तेदसद्यःशमितदशमुखास्फोटकण्ठविकारो

वीरश्राद्धो भुजस्त्वां परिचरतु चिरं चक्षुषी नन्दतां च ॥ ४० ॥

रामः—(द्वाष्टा सहर्षम् ।) स एष महाबाहुः संकन्दनसूनुः ।

येन वीरेण गुप्तायां किञ्चिकन्धायामियं मही ।

रावणाभिभवक्षान्ता शश्वदुच्छ्वासमश्चुते ॥ ४१ ॥

(इति परिक्रामति ।)

लक्ष्मणः—महाभाग, अयमर्यः । इत इतो भवान् ।

वाली—(उपस्थुत्य ।) रामभद्र,

सुरासुराणामसुभिर्दीर्घ्यतां समिको मुनिः ।

अद्य मे नारदस्तुष्टो येनासि भुजगोचरः ॥ ४२ ॥

रामः—महावीर, किमुच्यते । मूर्धभिषिक्तोऽसि समरशौण्डानाम् ।
तथा हि ।

इत्यत्रापि: प्रधें, वितकं वा । अन्तेवासी शिष्यः । त्राद्वाणविद्युद्वाख्विवर्णां तस्या भाव-
स्त्रैवर्ण्यम् । तन्मात्रं व्यवसितं कृतं जगयेन । सकलक्ष्मियविनाशात् । तादृशस्य । गभों
मध्यम् । नोऽस्याकं गिरां पथि अद्य सुप्रभातमिदार्णीं कुशलम् । भवद्विषयिणी मम
वाणीं कुशलिनीति भावः । ऊप्मणः स्येद ऊप्मस्तेदो घर्मजलम् । आस्पोटो युद्धम् ।
श्राद्धः धद्वायुक्तः । ‘प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः’ । वीरे श्राद्धो वीरश्राद्धः । त्वां परिचरतु ।
लया सह युद्धमाचरत्यिर्थः । नन्दतां हर्षं भजेताम् । येनेत्यादि । क्षान्ता क्षिष्ठा ।
शश्वदल्यर्थम् । उच्छ्वासमुच्चतामश्चुते प्राप्नोति । महाभागेति । ‘भागो भागैकदेशयोः’
इति विश्वः । सद्ग्रामाय गृहिमारचयति—सुरासुराणामिति । येन हेतुना लं भुज-
गोचरोऽसि, अतो मे नारदो मुनिविशेषस्तुष्टः । तस्य कलहप्रियलात् । कीदशः । असुभिः
प्राणीर्दीर्घ्यतां कीडतां सुरासुराणां समिको द्यूतकारकः । ‘सहिआर’ इति ख्यातः ।
वालिनं सद्ग्रामाभिमुखं कर्तुं तत्प्रशंसामाह—महावीरेति । मूर्धभिषिक्तो राजा । समरे
शौण्डानां रुयातानाम् । ‘शौण्डो मतेऽपि विख्याते’ इति मेदिनीकरः । अधुना प्रशंसा-

१. ‘वीरश्राद्धः’. २. ‘किञ्चित्’. ३. ‘शौण्डोऽसि’.

देवः स त्वामसूत द्विषदुपमृदितखर्वधूवेणिबन्ध-
प्रेक्षाधारालैरप्रसृतमरसमरोद्गुमरौजा विडौजा: ।
यो विद्वोत्खातबाणन्निवहनिभं निर्भरोद्गुरभ्रू-
भीमः श्रीमद्विरक्षैरुदवहत रुषा रज्यदक्षणां सहस्रम् ॥ ४३ ॥

अपि च ।

बन्दीकृत्य जगद्विजित्वरभुजस्तम्भौघदुःसंचरं
रक्षोराजमपि त्वया विदधता संध्यासमाधिव्रतम् ।
प्रत्यक्षीकृतकार्तवीर्यचरितामुन्मुच्य रेवां समं
सर्वाभिर्हिषीभिरम्बुनिधयो विश्वेऽपि विस्मापिताः ॥ ४४ ॥

वाली—(विद्वाः ।)

चिराय रात्रिंचरवीरचकमाराङ्कवैज्ञानिक पश्यतस्त्वाम् ।
सुधासधर्माणभिमां च वाचं न शृण्वतस्तृप्यति मानसं मे ॥ ४५ ॥

मुखेन निन्दामाह—देव हत्यादि । विडौजा इन्द्रो देवस्त्वामसूत । कीदशः । द्विषद्विः
शत्रुभिरूपमृदितो यः खर्वधूवेणिबन्धस्तस्य प्रेक्षया दर्शनेन धारालवमविरलं यद्वैरं तेन
प्रसमरं प्रसारि समरे सङ्ग्रामे उड्गुमरं निर्गलमोजसेजो यस्य सः य इन्दः । रुषा
क्रोधेन । रज्यद्रक्षीभवत् । ‘रज्य रागे’ दिवादिः । अद्धां सहस्रमुदवहत धारयति स्म ।
कीदशम् । प्रथमं विद्वा अनन्तरमुत्खाता उत्पाटिता ये बाणस्तेषां क्षतसमूहतुत्यमित्यर्थः ।
निर्भरमत्यर्थेनोद्गुरुरु कुटिला या भ्रूस्तया भीमः । बन्दीकृत्येति । रेवां नदीविशेषाम् ।
उन्मुच्य त्यक्त्वा । त्वया वालिना । सर्वाभिर्हिषीभिर्हानदीभिः समम् । तत्र संध्याव-
न्दनविधानात् । विश्वेऽपि सर्वेऽप्यम्बुनिधयः समुद्रा विस्मापिता विस्मयं प्रापिताः ।
‘कृताभिषेका महिषी’ इत्यमरः । प्रकृते च समुद्रस्य नद्य एव महिष्यः । रेवां कीदशीम् ।
प्रत्यक्षीकृतं दृष्टं कार्तवीर्यस्य सहस्रार्जुनस्य चरितं रावणबन्धनरूपं यया ताम् । रावण-
बन्धनं रेवयां वृत्तम् । तथा च रेवया कार्तवीर्यपराकमो दृष्टः । अतस्तस्या नाशर्यम-
भूदिति भावः । त्वया कीदशेन । रक्षोराजं रावणमपि बन्दीकृत्य संध्यासमाधिव्रतं संध्यो-
पासनं विदधता कुर्वता । विजित्वरो जयशीलः । पूर्वेवत्करप् । ओषः समूहः । दुःसं-
चरं दुर्धर्षम् । दुश्चेष्टमिति यावत् । विस्मापिता इति ‘नित्यं समयते’ इत्याक्षम् । सङ्ग्रा-
मय रामभिमुखीकर्तुमाह—चिरायेति । चक्रं समूहः । मारणं मारः । तस्याङ्क-
श्चिह्नं यत्र स माराङ्को युद्धं संप्रहारो वा । तत्र हे वैज्ञानिक कुशल । तत्र सुधासधर्माण-

किं तु ।

येनाच्छिद्य समस्तपर्थिवकुलप्राणान्तकं कर्मुकं
रामः संप्रति लभ्मितो भृगुभुवामुत्सर्गसिद्धां सुचम् ।

द्रष्टुं वीर चिरय धाम भवतस्तद्भूमुबःस्वस्थी-

हन्मर्मव्रणरोपणौषधमिमौ बाहू बहूताम्यतः ॥ ४६ ॥

रामः—(सम्मितम् ।)

नन्वेतदधिमौर्वांकं युद्धसर्वस्वदक्षिणम् ।

सैजमस्त्येव मे रक्षोलक्ष्मीमूलहरं धनुः ॥ ४७ ॥

तन्महाभागोऽपि शशमादत्ताम् ।

वाली—(विद्य) साधु भो महाक्षत्रिय, यथाधर्ममभिदधासि । किं तु ।
नयो हि साङ्घामिक एष दोष्मतां यदात्मजातिप्रतिबद्धमायुधम् ।

अयःकुशीभिः कपयो न शत्रिणस्तलं च मुष्टिश्च नखाश्च सन्ति नः ॥ ४८ ॥

लक्ष्मणः—आर्य, साधूकं महाभागेन । नित्योपनतस्वाङ्गश्लैव तै-
रशी जातिः ।

ममृततुल्यां वाचं शृण्वतो मम मानसं न तृप्यति । तर्हि केन तृप्यतीत्यत आह—किं
त्वित्यादि । हे वीर, भवतस्तद्वाम तेजो द्रष्टुमिमौ मे बाहू बहु यथा स्यादेवमुत्ताम्यतो
गलानीभवतः । वीरेति साक्षेपं संबोधनम् । तत्कर्तरत् । येन धान्ना सकलराजकुलप्राणा-
न्तकं कर्मुकमाच्छिद्याकृष्य रामः परशुरामो सृगुभुवामुत्सर्गसिद्धां साहजिकीं सुचं
होमपात्रं लभ्मितः प्रापितः । तपस्त्रितां नीत इत्यर्थः । भुवस्त्यागादिति भावः । ‘उत्सर्ग-
शुद्धाम्’ इति पाठे उत्सर्गस्त्यागस्तेन शुद्धाम् । दानात्प्रभृति परशुरामेण स्वभूमित्यागात्,
सुचो ग्रहणाच्च । भूर्भवःस्वस्थी त्रिलोकीं रोपणं ब्राणपनयनम् । सापेक्षमाह—नन्वेत-
तदिति । अधिमौर्वांकं दत्तगुणम् । युद्धसर्वस्वदक्षिणं युद्धं सर्वस्वदक्षिणा यस्य तत् ।
अन्योऽपि उष्टो यस्य भवति तस्य सर्वसं दक्षिणां दत्ते । इदमपि युद्धमेव ददातीति
भावः । यद्वा युद्धमेव सर्वस्वदक्षिणो यागो यत्र तत् । मूलं कारागारं तद्वरतीति
मूलहरम् । यद्वा मूलं रावण एव कारणं तद्वरम् । आदत्तां गृह्णातु । ‘आँडो दोऽनास्य-
विहरणे’ इति तद् । सङ्घामाय प्रभवति साङ्घामिकः । ‘प्रभवति’ इति ठक् । दोष्मतां
बाहुबलशालिनाम् । प्रतिबद्धं संबद्धम् । ‘प्रतिबद्धम्’ इति पाठे तुल्यमित्यर्थः । अयःकुशी
लोहफालं काण्डादि । यद्वा लोहविकारः । ‘कुशी फाले कुशी रजज्वां विकारमयसः:

१. ‘शोषणोषध—’. २. ‘सञ्ज्यम्’. ३. ‘किं पुनः?’.

रामः—(विहस्य । धनुरास्फालयन् ।) अहह ।

स्वर्विभ्रप्रसरेण रावणिरसौ यद्युर्यशोभागिनं

चक्रे गौतमशापयन्नितमुजस्थामानमाखण्डलम् ।

कैक्षागर्त्तकुलीरतां गमयता वीर त्वया रावणं

तत्संस्मृष्टमहो विश्वल्यकरणी जागर्ति सत्पुत्रता ॥ ४९ ॥

सोऽपि त्वमसाकमधुना दैवेन शङ्खव्यीकृतोऽसि ।

वाली—(सरोषम् ।) आः काकुरस्थ,

असद्वौर्मूलकूलंकषविषमभुजग्रन्थभङ्गप्रसङ्ग-

कोशलङ्केशदत्तत्रिभुवनविजयह्यातिसर्वस्वदायः ।

यः कश्चिद्विक्रमोऽयं स खलु करञ्जुलिक्षत्रसाधारणत्वा-

दन्तर्मन्दायमानो विजितभृगुपतिं त्वामजित्वा दुनोति ॥ ५० ॥

तदेहि । विमर्दक्षमां भुवमवतरावः ।

गुहः—(खगतम् ।) दिष्ठा फलितमेस्माकं मनोरथेन ।

लक्ष्मणः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) इदमन्यतो वानरद्वयमार्यस्य पा-
र्षिणग्राहमिव संब्रमादेनुप्लवते । तदहमपि धनुरारोपयामि ।

कुशी’ इति विश्वः । तलं चपेटः । तथा च स्वाङ्गेन शब्दीति भावः । अहहेत्यद्गृह्णते ।

स्वरित्यादि । असौ रावणिरन्दजित् आखण्डलमिन्द्रं स्वर्णे विभ्रप्रसरेण यद्युर्यशोभा-
गिनं चक्रे तज्जयं कृतवान् । ‘शशीघ्रप्रसरेण’ इति पाठे शशसमूहप्रसारेण्यर्थः ।

स्थाम बलम् । तव भुजवलं सङ्गामे मा भूयादिति गौतमपनीयप्रियप्रहपर इन्द्रो गौतमे-
नामिसासः-इति पुराणम् । हे वीर, त्वया तत्संस्मृष्टं लुप्तम् । ग्रोष्ठितमित्यर्थः । त्वया
कीटदेशेन । रावणं कक्षागर्त्तस्य कक्षविवरस्य कुलीरता कर्कटवं गमयता । विश्वलं

कियते यया सा विश्वल्यकरणी दुःखोपशामिका । सत्पुत्रता जागर्ति । तथा चेन्द्रजिता
इन्द्रो जितः, त्वया चेन्द्रपुत्रेण वालिना इन्द्रजितिपता रावणो जित इति पितृवैरनिर्यत-
नमेव सत्पुत्रता । दोर्मूलमेव कूलं तत्कपतीति । ‘सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः’ इति खच् ।

खित्वान्मुम् । विषमो महान् । प्रसङ्गो विधानम् । ख्यातिः प्रसिद्धिः, कीर्तिवा । दायो
दानम् । करञ्जुलिः सहस्रार्जुनस्यादिपुरुषः । दुनोति परितप्यते (परितापयति) । पार्षिण-
ग्राहं पार्षिणग्राहकम् । संब्रमस्त्ररा । रामत्राणप्रतीकाराशया संब्रम इति भावः ।

१. ‘निजस्थामानम्’ । २. ‘कक्षागर्भ—’ । ३. ‘शरव्यम्’ । ४. ‘अस्मन्मनोरथेन’ ।
५. ‘अनुवर्तते’ ।

गुहः—(द्वाष्टा । सहर्षम् ।) कुमार कुमार, अलमावेगेन । नन्वयं सुग्रीवो
रौमभद्रगुणानुरागेण वालिमत्सरेण च द्विगुणितोत्साहः समरसीमानमापतति
लक्ष्मणः—दिष्ठा स एष वैकर्तनिः । अथापरः कः ।

गुहः—अयमपि किञ्चिन्देश्वरस्कन्धावारैकवीरो भगवतः प्रभज्जनस्य
पारस्खैर्णेयः पुत्रो हनूमान् ।

लक्ष्मणः—(सहर्षम् ।) कथमयमसावाज्जनेयः । अयं हि
ब्रह्मशापपरिक्षिष्ठस्ववीर्यज्ञानयन्नितः ।

अन्वैरपि भुवं वीरैः कीर्यमाणामुपेक्षते ॥ ५१ ॥

नियतमनेन सख्या हृदयशस्यमसाकमुद्धरिष्यते । इदं तु वर्तमानमेकतु-
लायुद्धमार्यस्य । यजलक्ष्मीर्परिग्रहयौतके यशसि वयमयं वौ सुग्रीवो वा
न केचिदंशाखिकारिणः ।

गुहः—(ससंत्रमम् ।) कुमार, पश्य पश्य ।

सप्त तालानयं भित्त्वा वालिप्रहरणीकृतान् ।

हत्वा च वालिनं बाणो रामतूणीर्मागतः ॥ ५२ ॥

अहह ।

प्राणैः समं कनकपुष्करकण्ठमाला-
सूत्रेण दाशरथये विहितातिथेयः ।

अनुष्टुप्तेऽनुगच्छति । विकर्तनः सूर्यस्तपुत्रो वैकर्तनिः सुग्रीवः । स्कन्धावारः सेना ।
प्रभज्जनस्य वायोः । पारस्खैर्णेयः परस्खैर्णुत्रः । अज्जनामुत्रः । ‘स्त्रीभ्यो ढकू’ । स्ववीर्यस्य
निजबलस्य ज्ञाने यन्त्रितो विस्मारितः । पुरा किल ब्रह्मा हनूमन्तमितिशयपराक्रमं वीक्ष्या-
नेन पराक्रमेण क्रोधान्धतयानेन त्रैलोक्यं चेष्टाशनीयं तर्हि सर्वमिदमाकुलं स्यादिति
द्विदि निधाय भवतः पराक्रमज्ञानं स्वयं मा भूदिति हनूमन्तमितिशयप-इति पुराणम् ।
कीर्यमाणां व्याप्ताम् । सख्या मित्रेण, द्वितीयेन वा । ‘सखा मित्रसहाययोः’ इति विश्वः ।
एकतुलायुद्धं द्वाभ्यामेव सङ्क्रामः । परिप्रहो विवाहः तत्र यैतक्त्वेन यश एव लब्धम् ।
अंशो भागः । ‘मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्वेत्’ इति वाक्येन वैवाहिकधने
भागानहृत्वादिति भावः । प्रदर्शनमन्तम् । प्राणैरिति । स कपिचक्कवर्ती वानरराजो
बाली वीरशयने रणाङ्गणे शेरे । मृत इत्यर्थः प्रकरणात् । प्राणैः समं सुवर्णपद्मपुष्पकण्ठ-

१. ‘कुमार’ इति पुस्तकान्तरे एकवारमेव.
२. ‘रामदेवगुणानुरोधेन’.
३. ‘द्यूत-
४. ‘पाणिपरिग्रह’.
५. ‘वा’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
६. ‘आगमत्’.

दिक्खूलमुद्भवयशः सरिदादिशैलः

शते स वीरशयने कपिचकवर्ती ॥ ५३ ॥

लक्ष्मणः—(सखेदम् ।) हा देव संक्रन्दन, क पुनरीद्वशं महावीरप-
काण्डमात्मजं सहस्रेणापि लोचनैरालोकयिष्यसि ।

(नेपथ्ये दुन्दुभिध्वनिर्मङ्गलगीतिश्च ।)

गुहः—(सहर्षम् ।) कथमयमार्यजाभ्ववदभिमन्त्रितैः शातकुम्भकलशै-
र्नीलः कुमारसुग्रीवमभिषिञ्चति । स्वयं चास्य देवो दाशरथिः कार्तस्वर-
पुण्डरीकमालया कैण्ठमलंकरोति ।

लक्ष्मणः—प्रियेतरं नः ।

(नेपथ्ये ।)

भो भो वानराच्छभलगोलाङ्गूलयूथपतयः, सर्वानेष वो महाराजः सु-
प्रीवः समाज्ञापयति—‘सज्जयन्तु भवन्तः सर्वाणि यौवराज्योपकरणानि ।
अथमहं सीतादेव्याः प्रवृत्तिमन्वेषुं प्रहित्य हनूमन्तर्मूर्ध्वमौहृतिंके लम्बे कु-
मारमङ्गदमभिषेक्ष्यामि’ इति ।

लक्ष्मणः—

उत्सवः सोऽयमसाकं सर्वथा हृदयंगमः ।

किं तु वाली विलीनोऽयं व्यथयिष्यति वासवम् ॥ ५४ ॥

दामतन्तुना दाशरथये रामाय विहितमातिथेयं येन सः । दिगेव कूलं दिक्खूलम् । तदु-
द्ध्रहते । ‘उदि कूले रुजिवहोः’ इति खश् । दिक्खूलमुद्भवा ताटशी यश एव सरिजदी
तस्या आदिशैलः प्रभवपर्वतः । पर्वतादेव नदीनामुतपत्तिः । अत्र च पर्वतसदाशाद्वालिनो
यशः सरिदुत्पत्तिरित्यर्थः । प्रकाण्डमिव प्रकाण्डम् । ‘अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूला-
च्छाखावधित्तरोः’ इत्यमरः । क पुनरालोकयिष्यसि । तस्य खर्गगमनात् । दुन्दुभि-
मेरीति प्रसिद्धं वायम् । ‘मेर्यामानकदुन्दुभी’ इत्यमरः । शातकुम्भकलशैः सुवर्णघटैः ।
कार्तस्वरं सुवर्णम् । अच्छभलगोलाङ्गूलप्रभृतयो वानरविशेषाः । प्रशृतिं वार्ताम् । ऊर्ध्वं
मुहूर्तादूर्ध्वमुहूर्तम् । ‘सुप्तुपा—’ इति योगविभागात्समासः । तत्र भवमूर्ध्वमौहूर्तिकम् ।
अध्यात्मादित्ताद्वृद्धः । ‘उत्तरपदस्य’ इति वृद्धिः । सोऽयमङ्गदाभिषेकरूप उत्सवः । हृदयं-

१. ‘अवलोकयिष्यति’.
२. ‘शातकुम्भकुम्भसलिलैः’.
३. ‘कण्ठकाण्डम्’.
४. ‘प्रिया-
प्रियतरम्’;
५. ‘प्रियम्’.
६. ‘गोलाङ्गूलप्रभृतयो यूथपतयः’.
७. ‘सज्जयन्तु सज्जयन्तु’.
८. ‘ओर्ध्वमौहूर्तिके काले’.
९. ‘इति’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

(अन्तरिक्षे पुष्पवृष्ट्यनन्तरम् ।) जय जय जगत्पते रामभद्र,
 लक्ष्म्या वालिनिर्बहूणप्रेशमितद्वैराज्यवैराग्यया
 किञ्चिन्धायतनैकदैवतमयं तारापतिर्दीप्यते ।
 नप्तारं युवराजमङ्गदमपि श्रुत्वातिहर्षादभू-
 दस्ताम्भःपृष्ठतौघमौक्तिकमयो गुम्फः सहस्रेक्षणः ॥ ५५ ॥
 लक्ष्मणः—प्रियात्प्रियतरं नः । वयस्य गुह, तदेहि । आवामपि
 महोत्सवसंविभागिनौ भवावः ।

(इति निष्कान्तौ ।)

इति सुग्रीवाभिषेको नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

गमोऽभिलिप्तिः । विलीनो मृतः अन्तरिक्षे जय जयेत्यादि देववाणी । लक्ष्म्येति ।
 वालिनिर्बहूणेन वालिविनाशेन प्रशमितं द्वैराज्यवैराग्यं यस्यास्तादशा लक्ष्म्या तारापतिः
 सुग्रीवो दीप्यते । वालिनापहृतायास्ताराया लाभात्संप्रति सुग्रीवस्य तारापतिपदेनो-
 पन्नासः । किञ्चिन्धायतनस्यैकमद्वितीयम् । वालिनोऽभावात् । यद्वा एकं श्रेष्ठं दैवतं
 देव इति तारापतिविशेषणम् । सहस्रेक्षणोऽपीन्द्रोऽपि नप्तारं पौत्रमङ्गदं युवराजं श्रुत्वा-
 तिहर्षादस्ताम्भःपृष्ठतौघमौक्तिकमयो गुम्फोऽभूत् । अस्ताम्भोऽश्रुजलं तस्य पृष्ठतो
 बिन्दुः । ‘पृष्ठन्ति बिन्दुपृष्ठताः’ इत्यमरः । तस्यौघः समूहः स एव मौक्तिकं तन्मयो
 गुम्फो गुम्फनं कङ्कणं वा । ‘गुम्फसु गुम्फने बाहोरलंकारेऽपि कथ्यते’ इति मेदिनीकरः ।
 निष्कान्तौ लक्ष्मणगुह्यौ ॥

इति समस्तप्रक्रियाविराजमानरिपुराजकंसनारायणभवभक्तिपरायणश्रीहरिनारायण-
 पदसमलंकृतमहाराजाधिराजश्रीमद्वरवसिंहदेवप्रोत्साहितवैजोलीग्रामवा-
 स्तव्यखौआलवंशप्रभवरुचिपति महोपाध्यायविरचिताया-
 मनर्घराघवटीकायां पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति माल्यवान् ।)

माल्यवान्—(सर्वतोऽवलोक्य सखेदम् ।) अहह कष्टम् ।

दग्धाः प्रदीप्तपावकपरिचयपिण्डस्थहेमवेशमानः ।

क्षणमुत्पुच्छयमाने हनुमति लङ्कापुरोद्देशाः ॥ १ ॥

अपि च ।

निजकिरणौघप्रमुषितनिन्नोन्नतरूपकर्मभेदेषु ।

मणिभवनेषु कृशानुजवालाः फलतोऽनुमीयन्ते ॥ २ ॥

(विश्व ।) अहो दुर्निवारता भवितव्यतायाः ।

दोःसंदोहवशंवदत्रिभुवनश्रीगर्वसर्वकषः

कैलासोद्धरणप्रचण्डचरितो वीरः कुबेरानुजः ।

यत्रायं स्वयमस्ति सेयममरावत्यापि वन्या पुरी

नीता मर्कटकेन कामपि दिशां धिग्दैवमावश्यकम् ॥ ३ ॥

संप्रति रावणविनाशसूचकं लङ्कादाहाशोकनिकाभज्ञादिरूपमुत्पातं प्रकटयितुं माल्यवतः प्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति । न चात्र ‘नासूचितं विशेषत्यात्रम्’ इति भरतविरोधः । चतुर्थङ्के माल्यवता ‘तदेहि । राजकुलमेव गच्छावः’ इति निजप्रवेशस्य सूचितत्वात् । अन्तरा तु परशुरामकलहादीस्यन्देतत् । दग्धा इति । परिचयः संबन्धः । पिण्डस्थं पिण्डीभूतम् । उत्पुच्छयमाने पुच्छमुक्षिपति सति । ‘पुच्छभाण्डचीवराणिण्ड्’ । लङ्कापुरस्योद्देशा वासस्थानानि । निजेति । प्रमुषितोऽपहस्तितः । मणितेजःसमूहसंबन्धान्मणिभवनानि निन्नोन्नतानि न दश्यन्त इति भावः । फलतो दाहादिकार्यात् । कार्येणैव कारणमनुमीयत इत्यर्थः । भवितव्यतेत्यत्र ‘कृदमिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते’ इति तत्प्रत्ययः । अत एव ‘सर्वकषा भगवती भवितव्यतंव’ इति भवभूतिरप्याह । भवितव्यताया दुर्निवारत्वं स्फुरयति—दोःसंदोहेति । संदोहः समूहः । वशंवदो वशः । ‘प्रियवशे वदः खच्’ । श्रीः संपत्, उत्कर्षो वा । सर्वकष इति । ‘सर्वकूलाप्रकरीषेषु कषः’ इति खच् । उद्धरणमुत्तोलनम् । कुबेरानुजो रावणः । अमरावत्या देवनगर्या । ‘नगरी त्वमरावती’ इत्यमरः । इह ‘कृत्यानां कर्तविविकलपातृतीया । मर्कटकेन कुत्सितवानरेण हनुमता । कुत्सार्थे कन्, निन्दायां वा । कामपि शोचनीयाम् । आवश्यकमवश्यंभावि दैवं धिगस्तु । अवश्यंभाव आवश्यकम् । ‘ओरावश्यके’ इति निपातनाद्वृच् । ‘अव्ययानां भमात्रे टिलोपो वक्तव्यः’ इति टिलोपः । लङ्कादाहमप्या-

नं किंचिदेतद्वा रावणदुर्नयेन । (सखेदमाकाशे ।) आः पौलस्त्य,
विद्याश्चतुर्दश चतुर्षु निजाननेषु

संबाधुः स्थितवतीरवलोक्य वेधाः ।

तैभ्योऽपराणि नियतं दश ते मुखानि

स्वस्य प्रणमुरकरोत्स कथं जडोऽसि ॥ ४ ॥

(क्षणं च ध्यात्वा सैव्यथम् ।) कङ्गमेवं विशीर्यतीव नः कुलमिदम् ।

स्वरादीनवधीद्रामो वत्समक्षं च मारुतिः ।

स्वयं निष्क्रामयामास दशास्यश्च विभीषणम् ॥ ५ ॥

अलं वा दुर्विहितमतीतमुपालभ्य । संप्रति सिन्धोरुदीचि तीरे निवे-
शितस्कन्धावारो दाशरथिः किमारम्भ इति कथं प्रतीमः । (पुरो द्वां ।)
कथं राघवचरितानि चरितुं प्रहितयोः शुकसारणयोः सारणः ।

(प्रविश्य ।)

सारणः—जयतु जयतु कनिष्ठमातामहः ।

माल्यवान्—(अभिनन्द्य समीपमुपवेश्य च ।) वत्स सारण, कश्चिदमुनैव
पदेन सुश्रीवकटकादागतोऽसि ।

सारणः—अथ किम् ।

लोक्य निरुद्धिमं रावणं लक्षीकृत्याह—विद्या इति । चतुर्दश विद्याश्चतुर्षु निजाननेषु
स्वकीयमुखेषु संबाधेन संकटेन दुःस्थितवतीर्दुःखेनावस्थिता द्वाप्ता ताभ्यो विद्याभ्यः ।
तादर्थ्ये चतुर्थो । प्रणसुः प्रपौत्रस्य तवापराणि दश मुखान्यकरोत्स त्वं कथं जडोऽसि
मूर्खोऽसि । तथा चात्र प्रतिक्रिया कर्तुमुचितेति भावः । ‘अङ्गानि वेदाश्वत्वारो मीमांसा
न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या एताश्चतुर्दश ॥’ अङ्गानि वेदङ्गानि षट् ।
‘शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं उग्रीतिषं तथा । छन्दसां विचित्रिशैव षड्जो वेद
इष्यते ॥’ इति पुराणम् । विशीर्यत्यवसन्नं भवति । नोऽस्माकम् । अवधीद्वत्वान् ।
हन्ते: ‘लुहि च’ इति वधादेशः । अक्षं रावणसुतम् । निष्क्रामयामास निःसारितवान् ।
दुर्विहितं दुश्चेष्टितम् । उदीच्युत्तरस्मिन् । स्कन्धावारः कटकम् । आरम्भ उद्यमः ।
चरितुं ज्ञातुम् । ‘चर गतौ’ । ‘सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः’ इति न्यायात् । सारणः । अस्तीति
शेषः । दृश्यत इति वा । समीपं संनिहितम् । अमुनैव पदेनेति लोकोक्तिः । इदानीमेवेत्यर्थः ।

१. ‘न किंचिदेतद्वावणस्य दुर्नयेन’; ‘न किंचिदेव तावद्रावणस्य दुर्नयेन’. २. ‘आभ्यः’.
३. ‘सव्यथम्’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ४. ‘सकलमेव शीर्यतीव नः कुलम्’. ५. ‘दुर्द-
वम्’. ६. ‘संप्रति’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ७. ‘किमारभते’.

माल्यवान्—तथथानुभवमभिधीयतां तावत् ।

सारणः— सारसंख्ये वनौकसामस्मन्मुखेनैव शतशः प्रतीते माताम्-हेनौलमुक्त्वा । अधुना तु सेतुग्रथनाय मिलितेषु वैनरसैनिकेषु वैनरम्-तिंधोऽप्यहं महाराजविभीषणेन—(इत्यधोंके सभयम् ।) आर्य, चिरसंवासेन रामराजधानीप्रवादो मामनुबध्नाति ।

माल्यवान्—(साकृतम् ।) किमभिषिक्तः कनिष्ठवत्सो राघवेण ।

सारणः—अथ किम् ।

माल्यवान्—(क्षणमिव सैद्धं स्थित्वा निःश्वस्य ।) वत्स, निःशङ्कमभिधेहि ।

सारणः—कुमारविभीषणेन ज्ञात्वा संयम्य चाहं रामस्य दार्शितः ।

माल्यवान्—(साशङ्कम् ।) ततस्ततः ।

सारणः—ततश्च राघवेण निजसचिवनिर्विशेषमुपगृह्य पुरस्कृत्य च प्रहितोऽस्मि ।

माल्यवान्—(सहर्षम् ।) किमुच्यते, यावद्व्यभावी गुणो हि विजिगीष्णामुदात्तता । विशेषेण पुनर्र्थं रामभद्रः । यैतः ।

अभेदेनोपास्ते कुमुदमुदरे वा स्थितवतो
विपक्षादभ्योजादुपगतवतो वा मधुलिहः ।

‘पदं स्याद्भर्मपादयोः’ इति शाश्वतः । सारो बलम् । संख्या एकत्वादिगणना । ग्रथनं बन्धनम् । सैनिकेषु सेनासमवेतेषु, सेनारक्षकेषु वा । सभयमिति । विभीषणे महाराज-पदप्रक्षेपादिति भावः । सैद्धमिति कियाविशेषणम् । उपगृह्य ज्ञात्वा । यावदिति । यावद्व्यं तिष्ठति तावत्तिष्ठति द्रव्यनाशे नश्यति गुण इत्यर्थः । यावद्व्यं भवितुं शीलमस्य यावद्व्यभावी । ताच्छील्ये गिनिः । गुण इह वीर्यशीर्यादिः । यद्वा यावद्व्यं यावत्परिमाणं द्रव्यं तत्परिमाणं एव गुणो वीर्यशीर्यादिः । द्रव्यं च महदिति गुणोऽपि महानिति भावः । विजिगीष्णां जेतुमिच्छनाम् । ‘न विकारं विकारस्य हेतौ यदवगाहते । तदुदात्तं गुणः’ इति दण्डी । तद्वाव उदात्तागुण इत्यन्वयः । औदार्यं गुण इत्यर्थः । विशेषेण पुनरर्थं रामभद्र उदारत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः । रामभद्रपुरस्कारस्त्वयि युक्त एवेत्यत्र दृष्टान्तमाह—अभेदेनेति । कुमुदं कर्तुं, उदरेऽभ्यन्तरे स्थितवतो वा विपक्षादतुल्यादभ्योजाद्वा सकाशादुपगतवतो मधुलिहो भ्रमरानभेदेन तुल्यत्वेनोपास्ते संयुनक्ति । कथमि-

१. ‘तावत्’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
२. ‘अलमुक्त्वा’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
३. ‘वानर’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
४. ‘मायावानरमूर्तिधरोऽपि महाराज-’.
५. ‘स्त्रघवत्’.
६. ‘उपसंगृह्य’.
७. ‘हि गुणो’.
८. ‘असौ’.
९. ‘किं च’.

अपर्याप्तः कोऽपि स्वपरपरिचर्चापरिचय-
प्रबन्धः साधूनामयमनभिसंधानमधुरः ॥ ६ ॥

अथ शुकः किमासीत् ।

सारणः—अहमपि न जानामि ।

माल्यवान्—(विमृश्य ।) वत्सविभीषणस्य रामोपश्लेषणे स्वकुस्यं व्य-
सनमिति प्रमुखोऽस्मि ।

सारणः—आर्य, तथा धर्मवृत्तिरार्यसंतानश्च कुमारः कथं ज्यायांसं
आतरमवधूय प्रतिपक्षवर्तीं संवृत्तः ।

माल्यवान्—वत्स, दशभ्रीवं पृच्छ । (निःश्वस्य ।) अथवा दैवम् ।

सारणः—आर्य, यदि श्रवणाहोऽस्मि तदा निवेदय ।

माल्यवान्—वत्स, केसरिकलत्रसंभवेन प्रभज्जनसूनुना विलुणिताम-
शोकवनिकामवलोक्य रङ्गां तवायं विभीषणमवोचत् । यथा—‘वत्स, पश्य
मनुष्यपोतद्वयांवष्टव्येन दुरात्मना कपिकीटेन कथं विजृम्भितम्’ इति ।

सारणः—ततस्ततः ।

माल्यवान्—ततो विभीषणः प्रणम्य व्यजिज्ञपत्—‘देव,

जाति मानय मानुषीमभिमुखो दृष्टस्त्वया हैहयः

स्मृत्वा वालिभुजौ न सांप्रतमवज्ञातुं च ते र्धानराः ।

त्यत आह—साधूनां स्वस्यात्मीयस्य परस्यान्यस्य च परिचर्या पूजा तत्परिचये ज्ञाने
समूहे वा प्रबन्धोऽनुबन्धोऽपर्याप्तोऽनिवारितो भवति । मधुरो मनोज्ञः । किमासीत् ।
किंभूत इत्यर्थः । किंशब्दो निपातः । कीदृक् । बद्धोऽबद्धो वासीदिति भावः । उपलेषः
समाश्रयणम्, उपष्टम्भो वा । ज्यायांसं ज्येष्ठम् । ‘वृद्धस्य ज्यः’ इति ज्यः । ‘ज्यादादीयसः’
इत्यात्मम् । अवधूय त्यक्त्वा । केसरी वालिशिष्ठो वानरः । तस्य कलत्रं वधूस्तत्सं-
भवेन प्रभज्जनो वातस्तस्य सूनुना पुत्रेण हनुमता विलुणिता भमा अशोकेन वृक्षमेदेनो-
पलक्षिता वनिकालपवनम् । यद्वा अशोकनिमित्तं वनिकेति शाकपार्थिवादिः । अवष्ट-
व्येनावलम्भतेन कीटेनेव कीटेन । विजृम्भितं चेष्टितम् । विक्रान्तं वा व्यजिज्ञपद्विज्ञ-
पयति स्म । वक्ष्यमाणमिति शेषः । जातिमिति । हे पौलस्य रावण, लामहमेतदम्भ-
र्थये प्रार्थयामि । एतत्किम् । सीतामर्पय । रामायेति शेषः । काराकुदम्भीकृतानबन्ध-

१. ‘धर्मप्रवृत्तिः’ । २. ‘प्रतिपक्षवृत्तिः संपन्नः’; ‘विपक्षवर्तीं संप्रति संश्लेषणः’ । ३. ‘यदि
वा’ । ४. ‘राजा ते दशास्यो’; ‘राजा बतायम्’ । ५. ‘अवष्टम्भेन’ । ६. ‘वानरान्’.

तत्यौलस्त्य महाभिहोत्रिणमहं त्वामेतदभ्यर्थये

सीतामर्पय मुञ्च च क्रतुभुजः काराकुदुम्बीकृतान् ॥ ७ ॥

सारणः—(सबहुमानाश्वर्यम् ।) अहह, ‘वालिभुजौ’ इति ब्रुवता माताम-
हेन किंपि स्मारितोऽसि । आर्य,

किमाचक्षे सेतुक्षितिधरशिरःश्रेणिकषणैः

प्रकोष्ठे नीरोम्णः कपिभटभुजस्तम्भनिवहान् ।

सुमेरोमात्सर्यादनतिचिरसंरूढमृदुभिः

शिरोभिर्विन्ध्यो यद्ग्रमपि न सोङ्दुं परिवृद्धः ॥ ८ ॥

(साशङ्कम् ।) ततस्ततः ।

मात्यवान्—ततश्च रोषान्धतांमिक्षे मज्जता राक्षसराजेन तथा चेष्टितं
यथा विपक्षमप्याश्रितः ।

नागारमित्रीकृतान्क्रतुभुजो देवान्मुञ्च त्वज । कीदृशं लाम् । महाभिहोत्रिणम् ।
अनेन परब्रीवैमुख्यं प्रकटितम् । ननु मानुषेण ममाभिभवः कर्तुं न पार्यत एवेति
रावणवचनमाशङ्काह—मानुषीं जातिं मानय पूजय । यतस्त्वया हैहयः सहस्राञ्जुनोऽ-
भिमुखो दृष्टः । तथा च मानुषेणैव सहस्राञ्जुनेन सङ्ग्रामे त्वमभिभूतोऽसि, अतो मानुष-
विषये गवों न विधेय इति भावः । वालिभुजौ च स्मृत्वा ते तव वानरा अवज्ञातुं न सां-
प्रतम् । न युक्ता इत्यर्थः । इह सांप्रतपदेन युक्तार्थेन कर्मणोऽभिधानाद्वानरा इत्यत्र
न द्वितीया । यथा—‘विषयक्षोऽपि संवर्ध्य खयं छेत्तुमसांप्रतम्’ इति । वानरेण त्वं
कक्षायां क्षिप्तोऽसि, अतो वानरेष्वपि नावज्ञा युक्तोति भावः । ‘कारा स्याद्वन्धनालये’
इत्यमरः । ‘युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने’ इत्यपि । स्मारितोऽस्मि । वानरबाहुवलमिति शेषः ।
किमाचक्षे इति । हे आर्य, कपिभटानां वानरयोधानां भुजस्तम्भसमूहानिकमाचक्षे
किं ब्रवीमि । अपि तु वकुं न शक्तोमीति भावः । कीदृशान् । सेत्वर्थं क्षितिधरशिरःश्रे-
णिकषणैः पर्वतमस्तकपङ्किर्धर्षणैः । प्रकोष्ठे कफोणाधःप्रदेशे । नीरोम्णो लोमशून्यान् ।
यद्गर्दं बाहुसमूहभरं विन्ध्योऽपि शिरोभिः सोङ्दुं न परिवृद्धो न समर्थः । सुमेरोमात्स-
र्यादुच्चैस्त्वस्यासदनात् । अनतिचिरमतिशीघ्रं संरूद्धैः प्रवृद्धैः । अत एव मृदुभिः । अत
एव भरं सोङ्दुं न शक्तोऽभवदित्यर्थः । सुमेरजिगीषया विन्ध्यो वर्धितः—इति कथा ।
रोषान्धतामिक्षे रोषरूपगाढान्धकारे । ‘रोषान्धतमसे’ इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । ‘ध्वान्ते
गाढेऽन्धतमसम्’ इत्यमरः । भवतैव सह । मानतोऽभिमानाङ्गोऽन्तो निवर्तिष्यते । मानं
न करिष्यतीत्यर्थः । वैधर्म्यं वैपरीत्यम् । नाश इति यावत् । तत्र दृष्टान्तेन निर्दर्शनेन ।

१. ‘किमपि’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. ‘तमसि’.

सारणः—(सखेदमाकाशे ।) हा देव पुलस्त्यनन्दन, कथं भवतैव वै-
घर्ष्यहृष्टान्तेन मानतो मूलोच्छेदनिमित्तान्निवर्तिष्यते लोकः । (साभ्यर्थनं च ।)

अरिषद्बुर्ग एवायमस्यास्तात् पदानि षट् ।

तेषामेकमपि छिन्दनवज्रय अमरी श्रियम् ॥ ९ ॥

(मन्त्रिणं प्रति ।) आर्य, यत्सत्यं राघवेण व्यूढां वानरवरुथिनीमुत्येक्ष्य
शक्ते—विभीषण ऐव यद्यस्माकं कुलतन्तुरवशिष्यते ।

माल्यवान्—(निःश्वस ।) वैत्स, द्वयोरपि कटकयोस्तत्त्वज्ञोऽसि । त-
त्किमिदानीमुचितम् ।

सारणः—आर्य, नन्वेवं ब्रवीमि—राजपुत्रोऽङ्गदोऽसौ बौलो नव-
बुद्धिर्मपात्रमिव यददाधीयते तत्तदाचुचूषति ।

माल्यवान्—ततः किम् ।

सारणः—ततश्च भवतः पितृवैरिणौ रामसुग्रीवौ व्यापाद्य किष्क-
न्धायां भवन्तमभिषिद्य वालिसौहृदस्यात्मानमंनुणमिच्छाम इति गूढ-

यद्वा विरुद्धो धर्मो विगतो वा धर्मो विधर्मः । ततः स्वार्थिकः ष्यञ् । वैधर्म्यं धर्माभाव-
स्तेन दृष्टेन्तो नाशो यस्य तेन । निवृत्तौ हेतुमाह—मानतः । कीदृशात् । मूलं रावण-
स्तस्योच्छेदो नाशस्तद्वेतोः । तथा च माने सति रावणो नष्टः । तन्मानं न युक्तमिति
लोको निवृत्तिं करिष्यतीति भावः । अधुनोपदेशमाह—अरीति । हे तात मान्य
रावण । श्रियं अमरीमिति व्यस्तरूपकम् । श्रियं अमरीं लक्ष्मीं अमरवधुं खञ्जय खञ्जां
कुरु । यद्वा अमरीं अमणशीलाम् । अस्याः श्रीअमर्या अरि: षड्गोऽरिषद्बुर्गः काम-
कोधलोभमोहमदमानरूपः स एव षट् पदानि तेषां पदानां मध्ये एकमपि पदं छिन्द-
न्दैधीकुर्वन्सन् । तथा च कामादीनमेकत्यागादपि सीतापरिल्यागः । तेन च श्री:
खञ्जा स्थिरा भवति । अन्यथा कामादिसत्त्वात्व लक्ष्मीः स्थिरा न भविष्यति, अपि तु
राममेवाश्रिष्यतीति भावः । व्यूढां विन्यस्ताम् । ‘व्यूढं तु बलविन्यासे’ इति विश्वः ।
बरुथिनी सेना । उत्तेक्ष्य उच्चैर्द्वृष्टा । तन्तुरिव तन्तुः सूत्रम् । आममपकं पात्रं
शारावादि । आधीयते आरोप्यते । आचुचूषति पिबति । ‘चूष पाने’ । सौहृदं सुह-
स्रावः । ‘हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च’ इत्युभयपदशृद्धिर्न भवति । तत्रार्थवतो हृच्छब्दस्य
ग्रहणात् । ‘सुहुद्गुहृदौ मित्राभित्रयोः’ इति निपातसमुदायस्यार्थवत्वात् । एकदेशे चात-

१. ‘अनुमानतः’ २. ‘अमरीम्’ ३. ‘एवास्य’ ४. ‘वैत्स’ इति पुस्तकान्तरे
नात्मि ५. ‘बौलोऽसौ’ ६. ‘आममिव पात्रम्’ ७. ‘अनुष्णमात्मानम्’; ‘आनुष्णमा-
त्मनः’ ८. ‘निरूढ़’.

प्रणिधिमुखेन दशकंधरादेशमभिधाय सुग्रीवशिविरादपवाद्यते तस्मिन्न-
पकान्ते तुं स्वगृहमहिभयोपजापजर्जरमवेक्षमाणो वानरपतिः शिथिलित-
रामप्रयोजनः स्यात् ।

माल्यवान्—(सस्मितम् ।) वत्स, साधु समर्थयसे । किं पुनः स्वयम-
ङ्गदो गर्भरूपोऽभिनवोऽज्ज्वलयैवराज्यसुखोपलालितो दुरपवाह एव । ये
चास्य मातापितृबन्धवस्ते सुग्रीवस्यापि संबन्धिनः कथमेनसुतिष्ठमानमनु-
जानीयुः ।

सारणः—यथा दृष्टमार्येण । किं च कालापेक्षी दण्डनीतिप्रयोगः ।
तेथा कथमपि महोत्साहैः कपिभिः सेतुकर्मणि प्रवृतं यथैतावता कालेन
‘संतीर्णमहार्णवो रामः सुवेलैलोपत्यकामध्यास्ते ।

माल्यवान्—(सविमर्शाद्वृतम् ।) अहह ।

असौ मनुष्यमात्रेण लङ्घितो यदि सागरः ।

प्रतापो दशकण्ठस्य भुवनैरपि लङ्घितः ॥ १० ॥

थात्वात् । अन्तर्णमृणात्प्रत्युपकाराद्विनिर्मुक्तम् । गूढो गुसो वानरादिवेषः । प्रणिधिश्वरः ।
‘प्रणिधिः प्रार्थने चरे’ इति विश्वः । ‘आज्ञा निदेश आदेशः’ इत्यमरः । विविरात्कटका-
दपवाद्यते आनीयते । तस्मिन्नङ्गदे । स्वपक्षप्रभवं भयमहिभयम् । उपजापो भेदः ।
जर्जरमाङ्गुलम् । शिथिलितं शिथिलीकृतम् । ‘तत्करोति’ इति णिजन्तात्कः । ‘भी-
भुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम्’ इत्यमरः । ‘समौ भेदोपजापौ’ इति च । समर्थयसे
मन्यसे कि पुनः कि तु । गर्भरूपो बालकः । उपलालितो वर्धितः । अपवाहं
घञन्तं निष्पाय पश्चादुःशब्देन समाप्तः । अन्यथा दुरपवह इति स्यात् । यद्वा ‘वाह
प्रयत्ने’ इत्यतः खलः प्रयोगः । मातापित्रिति । ‘आनङ्गृतो द्वन्द्वे’ इत्यानङ्गदेशः ।
मातुबन्धवा मातुलादयः । पितृबन्धवाः पितृव्यादयः । उत्तिष्ठमानसुद्यमं कुर्वाणम् ।
‘उदोऽन्नर्धकर्मणि’ इति तद् । अनुजानीयुरुजुमन्यन्ते । ‘दमो दण्ड इति प्रोक्षस्तात्पृथ्या-
इण्डो भीपतिः’ इति नीतिशास्त्रम् । तस्य राज्ञो नीतिर्दण्डनीतिः । नयनं नीतिस्तस्याः
प्रयोग आरम्भः । यद्वा दण्डनीतिः शास्त्रप्रधाना नीतिः । उत्साहः पराक्रमः । प्रवृत्तं
प्रवृत्तिः कृता । भावे रूपः । तेनानभिहिते कर्तवरि तृतीया । सुवेलो गिरिमेदः । उप-
त्यकापर्वतासज्जभूमिः । ‘उपत्यकाद्रेसज्जा भूमिः’ इत्यमरः । भुवनैभुवनस्यैः । ता-

१. ‘च’ २. ‘कि तु स्वयम्’; ‘कि पुनरज्जदः’ ३. ‘अति सुग्रीवस्यैव’ ४. ‘यथा
तु महोत्साहैः’ ५. ‘समुत्तीर्ण’ ६. ‘सुवेलोप

(सखेदं च ।)

पौलस्त्यस्य सुरासुरेन्द्रशिरसां निर्माल्यमङ्गिद्वयं
कुर्वाणेन रघूद्रहेन घटितो सेतौ निधावम्भसाम् ।
अद्योन्मुद्रयति स्वहस्तविधृतं राजीवमिद्धो रविः

प्रत्यावृत्तरसस्य चामृतभुजामिन्दोः स्वदन्ते कलाः ॥ ११ ॥

(विमृश्य ।) वत्स सारण, वालिवधविशुद्धपार्णेरनेकवानरानीकनायकेन
साक्षादुपकृतेन सख्या सुग्रीवेण महापक्षस्य हनुमच्चरितज्ञातासमदीयवृत्तेर-
यमेव सुविहतसकलाभियास्त्कर्मणस्तस्याभियोगसमयः ।

सारणः—आर्य, अयमेवात्मद्रव्यप्रकृतिसंपन्नो नयस्याधिष्ठानं वि-
विजिगीषुरिति प्रथमोदाहरणं दाशरथिः ।

माल्यवान्—(तत्त्वम् नाटयित्वा ।)

यत्सिन्निहतेऽपि वालिनि वयं क्षुद्रास्तथैवास्त्वे
तैद्युक्तं भुजयोर्बलादपि बलं दुर्गस्य दुर्निग्रहम् ।

त्थ्यात्प्रयोगः । मश्चाः क्रोशन्तीतिवत् । सर्वैरपीत्यर्थः । पौलस्त्येति । अथ इद्धो
दीप्तो रविः सूर्यः स्वहस्तविधृतं राजीवं पद्ममुन्मुद्रयति प्रबोधयति । अन्यदा राव-
णत्रासात्खहस्तस्थमपि पद्मं सूर्यो न प्रकाशयति, किं पुनः सुरस्थितमिति भावः ।
अमृतभुजां देवानां चेन्दोश्चन्द्रस्य कलाः स्वदन्ते रोचन्ते । इह ग्रीयमाणार्थस्या-
विवक्षितत्वात् चतुर्थी । प्रत्यावृत्तो व्याघ्रुद्यायातो रसः स्वादो यत्र । यद्वा प्रत्यावृत्तो
रसोऽनुरागो यत्र । अर्धादेवानाम् । अन्यदा रावणत्रासादेवाश्चन्द्रकला न पिबन्ति,
इदानीं तु पिबन्तीति भावः । क सति । रघूद्रहेन रामेणाम्भसां निधौ सुमुद्रे सेतौ घटिते
बद्धे सति । कीदर्शेन । पौलस्त्यस्य रावणस्याङ्गिद्वयं पदयुगं सुरासुरेन्द्रशिरसां देवदा-
नवमस्तकानां निर्माल्यं कुर्वाणेन । निर्माल्यमलङ्घनीयत्वात् । इद्ध इति ‘निइन्वी दीप्तौ’ ।
क्तः । पार्णिः पश्चादेशस्थितः । पक्षः सहायः, बलं च । वृत्तिर्व्यापारः । सुविहितं
सकलमभियास्यतः शत्रोरभिमुखं गमिष्यतः कर्म येन तस्य । अभियोग आकमणम् ।
आत्मद्रव्याणि च प्रकृतयश्च तामिः संपन्नः । ‘बाहुशुल्यं तपस्त्यागः श्रद्धा यज्ञ-
किया क्षमा । भावशुद्धिदया सख्यं नियमश्चात्मसंपदः ॥ अमात्यराघुदुर्गाणि कोषो
दण्डक्ष पञ्चमः । एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञविजिगीषोरुद्वृताः ॥ एताः पञ्च तथा मित्रं
सप्तमः पृथिवीपतिः । सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः ॥’ इति नीतिशास्त्रम् ।
अधिष्ठानमाश्रयः । अजहलिङ्गतात्र । यत्सिन्निहिति । तस्मिन्निवलशालिनि वालिनि

१. ‘विमृश्य च’. २. ‘आर्य, एवमेतत्’. ३. ‘तद्वक्तम्’.

मर्त्येनापि जगद्विलक्षणगुणग्रामेण रामेण तु

द्वे गच्छुतिशते हि नाम कियती तीर्णोऽयमर्णोनिषिः ॥ १२ ॥

(रीर्घमुण्डं च निःश्वस्य । आकाशे ।)

तर्षार्तिव्यतिलेलिहानरसनारम्भैर्मुखैरषभिः

क्रन्दन्ती क्रमशः पपौ दशमुखी वत्सस्य यस्याः स्तनौ ।

वत्से नैकषि विश्ववीरजननी सीमन्तमुक्तामणिः

सा ताद्वग्भवती कथं गुणवतः पुत्रस्य किं द्रक्ष्यति ॥ १३ ॥

सारणः—शान्तं शान्तम् । प्रतिहतमङ्गलम् । अनर्थशङ्कीनि बन्धु-
हृदयानि भवन्ति । किं च आर्य,

भुजनिवहविहङ्गिकावलम्बी निविडगुणौधधृतोऽपि राज्यभारः ।

स्वयमपि दशकंघरे धुरीणे स्वलति यदि ईखलनं तदास्य रूपम् ॥ १४ ॥

हतेऽपि सति यद्वयं थुदा अल्पज्ञास्तथैव पूर्ववदेव आस्महे स्थिताः स्मस्तद्वजयोर्बला-
दपि दुर्गस्य वलं दुर्निर्ग्रहं दुःखेन निश्चाते यत्ताटशं भवतीति कृत्वा । वालिनि हतेऽपि
वयं मध्यस्थितसमुद्रलुपदुर्गत्वाजीवाम इति भावः । अधुना समुद्रलुपदुर्गस्यापि नास्माकं
त्राणं शक्यमिति पर्यवसन्नमर्थमाह—मर्त्येनापीति । मर्त्येन मनुष्येण विलक्षणः श्रेष्ठः ।
ग्रामः समूहः । ‘गच्छुतिः खी क्रोशयुगम्’ इत्यमरः । द्वे इति । शतयोजनविस्तारत्वा-
त्समुदस्य । हिरवधारणे । तीर्ण एव । नाम संभावनायाम् । कियति किंपरिमाणे । अल्पे
इत्यर्थः । ‘हिहेतावबधारणे’ इत्यमरः । ‘अम्भोर्णस्तोयपानीयम्’ इति च । रामाद्रावण-
विनाशं निश्चित्य रावणमातरसुद्दिश्याह—तर्षार्तांति । हे वत्से नैकषि निकषास्मजे ।
‘कन्विदपवादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्तते’ इति खीभ्यो ढकं बाधित्वाण् । सा भवती ताद-
कप्रसिद्धा गुणवतः पुत्रस्य रावणस्य कथं केन प्रकारेण । विनाशमिति हृदयम् । अमङ्ग-
लत्वाद्विनाशपदं नोपत्तम् । द्रक्ष्यसि । सा का । यस्याः स्तनौ कर्मभूतौ अष्टमिर्षुखैः
क्रन्दन्ती वत्सस्य रावणस्य दशमुखी पपौ पीतवती । कीदृशैः । तर्षः पिपासा अर्तिः
पीडा तया व्यतिलेलिहानाः पुनःपुनरास्वादयन्त्यो या रसनास्ताभी रम्यैः । द्वाम्यां
स्तनद्वयं पीतमपराण्यष्टमुखानि क्रमेण क्रन्दन्तीति भावः । व्यतिलेलिहान इति लिहेर्य-
द्लुगन्तात् ‘कर्तरि कर्मव्यतिहारे’ इति तद् । भुजनिवह इति । भुजसमूह एव
विहङ्गिका भारयिः । ‘वहंगी’ इति प्रसिद्धा । गुणाः शौर्यादयः, शिक्षयं च । धुरीणे
भारवाहे । ‘खः सर्वधुरात्’ इत्यन्त्र ख इति योगविभगात्खः । ‘धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः
सधुरंधराः’ इत्यमरः । अस्य राज्यभारस्य । रूपं स्वभावः । एककंधराद्वारः स्वलतीत्यु-

१. ‘विजित्वर—’. २. ‘कैकसि’. ३. ‘यान्तं पापम्’. ४. ‘स्वलितम्’.

माल्यवान्—(अश्रूणि स्तम्भयन् ।) वत्स,
विद्वानपावृत्तमिव स्वभाग्यं न तावदात्मानमहं ब्रवीमि ।
महामुनेर्विश्रवसस्तपोभिर्निवापबीजं यदि नः कुलं स्यात् ॥१५॥
(प्रविश्य पटाक्षेपेण संभ्रान्तः शुकः ।)

शुकः—

प्रहस्तधूम्राक्षमहोदरादीन्व्यापाद्य सेनाधिपतीनमात्यान् ।
स एष लङ्घामुपरुद्य रामः शाखामृगैरर्णवमातनोति ॥ १६ ॥
माल्यवान्—(सविषादम् ।) पुरस्तादेव दृष्टमिदमस्माभिः । देशका-
लव्यवहितस्यापि प्रमेयग्रामस्य यथामुखीनमादर्शतलं हि स्थविरुद्धिः ।
(विमृश्य । आकाशे ।) साधु रामभद्र, साधु । विजिगीषोरदीर्घसूत्रता हि का-
र्यसिद्धरवस्थंभावः ।

सारणः—सखे शुक, अथ किंविधानो यातुधानेश्वरः ।

शुकः—(सखेदस्मितम् ।) सखे, किं तस्य विधानम् ।

श्रुत्वा दाशरथी सुवेलकटके साटोपमर्धे धनु-

ष्टंकारैः पैरिपूरयन्ति ककुभः प्रोञ्छन्ति कौक्षेयकान् ।

चितम् । दशकंधरादपि यदि भारः स्वलति तदास्य भारस्य स्वलनमेव स्वभाव इति
भावः । विद्वाज्ञानन् । ‘विदेः शतुर्वसुः’ । अपावृत्तमपगतम् । पुलस्त्यपुत्रो विश्रवाः ।
विश्रवा रावणपिता । निवापो मृतस्य जलाजल्यादिदानम् । ‘निवापः पितृदानं स्यात्’
इत्यमरः । वीजं कारणम् । यदि स्यात् । तदा स्यादित्यर्थः । पटी जवनिका । प्रहस्तादयो
योधाः । व्यापाद्य विनाश्य । उपरुद्य वेष्टयित्वा । शाखामृगो वानरः । अर्णवमिवार्ण-
वम् । ननु भावि कार्यं पुरस्तादेव कुतो दृष्टमित्यत आह—देशकालेति । हि यतः ।
स्थविरुद्धिर्वृद्धमतिः । देशकालव्यवहितस्यापि प्रमेयसमूहस्य यथामुखीनं मुखस्य
सदृशं दृश्यते यत्र तादृशमादर्शतलं भवतीत्यर्थः । मुखस्य सदृशं यथामुखम् । ‘यथा-
मुखसंमुखस्य दर्शनः खः’ । आदर्शो दर्पणः । तलशब्दस्याजहलिङ्गत्वात्तलम् । बुद्धिरिति
सामानाधिकरण्यम् । अदीर्घसूत्रताऽनिरकियता । ‘दीर्घसूत्रश्चिरकियः’ इत्यमरः । किं
विधानं यस्य सः । किं प्रश्नं, निन्दायां वा । यातुधानो राक्षसस्तस्येश्वरो रावणः । किं
तस्य विधानम् । अपि तु न किमपि । श्रुत्वेति । सुवेलो गिरिस्तस्य कटके नितम्बे
दाशरथी रामलक्ष्मणौ कर्मभूतौ श्रुत्वा लङ्घापतेरर्थे करा दश हस्ता धनुष्ठंकारैर्धनुःशब्दैः

१. ‘स्वभाग्यात्’. २. ‘संमुखीनम्’. ३. ‘प्रविदारयन्ति’.

अभ्यस्यन्ति तथैव चित्रफलके लङ्गापतेस्तत्पुन-

वैदेहीकुचपत्रवल्लिरचनाचारुर्थमधे कराः ॥ १७ ॥

माल्यवान्—(निःश्वस्य ।) हा वत्स रावण, कथमद्यापि सैव हृदयपरिस्पन्दमुद्ग्रा । (शुकं प्रति ।) वत्स, अथ गोपुरगौलिमकबलाध्यक्षेण वत्सेन नरान्तकेन किं प्रतिपन्नम् ।

शुकः—(निःश्वस्य ।) मातामह, कृतैव कुमारेण द्वारमर्यादा । परमङ्गदेन सौऽपि । (इत्यधोक्ते साक्षमधोमुखस्तिष्ठति ।)

माल्यवान्—हा वत्स दशश्रीवनन्दन, कथमिदं तंव द्रष्टुमेतावन्तं कालमस्माकमायुः ।

(नेपथ्ये ।)

भो भो महापार्श्वप्रभृतयः सैनिकाः,

व्यावर्त्तध्वमुपाध्वमुद्गुरशरज्वालामुखीं मातरं

देवीमस्तमयीं हुवंगपशवः पश्यन्ति पृष्ठानि वः ।

चेतः शकजितोऽपि लक्ष्मणवधे बद्धोत्सवं मध्यमः

पौलस्त्यः स्वयमायुधं विधृतवानद्यापि रामाद्यम् ॥ १८ ॥

ककुभो दिशः परिपूर्यन्ति । कौक्षेयकं खङ्गं प्रोज्जन्ति मार्जन्ति । तथैवार्थे कराच्छित्रफलके चित्ररचनाधारे वैदेह्याः कुचे या पत्रवल्लिः पत्रावली तस्या रचना लिखनं तत्र वैदरध्यं कौशलमभ्यस्यन्ति । अर्धे इति ‘प्रथमचरम’ इत्यादिना जसि वा सर्वनामसंज्ञायां शीभावे रूपम् । ‘कटकोऽक्षी नितम्बोऽदेः’ इत्यमरः । ‘कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत्’ इति च । सैव हृदयपरिस्पन्दमुद्ग्रा स एव सीतास्तनपत्ररचनायां हृदयावष्टम्भ इत्यर्थः । परिस्पन्दक्षेष्ठा, अवष्टमो वा । मुद्रा निश्चयः । गोपुरं पुरुद्वारम् । ‘गोपुरं तु पुरुद्वारि’ इत्यमरः । गुल्मः सेना, घटं वा । तत्र नियुक्तो गैलिमकः । ‘तत्र नियुक्तः’ इति ठक् । ‘गुल्मः सेनाघटमिदोः सैन्यरक्षणरुग्मिदोः’ इति मेदिनीकरः । अध्यक्षशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । नरान्तको रावणपुत्रः । प्रतिपन्नकृतम् । मर्यादा निरोधः । अङ्गदेन वालिपुत्रेण । व्यावर्त्तध्वमित्यादि । ये सैनिकाः, व्यावर्त्तध्वम् । किमिति पलायध्वम्, निवर्त्तध्वमित्यर्थः । यतो हेतोः हुवंगपशवः कुत्सितवानरा वो युष्माकं पृष्ठानि पश्यन्ति, अतोऽक्षमयीं देवीमुपाध्वम् सेवध्वम् । आस उप-

-
१. ‘सैव ते हृदयपरिपन्थनीपरिस्पन्दमुद्ग्रा’ । २. ‘मातामह’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति । ३. ‘सौऽपीत्यम्’ । ४. ‘तत्र’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

सारणः—(श्रुत्वा सहर्षम् ।) आर्य, जातं जातमवलम्बनम् । यदयं प्रतिबुध्य कुमारकुम्भकर्णः पुरस्कृत्य च मेघनादमभ्यमित्रीणः संवृत्तः ।

माल्यवान्—(निःश्वस ।) स्वस्ति विजयेतां रामलक्ष्मणौ कुम्भकर्णमेघनादौ ।

शुकः—(सविषादमात्मगतम् ।) शान्तं शान्तम् । कथमविशिष्टकर्तृक-र्मभावमुभयत्र द्विवचनं प्रयुक्तमार्येण ।

माल्यवान्—(सखेदम् ।) वत्सौ शुकसारणौ, अद्य खल्विवं रौक्षस-लक्ष्मीः सर्वथा कुम्भकर्णमेवलम्ब्य वर्तते । इदं तु न विद्धः ।

अग्रजं वा दशश्रीवमनुजं वा विभीषणम् ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वीरः कमभिषेक्ष्यति ॥ १९ ॥

(नेपथ्ये ।)

मा भैष्टं कमठेन्द्रपञ्चगपती कश्चिन्न वैशेषिको

भूमेरद्य भरः पतिः पलभुजामाज्ञापयत्येष वाम् ।

‘वैशाने’ उपपूर्वः । लोटि मध्यमपुरुषबहुवचने ‘यि च’ इति सलोपः । कीदशाम् । उदुरा उद्योगिनो ये शरास्तेषां ज्वाला तेजस्तदेव मुखं यस्यास्ताम् । अन्यापि ज्वालासुखी देवता भवतीति ध्वनिः । अद्यापि रामाद्वयमस्ति । अपि तु नास्ति भयमिति । इन्द्र-जितोऽपि मेघनादस्यापि चित्तं लक्ष्मणवधे वद्ध उत्सवो येन तादशं जातम् । मध्यमः पौलस्त्यः कुम्भकर्ण आयुधं शस्त्रं भृतवान् । अतो रामाद्वयं न विधेयमिति भावः । रामादिति ‘भीत्रार्थीनां भयहेतुः’ इत्यपादानता । पुरस्कृत्याग्रतः कृत्वा । अभ्यमित्रीणो रणे शत्रोरमिमुखगामी । ‘अभ्यमित्राच्छ च’ इति चकारात्वः । विजयेतां रामलक्ष्मणाविलयत्र रामलक्ष्मणौ कर्मभूतौ । कर्तृपरत्वाद्रान्त्या सविषादमाह—शान्तमिति । उभयत्रेति । रामलक्ष्मणाविलयत्र कुम्भकर्णमेघनादाविलयत्र चेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जयपराजयाभ्यामित्यर्थः । अन्वयेनाग्रजं ज्येष्ठम्, व्यतिरेकेणानुजं कनिष्ठम् । रावणादीनां मरणादिति भावः । वीरः कुम्भकर्णः । मा भैष्टमित्यादि । पलं मांसं भुजते पलभुजो राक्षसास्तेषां पतिः स्वामी रावणः, हे कमठेन्द्रपञ्चगपती कूर्मराजसर्प-राजौ, वां युवामित्याज्ञापयति—भूमेर्वैशेषिको विशेषभवः अध्यात्मादित्वाद्बृ । कश्चिन्न भरः अतो मा भैष्टं मा भयं कुरुतम् । कुम्भकर्णस्यातिगुरुशरीरपातेन भूमेर-विको भरः स्यात् । तथा च तद्वारकत्वादावामपि भरभागिनौ भवाव इति भयं मा

१. ‘जातम्’ इत्येकवारमेव पुस्तकान्तरे. ३. ‘मेघनादौ च’. ३. ‘राजलक्ष्मीः’.
४. ‘अवलम्बते’.

शुकः—(सहर्षम् ।) नूनमसदीयैर्विशेषेण किमपि विक्रान्तम् ।

(माल्यवानवधते ।)

(पुनर्नैपथ्ये ।)

दोःशैलौ हरता पृथकपृथगथो मूर्धानमुक्षिमुना

रामेणापि लघूकृतं पतति यत्तकौभकर्णं वपुः ॥ २० ॥

माल्यवान्—हा वत्स । (इति मूर्च्छितः पतति ।)

उभौ—(सावम् ।) आर्य, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

माल्यवान्—(आश्वस्य ।) वैत्सौ, जीवतो रामभद्रस्य मैथिलीहरणा-
देतदसाभिरान्तरेण चक्षुषा विषयीकृतमेव । किमिदार्नीं संमाश्वसितव्य-
मस्ति ।

शुकः—धिक्षष्टम् । ‘कौभकर्णं वपुः पतति’ एतदपि देवैनाज्ञापयि-
तव्यम् ।

माल्यवान्—वत्स, अद्यापि रँवणस्याज्ञा । नूनमन्योन्येषां वैहा-
सिकाः कपयो दशकण्ठसुलुण्ठयन्ति ।

सारणः—आः क्षुद्राः,

यदस्ति वीर्यमस्येव तत्कर्म कथयिष्यति ।

मेघनादमूर्जितवैव धिक्प्रहासविभीषिकाम् ॥ २१ ॥

कुरुतमित्यर्थः । सहर्षमिति । रामवलस्याहितप्रमादिति भावः । अवधत्त इति । कुतो
भूमेर इति ज्ञानुमिति भावः । ननवितिगुरुकुम्भकर्णशरीरपातेन कुतो न भरो भूमेरत
आह—दोःशैलाविति । यद्यस्मादेतोः कौभकर्णं कुम्भकर्णसंबन्धिं वपुः शरीरं तद्रामे-
णैव लघूकृतं सत्पतति । कीदृशेन । पृथकपृथगथा भवति तथा दोःशैलौ बाहुपर्वतौ
हरता छिन्दता । अथो अनन्तरं मूर्धानं मस्तकमुक्षिमुना ऊर्ध्वं प्रेरणशीलेन । अतो न
कश्चिद्धर इति भावः । ‘त्रसिगृष्णिशृष्णिपेः कुः’ इति कुः । अन्तरेण मानसेन चक्षु-
षेव चक्षुषा ज्ञानेन विषयीकृतं ज्ञातम् । ‘विषयो ज्ञानमुच्यते’ इति विश्वः । वैहासिका
द्वास्यकराः । उलुण्ठयन्त्युपहसन्ति । प्रहास उपहासस्तद्रूपा विभीषिका । धिग्योगे

१. ‘वत्स शुक’ २. ‘समाश्वसितव्यम्’ ३. ‘आज्ञापितव्यम्’; ‘अज्ञायि’ ४. ‘राव-
णाज्ञा’ ५. ‘उलुण्ठन्ति’; ‘उलुण्ठयन्ति’ ६. ‘अजिलापि’; ‘अजिला दु’.

(नेपथ्ये ।)

भो भो यूथपतयः, विलुम्पन्तु भवन्तो लङ्कागोपुरप्राकारतोरणानि ।

संनद्देन्द्रायुधमविरलारम्भगीर्वाणबाण-

श्रेणीवर्षं तदवजगृहे येन दुष्टग्रहेण ।

माल्यवान्—(सोद्देगम् ।) आः, किमनेन श्रावयितव्योऽसि । (इति कर्णो पिदधाति ।)

(पुनर्नेपथ्ये ।)

द्वावा कांचिलहरणमयीं वीरयज्वानमिष्टिं

दिष्टा सोऽयं समुपशमितः शकजिलक्ष्मणेन ॥ २२ ॥

माल्यवान्—सत्योऽयम् ‘अतिदुःखो निर्दुःखः’ इति लोकप्रवादः । यदस्मिन्नपि समूलघातमभिन्नति व्यतिकरे तथैव श्वसिमः ।

शुकः—(कर्वमवलोक्य ।) यथा समन्तादैम्बरचरविमानवीथयः ककुभां मुखानि पर्यवष्टभ्रन्ति, तथा शङ्के दुर्वारदारुणक्रोधवडवानलनिपीयमानशोकसमुद्रो दाशरथिविजयाय संनिध्यते देवः ।

सारणः—(सविषादमात्मगतम् ।) कैष्टम् । कथं दाशरथिविजयायेत्यविशिष्टोपपत्तिकर्तृकर्मकारकार्थविषयं वयस्यवचनम् ।

माल्यवान्—(उत्थाय ।) तदसाभिरपि जरसा दूषितस्यात्मनः प्रक्षालनाय प्राप्तं शशधारातीर्थम् । (इति सशुकसारणो निष्कान्तः ।)

विष्कम्भकः ।

द्वितीया । हन्दजिद्विनाशं श्रुत्वा रामसेनापतिराह—भो भो इत्यादि । विलुम्पन्तवपन्यन्तु । ‘तोरणोऽस्मी बहिर्द्वारम्’ इत्यमरः । वर्षं वर्षणम् । अवजगृहे वृष्टिनिरोधः कृतः दुष्टग्रहेणेति । ग्रह आसङ्गः । पिदधात्याच्छादयति । वीरो यज्वा याज्ञिको यत्र तामिष्टिं यज्ञम् । समुपशमितो मारितः । अन्येनापि दुष्टग्रहेण शनैश्चरादिनेनद्वन्तुः सहितं वर्षणमवगृह्यते । तच कारीरीयज्ञादिना शास्यत इति धनिः । अतिशयितं दुःखं यस्य सोऽतिदुःखः । समूलघातं समूलं हृतवेत्यर्थः । ‘समूलाकृतजीवेषु हन्तुःप्रहः’ इति एमुल । व्यतिकरे दैवविपाके । श्वसिमो जीवामः । अम्बरचरा देवाः । वीथयः पङ्क्षयः । पर्यवष्टभ्रन्ति व्याप्तुवन्ति । दाशणो महान् । द्वौषितस्य मलिनीकृतस्य । तीर्थ-

१. ‘अतिदुःखोऽतिदुःखः’.
२. ‘व्यतिरेके’.
३. ‘विश्वसिमः’.
४. ‘अम्बरान्तरचर्यो’.
५. ‘पर्यवष्टभ्रन्ति’;
६. ‘पर्यवस्कन्दन्ति’.
७. ‘कष्टं कष्टं दाशरथि—’;
८. ‘कथं दाशरथि—’.
९. ‘इति निष्कान्ताः’.

(ततः प्रविशति विद्याधरद्वयमाकाशयानेन ।)

एकः—अहो बहोः कालादनया गगनवीथ्या निरातङ्गमिव संचरावहे ।
(अँघोऽवलोक्य ।)

देवेन्द्रोपनिवेद्यनन्दनवनस्पतोरणश्लाघिनी

लङ्केयं दशकण्ठविक्रमसखी यस्यां समन्तादिमाः ।

युद्धालोकनकौतुकोन्मुखवधुसंकीर्णकर्णीरथा

रथ्याः किं कथयामि यान्ति यदमी न व्योम्नि वैमानिकाः ॥२३॥
(सखेदाङ्गतम् ।) सखे हेमाङ्गद,

एताः पश्य पलादपत्तनभुवः सौत्रामणीनां दशा-

मैस्त्राम्भोभिरदेवमातृकगृहारामाभिरामश्रियः ।

एतासु प्रतिधातिविक्रमकथेषालम्भवैतपिंडकैः

कृतेन्द्रध्वजिनीजयानुकृतिभिर्दिम्भैरपि क्रीडितम् ॥ २४ ॥

पुष्यभूमिः । वीथ्यङ्गनं, वर्त्म वा । ‘वीथी पश्यङ्गनेऽपि च’ इति विश्वः । संचरावहे ‘समस्तृतीयायुक्तात्’ इति तद् । निरातङ्गमिति कियाविशेषणम् । देवेन्द्रेति । इयं लङ्कास्तीति शेषः । कीदशी । देवेन्द्रेपोपनिवेद्या उपभोग्या या नन्दनवनस्थ नन्दन-वनसंबन्धिनी माला तस्याख्तोरणेन वन्दनमालिक्या श्लाघिन्यादरणीया । दशकण्ठ-विक्रमसखी रावणपराक्रमसङ्गिनी । यस्यां लङ्कायामिमा रथ्या नगरमध्यगतप्रकीर्णमार्गाः किं कथयामि । अपि तु कथयितुं न शक्नोमील्यर्थः । कीदशीः । युद्धालोकनकौतुकोन्मुखा या वधो राक्षससचियस्तासां संकीर्ण निरन्तराः कर्णीरथाः स्त्रीरथाः यत्र तादशीः । वैमानिका देवा व्योम्नि यज्ञ यान्ति । रावणयुद्धालोकनभयात्तदपि किं कथयामील्यनु-यज्ञः । कच्चित् ‘मान्ति’ इति पाठः । तच्च स्फुटं तत्राप्यनुषङ्गः । ‘कर्णीरथः प्रवहणम्’ इत्यमरः । विमानेन चरति वैमानिकः ‘चरति’ इति ठक् । सखेदमिति । इन्द्रवन्यापि लङ्का कपिणा दग्धेति भावः । एताः पलादपत्तनभुवो राक्षसनगरभूमीः पश्य । कीदशीः । सुत्रामा इन्द्रस्तत्संबन्धिनीनां दशां चक्षुषामस्त्राम्भोभिरथुजलैरदेवमातृका नद्यम्बुपालिता ये गृहारामा गृहवनानि तैरसिरामाः श्रियो यत्र तादशीः । यद्वा गृहण्याराम उपवनं च तैर्मनोहरश्रियः । ‘गृहारामात्तु निष्कुटाः’ इत्यमरः । ‘आरामः स्यादुपवनम्’ इति च । एतासु भूमिषु डिम्भैरपि बालकैरपि क्रीडितम् । कृपास निराकृता या इन्द्रस्य ध्वजिनी सेना तस्या जयानुकृतिभिर्जयानुकारैः । अनुकृतिसुख्यता । वैष्ण-

१. ‘आकाशयानेन विद्याधरद्वयम्’. २. ‘अधस्तादवलोक्य’. ३. ‘बाधाम्भोभिः’.
४. ‘प्रतिपक्ष—’.

द्वितीयः—सखे रत्नचूड, किमुच्यते ।

रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे वीरस्तु कस्तादशो

जागर्ति स जगत्रयीविपदलंकर्मणदोर्विकमः ।

शश्वद्वारभुवि प्रशस्तिरचनावर्णायमानेक्षण-

श्रेणीसंभृतगोत्रभिन्मयजयस्तम्भो यथा रावणः ॥ २५ ॥

रत्नचूडः—सखे हेमाङ्गद, पश्य पश्य । पौलस्त्यपत्तनप्रतोलीषु दी-
यमाने संनाहपटहे

दिग्दन्तावलदन्तमौक्तिकमयद्रास्तोरणसंगिवणो

गीर्वाणाधिपतिप्रतीष्टनिगडोन्मृष्टान्यबन्दीशुचः ।

हणमिति यावत् । डिम्बैः कीदृशैः । प्रतिघाती विपक्षस्तस्य विकमः पराक्रमस्तस्य
कथायामुपालम्भ आकोशस्तत्र वैतिष्ठैर्केदूपणमात्रदायिमिः । ‘कथादिभ्यष्ठक्’ इति
ठङ् । तिस्थः खलु कथा भवन्ति—वादो जल्पो वितण्डा चेति । तत्र वादो नाम प्रव-
कृकः शिष्यादिविषयः । विजिणीयुकथा जल्पः । वितण्डा तु [प्रति] पक्षस्थापनहीना ।
वितण्ड्यते आहन्यतेऽनया प्रतिपक्षस्थापनमित्युपपत्त्या परपक्षोपघातेन पारिशेष्यात्स-
पक्षसिद्धिरस्याः प्रयोजनं प्रतीयते । अपरमप्रसुतत्वात् विवेचितमिति । **रक्षांसीति ।**
रक्षांसि सन्तीति पुरापि संशृणुमहे पूर्वमेवासामिः श्रुतम् । ‘पुरि लङ् चासे’ इति
चकाराद्भूते लद् । यद्यपि संयोगादिसूत्रे अकर्मकादित्यनुवृत्ताविहृ तद् न प्राप्नोति,
तथापि कर्मव्यतीहार एवात्र तङ् । अन्योन्यं शृणुम इत्यर्थात् । यद्वा अकर्मकादिति
तत्रानुवर्तते इति प्रायिकम् । तु पुनः यः पुरुषो जगत्रयीविपदामलंकर्मणः समर्थो बाहु-
पराक्रमो यस्य तादशः को जागर्ति । अपि तु यथा रावणस्तथा न कोऽपीत्यर्थः । प्रश-
स्तिरचना प्रशंसालिखनं तत्र वर्णायमाना अक्षरायमाणा या ईक्षणश्रेणी नेत्रपङ्कित्या
संभृत उपचितो गोत्रभिन्द्रस्तन्मयस्तस्त्वप्ये जयस्तम्भो यस्य सः । अन्यस्मिन्नपि
जयस्तम्भे प्रशस्तिर्लिखित्वा ध्रियत इति ध्वनिः । रावणेन द्वारभूमाविन्द्रशरीरजयस्तम्भे
तदीयेक्षणसहस्राष्ट्रे प्रशस्तिरचना लिखित्वा धृतेति भावः । पत्तनं पुरम् । प्रतोली
रथ्या । संनाहर्थं पटहः संनाहपटहः । संनहननिमित्तदक्षेत्यर्थः । दीयमाने ताज्ज्यमाने ।
धातोरनेकार्थलात् । लोकोक्तिरियम् । दन्तावलो हस्ती । ‘दन्तशिखात्यंज्ञायाम्’ इति
बलच् । ‘वङ्गे’ इति दीर्धः । द्वार्दीरं तत्र तोरणस्तक्तोरणमाला तयोगात्प्रशंसायाम् ।
‘अस्मायामेधासज्जो विनिः’ । गीर्वाणाधिपतिरिन्द्रः । प्रतीष्टः सोढः । सोऽपि निगडे
बद्ध इत्यर्थः । बन्दीनां शोक उन्मृष्टोऽपनीतः । वीरश्रिया समं पांसुकेलिर्धूलिक्षीडा ।
मन्दोदरी रावणवधूः । सा त्वसुरकन्येति तत्संबन्धवशेन शौटीरा गर्वती । ‘शौटीरस्तु

वीरश्रीसहपांसुकेलिसुहृदो मन्दोदरीबन्धुता-

शौटीरासुरसुन्दरीसुरभयः क्षुभ्यन्ति रक्षोगृहाः ॥ २६ ॥

हेमाङ्गदः—(विहसि ।) नूनमिदानीमत्र

द्वाष्टा राघवमेकराक्षसवनस्वच्छन्ददावानलं

जानक्यां निजवल्लभस्य परमं प्रेमाणमालोक्य च ।

काङ्क्षन्ती सुहुरात्मपक्षविजयं भङ्गं च सुग्धा सुहु-

धर्यायन्ती ध्रुवमन्तरालपतिता मन्दोदरी वर्तते ॥ २७ ॥

रत्नचूडः—(सकृष्टस्मितम् ।) वयस्य, विवुधराजविजयविकमकीतचे-
तसा वृद्धपितामहेन स्वयं परमेष्ठिना प्रतिष्ठितेन्द्रजिन्नामधेयशेषस्य ता-
द्वशस्य तनुजस्य शुचा विचेष्टमानामरातिगृहिणीमपि नैवमुपकोष्ठमर्हसि ।
(पुरोऽवलोक्य च ।) हस्तदक्षिणेन कीथमयं द्विधा विभज्यते महाजनः ।
(निहृष्य च सभटाकौतुकम् ।) सखे, पश्य पश्य ।

न्यञ्चञ्चञ्चञ्चरित्रीधृतचरणभरश्वन्दहसैकहँष्ठि-

र्व्यवल्गद्यौगपद्योत्सुकसकलभुजाक्रान्तदिक्चक्कवालः ।

मतो गर्वे' इति शाश्वतः । सुरभिर्मनोहरः, ख्यातो वा । क्षुभ्यन्ति चलीभवन्ति । 'क्षुभ संचलने' । हष्टुति । दावो वनम् । 'वने च वनवहौ च दवो दावः प्रकीर्तिः' इति विश्वः । राक्षसा एव वनम् । एकथासौ राक्षसवनस्वच्छन्ददावानलश्वेति कर्मधारयः । तादृशं राघवं रामं द्वाष्टा निजवल्लभस्य रावणस्य जानक्यां सीतायां परमं श्रेष्ठं प्रेमाणम-
वलोक्य च आत्मपक्षविजयं भङ्गं च अर्थादात्मपक्षस्यैव काङ्क्षन्तीच्छन्ती सुग्धा अज्ञा एतत्सकलं वाक्यार्थं ध्यायन्ती चिन्तयन्ती ध्रुवं निश्चितमन्तरालपतिता मध्यस्थिता सती मन्दोदरी रावणपत्नी वर्तते । तदयं वाक्यार्थः—रामस्य रक्षोविनाशकारणल्वा-
त्स्वपक्षस्य जयमाकाङ्क्षन्ती रामभङ्गे च रावणस्य सीताविषयकं प्रेमाणमालोक्यावश्यं मां परित्यज्य रावणः सीतावश एव भविष्यतीत्यतो रामस्य जयपराजयाभ्यामपि न ममेष्ट-
मित्युभयपक्षमध्ये निपतिता मन्दोदरी सचिन्तात्स्तीति । 'प्रेमा ना प्रियता हार्दम्'
इत्यमरः । परमेष्ठी ब्रह्मा । प्रतिष्ठितं कृतं यदिन्द्रजिन्नाम तदेव शोषोऽवशेषो यस्य तस्य ।
मृतस्येत्यर्थः । विचेष्टमानां विगतचेष्टाम् । अरातिगृहिणीं शत्रुभायां मन्दोदरीमुपकोष्ठं
निन्दितुम् । 'अपक्षेसुम्', 'उपक्षेसुम्' इति च पाठ्योरपहसितुम्बेसुमिति वार्थः ।
अर्थसि । हे हेमाङ्गद इति शेषः । दक्षिणेन प्रदेशेन विभज्यते विभागवानभवति । कर्म-
कर्त्तरि तद् । न्यञ्चदिति । दशास्यो निर्जिहीते निर्गतो भवति । लङ्घात इति शेषः ।

१. 'शौण्डीर—'. २. 'इदानीम्' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. 'एव'. ४. 'सुहुः'.
५. 'प्रतिष्ठापित—'. ६. 'कथमत्र'. ७. 'वित्तः'.

क्रोधकूराक्षिरक्तोत्पलरचितवियत्तोशणसज्जि विभ्र-

द्वक्त्राणि प्रत्यनीकप्रसरसरभसो निर्जिहीते दशासः ॥ २८ ॥

हेमाङ्गदः—(निर्वर्ण्ण ।) अहो, दृष्टचरमप्यस्य साङ्गमिकमोजायित-
मयातयाममिव भीषयते । सखे रत्नचूड,

मरुत्वद्भूलिक्षणघटितघोरश्वयथुना

निसर्गोदग्रेण प्रसभमुरसा पीतगगनः ।

श्रियं देवद्रीचीं निजभुजवनोदामकरिणी-

मयं कुर्वन्वीरः सरसि कथमासीद्वशमुखः ॥ २९ ॥

रत्नचूडः—सखे, किमुच्यते । महतामप्युपरि किमप्ययं रावणः ।

एनं कल्पतरुद्भैरसुकरव्याजैः सदा भूषणै-

राराधोति सुराधिपः किमपरं दीनो नदीनां पतिः ।

कीदृशः । क्रोधेन कूराणि भयानकान्यक्षीण्येव रक्तोत्पलानि तै रचिता निर्मिता विय-
त्याकाशे तोरणसज्जो यैस्तादशानि मुखानि बिग्रहधर् । पुनः कीदृशः । न्यश्वन्ती
अत्यर्थं निन्ना भवन्ती या धरित्री पृथिवी तस्यां धृतश्वरणभरो येन सः । रावणस्य
चलारि चरणानीति रामायणम् । चन्द्रहासो रावणसज्जस्त्रैका दृष्टिर्थस्य सः । व्याव-
लग्नान्त इतस्ततश्वलन्तो यौगपद्येनैकद्वैतोत्पुका उत्कण्ठिताश्व ये सकला भुजा विंशति-
बाहवस्तैराकान्तं दिक्कक्रकवालं दिक्षण्डलं येन सः । प्रत्यनीकं शत्रुसैन्यं तत्र प्रसरणं
गतागतं तत्र रमसो यस्य सः । ‘चक्रवालं तु मण्डलम्’ इत्यमरः । दृष्टचरं पूर्वदृष्टम् ।
साङ्गमिकं सङ्गामाय भवति । ‘तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः’ इति ठक् । ओजायितमो-
जस्तिता । प्रागलभ्यमिति यावत् । क्यद्भूलिपत्र । अयातयाममिवेति । जीर्णं परिभुक्तं
च यातयामम् । तदितरत् । अननुभूतमिवेत्यर्थः । ‘यज्जीर्णं परिभुक्तं च यातयामं
तदुच्यते’ इत्यमरः । भीषयते त्रासयति । ‘भीस्म्योहंतुभये’ इति तद् । ‘मियो हेतुभये
बुक्’ । मरुत्वदिति । अयं रावणो देवद्रीचीं देवगामिनीं श्रियं प्रसभं इठेन निजभुज-
वनोदामकरिणीं कुर्वन्कथमासीदिति सरसि । उरसा हृदयेन पीतमाञ्छादितं गगनं येन
तादशः । कीदृशेन । निसर्गोदग्रेण खभावतो विशाळेन । मरुत्वत इन्द्रस्य दम्भोलिना
वज्रेण क्षणं घटितो घोरो महाऽश्वयथुः ‘शोथ’ इति प्रसिद्धो यत्र तादशेन । श्वयथुरिति
‘दु ओश्च गतिवृद्ध्योः’ । ‘द्वितोऽधुच्’ । पनमिति । सुराधिप इन्द्रः कल्पतरुद्भैरत
एवासुकरव्याजैः । कल्पतरुणां यथेष्टप्रदत्वात् । भूषणैरलंकरणैः सर्वदा एनं रावणमा-
राप्रोति सेवते । ननु भवतु नाम खाराज्यप्राप्त्यर्थं शकस्य तदाराधनं जलरूपः समु-
द्रोऽपि तमाराध्रोतीस्याह—किमपरं किं च नदीनां पतिः समुद्रो दीनो दुःखितः स्वाक-

दण्डाधिक्यभयात्कथंकथमपि स्कन्धोपनेयान्मणी-

नप्यसै परिशोधयत्यपदिशन्निःसंपदः स्वाकरान् ॥ ३० ॥

हेमाङ्गदः—(सभयम् ।) कथमयं परापतित एवासमसमरहर्षेष्वमाणव-
नायुजवाजिनिवहवितीर्णकीनाशकासरकर्णज्वरेण प्रजविना रथेन कार्षुक-
पाणिर्महावीरः ।

रत्नचूडः—(सभयाद्युतम् ।)

कल्पान्तकूरसूरोत्करविकटमुखो मानुषद्वन्द्वयुद्ध-

कीडाकण्ड्यदूर्जस्वलसकलभुजालोकभूयोविलक्षः ।

संभूयोत्तिष्ठमानस्वपरबलमहाशस्त्रसंपातभीमा-

मुर्वीं गीर्वाणगोष्ठीगुरुमदनिकषो नैकेषेयः पिघते ॥ ३१ ॥

रात्रिजोत्पत्तिस्थानानि निःसंपदो गतसंपत्तीनपदिशन्कुर्वन्सन्, कथयन्निति वा, असै
राकणाय मणीन्परिशोधयति पूरयति । दण्डाधिक्यभयात् । दण्डो दमस्तदाधिक्यत्रा-
सात् । ये मनोज्ञास्ते दत्ता इदानीममनोज्ञानपि परिशोधयितुं दण्डः स्यादिति भावः ।
कीदृशान्मणीन् । कथंकथमपि महता कष्टेन स्कन्धवर्बहुमूलैर्वाजिभिर्वेपनेयानुपन-
तीकर्तुं शक्यान् । अतिस्थूलानित्यर्थः । ‘स्कन्धो वाजिभुजामूले समान्नायसमूहयोः’
इति मेदिनीकरः । ‘परिच्छिन्नं फलं यत्र स्कन्धस्कन्धेन दीयते । स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः
संधिं मञ्चविदो जनाः ॥’ इति नीतिः । ‘उत्पत्तिस्थानमाकरः’ इति धरणिः । आप-
तितः समागतः । हेषमाणः शब्दविशेषं कुर्वन् । वनायुदेशविशेषः । तत्र भवा वनायुजा
अश्वविशेषाः । किनाशो यमः । ‘किनाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुषातिनि’ इति
विश्वः । कासरो महिषः । ‘लुलायो महिषो वाहद्विष्टकासरसैरिभाः’ इत्यमरः । कर्ण-
ज्वरः श्रवणव्याधिः । प्रजविनातिवेगवता । कल्पान्तेति । नैकेषेयो निक्रापुत्रो
रावणः । संभूय मिलित्वा । उत्तिष्ठमान आक्रममाणो यः स्वबल आत्मबलः शत्रुबल-
स्तयोर्महाशस्त्रसंपातेन भयानकामुर्वीं पृथिवीं पिघत आच्छादयति । ‘अपिधानतिरो-
धानपिधानाच्छादनानि च’ इत्यमरः । कीदृशः । कल्पान्ते प्रलयकाले कूरो भयंकरो यः
सूरोत्करः सूर्यसमूहस्तद्विकटं विकरालं मुखं यस्य सः । मानुषद्वन्द्वयुद्धकीडया कण्ड-
यन्त ऊर्जस्वला बलवन्तश्च ये सकलभुजास्तेषामालोकनेन भूयोविलक्षोऽस्यन्तविलक्षः ।
द्वन्द्वयुद्धमेकतुलायुद्धम् । कण्डयन्त इति ‘कण्डादिभ्यो यक्’ । उत्तिष्ठमान इति ।
‘उदोऽनूर्ध्वकर्मणि’ इति तद् । निकषो धर्षणप्रस्तारः । दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि ।

१. ‘अपि दिशन्’. २. ‘सहर्ष—’. ३. ‘महारथः’ ४. ‘भटनिकषः’. ५. ‘कैकसेयो
विघते’.

हेमाङ्गदः—(सकौतुकम् ।) सखे, दक्षिणतः पश्य तावत् ।

अगस्त्याज्ञासद्यःशमितविपुलोच्छ्रायविषमा-
नुदस्यन्तः सेतावलगितवतो विन्धयशिखरान् ।

शिरःसंस्त्यासत्याकृतदशमुखालोकरभसा-
दुपेत्यातित्रस्ताश्चपलमपसर्पन्ति कपयः ॥ ३२ ॥

रत्नचूडः—(द्वाष्ट्र सहासम् ।)

शशीकृतान्कपिभिरापततो मुदैव
विक्रम्य चन्दनतरूपन्दधते पलादाः ।

तत्सज्जिनस्तु भुजगाः क्षणपाशबन्ध-
दुःखासिकामवयवेषु दिशन्त्यमीषाम् ॥ ३३ ॥

हेमाङ्गदः—(विहैस्य ।) इतोऽपि तावत्

रक्षःस्वयंवरविडम्बपराढ्युखीभिः
पुष्पोत्करे सुरवधूभिरनुज्ञितेऽपि ।

शशीकृतेन तरुणा हरिणा हतोऽसौ
नक्तंचरः स्वपिति तत्कुसुमावकीर्णः ॥ ३४ ॥

रत्नचूडः—(चिरं विभाव्य ।) सखे, पश्य पश्य ।

स्वतनुसुचिभिर्दीर्घाहीं यामितः सृजतां निजै-
रथ विदधतः कायाभोगैरकाण्डतमस्विनीम् ।

‘दक्षिणोत्तराभ्यामतभुच्’ । अगस्त्येति । कपयो वानराश्चपलं यथा स्यादेवमपसर्प-
न्त्यपगच्छन्ति । कीदशाः । उपेत्य समीपं गत्वा शिरःसंस्त्यया सत्याकृतो ज्ञातो दशमु-
खस्तस्यालोकरभसादतित्रस्ताः सभया विन्धयशिखरानुदस्यन्त उत्क्षिपन्तः । कीदशान् ।
अगस्त्याज्ञया सद्यःशमितः सकल उच्छ्राय उत्त्रित्सेन विषमान् । सेतावलगितवतो-
ऽलमान् । सत्याकृतेत्यत्र ‘सत्यादशपथे’ इति लाच् । शशीकृतानिति । कपिभिः
शशीकृताननन्तरमापतत यागच्छतश्चन्दनतरूपन्दैव हर्षेणैव विक्रम्योद्युस्य पलादा
राक्षसा दधते धारयन्ति । तत्सज्जिनश्चन्दनवृक्षाश्रिता भुजगाः सर्पा अमीपां राक्षसा-
नामवयवेषु करादिषु वेष्टनाक्षणं पाशबन्धदुःखासिकां दुःखावस्थिति दिशन्ति कुर्वन्ति,
प्रयच्छन्ति वा । विडम्बस्तिरस्कारः । सुरवधूभिर्विद्याधरीभिः । हरिणा वानरेण कर्त्री
तरुणा करणेन हतः । तत्कुसुमेन शशीकृतवृक्षपुष्पेणावकीर्णश्छजः । स्वतन्त्रिति ।

दधति नितरासुंदीप्राणामधश्छिदुरश्रियो

हरिहुतभुजां धूमच्छायाममी रजनीचराः ॥ ३५ ॥

हेमाङ्गदः—(सस्मितम् ।) सखे, पश्य पश्य ।

किमपि कपयः कर्माश्र्यं महातस्तथापसरन्त्यमूः ।

विदधति यथा दिक्कूलेभ्यस्तथापसरन्त्यमूः ।

ध्रुवमवपतद्रक्षःश्रेणीविमुक्तनभोन्तर-

प्रतिभरणिकानिःस्थामानो दशाननकीर्तयः ॥ ३६ ॥

रत्नचूडः—(ससंब्रमम् ।) अहह, दारुणमुपस्थितम् ।

रक्षोनिपिष्टकपिमुक्तमहीप्रचूर्ण-

पूर्णान्तरामिरपुवृष्टिभिरुजिहानः ।

रोषाद्वहासदहैनप्रसरैस्तदित्वा-

लङ्काधिपः किमपि संतमसं तनोति ॥ ३७ ॥

अभी रजनीचरा राक्षसा हरय एव वानरा एव हुतभुजोऽग्रयः । तेषां लोहितमुखलतात् । तेषां धूमच्छायां दधति धारयन्ति । कृष्णवर्णलाक्रमक्षसामूः । वानरा भूमिष्ठा राक्षसा उपरिवर्तिनस्तथा दृश्यन्त इति भावः । कीदशानाम् । नितरामत्यथेनोदीप्राणामुदीसिशी-लानाम् । रजनीचराः कीदशाः । छिदुरा भद्रुरा श्रीयेषां ते । धूमोऽपि भद्रुरश्रीक एव भवति । किमपीति । कपयो वानराः किमप्यनिर्वचनीयमाश्र्यमद्गृहं कर्म तथा विदधति यथामूर्दशाननकीर्तयो दिक्कूलेभ्योऽपसरन्ति पलायन्ते । त्रुव्यन्तीति यावत् । ध्रुवमुत्प्रेक्षायाम् । अवपतन्त्या अधःपतन्त्या रक्षःश्रेण्या विमुक्तं त्वं यद्भोन्तरमा-काशमध्यं तस्य प्रतिभरणिक्या प्रतिभरणेन निःस्थामानो बलशून्याः । क्षीणा इत्यर्थः । स्थाम बलम् । शून्यदेशस्य प्रतिभरणं सुज्यत एव । तथा च रावणकीर्तयो नभोमध्यस्य रक्षोव्यासत्वादिशामन्ते स्थिताः । अनन्तरं नभोमध्यस्थरक्षोविनाशेन पुनर्दिग्नतान्न-भोमध्य एव स्थिता इति भावः । अहह खेदे । दारुणं भीषणम् । रक्ष इति । लङ्काधिपः किमप्यनिर्वचनीयं संतमसं विश्वव्यापकं भयम्, अथ च गाढान्धकारं तनोति विस्तारयति । रोषाद्वहासाभ्यां येऽग्रिप्रसरास्तदित्वान्दीसिमान् । अथ च लङ्काधिप-स्तदित्वान्मेघ इति व्यस्तहृपकम् । रक्षसा निपिष्टा ये कपिमुक्तमहीप्रासेषां चूर्णेन रजसा पूर्णमन्तरमवकाशो यासां तामिर्बीणवृष्टिभिरुजिहान उदूच्छन् । प्रभवनिति यावत् । अन्योऽपि मेघोऽन्धकारं वृष्टिं च तनोतीति भावः । संभूय मिलिता । भूयो-

१. ‘उदीप्तानाम्’. २. ‘अथ’. ३. ‘दशन—’. ४. ‘लङ्काधिपः’.

हेमाङ्गदः—(क्षणं निर्वर्ण्य ।) अहो, क्षुद्रैरपि संभूय भूयोभिरेको महान्सुकरः कदर्थयितुम् । यतः ।

दृष्ट्यद्विक्षपालदन्तावलब्हलमदावग्रहोग्राभिरक्षणां

ताराभिर्दीप्यमानं दिशि विदिशि दशश्रीवसुद्धीवयन्तः ।

एते निःशेषसेतुग्रथनसमधिकैः शश्विणः शैलपादै-

रुद्धामानः कपीन्द्रा रजनिचरपुरीमुत्तरेण पूर्वन्ते ॥ ३८ ॥

रत्नचूडः—(सविषादम् ।) हन्त महद्विषममिव पश्यामि । यदमी निष्कृपकृपाणपात्यमानर्पतिभटविकटोरःकपाटकण्टकितक्षेपोलभित्तयः १ संतानपातिनीभिरनीकरुधिरधाराभिरतिप्रवृद्धवीरपाणगोष्ठीमहोत्सवाः समन्तादभिद्वन्ति यातुधानाः फैवंगमयूथपतीन् ।

हेमाङ्गदः—(सहर्षम् ।) सखे, कृतं विषादेन । यदेषः—

दशमुखशरपीडितापयानोद्यमपरिपुच्छयमानवानराणि ।

सरभसमभिसान्त्वयन्बलानि द्विषमभियोधयति पूर्वंगराजः ॥ ३९ ॥

भिर्बहुतरं । कदर्थयितुं पीडियितुम् । दृष्ट्यदिति । एते कपीन्द्रा रजनिचरपुरीं लङ्घामुत्तरेण पूर्वन्ते गच्छन्ति । शैलानां पर्वतानां पादैः प्रत्यन्तपर्वतैः शश्विणः शश्वयुक्ताः । अत एवोद्धामानः प्रवला दिशि विदिशि दशश्रीवसुद्धीवयन्तः । उद्भूता चासौ श्रीवाउद्धीवा तथा पश्यन्तः । ‘कर्तृकरणाद्वालधें’ इति गिच् । यद्वा उद्धीवं कुर्वेन्ति । कीट-शम् । दृष्ट्यन्तो ये दिक्षपालदन्तावला दिग्दन्तिनस्तेषां प्रत्युरमदानामवग्रहे दृष्टिप्रतिवन्धे उग्राभिरक्षणां ताराभिर्गोलकेंद्रीप्यमानम् । ग्रथनं निमाणम् । समधिकमुद्भृतम् । उत्तरेणति अव्ययोऽयम् । ‘एनवन्यतरस्यामदूरे पवस्याः’ इत्येनप् । रजनिचरपुरीमिति ‘एनपा द्वितीया’ इति द्वितीया । ‘पादा: प्रत्यन्तपर्वता:’ इत्यमरः । विषमतुल्यमन्याद्वशम् । कृपाणः खङ्गः । प्रतिभटः शत्रुयोधः । कण्टकितो रोमाश्रितः । संतानपातिनीभिरनवच्छेदपतनशीलाभिः । अनीकं सैन्यम् । ‘युद्धे यत्कियते पानं वीरपाणं तदुच्यते’ इति हारावली । अभिद्रवन्त्यभिमुखं धावन्ति । कृतं निष्कलम् । ‘कृतं क्षीवं तु निष्कले’ इत्यमरः । अपयानं पालायनम् । परिपुच्छयमानः पुच्छं पर्यस्यन् । इतस्तो नयनित्यर्थः । ‘पुच्छभाण्डचीवराणिण्ड्’ । अभिसान्त्वयन्प्रियवचनेनोत्साहयन् । अभियोधयत्यभिमुखं संप्रहारयति । पूर्वंगराजः सुग्रीवः । अहहेत्याक्षर्ये । पूर्वगाधिपेन वान-

रत्नचूडः—(द्वन्द्व संखेदहासाङ्गतम् ।) अहह,

अंस्त्राणि पूवगाविषेन विहिताः पौलस्त्यवक्षःस्थली-

संघट्टानलदत्तदावविषपदः सीदन्ति भूमीरुहाः ।

उत्पात्य प्रहितश्च शैलशिखरो लङ्केन्द्रहस्तावली-

निष्पिष्ठो निजकुञ्जनिर्जरजलैर्जम्बालपिण्डायते ॥ ४० ॥

हेमाङ्गदः—(विद्यस् ।) सखे, दशकंधरमधिकृत्य न किञ्चिदेतत् ।

तथैतेनोद्भृत्य स्फटिकशिखरी सोऽपि विदधे

समन्तादामूलत्रुटितवसुधाबन्धविधुरः ।

अमुं येनाद्यापि त्रिपुरहरनृत्यव्यतिकरः

पुरस्तादन्येषामपि शिखरिणामुल्लयति ॥ ४१ ॥

किं च तर्कयमि ।

शश्वीकृतस्तरुहरो हरिपुंगवेन लङ्केन्द्रवक्षसि मृणालमृदुः पपात ।

तत्रस्थितैस्तु कुसुमैः कुसुमेषुरेन सीतावियोगविधुरं दृढमाजघान ॥ ४२ ॥

रत्नचूडः—(विद्यस् ।) सखे, किमुच्यते मैहासत्त्ववतामुपरि खल्वसौ रावणः । तथा हि ।

स्वेष्ठकृत्य हुतेषु मूर्धसु जवादभ्यः स्फुटित्वा वहि-

व्याकीर्णेष्वलिकेषु दैवलिपिर्भिर्द्वापि रामायणम् ।

रेश्वरेण सुग्रीवेणाद्वाणि विहिता भूमीरुहा वृक्षाः पौलस्त्यवक्षःस्थलीसंघटेन जातो यो-
उनलस्तेन दत्ता दावविषपदो वनामिविषत्यो येषु तादशाः सन्तः सीदन्त्यवसन्ना भवन्ति । निजशब्दोऽत्र शैलवाचकः । जम्बालः कर्दमः । तथेत्यादि । एतेन रावणेन सोऽपि स्फटिकशिखरी कैलासस्थोद्भृत्य समन्तात्सर्वत आमूलं त्रुटितो यो वसुधाबन्ध-
स्तेन विधुरो विकलो विदधे । यथान्यगिरीणां मध्ये पुरस्तात्प्रथमं हरनर्तनकमोऽमुमेव कैलासमुल्लयति चालयति । यद्वान्यगिरीणां पुरस्तादभ्ये हरनृत्यकमोऽमुमेव चाल-
यति । आमूलत्रुटितवसुधाबन्धविधुरलात् । कैलास एवं चलति नान्ये केचन पर्वता इति भावः । हरिपुंगवेन सुग्रीवेण । लङ्केन्द्रो रावणः । तत्रस्थितैर्वैक्षस्थितैः । कुसुमेषुः कामः । एनं रावणम् । विधुरं दुःखितम् । आजघान हन्ति स्म । ‘आजो यमहनः’ इति न तद् । अस्त्राङ्गकर्मकलात् । स्वेष्ठविति । उत्कृत्य च्छित्वा । अभ्यः सका-

१. ‘सखेदाङ्गतम्’. २. ‘शश्वीणि’. ३. ‘तटी’. ४. ‘महासत्त्वायां रावणः खल्व-
यम्’; ‘महासत्त्ववतामुपरि रावणः खल्वसौ’.

चित्तेनास्वलितेन यस्तदधिकं ब्रह्माणमप्रीणय-
त्कस्तसै प्रथमाय मानिषु महावीराय वैरायते ॥ ४३ ॥

हेमाङ्गदः—सखे, पश्य पश्य भयानकमङ्गुतं च वर्तते ।

विशिखोघविकीर्णगण्डशैले तरुसंचूर्णितशक्तिमोरे च ।

कपिराक्षसराजयोरजसं तुमुले भान्ति तलातलिंप्रपञ्चः ॥ ४४ ॥

नूनमिदानीं

श्वासोर्मिप्रतिबन्धतुन्दिलगलपच्छिन्नहारावली-

रत्नैरापतयालुभिः कृतफणप्राभारभङ्गभ्रमः ।

श्रोत्राभावनिरन्तरालमिलितैः स्तव्यैः शिरोभिर्मुखं

धते वानरवीरविक्कमभराङ्गम्भैर्भुजंगाधिपः ॥ ४५ ॥

(सविषादम् ।) अहह, बाहुयन्त्रेणापीड्य वानरराजं सुग्रीवं किमाह रौवणः ।

शाज्जवाद्वेगात्सुटिला वहिव्याकीर्णेषु विस्तृतेष्वलिकेषु ललाटेष्वाधारेषु दैवलिपिभिर्देव-
वाक्षरे रामायणं रामेण रावणवचं दृष्टापीत्यन्वयः । अस्त्वलितेन निर्विकारेण । तदधिकं
पूर्वसादप्यधिकं यथा स्यादेवम् । अग्रीणयत्त्रीतमकरोत् । प्रथमायाद्यभूताय । मानिष्व-
भिमानेषु । वैरायते वैरं करोति । ‘शब्दवैर—’ इति क्यप् (क्यद्) । ‘वा क्यपः’ इति
तद् । तस्यै इति ‘कुण्डुह—’ इति संप्रदानलभ्यम् । ‘ललाटमलिंगोधिः’ इत्यमरः ।
‘लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिंबिहभेद्यियौ’ इति च । ‘रामेण रावणवधो रामायणमिति
स्मृतम्’ इति त्रिकाण्डशेषः । विशिखोघेत्यादि । पद्यपूर्वार्थपदद्वयं कपिराक्षसराज-
योरित्यस्य प्रत्येकं यथाक्रमं सप्तम्येकवचनान्तं विशेषणम् । विशिखो बाणः । विकीर्णो
विक्षिप्तः । ‘गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः’ इत्यमरः । शक्तिरस्त्रभेदः । तोमरः
शब्दभेदः । तुमुलं संकुलरणः । तल्लथपेटः । तलैश्च तलैश्च प्रहृत्येदं युदं प्रवृत्तं तला-
तलि । ‘तत्र तेनेदमिति सहस्रे’ इति समाप्तः । ‘इच्छकर्मव्यतिहारे’ इतीन् । ‘अन्येषा-
मपि दृश्यते’ इति दीर्घः । तस्य प्रपञ्चा विस्ताराः । श्वासोर्मीति । भुजंगाधिपः
संपराजो वानरवीरविक्कमभरात्सुग्रीवपराक्मातिशयाङ्गुम्भैर्नप्रैः शिरोभिर्मुखर्मुखं पृथिवीं
घत्ते । शिरोभिः कीदृशैः । श्रोत्रं कण्ठस्य विरहात् । सर्पस्य चक्षुःश्रवस्त्वा-
त्कर्णोभावस्ततो निरन्तरालमन्तरालशून्यं मिलितैरत एव स्तव्यैश्च । शेषस्य सहस्रफ-
णलाङ्गुहुवचनम् । भुजंगाधिपः कीदृशाः । श्वासोर्मिः श्वासपरम्परा तस्याः प्रतिबन्धेन
निरोधेन तुन्दिलाङ्गुहुवचनम् । त्रुटिता या हारावली तस्या रक्षैः कृतो धृतो
वा कणानां यः प्राग्भारो विस्तारः, शिखरं वा, तद्भङ्गस्य भ्रमो येन तादशः । आप-

१. ‘प्रहारा’ । २. ‘विक्कमभराभुमो’ । ३. ‘वानरराजम्’ इति पुस्तकान्तरे नालिं ।
४. ‘दशभीवः’ ।

अंसद्वाहुवनान्दोलसुलभं फलमामुवन् ।

नियुद्धलाघवक्तान्त शाखामृग सुखी भव ॥ ४६ ॥

रत्नचूडः—(सर्वैः ।) सर्वे, करणकौशलमोचितात्मा । विपक्षदुर्वचन-
त्रुघ्यमानहृदयो हृदयंगममभिद्वाति वानरेन्द्रः ।

विंशत्या युगपत्क्षमैरपि भुजैराकर्षणच्छेदयो-

रेच्छिन्नं दशमं शिरः कथयति च्छिन्नानि यानि क्रमात् ।

तान्याराद्वमहेश्वराणि भवतः शीर्षाणि तुल्यं दश-

च्छिन्नानो दशभिर्नखैर्यदि पुनः शाखामृगेन्द्रः सुखी ॥ ४७ ॥

अपि च रेरे राक्षस,

दशमुखवधनात्यसूत्रधारो रघुपतिरस्य च पारिपार्श्वकोऽहम् ।

प्रकरणफलबीजभावकानाममृतभुजां संमुपास्थे समाजम् ॥ ४८ ॥

तयालुभिः समन्तात्पतनशीलैः । ‘स्पृहिगृहि’ इत्यादिना आलुच् । आन्दोल आरो-
हणम्, कम्पनं वा । ‘नियुद्धं वाहुयुद्धे स्यात्’ इत्यमरः । करणं शरीरसंकोचादि ।
विपक्षो रावणः । हृदयंगमं मनोदृष्टम् । विंशत्येति । तव विंशत्या भुजैर्युगपदेकदा
क्षमैः समर्थेण्यच्छिन्नं दशमं शिरः कर्तुं यानि शिरांसि क्रमाच्छिन्नानि कथयति तानि
तव दश शीर्षाणि तुल्यमेकदैव दशभिर्नखैर्यिष्ठिन्नानः शाखामृगेन्द्रः सुखीवो यदि सुखी
तदा सुखी । तव शिरश्छेदनं विना नाहं सुखीर्यथः । इह विशतिशब्द एकवचनान्त
एव तावत्संख्यामाह । भुजशब्दसु बहुवचनान्त इति तथैव सामानयिकरण्यम् ।
कीदृशानि । आरादः सेवितो महेश्वरो येस्तानि । रे इति नीचसंबोधने । दशमुखेति ।
दशमुखवध एव नाथ्यं तुल्यं तस्य सूचना तद्वारयति । अथ च नाथ्ये सूत्रधारो
भवत्येव । पारिपार्श्वकः परिपार्श्ववर्ती । अथ च सूत्रधारद्वितीयः । अमृतभुजां देवानां
समाजं सभामावां समुपास्थे उपासनाविषयं कुर्वे । कीदृशानाम् । प्रकृष्टं करणमुक्ताल-
स्तस्य फलं मूर्च्छादि, बीजं दर्पवचनादि, तेषां भावकानामनुभावकानाम् । अथ च नाथ्ये
प्रकरणं रूपकमेदस्तस्य फलं कार्यं बीजं नाथ्यबीजं तद्वावकानां प्रकाशकानाम् । अमृत-
मिवामृतं सरसं नाथ्यं तद्वुभवितृणाम् । काव्यरसशालिनामिति यावत् । समाजं
सूत्रधारपारिपार्श्वकामुगासाते इति ध्वनिः । सूत्रधारलक्षणं प्रागेव लिखितम् । ‘सूत्र-
धारेण सहितः संलापं प्रकरोति यः । सूत्रधारसमो वापि स भवेत्यारिपार्श्वकः ॥’ इति
भरतः । ‘आत्मशक्त्या कवित्र्यत्र कथां नायकमेव च । औत्पादिकं प्रकृष्टे तद्विप्रकरणं

१. ‘अस्मद्वाहु’ इत्यादिलोकात्पूर्वं पुस्तकान्तरे ‘अनुवदति’ इत्यधिकमस्ति.
२. ‘अच्छिन्नन्’ ३. ‘समुपास्थे’.

इत्यभिधानेनैवोत्सुल्य निर्दयं शिरसि ताडितो रथध्वजदण्डावलम्बी कथं-
चिदाश्वसिति रावणः । (सर्वेऽवलोक्य सहर्षम् ।) सखे, पश्य पश्य ।

यन्माल्यग्रथनावशेषविकलैः संतानकैर्नाकिनां

भर्त्रे गर्भगमेव दाम निभृतं स्वर्मालिकैर्गुम्फितम् ।

तस्मिन्नद्य दशास्यमूर्धनि नवप्रस्तावनामापदां

पश्यन्तो रभसौघमर्सितभियः क्रोशन्ति नः स्यन्दनाः ॥ ४९ ॥

हेमाङ्गदः—(सविवादम् ।) अहह, सोऽङ्गाश्वस्य दशकण्ठेनापि मु-
ष्टिना ताडितो मूर्च्छितः कपीन्द्रो नीलहनूमद्वयामाश्वस्यमानोऽपसार्यते ।

रत्नचूडः—सखे, प्रधनस्य “हि प्रथमे पर्वणि शतकृत्वो विजयन्ते
पराजीयन्ते च वीराः । तत्र को विषादः ।

हेमाङ्गदः—(अन्यतोऽवलोक्य ।) सखे, रत्नचूड, दिष्टा वर्धसे यद-
यमनुप्राप्तः

कुशिकसुतसपर्यादृष्टदिव्यास्तत्त्वो

भृगुपतिसहयुद्धवा वीरभोगीणबाहुः ।

विदुः ॥’ यथा मालतीमाधवम् । यन्माल्येति । रभसौघेन दर्पातिशयेन भर्त्सिता
तिरस्कृता भीर्भयं येषां तादशा: सन्तो नोऽस्माकं स्यन्दना रथाः, तात्स्थात्तदारोहा वा,
क्रोशन्ति शब्दं कुर्वन्ति । कीदृशाः । तस्मिन्नपि दशास्यमूर्धनि आपदां विपत्तीनां
नवप्रस्तावनां नूतनविभावनां पश्यन्तः । यस्य मूर्म्भी माल्यं माला तद्वयनादवशेषास्त्वत्काः
अत एव विकल्यः कीटादिविद्वा ये तैः संतानकैः पुष्पमेदैर्नाकिनां भर्त्रे इन्द्राय गर्भगं
केशमध्यगतमेव दाम माला निभृतं गुस्तं यथा स्यादेवं रावणभयात्खर्मालिकैर्देवमालाका-
र्गुम्फितं ग्रथितम् । एतादशस्यापि रावणस्यापदं पश्यतां क्रोशनं युक्तमेव । ‘केशमध्ये
तु गर्भकम्’ इत्यमरः । भर्त्रे इति तादर्थे चतुर्थी । मुष्टिनेति ‘मुष्टिद्वयोः’ इत्यमरासु-
लिङ्गिता । आश्वास्यमानो जलादिनाश्वासं कार्यमाणः । अपसार्यते स्थानान्तरं नीयते ।
प्रधनं युद्धं तस्य प्रथमपर्वे आद्योत्सवः । ‘प्रधनं रणनाशयोः’ इति विश्वः । शतकृत्वः
शतवारान् । ‘संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुन्च’ । दिष्टेति हर्षभिव्यञ्जकम् ।
वर्धसे साभ्युदयोऽसीत्यर्थः । कुशिकसुतेति । सपर्या सत्कारः । तच्चं शास्त्रम् ।
भृगुपतिः परद्युरामः तेन सहयुद्धा सहयुद्धवान् । ‘सहे च’ इति क्वनिष । वीरभोगाय

१. ‘इत्यभिधायानेन’. २. ‘गर्भकम्’. ३. ‘निभृतैः’. ४. ‘सोऽपि’ इति पुस्तकान्तरे
नास्ति. ५. ‘हि’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. ‘महावीराः’.

दिनकरं कुलकेतुः कौतुकोत्तानचक्षु-
बहुमतरिपुकर्मा कार्मुकी रामभद्रः ॥ ५० ॥

रत्नचूडः—(सहरं रामवलोक्य रावणं प्रति ।) राक्षसराज,
बालेनापि विद्वनधूर्जटिधनुः स्तम्भेन बाहूष्मभि-
र्येन स्वेदयता मनोहरमृजूचके मुनिर्मार्गवः ।

संप्रासो रघुनन्दनः किमपरं तेनाधुना नेष्यते
धन्यो वालिसमानकर्तृकवधश्चाधाति भूमिं भवान् ॥ ५१ ॥

हेमाङ्गदः—(सकौतुकम् ।) सखे, तूष्णीमास्वहे तावत् । शृणुवः किं
ब्रवीति रावणः । (कर्ण दत्ता ।) कथमेवमाह । साधु रे क्षत्रियडिम्भ, साधु ।
यत्कन्यामभिलक्ष्यता निमिपतेर्न स्थाणवीयं मया
दोर्लीलातुलितावतारितहरयावापि रुग्णं धनुः ।
तद्वक्ष्यन्त्यधुना कियन्तमवर्धि यावद्वानित्यमी
देवेन्द्रद्विपदानदुर्दिनभिदो रौद्रार्चिषो मार्गणाः ॥ ५२ ॥

योग्यो वीरभोगीणः । ‘आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्मः’ । ‘कुमति च’ इति णलम् ।
केतुः पताका चिह्नं वा । ‘केतुश्चिह्नपताकयोः’ इति विश्वः । उत्तानं विकसितम् । बहु-
मतं सुतं रिपौ कर्म युद्धादिव्यापारो यस्य सः । छलतो रावणं स्तुवन्नरामस्तुतिमाह—
बालेनापीति । येन रामेण बाहूष्मभिर्बाहुवलैः स्वेदं कुर्वता मनोहरं यथा
स्यादेवं भार्गवो मुनिः क्रञ्जके । अवकः । सरल इति यावत् । कृतः । अन्यदपि वंशा-
यनृजु वह्निस्वेदनादजूक्यत इति ध्वनिः । बालेनापि न तु समर्थेन विल्वनो भग्नो धूर्ज-
टेर्महादेवस्य धनुः स्तम्भो येन तादशेन । सोऽयं रघुनन्दनः संप्रासः । तेन रामेणाधुना
संप्रति भवान्नरावणो वालिनि वालिविषये समानः कर्ता यस्य स समानकर्तृकवधस्तेन
करणेन श्लाघाति भूमिं स्तुतिप्रकर्षं नेष्यते प्रापयिष्यते यतोऽतस्त्वं धन्योऽसीर्यर्थः । तथा
च भवदभिभवकर्तारं वालिनं यो हतवान्स त्वामपि हनिष्यतीति तव महती श्लाघेति
भावः । यद्वा वालिवधेनैवात्मवधोऽपि त्वया ज्ञातस्तथापि मानवशान्न सीता दत्ता न वा
संधिः कृत इति मनस्यितया तवातिश्लाघेति भावः । तूष्णीमास्वहे निर्वचनौ तिष्ठावः ।
यत्कन्यामिति । निर्मिजनकपूर्वपुरुषः । तत्पतेर्जनकस्य कन्यां सीतामभिलक्ष्यतेच्छता
मया यद्दर्नुरं रुग्णं न भमं तत्र स्थाणवीयमैश्वरं तदिति हेतुः । न लक्षकिः । ईश्वरभक्तस्य
मम न युक्तस्तद्दर्नुभेदः इति भावः । खसामर्थं स्मारयति—दोर्लीलया बाहुकीडया
तुलितोऽनन्तरमवतारितो हरप्रावा कैलासो येन तादशेनापि । ‘प्रावाणौ शैलपाषाणौ’

१. ‘रामदेवः’. २. ‘रे राक्षसराज’. ३. ‘श्लाघातिभूमिम्’. ४. ‘आःस्त’.

(सविस्मयम् ।) कथमद्यापि तृणीकृतजगत्रयः सं एवास्य तावानहंकार-
ग्रन्थिः ।

रत्नचूडः—(सोत्रासम्मितम् ।) संखे, कथमिदमेव भवन्तं विस्मापयते ।

मानाध्मातः स्वां किलोत्कृत्य तावन्मूर्धश्रेणीमेकशेषोचमाङ्गः ।

स्त्रीमर्घाङ्गे वश्चयित्वा मुखेन प्रीतः शंभोरेकपादे पपात ॥ ५३ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य च सवितर्कम् ।) भगवतो दिवस्पतेरिव रथो दाशरथिमुपतिष्ठते ।

हेमाङ्गदः—(दृष्टा सहर्षम् ।) संखे, स एवायं किं न पश्यसि । लोचनमा-
र्गसहस्रचन्द्रकस्तबकितमाँहेन्द्रकवचहस्तो मातलिः । (क्षणं निर्वर्ण्य विहस्य च ।)

विविधमणिमयूखमञ्जरीभिः कृतसुरचापसहस्रसंनिपाते ।

अधिसमरमहारथद्विमाने निजमपि कार्मुकमत्र देवराजः ॥ ५४ ॥

(आकाशे कर्णं दला ।) किमाह रावणप्रतीहारः—अँरेरे पुरुहृतसूत,

इत्यमरः । तदध्युना कियन्तं कालमवधिं यावत् । अभी मम मार्गणाः । भवानिति द्रक्ष्यन्ति
चिराय द्रष्टुं न शकुवन्ति । दर्शनावधिस्ते पूर्णं इति भावः । इतिशब्देनाव्ययेनोक्तव्याद्वा-
वच्छब्दान्न द्वितीया । देवेन्द्रद्विपस्यैरावतस्य यदानुर्दुर्दनं मदजलवृष्टिस्तद्विदस्त्राशकाः ।
रावणबाणदर्शनादेव ऐरावतस्य मदशोष इति भावः । ‘कलम्बमार्गणशराः’ इत्यमरः ।
कथमिदमेव विस्मापयत इति । किं त्वन्यदपीति शेषः । ‘निलं समयते’ इत्यात्म ।
‘भीस्म्योहेन्तुभये’ इति तद् । अपरविस्मयहेतुमाह—मानाध्मात इति । किलेति
वार्तायाम् । अयं रावणः स्वां मूर्धश्रेणीं निजां सत्कपङ्गमुत्कृत्य चिछत्वा एकमद्वितीयं
शेषमवशेषमुत्तमाङ्गं शिरो यस्य तादशः सञ्चर्घाङ्गे वामार्घे । अर्थान्महादेवस्य । ऊर्णीं
गौरीं वश्चयित्वा त्यक्त्वा शंभोरेकपादे पपात । मुखेन प्रीतस्तुष्टः । ‘येनाङ्गविकारः’
इति तृतीया । मानेनाध्मातः सगर्वः । श्वीमिति ‘वाम्यसोः’ इतीयडो विकल्पात् ।
दिवस्तेतिन्द्रस्य ‘विभाषा स्वसुपत्योः’ इत्यल्लक्ष । ‘पश्चाः पतिपुत्र—’ इति सत्त्वम् ।
उपतिष्ठते संगतीभवति । संगतिकरणे तद् । चन्द्रकं रन्ध्रस्तेन स्तबकितो गुच्छीकृतः ।
कवचः संनाहः । मातलिरिन्द्रसारथिः । ‘सूतो मातलिः’ इत्यमरः । विविधेति ।
देवराज इन्द्रोऽधिसमरं सङ्ग्रामे निजमपि कार्मुकं धनुरहारथप्रास्यापयत् । अत्र हेतु-
गर्भं विशेषणम्—कृतेति । उत्तमरत्नानां तेजोमिरिन्द्रधनुः कियत इति तदेवोक्तम् ।
संनिपातः समागमः । अधिसमरमिति ‘अव्ययं विभक्ति—’ इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्य-
यीभावः । ‘देवयानं विमानोऽन्नी’ इत्यमरः । पुरुहृतसूत इन्द्रसारथे । काण्डः प्रका-

१. ‘संखे’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. ‘महेन्द्र’ ३. ‘अरेरे’ इत्यस्मात्पूर्वं पुस्तकान्तरे
‘अनुवदति’ इत्यविकमस्ति.

दर्पेऽयं भवतः सुरासुरचमूदोःकाण्डकप्ढविष-

ज्वालाजाङ्गलिकेन जङ्गलभुजां पत्यापि न त्याजितः ।

यैनैन्द्रे रथवर्मणी रघुशिशोरस्योपनीते त्वया

राजद्विष्टमिदं विधाय स कथं शक्तोऽपि वर्तिष्यते ॥ ५५ ॥

रत्नचूडः—(श्रुतिमभिनीय ।) किमाह रामः—संत्यमिदं भोः । य-
च्छीलः स्वामी तच्छीलास्तस्य प्रकृतयः । यैदेवमपि स्वामिनो मूलोच्छे-
दिना दुर्नयेन विकर्त्थन्ते ।

हेमाङ्गदः—(आकाशे कर्ण दत्ता ।) किमाह रावणः—अरे तापसबटो,
क्रोधेन ज्वैलिता मुहूर्तमनु च खैरेव निर्वापिताः

क्लीबैरश्रुमहोर्मिभिर्मस्यभुजां पत्युः सहस्रं दशः ।

यैर्दृष्टा भुवनन्त्रयीविजयिभिः सर्वकषाः सन्त्यमी

ते संप्रत्यपि मे नयापनययोर्निर्वाहमूलं भुजाः ॥ ५६ ॥

रत्नचूडः—(कर्ण दत्ता विहस्य ।) किमाह रामः—

छित्त्वा मूर्धः किमिति स वृतो धूर्जटिर्यद्यमीषां

दोःस्तम्भानां त्रिभुवनजयश्रीरियं वास्तवी ते ।

ष्ठः । कण्डस्तेजस्तदेव विषं तस्य ज्वालाया जाङ्गलिकेन विषवैयेन । जङ्गलं मांसम् । तद्दु-
ज्ञते जङ्गलभुजो राक्षसाः । ‘क्विप् च’ इति क्विप् । तेषां पत्या रावणेन येन हेतुना ऐन्द्रे इन्द्र-
संबन्धिनी रथथ वर्मं च रथवर्मणी । वर्मं संनाहः । उपनीते उपटौकिते । राजो द्विष्टं
द्रेषः । भावे कः । कथं वर्तिष्यते कथं स्थास्यति । रावणादिति शेषः । तस्यापि नाश-
हेतोरुपस्थितिरिति भावः । जाङ्गलिक इति । ‘जाङ्गली विषविद्यायाम्’ इति मेदिनी-
करः । जाङ्गलीमधीते वेति वा जाङ्गलिकः । अध्यात्मादिलाटुच् । ‘जङ्गलं निर्जलस्थाने
‘त्रिलिङ्गां पितिरेऽस्त्रियाम्’ इति मेदिनीकरः । प्रकृतयः परिजनाः । विकर्त्थन्ते श्लाघन्ते ।
आत्मानं प्रशंसन्ति वा । विकर्त्थनमात्मप्रशंसेति शादिकाः । क्रोधनेति ।
अनु पथ्वानिर्वापिता निस्तेजीकृताः । क्लीबैर्विकमशून्यैः । यैर्भुजैरिन्द्रस्य सहस्रं दशो
दृष्टा इति संबन्धः । अपनयो दुर्नयः । नगानयसमर्था इत्यर्थः । मूलशब्दस्याजहङ्गि-
ज्ञतया भुजा इत्यनेन विशेषणविशेष्यभावः । मूललं च सर्वेषां भुजानां साधारण्ये-
नेति सामान्यविक्षयायामेकवचनता मूलमिति । ते संप्रतीति । तथा च तैरेव लामपि
हनिष्यामीति भावः । छित्त्वैति । मूर्प्रो मस्तकानि छित्त्वा वृतः प्रार्थितः । सोऽल्लङ्घ-

१. ‘सत्यम्’ इत्यस्मात्पूर्वं पुस्तकान्तरे ‘अनुवदति’ इत्यधिकमस्ति. एवमप्रेष्टपि.
२. ‘प्रभुः’. ३. ‘तदेवम्’. ४. ‘मूलोच्छेदेन’. ५. ‘ज्वलता’. ६. ‘अपि च.’

मूर्धनो वा न खलु भवतो दुर्लभाः संभवेयु-

र्यद्वेष्य त्वमसि जगतां शिल्पिनोऽपि प्रपौत्रः ॥ ५७ ॥

यत्पुनर्ब्रवीषि—‘संप्रत्यपि ते भुजाः सन्ति’ इति तदधुनैव ज्ञास्यन्ते ।

हेमाङ्गदः—(कर्ण दत्त्वा ।) किमाह रावणः—अरेरे राजन्यडिम्भ, भवतः
पुराणपितामहेन बहु तावदनरप्येनैव ज्ञातम् । इदानीं भवानपि ज्ञास्यति ।

रत्नचूडः—(कर्ण दत्त्वा विहस्य ।) किमाह रामः अरेरे राक्षसीपुत्र,
न दूये नः पूर्वं नृपतिमनरण्यं यदवधी-

र्जयो वा मृत्युर्वा युधि भुजभृतां कः परिभवः ।

जितं तु त्वां कारागृहविनिहितं हैहयपतेः

पुलस्त्यो यद्दिक्षामकृत कृपणस्तद्यथयति ॥ ५८ ॥

हेमाङ्गदः—(कर्ण दत्त्वा ।) किमाह रावणः—आः क्षत्रियबटो वाचाट,
कथमपूर्वशिल्पी रजनिचरेन्द्रचरितचन्द्रेऽपि लक्ष्म लिखसि । तदयं न
भवसि । (संस्कृतमवलोक्य ।) कथमुपक्रान्तमेव शरसहस्रदुर्दिनं मन्दोदरीद-
यितेन ।

माह—मूर्धनो वेत्यादि । न खलु शब्दोऽत्यन्तनिषेधे । नैवेत्यर्थः । जगतां शिल्पिनो ब्रह्मणः ।
प्रपौत्रः प्रणापा । महादेवप्रीत्यर्थ [वा] भवता शिरांसि न च्छियन्ते किं तु सुलभान्ये-
वेति कृत्ता छिद्यन्त इति सोऽशुण्ठमुक्तिः । राजन्यडिम्भ क्षत्रियबालक । पुराणस्य पूर्वपु-
रुषस्य पितामहेन । अतिचिरपूर्वपुरुषलात् । अनरण्यनामा राजर्णी रामस्य पूर्वपुरुषः ।
स च रावणेन जितः । न दूय इति । न दूये न परितपामि । ‘दूय परितापे’ दिवादिः ।
नोऽस्माकं पूर्वं पूर्वपुरुषमनरण्यनामानं यत्त्वमवधीर्हतवानसि । कः परिभवः, अपि तु न
कोऽपि । कारागारं बन्धनगृहम् । ‘स्यात्कारा बन्धनागारबन्धयोः’ इति मेदिनीकरः ।
यद्वा कारारूपं गृहं कारागृहम् । उक्तिपोषोऽयमलंकारः । हैहयपतेः सहस्रार्ज-
नस्य भिक्षामकृत भिक्षां प्रार्थितवान् । करोति प्रार्थिनार्थः । धातोरनेकार्थीलात् ।
कृपणो दीनः, निन्दितो वा । ‘कृपणः सञ्चनिन्दितयोरपि’ इति विश्वः । तद्यथयति तद-
स्त्रिपीडां जनयतीत्युपहासः । ‘वाचाटो बहुर्गर्हवाक्’ इत्यमरः । लक्ष्म कलङ्घम् । अन्य-
सिन्नपि चन्द्रे लक्ष्म भवतीति घ्वनिः । तदयं न भवसि । तत्त्वं न भविष्यसीत्यर्थः । ‘वर्त-
मानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इति भविष्यति लद् । दुर्दिनमन्धकारो वृष्टिवा । मन्दोदरी-

रत्तचूडः—कथं मैथिलीवल्लभेनापि प्रत्युपकान्तमेव । (विहस्य ।)

पतन्ति रामभद्रेण खण्डिता रावणेषवः ।

पूर्वार्थैः फलभिर्वेगात्पश्चार्थैः पैक्षिभिश्चिरात् ॥ ५९ ॥

किं च ।

अक्षेषु केतुदण्डे च सारथौ च हयेषु च ।

खेल्नित राक्षसेन्द्रस्य स्यन्दने रामपत्रिणः ॥ ६० ॥

हेमाङ्गदः—(सभयम् ।) अहह ।

अनधकारीकृतव्योमा वाणवर्षेण रावणः ।

रामारुदं तिरोधते शताङ्गं शतमन्यवम् ॥ ६१ ॥

(चिरं दृष्ट्वा सविस्यम् ।) सखे,

नानाविधानि शस्त्राणि शस्त्रैर्नानाविधैरपि ।

इमौ हि प्रतिकुर्वते न कश्चिदतिरिच्यते ॥ ६२ ॥

रत्तचूडः—एवमेतत् ।

यद्रावणो बहुभिरेष भुजैः करोति

तद्राघवः प्रतिकरोति भुजद्वयेन ।

कर्म द्वयोर्यदपि तुल्यफलं तथापि

रक्षोभटादशगुणं नरवीरशिल्पम् ॥ ६३ ॥

हेमाङ्गदः—(विहस्य ।) सखे,

विशत्यापि भुजैरेष द्वौ भुजावभियोधयन् ।

अदूषितद्वन्द्वयुद्धमर्यादो दशकंधरः ॥ ६४ ॥

दयितेन रावणेन । प्रत्युपकान्तमेवेत्यत्र शरसहस्रदुर्दिनमित्यनुकर्पणीयम् । इषुः काण्डः ।
फलभिलोहफलयुक्तैः । गौरवेण वेगात्पतनमिति भावः । पक्षिभिः पुङ्गयुक्तैः । पक्षीवी-
तावरुद्धगतिलेन चिरात्पतनमिति भावः । अक्षेषु चक्रेषु । ‘क्वकं कर्वे पुमानशः’ इति
मेदिनीकरः । यद्वाक्षेषु रथकीलकेषु । केतुदण्डे पताकादण्डे । खेलनित कीडनित । स्यन्दनो
रथः । पत्रिणः काण्डाः । तिरोधते आच्छादयति । शताङ्गं रथम् । ‘शताङ्गः स्यन्दनो
रथः’ इत्यमरः । शतमन्युरिन्द्रः । ‘तस्येदम्’ इत्येण । हिरवधारणे । इमावेत्यर्थः ।
प्रतिकुर्वते प्रतीकारविषयाणि कुरुतः । द्वयो रामारावण्योः । कर्म किया । व्यापार
इति यावत् । यदपि । यद्यपीत्यर्थः । ‘वकः पन्था यदपि’ इतिवत् । रक्षोभटो रावणः ।

१. ‘प्रकान्तमेव’. २. ‘रामचन्द्रेण’. ३. ‘पत्रिभिः’. ४. ‘पतन्ति’. ५. ‘विहस्य’
इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

(सखेदभयं च ।) कथमयं रावणो माहेन्द्रस्यन्दनात्

तस्यारिबलभीमस्य ध्वजदण्डस्य लाज्जनम् ।

दर्पदीपः क्षुरप्रेण मायूरं पिच्छमच्छिनत् ॥ ६५ ॥

रत्नचूडः—(सहर्षम् ।) सखे, पश्य पश्य कुलिशकेतुकेतनविमाननावि-
लक्षकुद्गन्

दिक्पालद्विपर्दानलहरीसौरभ्यगर्भनिलैः

पक्षेरेव समस्तराक्षसकथाकल्पान्तकर्णेजपाः ।

दीयन्ते रघुपुंगवेन कतिचित्पौलस्यमौलिप्वमी

पौलोभीनयनाम्बुसीकरकणावग्राहिणो मार्गणाः ॥ ६६ ॥

हेमाङ्गदः—(सखेदाङ्गतम् ।) कथं किरीटपरम्परापरिभवममृष्यमाणेन
बाणवर्षाद्वैतमातन्वता राक्षसराजेन

विदेहकन्याकुचकुम्भकोटिकठोरतासाक्षिणि सायकोऽयम् ।

रामस्य जन्मान्तरमेलकारश्रीकौस्तुभे वक्षसि हा निखातः ॥ ६७ ॥

(सम्यगवलोक्य ।) सखे,

एकेनैव निवातकङ्गटभिदा लङ्घापतेः पत्रिणा

विद्धोऽयं यदि नाम कोऽपि जगतामुलाघनो राघवः ।

स च विंशतिबाहुः । तस्माद्वयगुणं रामशिलं रामस्य युद्धकौशलम् । बाहुद्वयेन बाहु-
विंशते: प्रतीकारादिति भावः । द्वन्द्ययुद्धमेकतुलायुद्धम् । तस्येति । मायूरं पिच्छ-
लाज्जनं चिह्नमच्छिनत् । दीसो दीपनशीलः । क्षुरप्रेण काण्डमेदेन । ‘पिच्छवहें नपुं-
सके’ इत्यमरः । कुलिशकेतुरिन्द्रस्तस्य केतनं चिह्नम् । विमानना छेदनम् । विलक्षो
लज्जितः । **दिक्पालेति** । दिक्पालद्विपानां दिग्गजानां दयेण दानलहरी मदराजि-
त्साया: साँरभ्यं सौगन्ध्यं गर्भं यस्य सोऽनिलो येषां तैः पक्षैः पुरुङ्गः राक्षसकथायाः
कल्पान्तस्य महाविनाशस्य कर्णेजपाः सूचकाः । ‘स्तम्बकर्णयो रमिजपोः’ इत्यन् । ‘कर्णे-
जपः सूचकः स्यात्’ इत्यमरः । दीयन्ते पाल्यन्ते । मौलिपु मस्तकेषु, किरीटेषु वा ।
‘मौलिर्मूर्धकीरीटयोः’ इति धरणिः । पौलोभी शची । अवग्राहिणो वृष्टिप्रतिबन्धकाः ।
मार्गणा बाणाः । अमृष्यमाणेनाक्षममाणेन । विदेहेति । कोटिरप्म । कठोरता कठि-
नलं तस्याः साक्षिणि ज्ञातरि । जन्मान्तरे विष्णोर्मूर्यन्तरे मेलकारौ सहचरौ श्रीकौ-
स्तुभौ यत्र तस्मिन् । मेलनं मेलः । भावे घञ् । तं करोति मेलकारः । कर्मण्ण ।
‘मेलकारः सहचरः’ इति धरणिः । ‘कौस्तुभो मणिः’ इत्यमरः । हा कष्टम् । **एकेनैव-**

१. ‘अरिभयमीमस्य’, ‘अरिभयभूतस्य’. २. ‘अवमानवैलक्ष्य-’, ‘अवमाननाविलक्ष-’.

चक्षुर्वर्त्मसहस्रनिः सरदसृग्धारौघङ्गांकारिणा
 माहेन्द्रेण तु वर्मणा विवृणुते वीरः सहस्रं ब्रणान् ॥ ६८ ॥

रत्नचूडः—(सर्वम् ।) राघवेणापि
 सीतास्तनस्तबककुङ्गुमपङ्गलोपै—
 संकल्पपातकिनि वक्षसि रावणस्य ।
 न्यस्तः शरो विवृधकुञ्जरदन्तघात-
 रूढव्रणार्बुद्चतुष्टयमध्यवर्ती ॥ ६९ ॥

हेमाङ्गदः—(कर्ण दत्त्वा सविस्यम् ।) एकेन सव्यपाणिना विशिखमु-
 त्खाय किमाह रावणः—साधु रे मनुप्यडिम्भ, साधु ।
 त्रैविक्रमः सकलदानवजीवितव्य-
 विद्यासमाप्तिलिपिरेष सुदर्शनो मे ।
 यस्मिन्निपत्य हृदये दलितारजाल-
 ज्योतिस्तुषारमयमाभरणं बभूव ॥ ७० ॥

ति । निवातं दृढं शश्वामेद्यम् । कङ्गटः संनाहः । ‘उरश्छदः कङ्गटकः’ इत्यमरः । पश्चिणा बाणेन । नाम प्राकाशये, संभावनायां वा । इदं संभाव्यत इत्यर्थः । जगतां कोऽप्यनिर्वचनीय उद्गाधनो नैरुद्यकारी । रावणनाशरूपमेपजकरणादिति भावः । ‘कृत्य-
 ल्युटो बहुलम्’ इति कर्तरि ल्युद । ‘उद्गाधो निर्गतो गदात्’ इत्यमरः । असृग्धारौघो
 रुधिरधारासमूहः । शांकरोऽप्यत्तराच्छदः । माहेन्द्रेण महेन्द्रसंबन्धिना । वर्मण संना-
 हेन । विवृणुते प्रकाशयति । एकवाणपातेऽपि संनाहस्य चक्षुर्वर्मसहस्रेण रुधिरनिर्गमा-
 द्रुणसहस्रविवरणमिति भावः । सीतास्तनेति । लोपः खण्डनं तत्र संकल्प इच्छा
 तेनैव पातकयुक्ते । विवृश्चकुञ्जरस्यरावतस्य दन्तघातेन हृष्टमुपचितं यद्गणस्यार्बुद्चतुष्टयम्,
 अर्बुदमिवार्बुद्दं रूढव्रणोच्चस्थानं तस्य मध्यवर्ती । ऐरावतस्य चतुर्दन्तलात्तदन्तघातेन
 रावणहृदयेऽर्बुदचतुष्टयं युज्यत एव । सव्यपाणिना दक्षिणहस्तेन । विशिखं बाणम् ।
 उत्खायोत्पात्य । त्रैविक्रम इति । एष मम त्रैविक्रमः । त्रैविक्रमो विष्णुस्तत्संबन्धी
 सुदर्शनशक्तिविशेषोऽस्ति । सकलदानवानां जीवितव्यं जीवनं तदेव विद्या तस्याः समा-
 सिलिपि: समाप्त इति यस्याः प्रसिद्धिस्तद्वत् । दानवसमूहप्राणनाशक इत्यर्थः । यस्मि-
 न्सुदर्शने निपत्य हृदये दलितं खण्डितं यदारजालं चक्रप्रातंसमूहस्तस्य ज्योतिः कर्ते

१. ‘सात्कारिणा’. २. ‘लेप-’. ३. ‘वारण-’. ४. ‘दन्तपात-’. ५. ‘एकेनापि
 सव्येन पाणिना’; ‘एकेन सव्येन’; ‘एकेन सव्यपाणिना तमुत्खाय’.

तस्मिन्नपि रुधिरदर्शनं कुर्वणेन भवता दर्शितेयं सुरासुरवीरातिशयिनी
हस्तवत्ता ।

रत्नचूडः—अहह, विपक्षगिरामुद्गारेण सर्वग्रन्थिगुरुणा दूरं दीप्यमा-
नस्य

सुविनिहितचन्द्रहासव्रणकिणवलयोपहसितहरेषु ।

रामस्य मार्गणगणाः पतन्ति दशकण्ठकण्ठेषु ॥ ७१ ॥

हेमाङ्गदः—(सचमत्कारम् ।) सखे पश्य पश्य—अनुरूपवीरसंवाद-
प्रमोदभरद्विगुणितावष्टम्भसंक्षोभितभुवनत्रयस्य निरन्तरप्रहीयमाणवाणपं-
ञ्जरमध्यवर्तिना रामभद्रेण क्रीडाशकुन्तकौतुकं पूर्यते राक्षसराजस्य । नून-
मिदानीम्

उदञ्चन्नयश्चद्गुविवृतनिभृतानामनुकरणं

मणीनां विद्युद्धिः क्षणमुषितपातालतिमिरः ।

भुजक्रीडावल्लादशमुखपदन्यासगरिम-

प्रगल्मैर्निःश्वासैरजनि भुजगानामधिपतिः ॥ ७२ ॥

तुषारमयमाभरणं भूषणं बभूव । अतिशयायिनी जयनशीला । हस्तवत्ता प्रशत्तहस्तयो-
गित्वम् । प्रशंसायां मतुप् । ‘चक्रं सुर्दर्शनः’ इत्यमरः । विपक्षो रावणः । उद्गारेण भाव-
णेन । ग्रन्थिर्घन्थना । दूरमत्यर्थम् । सुविनिहितेति । दशकण्ठकण्ठेषु कीदृशेषु ।
शिवाराधनावसरे शिरद्धेदार्थं सुषु पथा स्यादेवं विनिहितो धृतो यश्चन्द्रहासो रावणखञ्ज-
स्तस्य व्रणकिणवलयेन क्षतचिह्नेष्टनेनोपहसितो निन्दितो हारो यत्र तादेषु ।
चन्द्रहासव्रणप्ररोहणाद्वारकुलं चन्द्रहासव्रणरेख्यैव कृतमिति भावः । संवादो मिलनम् ।
सादश्यमिति यावत् । अवष्टमो गर्वः । ग्रहीयमाणः प्रक्षिप्यमाणः । वेष्टनाद्वाण एव पञ्च-
रम् । शकुन्तः पक्षी । अन्योऽपि क्रीडापक्षी पञ्चरमण्ये तिष्ठतीति ध्वनिः । उदञ्च-
दित्यादि । भुजगानामधिपतिः सर्पराजो वासुकिः । अनुकरणं फणां फणामनु । वीप्सा-
यामव्ययीभावः । मणीनां विद्युद्धिरिव विद्युद्धिर्दासिभिः क्षणं मुषितं दूरीकृतं पातालतिमिरं
येन तादेषोऽजनि जातः । निःश्वासैर्लक्षितः । कीदृशैः । भुजक्रीडया वलंश्चलन्यो-
दशमुखस्तस्य पदन्यासगरिम्णा चरणार्पणगुरुलेन पीडनात्प्रगल्मैरूपचितैः । मणीनां
कीदृशानाम् । उदञ्चन्त्युक्ताभवन्ती न्यश्वन्ती निन्मा भवन्ती या भूतया विवृतानां

१. ‘वाहिनी’. २. ‘देवीप्यमानस्य’; ‘कम्पमानस्य’. ३. ‘प्रमोदद्विगुणित-’.
४. ‘पञ्चरवर्तिना’. ५. ‘आपूर्यते’.

रत्तचूडः—(सभयमवलोक्य ।) सखे, एवमेतत् ।

रक्षोविक्षोभवेगोच्छलितजलनिधिव्यक्तमातङ्गचक्र-
कुध्यद्विद्वागमुक्तोद्भरणगुरुभरामद्य नागाधिराजः ।

अङ्गरज्ञेषु मैरविरलवलिना वामनेनातिपीता

देहेनापहुवानः फणफलकपरीणाहमुर्वीं विभर्ति ॥ ७३ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) कथमितस्तो वैमानिकैरपकम्यते गगनतलात् ।

हेमाङ्गदः—(सचमत्कारम् ।) अहो त्रिभुवनमयंकरमायोधनमुपकान्तं
महावीराभ्याम् । तथा हि ।

ध्यायत्ययं गाधिसुतादधीतान्दिव्यास्त्रमत्रान्मनुवंशवीरः ।

ब्रह्मोपदिष्टामिह शस्त्रविद्यामसौ तैदाकाङ्गति राक्षसेन्द्रः ॥ ७४ ॥

तैदावामप्यपसरावः । (इत्यपस्त्यासाते ।)

हेमाङ्गदः—(समन्तादवलोक्य ।) सखे, यथा भुवनसंक्षोभस्तथा तर्क-
यामि—तामिसं भानवीयेन, भानवीयं राहवीयेण, राहवीयं वैष्णवीयेन,
वैष्णवीयं पौष्पकेतवेन, पौष्पकेतवं च पाशुपतेनास्त्रमस्त्रेण प्रतिकुर्वाणयोः
पुंलस्त्यककुत्स्थकुलैकवीरयोस्तुमुलमायोधनं वर्तते ।

विकासितानां निष्ठतानां संकुचितानाम् । अजनीति कर्तरि चिंग् । रक्ष इति । नाग-
धिराजो वासुकिः । रक्षसां विक्षोभश्वलनं संक्षोभो वा तज्जन्यवेगेनोच्छलितसुच्छीभूतो
यो जलनिधिस्तेन हेतुना व्यक्तो यो मातङ्गचक्रो जलहस्तिसमूहस्तर्से विषक्षतया कुध्यन्तो
ये दिङ्गागा दिग्गजास्त्रमयं त्यक्तमुद्धरणमुत्कृष्टधारणं तेन गुरुभरो यस्यास्तामुर्वीं
पृथिवीं विभर्ति धारयति । दिङ्गागैः पृथ्वीं प्रियत इति पुराणम् । ‘मातङ्गनक’ इति
पाठे मातङ्गो जलहस्ती, नको जलजन्तुः । यदा मातङ्गनको जलहस्ती । पृथ्वीधारण-
भारेणातिपीतातिस्थूलेन । अत एवाविरलवलिना निरन्तरमांसंसकोचूरुपत्रिवलीयुक्तेन
वामनेन खर्वेण देहेन फणफलकपरीणाहं फणसमूहविशालतामपहुवानः संकोचयन् ।
अङ्गेषु मैरविरलक्षितश्च । ‘पीवा च स्थूलपीवरे’ इत्यमरः । वैमानिकैर्विमानचारिभिः ।
विमान आकाशस्थः । ‘तेन चरति’ इति ठक् । ‘व्योमयानं विमानोऽन्नी’ इत्यमरः ।
अपकम्यते गम्यते । पलाश्यत इति यावत् । ध्यायति विन्तयति । गाधिसुतात्कौशि-
कात् । तामिस्त्रमित्यादौ ‘सास्य देवता’ इत्येण् । पौष्पकेतवेनेति कामस्य विष्णु-
सुतलेन लेहातिशयादैषवीयमत्रं पौष्पकेतवेऽविरुद्धमिति पुष्पकेतवीयोपादानमिति

१. ‘गुरुतराम्’.
२. ‘आकम्यते गगनतलम्’;
३. ‘अपाकम्यते’.
४. ‘भङ्गभयंकरमुपकान्तम्’.
५. ‘चास्त्रविद्याम्’.
६. ‘तदावामपस्त्याख्यहे’.
७. ‘यथायम्’.
८. ‘च’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
९. ‘पौलस्त्यकाकुत्स्थकुलजयोः’.

रत्नचूडः—सखे, कृतिप्रतिकृतीनामविशेषेऽपि जेतव्यमिति रामस्य
मतव्यमिति रावणस्य निर्णयनिर्भरोऽयं सर्वोल्लमोक्षः । विशिखमुखोप-
स्थायिनीनां च पुनर्देवतानामबलीयानाटोपः कैल्प्यते । तथा हि ।

यदैवतं क्षिपति पत्रिषु राक्षसेन्द्रः

स्नेहेन तद्रघुपतेर्मृदु संनिधते ।

यां देवतासुपदधाति च रामभद्र-
स्नासादसौ दशमुखस्य शनैरुपैति ॥ ७५ ॥

(नेपथ्ये ।)

यद्यत्कृतं दशमुखशिरस्तस्य तस्यैव कान्तौ

संक्रामन्त्यामतिशयवती शेषवक्त्रेषु लक्ष्मीः ।

यो यः कृतो दशमुखभुजस्तस्य तस्यैव वीर्यं

लठ्घ्वा दृप्यन्त्यधिकमधिकं बाहवः शिष्यमाणाः ॥ ७६ ॥

(नेपथ्ये कलकलः ।)

उभौ—(सहर्षेरोमाघमाकर्ण्य ।) अये, शब्दोपलम्भसंवर्तकेन कर्मणा नि-
र्मितानि त्रिभुवनकोषस्य कोऽयमिन्द्रियाणि प्रीणयति ।

(उनर्नेपथ्ये कलकलः ।)

उभौ—(सभयाङ्गतम् ।) अये, कथमयं कपटकण्ठीरवैकुण्ठकण्ठकठो-
रकोलाहलकाहलो महानिर्धोषः प्रजाकोषभङ्गमपवैणि प्रक्रमते । नूनं

भावः । तु मुलं महत्, अतिसंकुलं वा । आयोधनं सङ्ग्रामः । प्रतिकृतिः प्रतीकारः ।
मोक्षस्त्यागः । विशिखो बाणः । आटोपो गर्वो रोषो वा । यदैवतमिति । यां देवतां
पत्रिषु बाणेषु क्षिपति तद्रघुपतेः स्नेहेन मृदु यथा स्यादेवं संनिधते संनिहिता भवति ।
देवांशालाद्रामस्य । 'वृन्दारका दैवतानि' इत्यमरः । असौ देवता दशमुखस्य त्रासाच्छ-
नैर्मन्दसुपैति दशमुखसंनिधि गच्छति । यदित्यादि । कृतं छिन्नम् । यानि शिरांसि
च्छिन्नानि तेषां कान्तिरवस्थितेषु मुखेषु संक्रामतीति भावः । लक्ष्मीः शोभा । छिन्नानां
बाह्नां बलमच्छिन्नेषु बाहुषु संक्रामति । शिष्यमाणा अवशिष्याः । शब्दोपलम्भसंव-
र्तकेन शब्दज्ञानजनकेन कर्मणा अवष्टेन । इन्द्रियाणि श्रोत्रेन्द्रियाणि । तथा चातिको-

१. 'सखे' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'देवतानां पुनः'. ३. 'कथयति'. ४. 'तस्यैव'.
५. 'नेपथ्ये कलकलः' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. 'संवर्तकैकर्मणा'. ७. 'कोऽयमि-
न्द्रियाणि प्रीणयति त्रिभुवनस्य'. ८. 'ब्रह्माण्डकोशा—'. ९. 'क्रमते'; 'अद्यापि'.

चेदानीं कालकूटोपदिग्धैरिव कण्ठध्वनिभिरेव मूर्छयतो भुवनानि भैरवस्य सरति सभयमय परमेष्ठी ।

(पुनर्नंपथ्ये ।)

दिव्याख्यैर्मुर्भुवःस्मितयडमरणोङ्गामरैर्योधयित्वा
ल्हनोत्क्रिसैः शिरोभिर्दशभिरभिनभो दर्शितैकादशार्कः ।
काकुत्स्थेनावकीर्णो निजविशिखशिखायोगपीठोपहूत-
ब्रह्माख्येणाधिशेते रजनिचरपतेर्वीरशश्यां कबन्धः ॥ ७७ ॥

उभौ—(श्रुता सहप्रसंगममूर्ध्यमवलोक्य संविस्मयमन्योन्यम् ।) पश्य पश्य प्रलयकालकरालकालानलज्वालापुञ्जपिञ्चराणि रावणशिरांसि । (सखरमुपस्थुत्य चैवस्तात्पश्यतः ।)

हेमाङ्गदः—(सकृष्टम् ।) हा महावीरप्रकाण्ड लक्ष्मेश्वर, पैर्यवसितोऽसि ।

लाहलः श्रूयत इति भावः । कपटेन भूतो यः कण्ठीरवः सिंह एतादशो वैकुण्ठो नारायणो नरसिंहस्ती तस्य कण्ठान्निर्गतो यः कठोरो महान्कोलाहलस्तद्वत्काहलः कण्ठध्वनिः । देशी शब्दः । भयानको वा । प्रजाकोपो ब्रद्वाण्डं तस्य भङ्गो नाशः । अपर्वेष्यकाले । प्रलयं विनापीत्यर्थः । प्रक्रमत आरभते । नूनं चेति । नूनं निश्चितमय परमेष्ठी ब्रह्मा सभयं यथा स्यादेवं भैरवस्य स्मरति । कालभैरवं महेशं स्मरतीत्यर्थः । ‘अधीगर्थीदयेशां कर्मणि’ इति पश्ची । कालकूटेन विषेणोपदिग्धैर्लिङ्गैरिव कण्ठध्वनिभिर्मुर्भुवनानि मूर्छयतो मूर्छी नयतः । **दिव्याख्यैरिति** । रजनिचरपते रावणस्य कबन्धः शिरःशून्यशरीरं वीरशश्यां समराङ्गमधिशेते । तत्र स्वपितीत्यर्थः । काकुत्स्थेन रामेणावकीर्णः क्षिप्तः । कीदर्शेन । निजविशिखशिखा एव स्ववाणाग्रभाग एव योगपीठो देवपूजासनं तस्मिन्नुपहूतमाहूतं ब्रह्माख्यं येन तेन । यद्वा ब्रह्माख्येणेति करणे तृतीया । **दिव्याख्यैर्योधयित्वा ल्हनैश्चित्त्वैः** । अर्थादिव्याख्यैरेव । अनन्तरमुत्क्रिसैरूर्ध्वं नीतैर्दशभिः शिरोभिरभिनभो नभसि दर्शिता एकादशार्काः सूर्यो येन सः । दश रावणशिरांसि, एकः प्रकृतः सूर्यः, एभिरेकादशार्की उदिता इति भावः । भूः पृथिवी, भुवोऽन्तरिक्षम्, स्वः स्वर्गः, एतत्रितयस्य त्रिभुवनस्य डमरणं चमत्कारस्तदर्थमुझामरैरुत्क्रिसैरूर्ध्वं नीतैः । केचिच्चु डमरेण विनाशेनोङ्गामरैर्भयानकैरित्यर्थः । ‘कबन्धोऽङ्गी कियायुक्तमपमूर्धकलेवरे’ इत्यमरः । ‘करालो भीषणेऽन्यवत्’ इत्यमरः । कालानलो रौद्रामिस्तज्ज्वालापुञ्जवत्पिङ्गराणि पिङ्गलानि । हे महावीरप्रकाण्ड प्रशस्तमहावीर । ‘प्रकाण्डमुद्भृतलङ्गौ । प्रशस्त-

१. ‘सविमर्षम्’. २. ‘च’ इति पुस्तकान्तरे नात्ति. ३. ‘प्रवसितोऽसि’.

मित्रैरावणगन्धसिन्धुरशिरः संपातिमिमौक्तिकैः
शश्वद्विश्वजयप्रशस्तिरचनावर्णवलीशिलिप्ने ।
नाकान्तः पुरिकाकपोलविलसत्काशमीरपत्राङ्गुर-
श्रीविन्यासविलासभीषणभुजस्तम्भाय तुभ्यं नमः ॥ ७८ ॥

(निर्वर्ण ।) सखे रत्नचूड,
ध्रुवं पतितपङ्किंधरकबन्धपीडाभरा-
न्निजावनमनक्रमोन्नमितचक्रवालाचलम् ।
महीवल्यमधीकुण्डलितविग्रहाधारक-
प्रतीष्टफणमण्डलो वहति काद्रवेयाधिपः ॥ ७९ ॥

रत्नचूडः—सखे, सर्वमतिशायि रावणस्य । पुरापि खलु
चलति जंगतीजैत्रे यत्र स्वभोगिचमूर्भै-
र्वलयितमहादेहस्तम्भो विभर्ति भुवस्तलम् ।

वाचकान्यमूर्नि' इत्यमरः । पर्यवसितोऽसि समासोऽसि । मित्रेत्यादि । हे रावण,
तुभ्यं नमः । अस्तिति शेषः । भिन्नं द्विधाकृतम् । ऐरावण ऐरावतः स एव
गन्धसिन्धुरो गन्धगजस्तस्य यन्छिरो मस्तकं तस्मात्संपातिमिः संपतनशीलैमौक्तिकैः
करणभूतैः शश्वद्वारंवारं विश्वविजयेन प्रशस्तिरचना प्रशंसाप्रथना तदर्थं या वर्णवत्य-
क्षरपङ्किस्तस्याः शिलिप्ने घटकाय । नाकस्यान्तः पुरिकाणामप्सरसां कपोले विलसन्तो
ये काश्मीरपत्राङ्गुरा: कुङ्गुमपत्रावत्यस्तेषु श्रीविन्यासविलासे भीषणा भुजस्तम्भा यस्य
तस्मै । श्रीः शोभा । विन्यासो विक्षेपः । दूरीकरणमिति यावत् । तत्पतिवधात् ।
अत एव भुजस्तम्भानामपि भीषणलमिति भावः । तुभ्यमिति 'नमःस्वस्ति-' इत्या-
दिना चतुर्थी । ध्रुवमित्यादि । काद्रवेयाधिपः सर्पराजः शेषः, अर्धं कुण्डलितः
संकुचितो विग्रहः काय एवाधारक आधारस्तेन प्रतीष्ठो धृतः फणमण्डलो येन तादृशः
सन्महीवल्यं वहति धारयति । ध्रुवं निश्चये । पतितो यः पङ्किंधरस्य दशश्रीवस्य
रावणस्य कवन्धस्तेन पीडाभराय श्रिणुतिशयान्निजावनमनक्रमेणोन्नमिताश्वक्रवालाचलाः
कुलपर्वता गन्धमादनादयो येन तादृशम् । रावणकवन्धभरेण महीवल्यस्याधोगमनेन
पर्वतानामुच्चलं वृत्तमिति भावः । अतिशाश्यतिशयितम् । चलतीति । यत्र रावणे
जगतीजैत्रे भुवनजेतरि चलति सति अहीश्वरो वासुकिः फणमिर्षुवस्तलं विभर्ति
दधाति । कीदृशः । स्वभोगिचमूर्भैः स्त्रीयसर्पेनाभर्तैर्वलयितो वैष्टितो महादेहस्तम्भो

प्रचलदसिलक्ष्माभृमूलोपलव्यतिघट्टितो-

स्वणमणिशिलाजल्पाकीभिः फणाभिरहीश्वरः ॥ ८० ॥

इदानीं पुनरुक्तान्तवायुरतिदुर्वहो देहबन्धः ।

हेमाङ्गदः—(अन्यतोऽवलोक्य ।) कथमियं दशकन्धरस्य कबन्धाभि-
मुखी शोकविकृता मन्दोदरी निशाचरीभिरपकृष्यते । (कर्ण इत्वा । आकाशे ।)
कष्टम् । चपलकपिकुलानुक्रियमाणकरुणकाकुप्रकारकातरस्वरा मैन्दोदरी
किमाह महावीरवरवर्णिनी—

भूयिष्ठानि मुखानि चुम्बति भुजैभ्योभिरालिङ्गते

चारित्रवतदेवतापि भवता कान्तेन मन्दोदरी ।

हा लम्बोदरकुम्भमौक्तिकमणिस्तोमैर्ममैकावली-

शिल्पे वागधमर्णिकस्य भवतो लक्ष्मेन्द्र निद्रारसः ॥ ८१ ॥

महाङ्गयष्टिर्यस्य तादशः सन् । प्रचलन्तो येऽसिलाः सर्वे क्षमाभृतः पर्वतासेषां मूलो-
पल्मूलप्रस्तरैर्व्यतिघट्टिता अन्योन्यलग्ना या उत्त्वणा महत्यो मणिरूपाः शिलास्तासां
जल्पाकीभिः शब्दनशीलाभिः । पर्वतमूलपाषाणस्य परस्परघर्षणेन उत्त्वणा या शिरो-
मणिद्विला तस्याः कथयित्रीभिरित्यर्थः । जल्पाकीभिरिति ‘जल्पभिक्ष—’ इति वाकन् ।
षित्त्वान्डीष् । जेतैव जैत्रः । स्वार्थिकोऽण् । ‘जैत्रकु जेता’ इत्यमरः । उत्कान्तो देह-
वहिर्भूतः । विकृता विहृता । निशाचरीभी राक्षसीभिरपकृष्यते [म]रणादपनिवार्यते ।
अनुक्रियमाणः सदशीक्रियमाणः । काकुः शोककृतो ध्वनिः । ‘उत्तमा वरवर्णिनी’
इत्यमरः । भूयिष्ठानीति । मन्दोदरी भूयिष्ठानि प्रचुराणि दश मुखानि चुम्बति ।
भवता लया । कान्तेन स्खामिना रम्येण वा । भूयोभिः प्रचुरैर्विशत्या भुजैः सैवालिङ्गते ।
चारित्रवते सुचरित्रावते देवतेव देवता । साध्वीत्यर्थः । अपिविरोधाभासे । तथा च
पतित्रताप्यहं नानामुखचुम्बनं भवतः कृते करोमीति भावः । हा कष्टम् । हे लक्ष्मेन्द्र,
भवतोऽपि निद्रारसः । कीदृशस्य । लम्बोदरस्य गणपतेः कुम्भमौक्तिकमणिसमूहै-
यैकावली हारभेदत्स्याः शिल्पे निर्मणे मम वाचाधमर्णिकस्य ऋणिकस्य । गणेशस्य
हस्तिरूपत्वात्स्य कुम्भस्थमौक्तिकैरेकावलीं कृत्वा तुभ्यं दास्यामील्यनेनाङ्गीकारेण लं
ममाधमर्णोऽसील्यधमर्णिकस्य निद्रा न भवतीति भावः । अधमर्णिक इति । अधमं च
तदृणं चाधमर्ण तद्यस्यास्ति । ‘अत इनिठनौ’ इति ठन् । ‘एकावल्येकयष्टिका’ इत्यमरः ।
खेदो दैन्यम् । अनुभवो प्रहणम् । चक्षुश्च श्रोत्रं च । प्राण्यज्ञादेकवद्धावः । द्रष्टुं

१. ‘अपक्रान्तदेहवायुदुर्वहोऽयम्’. २. ‘कातरतरस्वरा’. ३. ‘मन्दोदरी’ इति
पुस्तकान्तरे नास्ति.

उभौ—(सखेदम् ।) इदमशक्यानुभवं चक्षुःश्रोत्रस्य । प्रतिकृतानां विद्विषामपि व्यसनमतिमात्रं हृदयमर्मणि च्छिनत्ति । (सविमर्शम् ।) अहह, न किंचिदनीषत्करं नाम कृतान्तस्य ।

वन्दारुद्वन्दारकवृन्दवन्दीमन्दारमालामकरन्दविन्दून् ।

मन्दोदरीयं चरणारविन्दरेण्टक्त्रैः कर्करतामनेषीत् ॥ ८२ ॥

(नेपथ्ये ।)

नीयन्ते वनदेवताभिरमरक्षोणीरुहो नन्दनं

नीतो वैलभपालकेन च निजामुचैःश्रवा मन्दुराम् ।

रक्षोभिश्च विभीषणप्रैणयिभिः कारागृहान्मोचितैः-

सर्वनन्दीवदनावलोकनिविडब्रीडो विडौजाः कृतः ॥ ८३ ॥

रत्तचूडः—(सहर्षम् ।) सखे, तदेहि । लङ्केश्वरकाराधिवासचिरप्रवासत्व्यं बन्धुवर्गमीक्षावहे । (इति ईरिक्रामन्तां विलोक्य सहर्षमन्योन्यम् ।) सखे, पश्य पश्य । प्रैंहारजर्जरवलीमुखाच्छ्वभलगोलाङ्गूलग्रामंनवल्गनवल्गितमुग्रीवो ल-क्षमणनिहितंधन्वा विभीषणमुजावलम्बी विजयश्रिया किमपि प्रदीपसरम-णीयो रामभद्रः । अयं हि संप्रति

श्रोतुं न पार्यत इत्यर्थः । प्रतिकृतानामुन्मूलितानाम् । व्यसनं दुःखम् । अतिमात्रमत्यर्थम् । मर्माणि तत्त्वानि । अनीषत्करं दुष्करम् । वन्दार्विति । वन्दार्वन्दनशीलः । ‘शवन्योराह’ । वृन्दारका देवाः । वृन्दं समूहः । मन्दारं देवतसुषुष्मम् । कर्करतां कठिनताम् । ‘कर्करः कठिनेऽन्यवत्’ इति मेदिनीकरः । अनैवीशीतवती । अयं भावः—चरणपतितानां देवस्त्रीणां शिरःस्थितमन्दारपुष्परसान्खचरणारविन्दरेण्टभिः कर्करतामियं मन्दोदरी नीतवती, तस्या इयं कथा दशेति कृतान्तस्य यमस्य न किंचिदनीषत्करम्, अपि तु सर्वमेवेषत्करमिति । नीयन्त इति । अमरक्षोणीरुहो देववृक्षाः पारिजातादयः । नन्दनमिन्द्रवनम् । वैलभपालकेनाश्वरक्षकेण । ‘यथारको मुद्रमुजां स स्याद्वलभपालकः’ इति हारावली । उच्चैःश्रवा इन्द्राश्वः । ‘वाजिशाला तु मन्दुरा’ इत्यमरः । प्रणयिभिः निग्रंथः । कारागृहाद्वन्धनागारात् । निविडा गाढा । बिडौजा इन्द्रः । प्रवसतीति प्रवासत्व्यः । ‘वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च’ इति कर्तरि तव्यत् । प्रहारो धातः । वलीमुखो वानरः । अच्छ्वभलो भल्कूः । गोलाङ्गूः श्यामास्यो वानरः । ग्रामः समूहः संब-

१. ‘बलव—’. २. ‘प्रभृतिभिः’. ३. ‘मोचितः’. ४. ‘लङ्केश्वराधिवासचिरप्रवासत्व्यप्रम्’; ‘लङ्केश्वरकारागृहाधिवासचिरप्रवासत्व्यप्रम्’; ‘लङ्केश्वरकाराधिवासचिरप्रवासत्व्यप्रबन्धुवर्गम्’. ५. ‘समीक्षावहे’. ६. ‘परिक्रामतः’. ७. ‘प्रहारविद्ध—’. ८. ‘संवर्गणव्यधित’. ९. ‘विनिहित—’. १०. ‘रामदेवः’.

पौलस्त्यन्यस्तशक्तिव्रणकिणकणिकालक्ष्मणो लक्ष्मणोरः-

पीठान्निर्मुक्तलज्जो विबुधपुरवधूकूपुष्पाभिषेकः ।

सद्यो नसारमन्यं रजनिचरपुरीभद्रपीठपतिष्ठं

दृष्ट्वा तुष्यत्पुलस्त्यो जगति विजयते जानकीजानिरेकः ॥ ८४ ॥

(इति निष्कान्तौ ।)

इति देशप्रीवनिग्रहो नाम पष्ठोऽङ्कः ।

लग्नं संमाननम् । वल्मितश्वलितः । पौलस्त्येति । जानकी जाया यस्य स जानकी-
जानी रामो विजयते । लक्ष्मणस्त्योरःपीठाद्वदयपीठान्निर्मुक्तलज्जः । कीदशात् ।
पौलस्त्येन रावणेन न्यस्ता क्षिसा या शक्तिरब्धमेदस्तस्या या ब्रणकिणकणिका क्षतचिह्न-
रेखा सैव लक्ष्मण चिह्नं यत्र तस्यात् । तथा च रावणवधादामस्य सा लज्जा नष्टेति भावः ।
विबुधपुरमरावती । सद्यस्तत्क्षणादेव । रावणवधानन्तरमेव । विभीषणस्य पिता
विश्रवास्तस्य पिता पुलस्त्य इति पुलस्त्यनसा विभीषणः । अयं रावणादन्यमपरं नसारं
पैत्रं विभीषणम् । राक्षसपुरीभद्रपीठे प्रतिष्ठाभिषेको यस्य ताद्वाम् । तुष्यन्पुलस्त्यो
यस्मात्सः । भद्रपीठं सिंहासनम् । ‘नृपासनं यत्तद्वद्रासनम्’ इत्यमरः । जानकीजानि-
रिति ‘जायाया निद्’ । ‘लोपो व्योर्वेलि’ इति यलोपः । निष्कान्तौ हेमाङ्गदरमचूडौ ॥

इति समस्तप्रक्रियाविराजमानरिपुराजकंसनारायणभवभक्तिपरायणश्रीहरिनारायण-
पदसमलंकृतमहाराजाविराजश्रीमद्वैरवसिद्देवप्रोत्साहितवैजोलीग्राम-
वास्तव्यर्थांआलवंशप्रभवश्रीसचिपतिमहोपाध्यायविरचिताया-
मनर्धराघवटीकायां पष्ठोऽङ्कः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

(नेपथ्ये ।)

तमिस्त्रामूर्छालत्रिजगदगंदकारकिरणे

रघूणां गोत्रस्य प्रसवितरि देवे सवितरि
पुरस्थे दिक्पालैः सह परगृहावासवचना-

त्पविष्टा वैदेही दहनमथ शुद्धा च निरगात् ॥ १ ॥

अयमपि

एकैकानि शिरांसि राक्षसचमूचकस्य हुत्वा निजे
तेजोग्नौ दशकण्ठमूर्धभिरथो निर्माय पूर्णाहुतिम् ।

अद्य स्वस्त्ययनं समाप्य जगतो लङ्घेन्द्रवेन्दीवृतां
सीतामप्यवलोक्य शोकरभसत्रीडाजडो राघवः ॥ २ ॥

ऋगेण च

सहैव सुग्रीवविभीषणाभ्यां सौमित्रिसीतापरिपूर्णपार्श्वः ।

उपैति वैवस्वतवंशवृत्तमेध्यामयोध्यामथ पुष्पकेण ॥ ३ ॥ (युग्मम्)

तमिस्त्रेति । वैदेही सीता परगृहे रावणगृहे आवासश्चिरावस्थानं तद्वपाद्वचनाङ्गेतोः
शुद्धर्थं दहनमर्मि प्रविष्टा । अथानन्तरं शुद्धा सती निरग्निर्गता बभ्रूव । दहनादि-
खर्थात् । दिक्पालैः सह रघूणां गोत्रस्य प्रसवितरि जनके सवितरि सूर्ये पुरःस्थेऽप्रस्थे
सति । परीक्षा हि वंशस्यान्यथा च महोऽप्रे कियत इति समाचारः । तमिस्त्रा रात्रि-
स्तस्यां मूर्छाल निद्रा तया युक्तं यत्रिजगत्स्यागंदकारो वैयः । प्रकाशकर्त्तेति यावत् ।
किरणे यस्य तादृशे । मूर्छाल इत्यत्र ‘सिद्धादिभ्यश्च’ इति लच् । अगदंकार इति
कर्मप्यण् । ‘कारे सत्यागदस्य’ इति मुम् । एकैकानीति । एकैकान्यनेकानि ।
प्रतीयमानवृत्ताद्वृत्तवचनम् । अन्यराक्षसशिरांसि हुत्वा रावणशिरोभिः पूर्णाहुतिः ।
होमसमाप्तौ हि पूर्णाहुतिः कियत इति समाचार इति भावः । खस्ति कल्प्याणं तस्यायनं
वर्त्म स्वस्त्ययनं शान्तिकपौष्टिकं कर्म । ‘अयनं पथि भानोरुददक्षिणतो गतौ’ इति
मेदिनीकरः । वृतां वेष्टिताम् । सकलवराकनिशाचराणां सहसैव समूलमुन्मूलनाच्छोकः ।
सीतायाः प्रासेविशुद्धिज्ञानाच्च रभसः निष्कर्षणेन मया सीताविशुद्धि जानतापि प्रिय-
तमा सामिप्रवेशं कारितेति त्रीडा । यद्वा बन्दीकृतसीतावलोकनाद्वीडा । एतै रसैर्जडो
निष्क्रियः अयमपि राघव इत्यन्वयः । सहैवेति । विवस्वतः सूर्यस्यापल्यं वैवस्वतो
मनुः । वृत्तं व्यापारः । मेध्यां पवित्राम् । ‘मेध्यं त्रिषु शुचौ’ इति विश्वः । पुष्पकेण

१. ‘अयमपि’. २. ‘बन्दीकृतां’.

(ततः प्रतिशति विमानयानेन विजयाभिरामो रामः सीतालक्ष्मणौ सुग्रीवविभीषणौ च ।)

सुग्रीवः—(रामं प्रति ।) देव,

किंकुर्वाणपयोधिसेवितगृहोद्यानाधुनालोक्यतां

लङ्घयं रघुवंशविकमकथाबीजप्रोहस्थली ।

देवेनात्र दशाननस्य दशभिश्छन्नैः शिरेभिः क्रमा-

देकैकेन शतं शतं शतमखस्यामोदिता दृष्टयः ॥ ४ ॥

रामः—देवि वैदेहि, दृश्यतामितो लङ्घां पूर्वेण सुवेलं पश्चिमेन ।

त्वदर्थीयकव्यात्कपिकुलकबन्धव्यतिकरैः

करालेयं भूमिर्भुवनभयमद्यापि तनुते ।

अभूवन्नभोधेरिह रुधिरमद्यो युवतयः

सहस्रं साहस्रात्रिदिवयुवतीनां च पतयः ॥ ५ ॥

कुवेररथेन । स च पुरा रावणेन गृहीत इदानीं राघवेण लद्धः । ‘एकैकानि शिरांसि’ इत्यादि श्लोकद्रव्येन युग्मकम् । युग्मकलक्षणं तु—‘कुलकं बहुभिः श्लोकैः साकाङ्गैरेकवाक्यता । श्लोकाभ्यां युग्मकं ज्ञेयमेकार्थाभ्यां तु त्रुम्बकम्’ ॥ इति । किंकुर्वाणेति । किंकुर्वाणः किकरः सेवकः । गृहोद्यानं गृहनिकटवाटिका । मुदे हर्षय । विक्रमोऽति-शक्तिता । तत्कथया यद्वीजं तस्य प्रोहस्थली जन्मभूमिः । अन्यदपि वीजं भूमौ प्रोहत्तीति ध्वनिः । अत्र लङ्घायाम् । [एकैकेन] इन्द्रस्य शतं शतं दृष्टयो नेत्रसहस्रं रावणस्यैकैकेन शिरसा आमोदिताः इन्द्रस्य चक्षुषां दशशतानि प्रत्येकं रावणदश-शिरोभिर्मांदितानीति भावः । एकेन शिरसा एकशतनेत्रस्य हर्षः । एवमपरेणापरस्येति क्रमः । लङ्घां पूर्वेण सुवेलं पश्चिमेनेत्यत्र ‘एनबन्धतरस्यामदूरेऽपव्यम्याः’ इत्येनप् । ‘एनपा द्वितीया’ इति द्वितीया । लङ्घायाः पूर्वं सुवेलस्य च पश्चिममित्यर्थः । त्वदर्थी-येति । त्वेवार्थः प्रयोजनं यस्य स लद्येणीं रावणो रामश्च तस्मै हितं लद्यांयम् । रावणस्य कव्यात्कुलं रामस्य कपिकुलं तेषां कबन्धव्यतिकरैः कबन्धमेलकैः कराला भयानका अतिदन्तुरा वा भूमिरद्यापि भुवनभयं तनुत इत्यन्वयः । इह भूमौ अम्भोधे रुधिरमद्यः सहस्रं युवतयो नद्योऽभूवनभूताः । त्रिदिवयुवतीनामप्सरसां च पतयः स्वामिनः साहस्राः सहस्रपरिमाणा अभूवन् । सहस्रं परिमाणमेषां ते । ‘शतमानविश-तिकसहस्रवसनादण्’ । रणसंमुखं ये सृता वीरास्ते विद्याधीरीभूता अप्सरःपतयो वृत्ता इति भावः । यद्वा साहस्राः सहस्रपुरुषबलाः सहस्रजनेश्वरा वा । ‘बलिनो ये सहस्रेण

अपि च ।

उद्यम्य दृष्टनिजपत्रगरलमात्रा-
नस्ताणि चन्दनतरुनुपरि भ्रमन्तः ।

दां ज्योतिरङ्गणमयीमिह मेघनाद-
मायात्मोपलपितां कपयो वितेनुः ॥ ६ ॥

सीता—अज्जउत्त, अवि इधं जेव्व भुअंगपासबन्धं सीदाए अणु-
हाविदा तुष्टे ।

रामः—आं मैथिलि, आम् ।

चर्वितपीनाहिगणष्ठेणिति विनिष्ठूतफणिमणिरभीक्षणम् ।

घैनवन्धनवैधुर्य व्यधुनोदिह नौ स विहगेन्द्रः ॥ ७ ॥

(मृश्य सौम्प्तिम् ।) अहो वैषम्यमस्या जाते ।

द्वे तावत्करणे रसान्नरसयितुं शब्दांश्च रूपाणि च
श्रोतुं द्रष्टुमथैकमिन्द्रियमुरोगत्यै निगूढं पदम् ।

साहस्रास्ते सहस्रिणः’ इत्यमरः । उद्यम्येति । इह लङ्घायां मेघनादस्य मायात्मो
मायोपदर्शितान्थकारस्तेनापलपिता आच्छादिताः कपयो ज्योतिरङ्गणमयीं ख्योतव्या-
सामिव द्यामाकाशं वितेनुर्विस्तारयामासुः । कीदशाः । चन्दनतरुनस्ताण्युद्यम्योत्तो-
त्योपरि भ्रमन्तः । कीदशान् । दृष्टा निजा स्त्रीया पत्रगरलानां मात्राल्पत्वं कारुर्यं वा
यत्र तान् । तथा च चन्दनवृश्चत्पर्सपीणां मणिप्रभाभिर्मेघनादमायान्थकारे ज्योतिर-
ङ्गणलमासादितम् । अन्योऽपि ज्योतिरङ्गोऽन्धकारे प्रसरतीति ध्वनिः । ‘मात्राल्पे च
परीमाणे’ ‘मात्रं कारुर्येऽवधारणे’ इति विश्वः । अज्जउत्तेति । ‘आर्युत्र, अपि इहैव
भुञ्जंगपाशवन्धनं सीतयानुभाविता यूयम्’ [इति च्छाया ।] इह अपि: प्रथे संभवनायां
वा । ‘आर्युत्रेति संबोध्यः पतिः पल्लीजनेन तु’ इति भरतः । सीतयेति हेतौ तृतीया ।
आं स्त्रीकारे जाते वा । ‘आं ज्ञातेऽथवा स्त्रीकारे’ इति भरतः । आमशब्दो हलन्तोऽयम-
व्ययः । चर्वितेति । इह स्थाने विहगेन्द्रः पक्षिराजो गृह्णो नौ आवयोर्महद्वन्धनवैधुर्यं
बन्धनकष्टं व्यधुनोन्मोचितवान् । कीदशः । चर्वितः स्वादितः पीन उपचितोऽहिंगो येन
सः । ‘चर्वितपीत-’ इति पाठे चर्वितोऽनन्तरं पीतो द्रवीकृत्य पानविपरीकृतः । पुनः
कीदशः । अभीक्षणं वारंवारं ठणिति कृत्वा निष्ठूत उद्धीर्णः फणिमणिर्येन सः । ठणादित्य-
व्यक्तानुकरणस्येति शब्दे परतः ‘अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ’ इत्यत् शब्दस्य पररूपलम् ।
द्वे तावदिति । हे मातः कदु सर्पमातः, ईदशान्नुतान्भूयः पुनरपि यदि भवती

१. ‘तमोवलयिताम्’. २. ‘ठणिति’. ३. ‘अहिंगन्धन-’. ४. ‘नौ विहंगपुरोन्द्रः’;
‘नौ स विहगेन्द्रः’. ५. ‘सविस्तिम्’.

अन्येष्वप्यशनेषु सत्यु जगतः प्राणाः स्वदन्तेरां
मातः कद्म यदि प्रसौति भवती भूयः सुतानीद्वशान् ॥ ८ ॥

(सर्वं हसन्ति ।)

* सीता—(सन्नेहस्मितं लक्षणमवलोक्य रामं प्रति ।) अ जउत्त, सोमिति-
कित्तिकन्दलीए उप्पत्तिखेतं कदरो उण संणिवेसो ।

रामः—(सहर्षरोमावृष्टम् ।) देवि मैथिलि, अयमितो हस्तदक्षिणेन
दशरथदशकंधरस्कन्धावारैकप्रवीरयोर्लक्षणमेघनादयोर्द्वन्द्वयुद्धव्यतिकरसाक्षी
सुवेलपादः ।

सीता—जहिं एव

अणुराअरोमकण्टअसेअजलेहिं णिसाअरी कावि ।

उद्दीविअणिव्वाविअदइदचिदाणलमनु मरेदि ॥ ९ ॥

प्रसौति । तदा परं नान्या कापीत्यर्थः । तावदिति वाक्यालंकारे । रसान्तरसितुमासाद-
यितुं द्वे करणे द्वे इन्द्रिये जिहास्त्वे । अन्येषां प्राणिनामेकैव रसना, सर्पाणां तु द्वे इति
वैषम्यम् । शब्दांश्च रूपाणि श्रोतुं द्रष्टुम् । यथाक्रममन्वयः । एकमिन्दियं चक्षुः । तदेव
श्रोत्रं च । चक्षुःश्रवस्त्वात् । अन्येषां द्वे इन्द्रिये श्रोत्रं चक्षुः । उरसा वक्षसा गत्यै
गमनाय निगृहमव्यक्तं पदं चरणम् । अन्ये पुनः प्रसिद्धचरणैः संचरन्ति । अन्येषु
कठिनकोमलादिष्वशनेषु भक्ष्येषु सत्यपि जगतो विश्वस्य प्राणा वायवः, अथ चासवः
स्वदन्ते रोचन्ते । तथा च न युक्ता इद्वशाः सुता उत्पादितुमिति भावः । ‘जगत्प्रा-
णसमीरणा’ इत्यर्थः । ननु संबुद्धो गुणे कृते ‘कद्रो’ इति स्यात् तत्कथं न तथेति चेत्,
न । ‘कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायाम्’ इत्यूडि कृते हस्तत्वविधानात् । अज्जउत्तेति । ‘आर्य-
पुत्र, सौभित्तिकीर्तिकन्दल्या उत्पत्तिक्षेत्रं कतरः पुनः संनिवेशः’ [इति च्छाया ।] इह
‘कन्दली स्याद्गुलमेदेन वाङ्कुरे’ इति विश्वः । कतरः कः । स्वार्थं तरप् । संनिवेशः
स्थानम् । इतोऽस्मिन्प्रदेशे । आद्यादिवात्तसिः । हस्तदक्षिणेन ‘प्रकृत्यादिभ्य उपसं-
ख्यानम्’ इति तृतीया । स्कन्धावारः कटकम् । द्वन्द्वमन्योन्यम् । यद्वा द्वन्द्वं
युद्धभेदः । व्यतिकरः संगमः प्राचुर्यं वा । पादः प्रस्तन्तपर्वताः । जहिं इत्यादि ।
‘यत्रैव, अनुरागरोमकण्टकसेदजलैनिशाचरी कापि । उद्दीपितनिर्वपितदयितचिता-
नलमनु त्रियते ॥’ [इति च्छाया ।] इह रोमकण्टकेन रोमाद्वेनोद्दीपितं स्वेद-
जलेन निर्वपितं चितानलमनु लक्षीकृत्य निशाचरी राक्षसी त्रियते प्राणांस्त्य-
जति । ‘अनुसरेदि’ इति पाठे अनुसरति चितानलं यथा स्यादेवमिति क्रियाविशे-

१. ‘व्यतिकरैक—’.

रामः—आं जानकि, आम् । इदमेव तलक्ष्मणवीरलक्ष्मीस्यंवर-
कौतुकागारम् । इह हि

आनीतद्रोणशैलेन सौमित्रेः शत्यहारिणा ।

अक्रियन्त जगन्त्येव निःशत्यानि हनूमता ॥ १० ॥

सीता—(स्मृतिमभिनीय सानुरागम् ।) अज्जउत्त, किञ्चिन्देसरकन्धावा-
रधुरंधरो रहुउलकुद्म्बविहुरवन्धु सो कहिं हणूमन्तो ।

रामः—देवि निमिराजनन्दिनि,

क्षुणे निशाचरपतौ रविविम्बवर्ती

तातो मया दशरथः स्वयमेव दृष्टः ।

तस्याज्ञया रघुपुरीं प्रहितः पुरैव

राज्याभिषेकविविसंभृतये हनूमान् ॥ ११ ॥

(विमानवेगनाटितकेन ।) देवि॑, प्रणम्यतामयमितो भगवानम्बुराशि॒ः ।

लक्ष्मीरस्य हि यादः कृष्णोरःस्थापि सुभट्टमुजवसतिः ।

इन्दुः स च मृदचूडामणिरपि जगतामलंकारः ॥ १२ ॥

पणम् । स्वयंवरे स्वयंवरणे । कौतुकागारं क्रीडागृहम् । द्रोणशैलः पर्वतविशेषः ।
यत्र विशत्या नाम महौपदिः स्थिता । शत्यं शरादिकम् । निःशत्यान्व्यथानि ।
अज्जउत्तेति । ‘आर्युपत्र, किञ्चिन्देश्वरस्तकन्धावारधुरंधरो रघुकुलकुद्म्बविहुर-
वन्धुः स कुव्र हनूमान्’ [इति च्छाया ।] इह किञ्चिन्देश्वरः सुग्रीवः । धुरंधरो धुरा-
श्वारणक्षमः । विहुरवन्नुरुद्धुस्वावरकः । क्षुणण इति । क्षुणे निष्पिष्टे । मारित इति
यावत् । रविविम्बवर्ती आदित्यमण्डलस्यः । तस्य योगयुक्तलात् । तदुक्तम्—‘द्वावेतौ
पुरुषां राजन्सूर्यमण्डलमेदिनां । परित्राय्योगयुक्तश्च रणे चाभिसुखो हतः’ इति । रघु-
पुरीमयोध्याम् । पुरैव पूर्वमेव । ‘पुरापि’ इति पाठेऽपि स एवार्थः अव्ययानामने-
कार्थलात् । यद्वा न केवलं तातो दृष्टः, हनूमानपि प्रहित इति समुच्चयेऽपि॑ः । इतोऽत्र
प्रदेशो । लक्ष्मीरिति । हिर्दैतौ । अस्य समुद्रस्य लक्ष्मीरिन्दुश्च यादो जलजन्तुः ।
अजहलिङ्गतयन्वयः । अपिर्विरोधाभासे । या हि कृष्णवक्षःस्थिता सा कथं सुभट्टमुजे
वसतीति । अथ च सैव भगवती श्रीः संपद्गृपतया सुभट्टमुजवर्तिनी वृत्तेत्यविरोधः ।
मृडो हरः । ‘निरीशो गिरिशो मृडः’ इल्लमरः । अपिरिहापि विरोधाभासे । जगतां लोकाना-

(सविमर्शं च ।)

स्यादेव तोयममृतप्रकृतिर्यदि स्या-
 नैकान्तमद्भुतमिदं पुनरद्भुतं नः ।
 लक्ष्मीतुषारकरकौस्तुभपारिजात-
 धन्वन्तरिप्रभृतयो यदपां विवर्तः ॥ १३ ॥

अपि च देवि,

आकण्ठहृषिरसाप्यविभाव्यपृष्ठ-
 पाश्वोदरेण चिरमृग्गिभृपास्यमानः ।
 नाभीसरोरुजुषा चतुराननेन
 शेते किलात्र भगवानरविन्दनाभः ॥ १४ ॥

(सीता वन्दते ।)

लक्ष्मणः—यत्सत्यमुत्सर्पिणी धर्मोत्तराणां सिद्धिः
 जरयतु जगत्कल्पोच्छित्तौ पिपर्तु पयोधरा-
 न्वहतु वडवावक्रत्योतिर्दधातु सुधाभुजः ।

मलंकर्ता । यो हि हरचूडामणिः स कथं सर्वालंकर्तेति । अविरोधो दर्शित एव । स्यादेवेति । तोयं पानीयममृतप्रकृतिरमृतक्षारणममृतस्खभावो वा यदि स्यात्स्यादेव । तोयस्य द्रवद्रव्यत्वात् । अमृतमपि तादेवेति । एकान्तमल्यर्थं नाश्र्वयम् । यद्वा अमृतनामकत्वाजलस्य न चित्रम् । यद्वा तोयं जलममृतप्रकृतिः सुधाकारणं यदि स्यात्स्यादेव । अमृतस्य हि समुद्रोत्पत्तत्वात् । यद्वा तोयमसृतस्य प्रकृतिः समगुणं वा स्खभावो वा स्यादेव । 'प्रकृतिर्गुणसम्ये स्यात्स्खभावे कारणेऽपि च' इति विश्वः । नोऽस्माकमिदं पुनरद्भुतमाश्र्वयं यदेते लक्ष्म्यादयोऽपां विवर्तः परिणामः । विसद्वत्त्वात् । तुषारकरश्चन्द्रः । धन्वन्तरिमुनिमेदो वैथककर्ता । आकण्ठेति । किल प्रसिद्धौ । अत्र समुद्रे भगवानरविन्दनाभो नारायणः शेते स्वपिति । कीदृशेन । नाभीपद्मस्थितेन चतुराननेन ब्रह्मणा चिरसमयं व्याप्य कृग्गिर्वेदैस्पास्यमानः । कीदृशेन । कण्ठपर्यन्तं दृष्टमस्तकेनाप्यज्ञातपृष्ठपाथ्येदरेण । यद्यपि कण्ठपर्यन्तं शिरो दृष्टं तथापि न ज्ञातं कास्य पृष्ठादिकम् । चतुर्मुखत्वात्तत्रापि सुखसंभावना स्यादिति भावः । वन्दते नमस्करोति । उत्सर्पिणी वर्धमाना । धर्मोत्तराणां तपःप्रधानानामगस्त्यादीनाम् । सिद्धिः कर्मफलम् । जरयत्विति । अयमपां निधिः समुद्रो जगद्गुबनं कल्पोच्छित्तौ सृष्टवनासै जरयतु जीर्णं करोतु । नाशयत्वित्यर्थः । 'जनयतु जगत्' इति पाठे कल्पोच्छित्तौ प्रलयावसाने सति जगज्जनयतृपादयतु । समुद्रेण हि प्रलये पयःप्राचुर्याजगजीर्यते । सृष्टिकालौ जलैरेव सृज्यत इति पुराणम् । सृष्टौ प्रथमं

भवतु वपुषा यावांस्तावानगस्त्यरुषा पुन-

निधिरयमपामीषत्पानस्तपांसि नमोऽस्तु वः ॥ १५ ॥

रामः—(सबहुमानम् ।) वृत्स, किमुच्यते—

मुनेः कलशजन्मनो जयति कापि गम्भीरता

यथा चुलकम्भमसामपि निधिः समुत्पद्यते ।

अमुप्य पुनरीश्महे न विवरीतुमुत्तुङ्गता

यथा भवति नोच्चकैरहह सोऽपि विन्ध्याचलः ॥ १६ ॥

अपि च वृत्स, दुर्घटगाहगम्भीरस्वभावानि महतां चरितानि । तथा हि
जगद्विगमधस्त्रघस्त्रसरसहस्रभानुप्रभा-

परिकथितपिण्डितो लवणकूटमेवार्णवः ।

अयं क्षणमभूदथ ज्वलति कालरुद्रानले

चटचटदिति स्फुटन्न भवति स यावत्क्षणात् ॥ १७ ॥

पयसामेव जननम् । तथा च विष्णुपुराणम्—‘अप एव सर्सर्जदौ तासु वीर्यमवासृजत्’
इति । पयोधरान्मेघान्पिर्पतु पूरयतु । ‘पृ पालनपूरणयोः’ लोट् । ‘अतिंपिपल्योश्व’ इती-
त्वम् । वडवावक्त्रज्योतिर्वेदवानलं वहतु दधातु । सुधाभुजो देवान्दधातु पुष्णातु । ‘दुधाव्
धारणपोषणयोः’ । निजामृतदानातेषां पोषणम् । अत एव सुधाभुज इन्द्रुक्तम् । वपुषेति
‘प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ इति तृतीया । वपुषा शरीरेण यावान्यावत्परिमाणस्तावां-
स्तावत्परिमाणो भवतु । अगस्त्यस्य रुपा कोपेन पुनरयमपां निधिरपि ईष्टपानः सुख-
पेयः । यैस्तपोभिरगस्त्वेन जलनिधिरपि पीतस्तानि हे तपांसि, वो युष्मभ्यं नमोऽस्तु ।
नमस्कारोऽस्तिवल्यर्थः । मुनेरिति । कलशजन्मागस्त्यः । चुलकं गण्डूपः । अमुष्याग-
स्त्यस्योत्तुङ्गतामुच्छ्रितत्वं पुनर्विवरीतुं प्रकाशयितुं न वयमीश्महे न प्रभवामः । अहह
आश्रये । योत्तुङ्गतया स विन्ध्यगिरिरपि नोच्चकैर्भवति । न वर्धते इत्यर्थः । कलशा-
दुत्पचस्य गम्भीयोत्तुङ्गते किं ब्रूम इति भावः । विवरीतुमित्यत्र ‘वृतो वा’ इति दीर्घ-
लम् । दुरवगाहानि दुःखविलोडनीयानि । अत एव गम्भीराणीत्यर्थः । जगदिति ।
अयमर्णवः समुद्रो जगद्विगमस्य प्रलयस्य यद्वस्त्रं दिनं तत्र घस्मरो भक्षणशीलो यः सह-
स्रभानुः सूर्यस्तस्य प्रभामिः परिकथितोऽतिपक्षः अत एव पिण्डितः पिण्डीकृतो यतो

१. ‘वृत्स’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. अस्माच्छूलोकादग्रे केषुचिन्मूलपुस्तकेषु
‘अपि च, अचिन्त्याः पन्थानः किमपि महतामन्धकरिपोर्यदक्षोऽभूज्योतिस्तददक्षत
कथामप्यमदनाम् । मुनेनेत्रादत्रैर्यदजनि पुनर्ज्योतिरहह प्रतेने तेनेदं मदनमयमेव
त्रिभुवनम् ॥’ अयं श्लोको वर्तते.

सीता—अज्जउत्त, जलणिहिमज्ञवद्विणो लङ्घापोदअस्स जम्बूदीवोव-
संजमणसिङ्गुलेव्व को एसो पडिहासदे ।

रामः—देवि मेदिनीनन्दिनि, पतितपौलस्त्यजगद्विजयकेतुदण्डानु-
कारी कुत्स्थकुटुम्बदुःखसंविभागदायादस्य वैनरपतेः कीर्तनमयोऽयं
महासेतुः ।

सीता—(सहर्षम् ।) दिद्विआ अज्जउत्तदंसनपञ्चासाए बन्धप्परोहणम-
हौसहं सेतुबन्धो दीसइ । (अज्जालिं बद्धा ।) भअवं, णमो दे ।

इतो लवणकूटमेवाभवत् । पूर्वं रविरशिमना क्वथितः पथात्पिण्ठीकृतः । अत एव कूट-
लम् । दुरधादौ तथा दृष्टम् । अथानन्तरं कालस्त्रानले प्रलयकालीनसदसंबन्धवहौ
ज्वलति सति चट्टू चट्टू इति स्फुटन्सन् क्षणान्न भवति स्म यावत् । न वृत्त एव
यावत् । यावदित्युक्तिविशेषे । चट्टचट्टदिति स्फुटिला क्षणान्न इत्यर्थः । अयं भावः—
प्रथमं रवितेजसा क्षारस्यत्वाल्लवणकूटमेवाभवत् । अनन्तरं प्रलयानलज्वालया चट्टचट्ट-
दिति कृत्वा स्फुटित इति दुरवगाहगम्भीराणि महतां चेष्टिनानीति । चट्टदित्यत्र
चट्टचट्टदस्य तान्तत्वे ‘अव्यक्तानुकरणस्यात् इतौ’ इति ‘अत्’ इत्यस्य परस्पत्वे
चरितीति रूपप्रसङ्गः । तेन चट्टदशब्दो दान्त एवात्र गम्यते । ‘घसो दिनाहनी’ इत्य-
मरः । घस्सर इति ‘सृघस्यदः क्वमरच्’ । ‘घस्लृ अदने’ । ‘पुञ्जराशी तृक्तरः कूटम-
लियाम्’ इत्यमरः । चट्टदित्यव्यक्तानुकरणम् । भवति सेति ‘लद् स्मे’ इति भूते लद् ।
अज्जउत्तेति । ‘आर्यपुत्र, जलनिधिमध्यवर्तिनो लङ्घापोतस्य जम्बूदीपेषसंयमनशृङ्ख-
लेव क एष प्रतिभासते’ [इति च्छाया ।] इह लङ्घेव पोतो वहित्रं ‘डोंगी’ इति ख्यातः ।
(उपसंयमनं बन्धनम्) पोतोऽपि महत्या रज्वा बध्यत इति भावः । केतुः पताका ।
रावणे पतिते तत्केतुदण्डोऽयं पतित इति लक्ष्यते । कुत्स्थकुटुम्बो रामादिः । संवि-
भागः सम्यग्वण्टनम् । दायादोऽशहरः दायं विभजनीयधनमादते दायादः । ‘आतश्वो-
पसर्गे’ इति कः । ‘विभक्तव्यधने दायः’ इति विश्वः । वानरपतेः सुग्रीवस्य । कीर्तनं
कीर्तिः । **दिद्विआ इत्यादि** । ‘दिष्या आर्यपुनरदर्शनप्रत्याशाया बन्धप्ररोहणमहौषधं
सेतुबन्धो दृश्यते’ [इति च्छाया ।] इह दिष्या हृषे । प्रत्याशाया बन्धोऽनुबन्धस्तस्य प्ररो-
हणमङ्गुरस्तत्र महौषधं सेतुबन्ध इत्यजहलिङ्गतयान्वयः । यदा सेतुबन्धवार्ता मया श्रुता
तदा लङ्घेनप्रत्याशाबन्धो वृत इति भावः । ‘प्रत्याशायाशिङ्गप्ररोहणमहौषधम्’ इति
पाटे प्रत्याशायाशिङ्गं छेदस्ततः प्ररोहणं जन्म तत्र महौषधमित्यर्थः । छिङ्गमिति भावे
कः । **भअवमिति** । ‘भगवन्, नमस्ते’ [इति च्छाया ।] इह ‘नमःस्वति’ इति

१. ‘धरित्रीनन्दिनि’ । २. ‘दुःखविभाग—’ । ३. ‘वानरपतेः सुग्रीवस्य कीर्तिमयोऽयं’ ।

रामः—देवि विश्वंभरासंभवे, पश्य पश्य ।

यथा दूरापातित्रिदिव्युवतीनेत्रसुलभा-
मपां भर्ता हारावलिवलयलक्ष्मीं वितनुते ।
तथायं माणिक्यस्फटिककनकग्रावशिखरै-

रशून्यात्मा सेतुः प्रेमवति महानायक इव ॥ १८ ॥

अपि चास्मिन्बध्यमाने

शैलप्रवेशात्पैचलीभवद्विः कलोलकौटरभिताडितानाम् ।

आसीनिवृत्याचलगमिनीनामम्भोधिरेव प्रभवो नदीनाम् ॥ १९ ॥

(सुप्रीवं प्रति ।) सखे,

तथा सेतुश्रद्धोत्कलितकपिनिक्षिपशिखरि-

प्रतिष्ठावर्धिष्णुः क्षणमथ नदीमिः प्रतिवहन् ।

समुत्खातक्षोणीधरकुहरपूर्तिव्यतिकर-

प्रमृष्टाहंकारः सरति तदवस्थो निधिरपाम् ॥ २० ॥

चतुर्थी । यथेति । अयमपां भर्ता समुद्रस्तथा हारावलिवलयलक्ष्मीं वितनुते । क्षमावे-
ष्टनाहृगमनाच्च हारवलयाकारतया नेत्रविषयो भवतीति भावः । यथायं सेतुर्माणिक्य-
स्फटिककनकप्रस्तरशून्यात्मा व्याप्तः सन्महानायक इव प्रभवति जायते पारावारं
व्याप्त्य तिष्ठति इति वा योज्यम् । नायको हारमध्यमणिः । कीदर्शीं लक्ष्मीम् । दूरापा-
तिनीनां दूरादागमनशीलानां देवस्त्रीणां नेत्रैः सुलभां सुखप्राप्याम् । बध्यमाने बन्धनं
प्राप्तवति । शैलेति । समुद्रे शैलप्रवेशात्प्रचलीभवद्विः कलोलसमूहरभिताडितानामाह-
तानां यतोऽतो हेतोर्निवृत्य व्याघ्रय वर्वतगामिनीनां नदीनामम्भोधिरेव प्रभव उत्प-
त्तिस्थानमासीत् । नद्यः पर्वतात्प्रभवन्ति, अत्र तु शैलप्रवेशानन्तरं कलोलाधातात्परि-
त्रयाचलंप्रति यान्त्यो नद्यः समुद्रादिव प्रभूता इति भावः । तथेति । तथा सेतुश्रद्धया
सेत्वादरेण उत्कलितैरुत्कण्ठैः कपिभिर्निक्षिपानां गिरीणां प्रतिष्ठया संघर्षेण वर्धिष्णु-
वर्धनशीलः । यद्वा सेत्वादरेण उत्कलितानामुतपाटितानां कपिभिर्निक्षिपानां गिरीणां
प्रतिष्ठया उत्कर्षेण वर्धिष्णुः । अथानन्तरं क्षणं नदीमिः प्रतिवहन् सेतुसंगमात्प्रतीपेन
वहन् सन् । अथ उत्पाटितशैलस्थानविवरपूरणव्यतिकरेण समूहेन संबन्धेन वा नष्टा-
हंकारस्तदवस्थो बन्धनकालावस्थः समुद्रः स्मरसि । इह वाक्यार्थस्यैव कर्मता । ‘कथ-
मासीनिविधिरपाम्’ इत्यपि पाठः । तत्र कथमासीत्किरूप आसीदित्यर्थः । वर्धिष्णुरिति

१. ‘त्रिदश्युवती’ । २. ‘विभवति’ । ३. ‘प्रबलीभवद्विः’ ।

सुग्रीवः—देव, भवच्चरितचित्रशालिकायामसाकं चेतसि किं किं नाम न लिखितमस्ति । अपि च ।

सेतूयोगे सपदि लवणादन्यमन्ततिसिभ्यः

कालेनापां मधुरमपि हि स्वादमुद्ग्रेदयन्त्यः ।

शैलक्षेपोच्छलितसलिलः यूहतुच्छे समन्ता-

द्वारां पत्यौ पैदुतररथं निम्रगाः संनिपेतुः ॥ २१ ॥

विभीषणः—देव मनुवंशमौक्तिकमणे,

सद्यः पीत्वा दरीभिर्जलघिमथ चिराइष्टमेनाकबन्धु-

प्रीतिप्रौढाश्रुपूरद्विगुणमहिमभिर्निश्चैः पूरयन्तः ।

ये विन्यस्ताः पुरस्तानिशि निशि निवैरोपधीनां ज्वलद्वि-

स्ते दृश्यन्ते तदात्वोषितकपिशिविरसारिणः सेतुशैलाः ॥ २२ ॥

सीता—(सस्मितम् ।) अज्जउत्त, गौरीगुरुणो गिरिन्दस्स जुवराओ जल-
णिहिंगवभवसदी मेणाओ जाणामि पक्खच्छेऽं पि विणा थावरीभूदो ।

‘अलंकृत्’ इत्यादिना इष्टुच् । ‘कुहरं सुपिरं विवरं विलम्’ इत्यमरः । चित्रशालिका चित्रप्रधानं गृहम् । नाम संभावनायां निश्चये वा । सेत्त्विति । शैलक्षेपादुच्छलितो यः सलिलव्यूहो जलसमूहस्तेन तुच्छे वारां पत्यौ समुद्रे । अत एव पटुतररथं मनोहरवेगं यथा स्वादेवं निम्रगा नयः संनिपेतुभिर्लिति स्म । कीदृश्यः । पूर्वं तिसिभिर्मत्स्यभेदैः समुद्रजलस्य लवणः स्वाद उपलब्धः शैलक्षेपादुच्छलितलवणमयजलपूरैस्तुच्छे समुद्रे तेभ्य-स्तिसिभ्यो जलानां मधुरं स्वादं प्रकाशयन्त्यः । सेतोर्वन्धस्योद्योगे उपक्रमे सति । कालेन क्रमेण । तिसिभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी । सद्य इति । ये सेतुशैलाः सेत्वर्थं पर्वताः पुरस्तात्प्रथमं विन्यस्ताः । अर्थास्तौ । यद्वा पुरस्तात्प्रथमं विन्यस्तात्प्रथमं जलनिधिं न प्राप्तास्ते पर्वता निशि निशि प्रतिरात्रं ज्वलद्विरोपधीनां निवैरेतुभूतैः तदात्वं तत्कालः तत्रोषितमवस्थितं यद्वानरसैन्यं तस्य स्मारिणो दृश्यन्ते । ओषधीनां तेजसा पर्वताः कपीनां कपिशत्वाद्वानरसैन्यनिवासभ्रममुत्पादयन्तीति भावः । कीदृशाः । दरीभिः कंदराभिर्जलधि पीत्वा अनन्तरं जलाभावादृष्टो यो मेनाक एव बन्धुः । मेनाकस्य समुद्रमध्यस्थितत्वात् । तस्य प्रीत्वा ग्रौढ उपचितो योऽशुपूर आनन्दाश्रुस-मूहस्तेन द्विगुणो महिमा महत्वं येवां तैर्निश्चैः पुनर्जलधि पूरयन्तः । सेतुशैला इति शाकपाथिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । ‘तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्’ इत्यमरः । अज्जउत्तेति । ‘आर्यपुत्र, गौरीगुरोर्गीरीन्द्रस्य युवराजो जलनिधिर्गर्भवसतिर्मेनाको

रामः—(विहस्य ।) आं जानकि, आम् ।

क्रौञ्चं विमुच्य पुत्रं च पितरं च हिमालयम् ।

प्रविश्य जलधि पक्षौ रक्षतानेन किं कृतम् ॥ २३ ॥

सीता—(हसन्ती पुष्पकं प्रति ।) विमाणराव, गअणमगचंकमणकोदूह-
लुल्सिअमाणसाद्धि । ता उण्मेहि दाव ।

रामः—(सकौतुकस्मितम् ।) देवि रैतर्गर्भरतशलाके, पश्य पश्य ।

यथा यथा परं व्योम विमानमधिरोहति ।

तथा तथापसर्पन्ति परतः परितो दिशः ॥ २४ ॥

किं च ।

आसन्नतपनाश्यानन्तवचः पुष्पकपीडिताः ।

गग्नाणेवयादांसि स्तिम्यन्ति स्तनयन्त्रिव ॥ २५ ॥

जानामि पक्षच्छेदमपि विना स्थावरीभूतः’ [इति च्छाया ।] इह गौरीगुरोद्धिमालयस्य ।
युवराजः कुतामिषेकः पुत्रः । गर्भो मध्यम् । जानामीत्यत्र वाक्यार्थस्यैव कर्मता । इति-
रध्याहार्यो वा । अपिभिन्नक्रमः । तेन पदच्छेदं विनामीत्यर्थः । स्थावरः स्थिरः ।
क्रौञ्चं गिरिमेदम् । किंकृतं कुत्सितं कृतम् । पितापुत्रयोस्त्वागात् । यद्वा ‘किं कृतम्’ अपि
तु न किमपि कृतमित्यर्थः । विमाणेति । ‘विमानराज, गग्नामार्गचङ्गमणकौतूहलोळ-
सितमानसाद्धि । तदुन्नम तावत्’ [इति च्छाया ।] इह चङ्गमणं कौटिल्यगमनम् ।
‘नित्यं कौटिल्ये गतौ’ इति यद् । ‘नुगोऽनुनासिकान्तस्य’ इति नुक्त । उन्नम ऊर्ध्वं
गच्छ । ‘उल्लफलिदमाणसाद्धि’ इति पाठे उल्लफलिदशब्दो देशी उत्कण्ठिते वर्तते ।
‘हलहलमाणसाद्धि’ इति पाठे हलहलशब्दोऽपि देशी उत्सुकतामाह । यथेति । विमानं
कर्तुं परमुपरि । व्योम कर्म । अपसर्पन्ति पलायन्ते । परतोऽन्यस्थानम् । परितः
सर्वतः । ‘परतः परतः’ इति पाठे ‘नित्यवीप्सयोः’ इति वीप्सायां द्विशक्तिः । आस-
न्नेति । आसन्नो निकटो यस्तपनः सूर्यस्तस्य तेजसा आश्यानाः शुष्कास्त्वच इव
त्वच एकदेशा येषां तादृशाः स्तनयिन्नवो भेदाः स्तिम्यन्ति आर्द्धभूताः शब्दं कुर्वन्ति ।
यद्यपि ‘स्तिमिरु आर्द्धभावे’ दैवादिक आर्द्रतामात्रे पञ्चते, तथापि खभावादार्द्धभाव-
पूर्वकशब्दे तस्य प्रयोगः । तथैव सहचारात् । यादांसि जलजन्तवः । अजहलिङ्गतया

१. ‘विहस्य’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. ‘विलुप्य’. ३. ‘तेन’. ४. ‘रैतर्ग-
र्भरतशलाके’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ५. ‘तिम्यन्ति’.

अंपि च ।

अमी ते गम्भीरस्तनितरवरौद्रा नयनयो-

रनायुष्यं पुष्यन्त्यवतमसमुच्चैर्जलमुचः ।

विसर्पद्विर्येषामुपरि परमिन्दोः परिमलै-

रसंबाधज्योत्स्नातिमिरचयचित्रं वियदभूत् ॥ २६ ॥

सुग्रीवः—(अधोऽवलोक्य सकौतुकं रामं प्रति ।) देव, दूरादवागवलोक्य तावत् ।

निहृतोन्नतप्रविभक्तिः स्वस्वर्णविनिविष्टपदार्थ ।

अम्बुराशिपरिवेषवती भूश्चित्रकुट्ठिमिव प्रतिभाति ॥ २७ ॥

अपि च देव,

अयमनेन महोदधिभोगिना वलयितो वसुधाफणमण्डलः ।

जगदनर्धमवाप्य भवाद्वशं किमपि रत्नमहंकुरुतेरतराम् ॥ २८ ॥

यादःस्तनयिलुशब्दयोः स आमानाधिकरण्यम् । अमी इति । अमी ते जलमुचो मेघा नेत्रयोरनायुष्यमनायुः प्रयोजनक्रमवतमसं क्षीणान्धकारमुच्चैरत्यर्थेन पुष्यनिति पुष्टं कु-
र्वन्ति । यद्वा उच्चैर्जलमुचो महामेघाः । कीटशाः । गम्भीरं मन्दं स्तनितं मेघध्वनिस्त-
द्रूपो रवस्तेन रौद्रा भयंकराः । येषां मेघानां परिमलैर्विमर्दैरसंबाधा असंकटा । विर-
लेति यावत् । या ज्योत्स्ना तिमिरचयश्च ताभ्यां चित्रं शुक्रकृष्णवर्णं वियदाकाशमभू-
दृतम् । कीटशैः । इन्दोरुपरि परं चाधो विसर्पद्विः । यद्वा येषामुपरि परिमलैरित्य-
न्वयः । इन्दोरथ इत्यन्वयः । अवतमसमिति ‘अवसमन्वेभ्यस्तमसः’ इत्यन्च । ‘क्षीणेऽव-
तमसं तमः’ इत्यमरः । ‘स्यापरिमलोऽतिर्मार्दतिमनोहरगन्धयोश्चापि’ इति मेदिनीकरः ।
‘संबाधः संकटे क्षेपे’ इति विश्वः । निहृते ति । निहृत आच्छादितः । प्रविभक्तिः
कुटिलता विभागो वा । वर्णाः शुक्रादयः । विनिविष्टः स्थितः । पदार्थो चल्लु । स्वे स्वे
वर्णे विनिविष्टाः स्थिताः पदार्थो द्रव्याणि यस्यां सा । दूरात्पदार्थविशेषतया न ज्ञाताः
शुक्रादिवर्णशालितयैव परमुपलभ्यन्त इति भावः । परिवेषो वेष्टनम् । चित्रमाश्रयम् ।
कुटिमं भूमिकर्म । अयमिति । अयं वसुधैव फणमण्डलः अनेन महोदधिभोगिना
समुद्रुपसर्पेण वलयितो वेष्टितः सन् भवाद्वशं जगतामनर्धं श्रेष्ठं रत्नमवाप्य अहंकुरुते-
तराम् । अत्यर्थमहंकारं करोतीत्यर्थः । सर्पेण कृष्णवर्णत्वात्समुद्रस्य रूपणम् । अबिध-
व्योग्नोः कृष्णत्वं कविसंप्रदायः । अनर्थं श्रेष्ठं भवाद्वशं लां रत्नं प्राप्य । ‘जातौ जातौ

१. ‘अपि च’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. ‘दूरादर्वागवलोक्य’; ‘दूरादवलोक्य’.

सीता—(पुरो दर्शयन्ती ।) को एसो कप्पाणलज्जालाकलाबकटिज्जमाण-
जलणिहिलवणत्थबकणिम्मलअब्मंलिहसिहरसहसमहुरो महीहरो पलो-
इज्जदि ।

विभीषणः—देवि,

पुरः प्रालेयशैलोऽयं यस्मिन्मकरकेतवे ।

मृतसंजीवनी दुर्गा महौषधिरजायत ॥ २९ ॥

सीता—(सकौतुकम् ।) अवि इध ज्ञेव चन्द्रसेहरणभणाणले आहुदी-
भूदो भअवं मम्महो ।

विभीषणः—आं देवि॑, आम् । इयमुत्तरेण देवदारुवनलेखा विषम-
शरदुरन्तसाक्षिणी ।

पुरा पुरां भेतुरिह त्रिनेत्रीशृङ्गाटके तुल्यरूपि स्थितेऽपि ।

धैग्धग्धगित्यज्ज्वलदेकमन्ये तद्भूमपीडामपि नासहेताम् ॥ ३० ॥

रामः—किमुच्यते ।

नीललोहितललाटलाञ्छने लोचने जयति कोपपावकः ।

रक्षितस्य जगदन्तहेतवे यस्य संज्वलनमात्मभूरभूत् ॥ ३१ ॥

यदुत्कृष्टं तद्वि रत्नं प्रचक्षते' इति विश्वः । को एसो इति । 'क एप कल्पानलज्जाला-
कलापकथ्यमानजलनिधिलवणस्त्वबकनिर्मलांश्चलिहशिखरसहसमधुरो महीधरः प्रलो-
क्यते' [इति च्छाया ।] इह स्तबको गुच्छः । मधुरो हृदयः । पुर इति । प्रालेयशैलो
हिमालयः । मकरकेतवे कंदर्पाय । तादर्थ्ये चतुर्थां । मृतः संजीव्यतेऽनया । करणे
ल्युट् । इत्वात् ढीप् । दुर्गा गौरी । दुर्गेव महौषधिः । नयनानलदर्थः कामो महेशेन
देहीकृतो गौरीग्रहेणेति गौरी मृतसंजीवनी महौषधिः । महौषधिरपि मृतसंजीवनी
भवतीति ध्वनिः । अवि इध ज्ञेवेति । 'अपि इहैव चन्द्रशेखरनयनानले आहुतीभूतो
भगवान्मन्मथः' [इति च्छाया ।] इह आहुतीभूतो हवनीयद्रव्यमभूत् । लेखा पङ्क्षः ।
विषमशरः कामः । दुरन्तो दाहः । पुरेति । पुरा पूर्वं इह देवदारुवने पुरां भेतुः
यिवस्य त्रिनेत्री नेत्रवत्यं सैव शृङ्गाटक वारिकण्ठकं 'सिङ्गाडा' इति प्रसिद्धं चतुष्पथं वा
तस्मिन् तुल्यकोधेऽपि स्थिते सति एकनेत्रं कर्तृ, धक् धक् धक् इत्यनेनाकारेण कंदर्प-
दाहार्थमज्वलज्ज्वलितम् । अन्ये इतरे नेत्रे तस्य ललाटनेत्रामेर्धमव्यथामपि न असहेतां
न सहेते स्म । धगित्यव्यक्तानुकरणम् । 'शृङ्गाटकं भवेद्रारिकण्ठके च चतुष्पथे' इति

१. 'जानकि॒' २. 'धग्धगित्यज्ज्वलदेक'

सीता—(रामं प्रति ।) अज्जउत्त, तथा णिरणुकोसो कर्धं उण पडिणि-
वुचो महादेवो देवीए ।

रामः—

स्मरपरिभवनिः सहायदीर्घेरथं सुभगंकरणैरियं तपोभिः ।

तदकृत यदसौ निजेऽपि देहे जयति जगत्पतिरात्मनाद्वितीयः ॥ ३२ ॥

विभीषणः—(संपरिद्वासम् ।)

चिरमनया तपसित्वा कपालविषविषधैरैकचित्तस्य ।

चक्रे हरस्य मूर्तिः फलमर्धं फलदमर्धं च ॥ ३३ ॥

सीता—(विद्यत तं प्रति सकौतुकम् ।) कदरस्सि उण संनिवेसे भअव-
दीए सञ्चमङ्गलाए पाणिग्रहणमङ्गलं आसी ।

विभीषणः—इदं पुरस्तादोषधिप्रस्थं नाम नगराजनगरम् । अत्र हि

मेदिनीकरः । नीलेति । नीललोहितो हृतः । लाङ्छनं चिह्नम् । जगदन्तः प्रलयः ।
संज्वलनं संधुक्षणकाष्ठम् । आत्मभूः कामः । कामं काष्ठं प्राप्य ज्वलितो हराक्षिज्वलनो
जगत्रयं धक्षयतीति भावः । अङ्गउत्तेति । ‘आर्युत्र, तथा निरनुकोशः कथं पुनः
प्रतिनिवृत्तो महादेवो देव्यै’ [इति च्छाया ।] इह निरनुकोशो निर्देयः । प्रतिनिवृत्तः संमु-
स्तीभूतः । स्मरेति । इयं गौरी असुभगः सुभगः क्रियते यैसैस्तपोभिस्तदकृत कृतवती
यदसौ जगत्पतिः शिवो निजे ख्यायेऽपि शरीरे आत्मना स्वेन द्वितीयो द्विसंख्यापूरको
जयति वर्धते । एका गौरी द्वितीयसु ख्ययं भगवान् इत्येकस्मिन्दशरीरेऽध्यनारीश्वरोऽभू-
दित्यर्थः । सुभगंकरणेति ‘आद्यसुभग—’ इति करणे ख्युन् । ‘अरुद्धिपत—’ इति मुम् ।
आत्मनाद्वितीय इत्यत्र ‘आत्मनव्य पूरणे’ इति तृतीयाया अलुक् । चिरमिति । अनया
गौर्या चिरं तपसित्वा तपश्चित्वा हरस्य मूर्तिः शरीरमर्धं फलं चक्रे कृतम् । गौर्या
तदर्धप्राप्तेः । यद्विं प्राप्यते तत्फलम् । अर्धं च फलदं कृतम् । तदर्धस्य फलदातृत्वात् ।
‘मूर्तेः’ इति पाठे कायस्यार्धं फलमर्धं च फलदमित्यर्थः स्फुट एव । तपसित्वेति तपश्च-
रतीत्यर्थं ‘कर्मणो रोमन्थपोभ्यां वर्तिचरोः’ इति क्यद् । ‘क्यस्य विभाषा’ इति
दलोपः । ‘वृष—’ इति पाठे वृषो वृषभः । विषधरो वामुकिः । ‘मूर्तिः काठिन्यकाययोः’
इत्यमरः । कदरस्सि इति । ‘कतरसिन्पुनः संनिवेशे भगवत्वाः सर्वमङ्गलायाः
पाणिग्रहणमङ्गलमासीत्’ [इति च्छाया ।] इह कतरसिन्पुन । संनिवेशः स्थानम् ।
सर्वमङ्गला गौरी । ओषधिप्रस्थं हिमालयस्य पादशैलः । नगराजो हिमालयः । संप्रदाता

संप्रदातरि महौषधीमये भूधरे सुखमुवाह पार्वतीम् ।

मूढकङ्कणफणीन्द्रनिर्भयां तारकेश्वरकिशोरशेखरः ॥ ३४ ॥

रामः—आं देवि, इहैव

पितरि निजतुहिनसंपत्कलिप्तहेमन्तविभ्रमे गौरी ।

निर्मदभुजंगभूषणमभीषणं प्रियकरं भेजे ॥ ३५ ॥

सीता—(सम्मितम् ।) अज्ञउत्त, अवि एदर्सिंस जेव भ्रमाणतणुदहण-
वइअणिरप्पणो फुडमविस्ससन्तीए गोरीए चन्दचूडो संधडिदो णिअस-
रीरेण ।

रामः—(विहस्य ।) आं देवि,

एतस्यां हि तुषारभूधरशिरःसीम्नि प्रियार्थेन च

स्नेनार्थेन च तादृशे पशुपतौ वृत्तेऽर्थनारीश्वरे ।

शेषणार्धयुगेन सप्रहसनं गौरीसखीभिस्तदा

चक्रे दक्षिणवामयोर्विनिमयादन्योऽर्धनारीश्वरः ॥ ३६ ॥

सम्यकप्रदानकर्ता । संप्रदातरि सतीत्यर्थः । तारकेश्वरथन्दः । किशोरो बालः । स
शेखरे यस्य स हरः सुग्रवकङ्कणसर्पभयमन्यां गौरीं सुखं यथा स्यादेवमुवाह परिणयाति
स्म । अमृतरस्मेर्वालत्वेऽपि कन्यादातुर्हिममयत्वान्महांषधीमयत्वाच्च सपों निःसहाङ्गसेन
त्वभयमन्याया गौर्याः सुखपरिणय इति भावः । ‘किशोरो बालकेऽपि स्यात्’ इति
शाश्वतः । हेमन्तस्य विभ्रमो विलासो यस्य तस्मिन् । हेमन्ते सर्पा निर्मदा भवन्तीति
प्रसिद्धिः । असीषणमभयंकरम् । प्रियकरं हरहस्तम् । अज्ञउत्तेति । ‘आर्यपुत्र,
अप्येतस्मिन्ब्रेव मदनतनुदहनव्यतिकरनिरात्मीयः स्फुटमविश्वसन्त्या गौर्या चन्दचूडः
संधटितो निजशरीरेण’ [इति च्छाया ।] इह व्यतिकरः संबन्धसेन निरात्मीयोऽस्त्रीयः ।
‘वहरणिप्पणो’ इति पाठे निष्पन्नवैरः । प्राकृते पूर्वनिपातानियमः । चन्दचूडो हरः ।
एतस्यामिति । एतस्यां हिमालयशिरःसीमायां तादृशे प्रसिद्धे पशुपतौ शिवे प्रिया-
र्थेन स्नेनार्थेन च अर्धनारीश्वरे वृत्ते सति सप्रहसनं साहसं यथा स्यादेवं शेषणावशि-
ष्टेन गौर्याः शिवस्य चार्धयुगेन दक्षिणवामयोर्विनिमयादन्योन्यपरीवर्तादन्योऽर्धनारीश्वरो
गौरीसखीभिश्वके । कृत इत्यर्थः । दक्षिणेन गौरी, वामेन शंकर इति विपर्यासः । अत
एव हासः । अर्धं नार्या अर्धनारी सा ईश्वरा यस्य सोऽर्धनारीश्वरः । न तु अर्धं नारी
यस्येति समासं कृत्वा ईश्वरशब्देन कर्मधारयः । एवं हि कपि सति अर्धनारीकेश्वर

अपि च ।

संभोगानतिरिच्यमानविभवो यद्विप्रलभ्मो रस-
स्तद्विव्यं मिथुनं परस्परपरिस्यूतं नमस्कुर्महे ।
एकस्याः प्रतिविम्बसंभृतविपर्यासे मुहुर्दर्पणे
सव्याङ्गस्थितिकौतुकं शमयति स्वामी स यत्रापरः ॥ ३७ ॥

विभीषणः—देव,
स्वच्छन्दैकस्तनश्रीरुभयमतमिलन्मौलिचन्द्रः फणीन्द्र-
प्राचीनावीतवाही सुखयतु भगवानर्धनारीश्वरो वः ।
यस्यार्थे विश्वदाहव्यसनविसृमरं ज्योतिरर्थे कृपोद्य-
द्वाप्यं चान्योन्यवेगप्रहतिसिमसिमाकारि चक्षुस्तृतीयम् ॥ ३८ ॥

इति स्यात् । संभोगेति । तद्विव्यं मिथुनं स्त्रीपुंसां नमस्कुर्महे । कीटशम् । परस्परम-
न्योन्यं परिस्यूतं मिलितम् । यदित्यव्ययं यस्यार्थे । यस्य विप्रलभ्मो रसो विप्रलभ्मभृष्टः
शज्जारः संभोगात् मिलितब्रीपुरुषचेष्टाविशेषपूरुषपादनतिरिच्यमानो विवेकुमशक्यो विभवो
वैभवं यस्य सः । यत्र मिथुने संभोग एव परं शज्जारो न विप्रलभ्मः । संभोगश्च मिलि-
तब्रीपुरुषयोषेष्टाविशेषः स चात्र नित्यमेवेति भावः । ‘शज्जारः शुचिरुज्ज्वलः स्मरक-
लानिर्वेदसंयोगतो हावार्थादुपपद्यते निरुपमाद्वावात्सुखकाश्रयः । नारीनायकयोः परस्प-
रभवत्संश्लेषयश्लेषजः संभोगः स च विप्रलभ्म इति च द्वेद्या समुक्तीर्तिः ॥ भूविक्षे-
पकटादशवीक्षणकलास्मेरास्यरोमाद्यितैरन्यैश्चापि विलासचेष्टिलयैरेषोऽभिनेयो नहैः ।
संभोगेऽप्यथ विप्रलभ्मनविधावस्तु प्रपातानास्मेरास्यश्रवणोपतापि (?) वचनक्षमात-
ल्पसंसेवनैः ॥’ इति संगीतकल्पतरः । यत्र मिथुने दर्पणे आदर्शे प्रतिबिम्बे प्रतिकृतौ
संभृत ऊर्जितः । उपदर्शित इति यावत् । यो विपर्यासो वैपरीत्यं तस्मिन्सति एकस्या
गौर्याः सव्याङ्गस्थितिकौतुकं वामाङ्गावस्थानकुतूहलमपरः स्वामी शिवः शमयति शान्तं
करोति । अयं भावः—शरीरस्य दक्षिणभागं विहाय वामभागे मां धारयतीति खसौ-
भाग्याय शुद्धायां गौर्या दर्पणे वामं दक्षिणं दक्षिणं च वामं हश्यत इत्याशयेन भगवता
‘आदर्शे पदय तावत्, किं दक्षिणभागे धृतासि उत वामभागे’ इत्युक्ताया गौर्या आदर्श-
दर्शने तथा ज्ञानमभूदिति । ‘सव्यं दक्षिणवामयोः’ इति विश्वः । स्वच्छन्देति । भग-
वानर्धनारीश्वरो वो युप्मानसुखयत्विति संबन्धः । कीटशः । अर्धव्यक्तलात्खच्छन्दा-
खतश्चा एकस्तनस्य श्रीः शोभा यत्र सः उभयमत उभयस्त्रीकृतः । साधारण इति
यावत् । मिलन्मौलिचन्द्रो यस्य सः । फणीन्द्र एव प्राचीनावीतम् । दक्षिणस्कन्धे

१. ‘संयोगात्’. २. ‘उभयदल-’. ३. ‘विस्मरज्योतिः’.

अपि च ।

स्वेदार्द्रवामकुचमण्डलपत्रमङ्ग-
संशोषिदक्षिणकराङ्गुलिभस्मरेणुः ।
स्त्रीपुंपुंसकपदव्यतिलङ्घनी वः
शंभोस्तनुः सुखयतु प्रकृतिश्चतुर्थी ॥ ३९ ॥

(अन्यतथ दर्शयन् ।)

आधरे दनुसूनसूदनभुजाकेयूरवज्ञाङ्गुर-
द्यृहोलेखपदावलीवलिमयैरङ्गैर्मुदं मन्दरः ।
आधारीकृतकूर्मपृष्ठकषणप्रक्षीणमूलोऽधुना
जानीमः परतः पयोधिमथनादुच्चैस्तरोऽयं गिरिः ॥ ४० ॥

तिर्यग्भावेन परिधानात् । तद्वोद्धुं शीलं यस्य सः । ताच्छीलिको णिनिः । ‘उपवीतं यज्ञ-
सूत्रं प्रोद्धुते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् ॥’ इत्यमरः ।
यस्यार्धनारीश्वरस्य तृतीयं चक्षुः अर्धे शिवस्वरूपार्थे जगद्वाहव्यसने विस्मरं प्रसरणशीलं
ज्योतिर्ज्वलनस्वरूपम् । व्यसनमासक्तिः । अर्धे च पार्वतीस्वरूपे श्रीत्वात् विश्वदाहेन
जाता या कृपा तथा उद्यद्वाष्पं यस्य तादशम् । ज्योतिर्बाधयोरन्योन्यवेगयोः प्रहत्या
संश्लेषेण सिमसिमास्पशाद्वद् कर्तुं शीलं यस्य तादशमस्ति । अग्ना तु स्वल्पजलसंबन्धा-
तिसमसिमास्पशाद्वदः स्यात् । सिमसिमेत्यव्यक्तानुकरणम् । स्वेदेति । हरस्य तनुर्वैः सुख-
यतु । स्त्रीपुंपुंसकानां पदं स्थानं तस्य व्यतिलङ्घनी अतिक्रामिका । त्रितयस्यापि वक्तु-
मशक्यत्वात् । अर्धनारीश्वरतनुर्वै स्त्री । से श्वरत्वात् । न च पुरुषः । स्त्रीकृत्वात् ।
नापि नयुगकम् । से श्वरस्त्रीकृत्वात् । अत एव चतुर्थीं प्रकृतिः । चतुर्थं लिङ्गमिलर्थः ।
‘प्रकृतियोनिलिङ्गयोः’ इति विश्वः । कीटशी तनुः । हरेण शृङ्गारितया गृहीतगौरीस्तन्तटे
सात्विकभावाविर्भावादुत्पञ्चस्येदेनाद्वे वामकुचमण्डलपत्रभङ्गो वामस्तनमण्डलपत्रावली
तत्संशोपी दक्षिणकराङ्गुलिभस्मरेणुर्यत्र सा । आधन्त इति । अयं मन्दरो गिरिमेदः
अङ्गैर्मुदमाधत्ते । यद्वा अङ्गैर्लक्षितः । कीटशीः । दनुसूनर्दानवस्तसूदनो विष्णुस्तस्य बाहु-
स्थितकङ्गणहीरकाङ्गुरसमूहस्य उल्लेखपदावली विदारणस्थानपङ्गिरेव वलिरुदरावयवलिं-
वली तन्मयैः । उल्लेखो विदारणम् । पदं स्थानम् । विष्णुना जलघिमथनार्थं बाहुभिर्बद्धा
कूर्मपृष्ठे मन्दरो धृतस्तदा तद्वाहुहीरकैरेवं लक्ष्यत इति भावः । समुद्रमथनावस्त्रे आधा-
रीकृतं मथनपात्रीकृतं यकूर्मपृष्ठं तस्य कषणेन घर्षणेन प्रक्षीणं कृशीभूतमपचितं मूलं
यस्य तादशो यतः अतः पयोधिमथनात्परतः पूर्वमयं गिरिरुच्चैस्तरोऽत्युच्च इति जानीमः ।

१. ‘पत्रभङ्गी’ । २. ‘लङ्घनीया’ । ३. ‘अप्रतश्च’ ।

रामः—(निर्वर्णं सस्मितम् ।)

तत्ताद्वक्फणिराजरज्जुकषणं संखृदपक्षच्छिदा-
घातारुंतुदमप्यहो कथमयं मन्थाचलः सोढवान् ।

एतेनैव दुरात्मना जलनिधेरुत्थाप्य पापामिमां
लक्ष्मीमीश्वरदुर्गतव्यवहृतिव्यसं जगन्निर्मितम् ॥ ४१ ॥

**सीता—(सोद्वेगम् ।) इमिणा जेव मत्युसेसीकिदुद्धसाअरेण चन्द्र-
मुद्धरिअ पउसिदभत्तुणो इत्थिआजणस्स उवरि चारहली विद्वा ।**
(सर्वे हसन्ति ।)

तत्ताद्वगिति । तत्प्रसिद्धम् । ताद्वगतिगुणवत् । फणिराजो वासुकिः । स एव रज्जुमे-
थनदोरकम् । कषणं घर्षणम् । संखृद उपचितः । पक्षच्छिदा पक्षच्छेदः । ‘इरितो वा’
इत्यद् । घातः किणः । अरुंतुदं व्रणव्यथाकरम् । नवसंखृदवणे घर्षणाहुःसं भवत्येवेत्यनु-
भवसिद्धम् । ‘विध्वरुपेस्तुदः’ इति खश् । ‘अरुद्विषदजन्तस्य’ इति मुम्, सलोपश्च ।
मन्थाचलो मन्दरः । सोढवान्कथम् । निष्पफलमित्यर्थः । यद्वा केन प्रकारेण । अशक्य-
त्वात् । कुतस्त्विरर्थकमित्यत आह—एतेनैव मन्थाचलेन समुद्रादिमां लक्ष्मीमुत्थाप्य
इदं जगदीश्वरदुर्गतव्यवहारेण व्यस्तमाकुलं निर्मितं कृतम् । लक्ष्म्या अनुत्पत्तौ जगदेक-
प्रकृति स्यात् । नतु कोऽपि दुर्गतः कोऽपीश्वर इति । श्रीनिन्दामसहमाना सीता च-
न्द्रात्प्रापसंताया पुरुषमपि चन्द्रं निन्दयितुं स्वं लक्ष्मीकृत्याह—इमिणा जेव्वेति ।
‘अनेनैव मस्तुशेषीकृतदुद्धसागरेण चन्द्रमुद्धत्य प्रोषितभर्तुकस्य श्रीजनस्योपरि चार-
हली विस्तीर्णा’ [इति च्छाया ।] इह मस्तु तक्षिशोषो दधिजलम् ‘घोल’ इति प्रसि-
द्धम् । ‘मण्डं दधिभवं मस्तु’ इत्यमरः । तथा च निःसार इत्यर्थः । चारहली पौरुषम् ।
देशीशब्दोऽयम् । नतु सीतायाः स्वात्मानमुद्दिश्य मन्दं पापालम्भः (?) तथा च तस्याः
प्रोषितपतिकात्वमनुपपञ्चम् । तथा हि भरतः—‘कुतश्चित्कारणायसाः पतिर्देशान्तरं
गतः । दत्त्वावधिं भृशार्ता सा भवेत्प्रोषितभर्तुका ॥’ इति । उच्यते—प्रोषितभर्तुकेति
विरहिण्या उपलक्षणम् । विरहिणी च कान्तसङ्गमप्रापत्वती विप्रलम्भरसमनुभवन्ती
कालं क्षिपतीति स्थितिः । इदं च सीतायामप्यभूदेवेत्युपपञ्चम् । यद्वा मायाहेममुगवधार्थं
तद्वारणमेवावधिं दला रामे देशान्तरं गतवति भवत्येव तदा सीता प्रोषितभर्तुकेति ।
यद्वा प्रोषिता नाम नवमी नायिका । अष्टौ नायिका इत्युपलक्षणम् । सा च सीतैव ।
तदुकं भरते—‘प्रवासोऽन्यन्त्र गमनं भर्तुस्तत्र विशेषणम् । सीतां च कथमाचष्टे जनः
प्रोषितभर्तुकाम् ॥ अन्तर्भावमपश्यद्धिः पश्यद्धिर्जनकात्मजाम् । प्रोषिता नाम नवमी
नायिका श्रीत्युदाहृतम् ॥ आयोध्यकस्य गृहिणी राक्षसेन प्रवासिता । प्रवासविप्रलब्धातो

विभीषणः—(तदेव रामसूरं भावयन् ।) अहह ।

प्रक्षेपुमुदधौ लक्ष्मीं भूयोऽपि बलते मनः ।

किं तु प्रक्षिप्त एवायं पुनरायाति चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥

(विमृश्य चाकाशे ।)

कस्मैचित्कपटाय कैटभरिपूरः पीठदीर्घलयां

देवि त्वामभिवाद्य कुप्यसि न चेत्तर्किञ्चिदाचक्षमहे ।

यते मन्दिरमम्बुजन्म किमिदं विद्यागृहं यच्च ते

नीचानीचतरोपसर्पणमपामेतत्किमाचार्यकम् ॥ ४३ ॥

लक्ष्मणः—(सहासम् ।) हन्त, सुरासुरमंलभटीत्यतालनर्तकी सकलरा-
जकुलखलीकारखर्जूला साहसिकजनसहस्रशस्त्रान्धकारखेलनखद्योती म-
धुमथनजीमूतविलासविद्युलता किमेवमुपालभ्यते । इयं हि

गुणवद्धिः सह संगममुक्तैः पदमासुमुत्सुका लक्ष्मीः ।

वीरकरवालवसतिर्ध्रुवमसिधाराव्रतं चरति ॥ ४४ ॥

भवेत्सीताथ नायिका ॥’ इति सूर्यं सुवचनम् । ‘तत्ताटकणिराज—’ इति । मनः कर्तृ । बलते लगति । किं तु प्रक्षेपोऽस्या अयुक्तः । चन्द्रः प्रक्षिप्तोऽप्यायाति । यतः सूर्याचन्द्र-
मसौ पवित्रसमुद्रं प्रविश्य पूर्वसमुद्रेणोत्तिष्ठत इत्यागमः । कस्मैचिदिति । हे देवि
लक्ष्मि, चेद्यदि न कुप्यसि तदा त्वामभिवाद्य नवा किञ्चिदाचक्षमहे ब्रूमः । कीदृशी ।
कस्मैचित्कपटाय । वस्त्रेन लोकविश्वासार्थमिति भावः । कैटभरिपुर्विष्णुस्तस्य हृदयपी-
ठमेव दीर्घधिरकालीन आलयो निवासस्थानं यस्यास्ताम् । यते मन्दिरं गृहमम्बुजन्म
पद्मं किमिदमन्तः कुटिलपत्रसंनिवेशं विद्याभ्यासस्थानम् । अत एव त्वयि कुटिलतेति
भावः । यच्च ते नीचानीचतरस्योपसर्पणं तत्किमपां जलानामाचार्यकमाचार्यत्वम् ।
उपदेष्टूलमित्यर्थः । यथा आपो नीचानीचतरं यान्ति तथा त्वमपीति भावः । अयमाशायः—
हरिवक्षसं यच्चिरावस्थानं तत्त्वोकविश्वासार्थम् । पद्मे च नीचतरोपसर्पणाध्ययनाय
जलसंनिधानार्थितया चिरावस्थानम् । अन्यत्र चाच्छत्यमेवेति । मङ्गलभटी तृथम् ।
‘मलहर्ली’ इति प्रसिद्धं तृथं यद्युद्धकाले ताज्जते । राजकुलं राजसमूहस्तस्य खलीकरः
परिभवस्त्रत्र खर्जूला कण्डूदायिनी । खर्जूलागतीति खर्जूला । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ ।
आत्मनिरपेक्षं कर्म साहसम् । साहसेन दीव्यते । ‘तेन दीव्यति—’ इति ठह । साह-
सिकः । तेषां खड्गान्धकारे कृपाणतमसि खेलने क्षीडायां खद्योती ज्योतिरिङ्गणरूपा ।
अन्यापि खद्योती तमसि खेलतीति ध्वनिः । लक्ष्मीनिमित्तकमेव खड्गादिप्रहरणमिति
भावः । मधुमथनो विष्णुः स एव जीमूतो मेघः । खद्योतीत्वं विद्युलतात्वं च चाच्छत्य-

सीता—(साम्यसूयमिव ।) णिअदेव्वदुर्विलासविआरालसो लोओ ल-
च्छीदेवीए दुज्जसवअणाहं गाएदि । (पुरो दर्शयन्ती ।) को एसो दीसदि दि-
असकूडीकिदजोण्हाविच्छद्वपडिरुवो गिरी ।

विभीषणः—देवि,

सोऽयं कैलासशैलः स्फटिकमणिभुवामंशुजालैज्ज्वलद्वि-

इच्छाया पीतापि यत्र प्रतिकृतिभिरुपस्थाप्यते पादपानाम् ।

यत्रोपान्तोपसर्पत्तपनकरधृतस्यापि पद्मस्य मुद्रा-

मुहामानो दिशन्ति त्रिपुरहरशिरश्चन्द्रलेखामयूखाः ॥ ४५ ॥

रामः—हन्त, शतधा दैश्यमानोऽपि न चक्षुरकौतुकं करोति ।

गिरिः कैलासोऽयं दशवदनकेयूरविलस-

नमणिश्रेणीपत्राङ्गुरमकरमुद्राङ्कितशिलः ।

अमुष्मिन्नारुद्ध्य स्फटिकमयसर्वाङ्गविमले

निरीक्षन्ते यक्षाः फणिपतिपुरस्यापि चरितम् ॥ ४६ ॥

स्फोरणाय । उच्चैः पदं महोत्कर्षेण (महोत्कर्षम्) । करवालः खद्गः । ध्रुवमुत्प्रेषे ।
असिधाराव्रतमसिधारायां संचरणरूपं व्रतमित्यर्थः । चरति करोति । णिअदेव्वेति ।
'निजदैव्वदुर्विलासविचारालसो लोको लक्ष्मीदेव्या दुर्यशोवचनानि गायति । क एष दृश्यते
दिवसकूटीकृतज्योत्स्नाविच्छद्वप्रतिरूपो गिरिः ॥' [इति च्छाया ।] इह दैवं भाग्यम् ।
दुर्विलासो दुर्विपाकः । विच्छर्दः समूहः । प्रतिरूपसुल्यः । सोऽयमिति । सोऽयं
कैलासनामा शैलः । अस्तीत्यध्याहार्यम् । यत्र शैले पादपानां वृक्षाणां छाया स्फटिकां-
शुजालैः पीताप्यप्हुतापि प्रतिकृतिमिः प्रतिबिम्बैस्तथाप्यते व्यक्तीकियते । शूच्यनभो-
भागे स्फटिककिरणेरेव वृक्षच्छाया नाशिता । स्फटिकमुवि तु प्रतिबिम्बेन गृह्यत इत्यर्थः ।
गिरेरत्युच्चतया रवेस्पान्तगमनम् । करो हस्तो रशिमथ । धृतं विकासितं विधृतं च ।
पद्ममञ्जूरु । मुद्रा संकोचः । त्रिपुरहरो महेशः । लेखा कला तस्या मयूखाः किरणाः ।
प्रकाशकसूर्यकिरणसमीपस्थितान्यपि पद्मानि अतिसंनिहितप्रबलमहादेवमस्तकथचन्द्र-
किरणा मुद्रयन्तीति भावः । गिरिरिति । केयूरमङ्गदम् । पत्राङ्गुरं पत्रावली । मकर-
श्चिह्नविशेषस्तस्य मुद्रया चिह्नेनाङ्किता शिला यस्य सः । अमुष्मिन्नैलासे स्फटिकमय-
सर्वाङ्गविमले आरुद्ध्य यक्षाः फणिपतिपुरस्यापि वासुकिनगरस्य पातालस्यापि व्यवहार-
पश्यन्ति । अत्युच्चत्वात् । यद्वा अतिविमलस्फटिकतेजसा चक्षुस्तेजःप्रसरणस्याप्रतिबन्धा-

१. 'दृश्यमानेन चक्षुः'; 'दृश्यमानो न चक्षुः'.

अपि च ।

दशमुखभुजदण्डमण्डलीनां हृषपरिपीडिनपीतमेखलोऽयम् ।

जलगृहकवितर्दिकासुखानि स्फटिकगिरिर्गिरिशस्य निर्मितीते ॥ ४७

विभीषणः—(सीतां प्रति ।) देवि, दृश्यन्ताममी

कैलासाद्रितटीषु धूर्जटिजटालंकारचन्द्राङ्कुर-

ज्योत्स्नाकन्दलिताभिरिन्दुदृष्टदामद्विनेदीमातृकाः ।

गौरीहस्तगुणप्रवृद्धवपुषः पुष्प्यन्ति धात्रेयक-

आतृक्षेहसहोढपणमुखशिशुकीडासुखाः शाखिनः ॥ ४८ ॥

अपि चास्य नित्यमधित्यकावासी परमेश्वरः ।

सहस्राक्षैरङ्गैर्नमसितरि नीलोत्पलमयी-

मिवात्मानं मालामुपनयति पत्यौ मखभुजाम् ।

जिघृक्षौ च कीडारभसिनि कुमारे सह गणै-

ईसन्वो भद्राणि द्रढयतु मृडानीपरिवृद्धः ॥ ४९ ॥

दिति भावः । दशमुखेति । दशमुखस्य रावणस्य भुजदण्डमण्डलीनां हृषपरिपीडनेन गाढयन्त्रणेन पीता दुर्बलीकृता मेखला यस्य सोऽयं कैलासो महादेवस्य सलिलगृहं ‘जलहरी’ इति रुखातं तदेव वितर्दिका वेदिका तत्सुखानि निर्मितीते ददाति । ‘माड् माने’ । शपः शुः । ‘मृजामित्’ इतीत्वम् । जलनाड्या रावणभुजमण्डलीयन्त्रणेनोऽर्वग-मनादारागृहसुखमिति भावः । ‘स्याद्रितर्दिसु वेदिका’ इत्यमरः । कैलासेति । अमी शाखिनो वृक्षाः कैलासपर्वतस्य तटीषु पुष्प्यन्ति पुष्पवन्तो भवन्ति । महादेवजटालं-कारीभूतो यश्चन्द्राङ्कुरस्तस्य ज्योत्स्नाया कन्दलिताभिः पल्लविताभिरिन्दुदृष्टदां चन्द्रकान्त-मणीनामद्विजर्लंर्नदीमातृकाः । नदी माता परिपालिका येषां ते । चन्द्रकान्तप्रसरणज-लप्रवाहो नदीत्वेन रूपितः । गौर्या हस्तगुणेन भद्रकहस्तकर्मणा प्रवृद्धवपुषः । अत एव धात्रेयकप्राता कार्तिकेयः । तन्मात्रा गौर्या शाखिनां पोषणात् । धात्री उपमाता गौरी । धात्रेयकप्रातुक्षेहेन हेतुना सहोढं सहप्रासं षण्मुखशिशुकीडासुखं यैस्ते । यादृशं सुखं गौरीतः षण्मुखेन लब्धं तादृशं शाखिभिरपि तैस्तेन सहैव लब्धमिति भावः । गिरेहप-रिभूरधित्यका । ‘उपत्यकाद्रिरासद्वा भूमिरुच्चमधित्यका’ इत्यमरः । सहस्राक्षैरिति । सहस्रमक्षीणि येषु तादृशैरङ्गैः कायावयवैर्नमसितरि नर्ति कुर्वति सति सुखभुजां पत्नौ इन्द्रे आत्मानं स्वं चक्षुषां नीलोत्पलसाम्यानीलोत्पलमयीमिव मालारूपामुपनयति सति

१. ‘मण्डलीमिः’ २. ‘निविडनिपीडन’.

किं च ।

यत्रात्मभ्रमिघूर्णमानवसुधाचकाधिरूदे भृशं
मेरौ पार्श्वनिविष्टवासरनिशाचके परिआम्यति ।
तैजस्यस्तडितो भवन्तु शतशो दृष्टा हि जाताः कथं
तामस्योऽपि स वः पुनातु जगतामन्तेष्टयज्वा विभुः ॥ ५० ॥

लक्षणः—

जयति परिमुषितलक्ष्मा भयादनुपसर्पते व हरिणे ।
इह केसरिकरजाङ्गुरकुटिला हरमौलिविधुलेखा ॥ ५१ ॥

सीता—(सपरिहासम्) एदस्स दंदमूअणरकरोडिमुण्डमालामण्डणस्स
मसाणवासिणो भूसणता ज्ञेव रोहिणीवल्लहस्स कलंको, किं तवस्सिणा
कुरज्ञएण ।

कोडारभसिनि कुमारे कार्तिकेये तां च पद्ममालाभ्रमेण जिवृद्धौ ग्रहीतुमिच्छौ सति
हसन्सन् मृडानीप्रभुर्महेशो वो युध्माकं कल्याणानि द्रढयत्वित्यर्थः । न सितरीति ‘नमो
वरिव’—इति व्यच् । ‘यस्य हलः’ इति यलोपः । परिवृढः प्रभुः । ‘प्रभौ परिवृढः’
इति निपातनम् । **यत्रात्मेति** । स भगवान् अन्तेष्टिरन्त्यज्ञः प्रलयनामा तस्य यज्वा
याज्ञिको विभुः सर्वव्यापी महादेवो वो युध्मान्पुनातु । यस्य प्रलयार्थं नाष्टे भ्रम्या मण्ड-
लीभ्रमेण घूर्णमानं भ्रमितं यद्भूचकं तत्राधिरूदे मेरौ सुमेरौ अत एव भृशमलर्थं
भ्राम्यति सति तैजस्यस्तेजोविकारास्तडितो विद्युतो भवन्तु । हि यतस्ताः शतशो बहुधा
दृष्टा । तामस्यस्तमोविकारा अपि तडितः कथं भवन्तु । अदृष्टपूर्वत्वात् । तथापि
दृश्यन्त इत्याश्वर्यम् । ननु कथं तैजस्यस्तामस्यश्च तडितो भवन्तीत्यत आह—
मेरौ कीदेशो । पाश्चें समीपे निविष्टाभ्यां दिनरात्रिभ्यां चित्रे कर्वुरे । अयमाशयः—
परमेश्वरनाश्चेन परिआम्यति सुमेरौ समीपस्थितदिवसरात्योरपि भ्रमणेन यथाक्रमं
तैजस्यस्तामस्यश्च तडितो जाता इति । **जयतीति** । इह कैलासतटीभूमौ शिवशिरः-
शशिलेखा जयति । कीदृशी सिंहनखाग्रवत्कुटिला वक्रा । अत एव सिंहनखभ्रमज-
च्यत्रासादनुपसर्पते व पलायमानेनेव हरिणेन परिमुषितं ल्यन्तं लक्ष्म कलङ्को यस्य तादृशी ।
हरिणेनेति ‘प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ इति तृतीया । करजो नखः । अनुपसर्पते वेत्सव्र
इवशब्द उत्प्रेक्षायाम् । ‘अन्यथैव स्थिता द्रुतिश्वेतनस्येतरस्य वा । अन्यथोत्प्रेक्ष्यते या
तु तामुत्पेक्षां विदुवृधा’ ॥ ‘मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिमिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते
शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥’ इति दण्डी । वसुतस्तु—हरशिरःस्थितचन्द्रलेखार्या
कलङ्को न वर्तत एवेति तत्रोत्प्रेक्षा । एदस्सेति । ‘एतस्य दंदशूकनरकरोडिमुण्डमाल-

विभीषणः—(विहस्य ।) शङ्के भगवानपि न मृगाङ्गमलंकारकामः क-
लयति । तंथा हि ।

सहचरपिशाचपरिष्टप्रसत्ये कामचारतो रजनीम् ।

कारयितुमिव कपाली शिरेसि निशाकरमयं वहति ॥ ५२ ॥
(सर्वे हसन्ति ।)

रामः—(सबहुमानम् ।)

श्रीकण्ठस्य कर्पदेवन्धनपरिश्रान्तोरग्रामणी-

संदष्टां मुकुटावतं सकलिकां वन्दे कलामैन्दवीम् ।

या विम्बप्रतिपूरणाय परितो निष्पीड्य संदंसिका-

यच्चेणेव ललाटलोचनशिखिज्वालाभिरावर्त्यते ॥ ५३ ॥

(पुष्पकं प्रति ।) विमानराज, मनागुंत्रम्यताम् । आलोकयतु मैथिली सुभेरु-
शिखराणि ।

विभीषणः—(सीतां प्रति ।) देवि पश्य पश्य ।

मण्डनस्य इमशानवासिनो भूषणतैव रोहिणीवल्लभस्य कलङ्कः, किं तपस्त्रिना कुरङ्गकेण
[इति च्छाया ।] इह दंदशूकः सर्पः । नरकरोटिर्वृद्धकपालास्थि । ‘लडआ’ इति प्रसिद्धा ।
रोहिणीवल्लभश्वन्दः । तपस्त्रिना वराकेण । कुरङ्गकेणाल्पहरिणेन । अल्पार्थं कन् ।
‘भूषणताविलम्बनमेव’ इति पाठे अलंकरणतारूपं विडम्बनं घर्षणमेव कलङ्क इत्यर्थः ।
कलयति धारयति । सहचरो द्वितीयः । परिष्टप्रसमूहः । प्रसत्तिः प्रसञ्चाता । कामचारत
इच्छातः । पिशाचानां रात्रिचरलाच्चन्द्रोऽप्ययं निशां करोत्वितिकृत्वा शिवश्वन्दं
वहति । एतदेव निशाकरपदोपादाने वीजम् । इवेत्युत्प्रेक्षायाम् । सबहुमानं सादरम् ।
श्रीकण्ठस्येति । ऐन्दवीमिन्दुसंबन्धिनां कलां वन्दे नमामि स्तौमि वा । श्रीकण्ठस्य
शिवस्य कर्पदेवन्धनेन जटाजटसंयमनेन परिश्रान्तो य उरगामणीः सर्पराजो वासुकि-
स्तेन संदष्टां कवलिताम् । अवतंसो भूषणम् । कलिकेव कलिका । या कला विम्बप्र-
तिपूरणाय अर्थाचन्द्रस्य संपूर्णं मण्डलं कर्तुं संदंशिका ‘संदासी’ इति प्रसिद्धा सा च
वासुकिरेव तद्रूपयच्चेण निष्पीड्य यच्चयित्वा महेशस्य ललाटलोचनज्वालाभिरावर्त्यते
द्रवीकियत इव । अन्यदपि हिरण्यादिकं किञ्चित्पूरणाय संदंशिकया धृत्वामिभिरावर्त्यत
इति ध्वनिः । ‘ग्रामणीर्नपिते प्रभौ’ इति विश्वः । ‘उग्रः कर्पर्दी श्रीकण्ठः’ इत्यमरः ।

-
१. ‘तथाहि’ इति पुस्तकान्तरेषु नास्ति.
 २. ‘शिरोनिशाकर’.
 ३. ‘उत्क्षम्यताम्’;
 ४. ‘अवलोकयतु’.

मेरोमेदुरयन्ति संमदमधःसंपातिभिर्योतिषा-
 माटोपैर्विटपोपरिस्थिततरुच्छायाभृतोऽवित्यकाः ।
 निष्पीतासु च मासि मासि विवुधैरिन्दोः कलासु कमा-
 दुहामस्त्रमानलाज्जनमृगच्छिन्नाग्रदर्माङ्कुराः ॥ ५४ ॥
 लक्षणः—(सीतां प्रति ।)
 एंतासु पर्वतनितम्बतटीपु पश्य
 मध्यंदिनेऽपि हरिचन्दनवाटिकेयम् ।
 पक्षस्थितयुमणिविम्बतयातिदीर्घ-
 च्छायावितानमधुरा मुदमादधाति ॥ ५५ ॥

अपि च ।

भूमेः स्वर्णतया फलोत्तरतस्सेरस्य मेरोस्तटी-
 सीमन्तोऽयमनूरुसारथिरथप्रस्थानघण्टापथः ।
 अस्मिन्नुद्धिग्रते कथंचन हैरुह्यामचण्डातप-
 ज्वालाजालविलीनकाञ्चनशिलाजम्बालमग्रः प्रधिः ॥ ५६ ॥

‘कपदोऽस्य जटाजटः’ इत्यपि । उच्चम्यतामूर्ध्वं गम्यताम् । मेरोरिति । अधित्यकाः पर्वतोर्ध्वभूमयः । मेरोः संपदं हर्षं संपदं शोभां वा मेरुरयन्ति उपचितीकुवेन्ति । कीहश्यः । अधःसंपातिभिरधःसंचारिभिः सूर्यादीनां ज्योतिषां तेजसामाटोपैः समूहैर्हेतुभूतैः शाखोपरिस्थिततरुच्छायां विश्रुति यास्ताः । यदा ज्योतिर्हर्धं तदाधश्छाया, यदा चाध-स्तेजस्तदोपरिच्छाया । अत्र च मेरोरुचतया शैलाग्रस्थितवृक्षाणामधो ज्योतिषामाटो-पादूर्ध्वमेव च्छाया । तेन च्छायानां स्थिरलमिति भावः । मासि मासि प्रतिमासम् ‘पहचोमास्—’ इत्यादिना मासशब्दस्य हलन्तो मासआदेशः । निष्पीतासु भक्षितासु । यथापर्यायपीतस्य सुर्हिंमांशोरिति । विवुधैर्देवैः । उद्धम उद्घटः । सृगस्योद्दामत्वं प्रति-बन्धकचन्द्रभक्षणात् । दर्भः कुशः । एतास्विति । नितम्बः कटकम् । ‘कटकोऽब्री नितम्बोऽद्रेः’ इत्यमरः । मध्यंदिने दिनमध्ये । मध्यशब्दादैषादिको दिनप्रत्ययः । हरिचन्दनं देवदारमेदः । पक्षः सुमेरोः पार्श्वम् । द्युमणिः सूर्यः । छाया प्रतिविम्बम् । वितानो विस्तारः । मधुरा मनोज्ञा । अन्यत्र प्रातःसायंकालयोर्वृक्षच्छाया दीर्घा । अत्र तु रवेः पार्श्वस्थतया मध्याहेऽपि सा दीर्घेति हर्षं इति भावः । भूमेरिति । अयं मेरो-स्तटीसीमन्तस्तटीरेखा । छीकेशरचनारेखायां सीमन्तशब्दो मुख्यः । इह तु लक्षणया रेखामात्रे प्रयुक्त इति । भूमेः स्वर्णतया फलोत्तराः फलप्रधाना ये तरवस्तैः स्मेरस्य

१. मूलपुस्तकेष्वयं ष्ठोकः ‘भूमेः स्वर्णतया—’इत्यायग्रिमष्ठोकादनन्तरं वर्तते.

(निरुप्य च सहर्षस्मितम् ।) कथमुपर्युपरि पुष्करावर्तकानत्रमुवल्लभः । (विमृश्य ।)

अद्यायं विवुधेन्द्रबान्धववधूसंभुक्तसंतानक-

सग्नामीमरावतीं विहरते निर्वैरमैरावणः ।

यं दोर्मात्रपरिच्छदो युधि मुदोत्क्षिप्य प्रतीच्छन्मुहुः

संतेने दशभिर्निजैरपि मुखैः सांराविणं रावणः ॥ ५७ ॥

सहासस्य । स्वर्णादिप्रदेशे तरुणां फलोपचय इति प्रसिद्धिः । अनूरुसारये: सूर्यस्य
रथानां प्रस्थाने गमने घट्टापथो राजमार्गः । अस्मिन्सीमन्ते हयैरथ्यः अर्थादादित्यस्य
प्रथिथकान्तः कथंचन कष्टसृष्ट्या उद्ग्रीयते उत्तोत्यते । उदामा उद्ग्रीटा या चण्डातप-
ज्वालासूर्यार्चित्सत्याः समूहस्तेन विलीना आवर्तिता द्रवीभूतेति यावत् । काश्चन-
शिला सुवर्णप्रस्तरः । सैव जम्बालः कर्दमः । तत्र ममः । तथा च कर्दममग्नताकष्टेनो-
द्ग्रीयत इति भावः । ‘घट्टापथः संसरणम्’ इत्यमरः । ‘नेमिः स्त्री सात्प्रधिः पुमान्’ इति
च । उपर्युपरीति ‘उपर्युध्यधसः सामीये’ इति द्विरुक्तिः । पुष्करावर्तकान्मेघभेदान् ।
‘पुष्करावर्तका भेदाः पुण्यवारिप्रवर्षणः’ इति ज्योतिःशास्त्रम् । ‘उभसर्वतसोः’ इत्या-
दिना द्वितीया । अत्रमुवल्लभ ऐरावतः । ऐरावतस्य पुष्करावर्तको वाहनमिति प्रसिद्धिः ।
अद्यायमिति । ऐरावण ऐरावतः निर्वैरं शत्रुशूल्यं यथा स्यादेवममरावतीमिन्द्रनगरी
विहरते । अत्रमतीत्यर्थः । कर्त्रभिग्राये तद् । विवुधेन्द्र इन्द्रस्तस्य बान्धवो मित्रं देवा-
सेषां वध्वोऽप्यरसस्ताभिः संभुक्तसुभुक्तं संतानको देववृशो देवपुर्णं वा तस्य व्यगदाम
संगोव । वज्राशनिन्यायात् । यद्वास्त्रजो मालाया दाम समूहः । यद्वा सजा दाम वेष्टनं
यत्र तादशीम् । यमैरावणं दोर्मात्रपरिच्छदो भुजैकसहायो रावणो युधि सङ्ग्रामे, सुदा
हृषेणोत्क्षिप्योर्धं नीत्वा वारं वारं प्रतीच्छन्सन् स्वीर्येदशभिर्मुखैः सांराविणं संभूय रवं
संतेने वित्तुते स्म । सांराविणमिति ‘अभिविधौ भाव इनुण्’ । ‘अणिनुणः’ इति
स्वार्थेऽपि ‘इन्यनपत्ये’ इति प्रकृतिभावान्न ठिलोपः । ‘संरावो वहुभिः कृतः’ इत्यमरः ।
ननु ‘दामहायनान्ताच्च’ इत्यत्र ‘संरुयात्रयादेः’ इत्यनुवर्तते तत्कथं दामीत्यत्र ढीप् ।
मैवम् । ‘दामुभाभ्यामन्यतरस्याम्’ इत्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणादसंख्याव्यादेरपि ‘दामहा-
यनान्ताच्च’ इति ढीपो विधानात् । विहरत इत्यत्र यथापि विपूर्वस्य हस्तेरक्मकलम् ।
‘विहरति हरिरिह सरसि वसन्ते’ इत्यादौ तथा दर्शनात् । तथापि तत्र कीडार्थतया विहरते:
प्रयोगः । अत्र तु भ्रमणार्थतया । तथा च सक्षमेकत्वमेव । भ्रमणार्थता च धातोरनेका-
र्थत्वात् । ‘उपसर्गेण धात्र्यो बलादन्यत्र नीयते’ इति न्यायाद्वा । न च विहरते:
कीडायां रुद्देस्तस्यागे रुठिच्युतकं स्यादिति सांप्रतं विहरतेर्नानार्थत्वात् । तथाहि मेदिनी-
करः—‘विहारो भ्रमणे स्कन्धे लीलायां सुगतालये’ इति । यद्वा देशे अत्यन्तसंयोगे

सुग्रीवः—सत्यमगोचरे गिरां दशकण्ठकीडितानि ।
 एकैके निवसन्ति ते भुजभृतः कसै निगृहामहे
 वीरक्षेत्रमियं पुनर्वसुमती पौलस्त्यमाविभ्रती ।
 वाली त्वाह्यमानमेनमपि यच्चके कृते चक्षुषी
 पश्यामः श्रवसी कृते च शृणुमस्तद्वक्तुमल्पे वयम् ॥ ५८ ॥

रामः—(सबहुमानम् ।)

स किं वाच्यो वाली भुजकुलिशमूलेन देशतो
 दशग्रीवं यस्य प्रतिजलघि संध्याविधिरभूत् ।

कथं वा निर्वाच्यः स च दशमुखो यस्य दमने
 मनागासीद्वालिव्ययचरितमेवोपकरणम् ॥ ५९ ॥

सीता—(रामं प्रति ।) अज्जउत्त, किं उण एदं दलिदकपूरसलाआम-
 लक्ष्मोरअं गअणज्ञणे दीसइ ।

द्वितीया । ‘कालभावाध्वदेशानाम्’ इति न्यायात् । तथा चामरावर्तीं प्राप्य विहारं करो-
 तीत्यर्थः । अगोचरे अविषये । एकैक इति । एकैके अनेके ते भुजवलभृतो वाहुबल-
 धारिणो निवसन्ति । तेषु मध्ये इत्यर्थात् । कसै निगृहामहे कुत्सां कुर्मः । कसै इत्यत्र
 ‘कियाग्रहणमपि कर्तव्यम्’ इति संप्रदानता । ‘ग्रह गृहं कुत्सायाम्’ । इयं पुनर्भूमी रावणं
 दधाना वीरक्षेत्रं वीराणां स्थानमस्ति । वाली पुनरेनमपि रावणमपि आह्यमानं स्पर्ध-
 मानं यच्चके यादशं परिभवभाजनं कृतवान् । कक्षास्थमित्यर्थः । तच्छुषी कृते इति
 कृत्वा पश्यामः । श्रवसी कणां कृते इति कृत्वा शृणुमः । वकुं तद्वयमल्पे असमर्थी
 एव । श्रवणौ चक्षुषी च द्वे द्वे इति श्रुतं दण्ठं च । एकेनव तु मुखेन कथं रावणपरि-
 भवो वालिपराक्रमश्च वकुं शक्यः । बहुभिरेव मुख्यर्वकुं शक्यत इति भावः । अल्पे
 इत्यत्र ‘प्रथमचरम-’ इत्यादिना जसि सर्वेनामसंज्ञा । स किमिति । किं वाच्यः ।
 अपि तु वकुमेव न शक्यः । भुज एव कुलिशं वज्रम् । दशतः पीडयतः । प्रतिजलघि
 समुद्रे समुद्रे । वीप्सायामव्ययीभावः । रावणं कक्षायां निष्क्रिप्य प्रतिसमुद्रं वाली संध्या-
 वन्दनं कृतवानिति प्रसिद्धिः । दमने मारणे । व्ययो विनाशः । चरितमाचरणम् । मना-
 गेकदेशतः । उपकरणं रावणवधकरणमित्यर्थः । रावणजेतृविनाशे सति रावणस्य
 सुकरलादिति भावः । तथा च येन वालिना रावणः कक्षायां निष्क्रिप्य धृतः स वाली
 यथा नाशितस्थैर्यवायं रावणोऽपीति रावणस्य शौर्योत्कर्षः प्रतिपादितः । अज्जउत्तेति ।
 ‘आर्यपुत्र, किं पुनरेतद्विलितर्कपूरशलाकाखण्डगौरं गगनाङ्गणे दृश्यते’ [इति च्छाया ।]
 इह दलिता भग्नाः । शलाकाः काष्ठिकाः ‘सराग’ इति ख्याताः । ‘छत्रादिकाष्ठीशरयोः
 शलाका’ इति मेदिनीकरः । मल्लक इति देशी खण्डवाचकः । गौरं शुभ्रम् । अवदातः

१. ‘निगृहीमहे’; ‘निगृहामहे. २. ‘दधतो’

विभीषणः—(सीतां प्रति १) देवि, चन्द्रलोकोपकण्ठमधिरुद्धो विमान-
राजः । दृश्यतां चं भगवानयम् ।

यं प्राकप्रत्यगवागुदच्छि ककुभां नामानि संविभ्रतं
ज्योत्स्नाजालङ्घलञ्जलाभिरभितो लुम्पन्तमन्धं तमः ।
प्राचीनादचलादितस्त्रिजगतामालोकवीजाद्वहि-
र्निर्यान्तं हरिणाङ्गमङ्गुरमिव द्रष्टुं जनो जीवति ॥ ६० ॥

अपि च ।

स श्रीकण्ठकिरीटकुट्टिमपरिष्कारप्रदीपाङ्गुरो
देवः कैरवबन्धुरन्धतमसप्राभारकुक्षिभरिः ।
संस्कर्ता निजकान्तिमौक्तिकमणिश्रेणीभिरेणीदृशां
गीर्वाणाधिपतेः सुधारसवतीपौरोगवः प्रोदगात् ॥ ६१ ॥

सितो गौरः’ इत्यमरः । उपकण्ठः समीपम् । यस्मित्यादि । यं हरिणाङ्गं द्रष्टुं जनो जीव-
तीत्यन्वयः । कीदृशम् । प्राक् प्राची, प्रत्यक् प्रत्यनीची, अवाक् दक्षिणा, उद्धर् उत्तरा,
एवंस्त्रियाणि ककुभां दिशां नामानि संविभ्रतं धारयन्तम् । प्राच्यादिव्यप्रदेशस्य चन्द्र-
सूर्यादिनिमित्तकत्वात् । यत्र प्रथममवत्ति चन्द्रः स प्राक् । यत्र प्रतीपमवत्ति स प्रत्यक्,
यत्रावाश्वति तिर्थग्राति सोऽवाक् । यत्रोत्तरमवत्ति स उदगदेश इति व्युत्पत्तेः । इह ‘द-
क्षिणस्यामवाच्येव’ इति विश्वप्रकाशकोपादवपूर्वम्यादतेरधःप्रदेशार्थत्वात् ‘अवाञ्छुखसो-
परि पुष्पत्रृष्टिः’ इत्यादौ तथा निर्णयादक्षिणादिग्याचकोऽवाक्षश्वद् इत्यवधेयम् । ज्यो-
त्स्नाजालस्य झलञ्जलाभिरासफालैः । आघातंरंति यावत् । अभितः सर्वोऽधंतमो
गाढान्धकारं लम्पन्तं नाश्यन्तम् । प्राचीनात्पूर्वशोऽद्वादितोऽस्मात्पर्वताज्ञिर्यान्तमुद्य-
न्तम् । आलोकवीजादर्शनकारणात् । कीदृशम् । अङ्गुरमिव अङ्गुरतुल्यम् । अन्यो-
ऽप्यङ्गुरो वीजाद्वहिर्निर्गच्छन्दश्यत इति ध्वनिः । ‘स्यादासफाले झलञ्जला’ इति हारा-
वला । ‘आलोकौ दर्शनोद्योतौ’ इत्यमरः । स श्रीकण्ठेति । सोऽयं कैरवबन्धुश्वन्दः
प्रोदगादुदितः । श्रीकण्ठस्य शिवस्य यत्किरीटं मुकुटं तदेव कुटिमं गृहभेदो भूमीकर्म
वा तस्य परिष्कारे प्रदीपाङ्गुर इव प्रदीपकलिकेवेत्युप्रेक्षा । अन्यस्यापि कुटिमस्य रात्रौ
परिष्कारः प्रदीपेन क्रियत इति ध्वनिः । अन्धतमसानां गाढान्धकाराणां यः प्रागभारः
प्राचुर्यं तेन कुक्षिभरिः । अशेषान्धकारनाशक इति भावः । निजकान्तिरेव मौक्तिकम-
णिश्रेणी तया अङ्गनानां संस्कर्ता अलंकर्ता । ‘संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे’ इति सुद ।
गीर्वाणाधिपतेरिन्द्रस्य सुधारसवती अमृतपाकस्थानं तस्य पौरोगवो महानसाधिपः ।

१. ‘च’ इति पुकान्तरे नास्ति. २. ‘अपि च’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

अपि च ।

प्राणायामोपदेष्टा सरसिरुहवने यौवनोन्मादलीला-

गोष्ठीनां पीठमर्दस्त्रिभुवनवनितानेत्रयोः प्रातराशः ।

कामायुष्टोमयज्वा शमितकुमुदिनीमौनमुद्रानुरागः

शृङ्गाराद्वैतवादी विभवति भगवानेष पीयूषभानुः ॥ ६२ ॥

लक्षणः—(विलोक्य सकौतुकम् ।)

कर्णोत्तंसयवाङ्कुरं करतले कृत्वा हसित्वा मिथः

संहृतः पुरुहृतपौरयुवतीवर्गेण कौतूहलात् ।

ग्री सार्तिक्षुभितोऽयमङ्गहरिणः कुर्वीत किं किं कला-

कन्थामिन्दुमयीमजस्थटेनोद्धाटक्षथावस्थिताम् ॥ ६३ ॥

‘रसवती पाकस्थानं महानसम्’ इत्यमरः । ‘पौरोगवस्तदध्यक्षः’ इति च । **प्राणायामेति** । एष पीयूषभानुश्वन्द्रो विभवति उदेति । सरसिरुहवने प्राणायामोपदेष्टा पद्मवने निर्मीलनमानकथकः । प्राणायामे हि नेत्रनिर्मीलनं मौनं च कियते । ‘स निर्मीलितहङ्गानी प्राणायामान्समध्यसेत्’ इति स्मृतेः । यौवनोन्मादे या लीला विलासस्तदर्थं या गोष्ठी मेलकं तस्याः पीठमर्दिनुनायकविशेषः । तथा च भरतः—‘पीठमर्दो विटश्वेव विद्वपक इति त्रयः । शृङ्गारे नर्मसच्चिवा नायकस्यानुनायकाः ॥’ इति । यथा मालतीमाधवे मकरन्दः पीठमर्दः । पुनः कीदृशः । विभुवनवनितानां वैलोक्यन्नीणां नेत्रयोलोचनयोः । स्तनादीनां द्विष्टा जातिः । इत्युक्तलात्क्षीणां बहुलेऽपि नेत्रयोरिति जात्यपेक्षया द्विलम् । प्रातराशः प्रातभोजनम् । नेत्रयोरिति द्विवचनेन तासां भुखित्वं प्रखेकमेव ध्वनितम् । यथा लोकाः किञ्चिद्गुर्वत्वं दारेषु सुखं प्रवर्तन्ते तथेता अपि चन्द्रं द्वष्टा कामकेलिष्टस्तु-हन्त इति भावः । ‘प्रातराशः कल्पवर्तः प्रातभोजनमित्यपि’ इति हारावली । कन्दर्प-^३ स्यायुष्टोम आयुर्वेद्यको यागस्तस्य यज्वा कर्ता । ‘ज्योतिरायुषः स्तोमः’ इति षत्लम् । भूयः किभूतः । शमितः कुमुदिनीनां मौनं तूष्णींभावस्तद्रूपा मुद्रा भीलनप्रहस्तदनुरागो येन स तथा । पुनः कीदृशः । शृङ्गाराद्वैतवादी शृङ्गार एव परं नान्यः कविद्रस इति वादकः । कर्णोत्तंसेति । अयमङ्गहरिणः इन्दुमर्यां कलाकन्थां कलया या कन्था कन्थेव कन्था इति प्रसिद्धा तां किं कीदृशीं कीदृशीं कुर्वीत । अपि तु यवाङ्कुरभ-क्षणाय निरन्तरचलनाद्विपर्यस्तां कुर्वतेति भावः । बहुशो निर्माणे उद्धाटक्षालनं तेन शशीभूय स्थिताम् । कृष्णपक्षे प्रत्यहमेव कलया आकर्षणात् श्लथलम् ।

१. ‘आशार्तिं—’. २. ‘घटनादुयच्छ्वावस्थिताम्’.

सुग्रीवः—

रोमन्थप्रचलौष्टसंपुटसुखासीनश्चिरं कौतुका-
दृष्ट्वा सिद्धवधूभिरङ्गहरिणस्तालैरथोऽसितः ।
मा भाष्मीदनुमासनव्यवठनानिःसंधिबन्धं वपुः
शीतांशोः क्षुभितस्तु शत्यवदयं दुःखाय वर्तिष्यते ॥ ६४ ॥

अपि च ।

एतस्य कलामेकाममृतमयूखस्य पार्वतीरमणः ।

वर्णवलिमिव वहति प्रतिमासं घट्यमानस्य ॥ ६५ ॥

रामः—(सादरं प्रणम्य ।)

त्वं गीर्वाणगणाय नित्यममृतश्चाद्वं भवदीघिति-

र्धात्रीकर्म च वीरुधां विदधती धते जगज्जीवितम् ।

सोम त्वामनिधाय मूर्धनि भवेत्कः कालकूटं गिल-

न्कण्ठे तच्छलकालपाशवलयालीढोऽपि मृत्युंजयः ॥ ६६ ॥

(सीतां प्रति ।)

नेत्राणां मधुपर्कसत्रमुदधेः सर्वाङ्गमेदस्करः

शृङ्गरस्य रसायनं मखभुजां पीयूषगञ्जापतिः ।

रोमन्थेति । अयमङ्गहरिणः शीतांशोः शरीरं मा भाष्मीत् मा भम्नं कुर्यात् । तु पुनः क्षुभितश्चलितः सन् शत्यवद्युखाय वर्तिष्यते । भङ्गहेतुविशेषणमाह—रोमन्थेत्वादि । तालैर्हस्तद्वयसंयोगजन्यवशब्दभेदैः । वपुः कीदरशम् । अनुमासं प्रतिमासं या नव्यवठना नूतनघटनं तथा निःसंधि संविश्वन्यं बन्धो यत्र तादृशम् । वर्णवलिमिव । यावतो वारानयं घटितस्तावदकरपङ्गिमिवेत्यर्थः । घट्यमानस्य कियमाणस्य । त्वमिति । हे सोम, त्वं देवगणायामृतश्चाद्वमृतरूपं हव्यम् । असीति शेषः । ‘हव्ये कव्ये भवेच्छाद्वम्’ इति विश्वः । भवतो दीधितिः किरणो जगतां जीवितं प्राणान्धत्ते । कीदृशी । वीरुधां लतानां धात्री उपमाता तत्कर्म परिपालनस्वरूपं विदधती कुर्वाणा । जलेन चन्द्रतेजसा च वृक्षा जीवन्तीति धनिः । त्वां मूर्धनि मस्तके अनिधायाधृत्वा कालकूटं विष-भेदं गिलन्सन् कण्ठे गले तच्छलेन कालकूटव्याजेन यमपाशवलयेन यमरङ्गुवेष्टनेनालीढ आस्तादितोऽपि मृत्युंजयो मृत्योर्जेता को भवेत् । अपि तु न कोऽपि जीवेदित्यर्थः । तथा च भगवानेव शिवस्त्वां मूर्धनि निधायामृतरूपकिरणधारणाद्विषमपि गिलशीवतीति भावः । **नेत्राणामिति ।** अयं दक्षायणीनायकस्तारापतिश्वन्दः । असीति शेषः । किं सुमहे कथं सुमहे । तमिति शेषः । अपि लतिगुणशालितया स्तोतुमेवैनं न पारयामः । कीदृशः । **नेत्राणामानन्ददायिलेन मधुपर्कस्य दधिमधुपृतस्वरूपस्य सत्रं यज्ञः सदा भोज-**

देवः किं स्तुमहे महेश्वरशिरोनेपथ्यरलाङ्करः

क्षीरोदार्णवशुक्तिमौक्तिकमयं दाक्षायणीनायकः ॥ ६७ ॥

सीता—(हसन्ती) अज्जउत्त, समाणकुलसीलरूपजोव्यणां वि सव-
तीं सीसे दिण्ठो धण्णाए दक्खवगोत्तधवलाए रोहिणीए चलणो । जेण
रोहिणीरमणो ज्ञेव भअवं चन्दो सुणीअदि ।

रामः—(विद्यस् ।) आं जानकि,

प्रियोपभोगतुल्येऽपि तारणां सप्तविंशतेः ।

धत्ते किमपि सौभाग्यमञ्जरीमिह रोहिणी ॥ ६८ ॥

(सर्वं च रूपयन् ।)

दलितकुमुदकोषोदच्छदूष्मोपचार-

क्षणशमितचकोरीचन्द्रिकापानजाङ्घ्याः ।

अभिसृमरमृगाक्षीमूकदूत्यः स्वदन्ते

शशिमणिमकरन्दोत्कन्दलाश्वन्दभासः ॥ ६९ ॥

नशाला वा । ‘सतर’ इति यस्य प्रसिद्धिः । ‘सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च’ इत्यमरः । उद्धेः समुदस्य मेदो मांसवृद्धिस्तत्कारकः । ‘नित्यं समासे—’ इति सत्रम् । रसायनं सदा कियमाणपुष्टिप्रदमौषधम् । पीयूषस्य गजा गृहं तत्पतिः । यद्यपि ‘गजा तु मदिरागृहम्’ इत्यमराद्वाजाशब्दो मदिरागृहे रुद्धत्थधापि लक्षणया योग्यतया वा गृहमात्रपरोऽत्र । यद्या गजा खनिः । ‘गजा खनौ सुरागेहे’ इति मेदिनीकरः । नेपथ्यं प्रसाधनम् । ‘आकल्पवेष्टौ नेपथ्यम्’ इत्यमरः । क्षीरोदार्णव एव शुक्तिः । रूपकं शुत्रव-
साम्यात् । तत्र मौक्तिकं मुक्ताफलम् । अत्रार्णवस्य शुक्तिलवर्णनं नानुचितम् । उक्तं च दण्डिना—‘न लिङ्गवचने मित्रे न हीनाधिकतापि वा । उपमादूषणायालं यत्रोद्गो न धीमताम् ॥’ यथा—‘हंसीव धवलश्वन्दः सरसीवामलं नभः । भर्तुभक्तो भटः श्वेव खयोतो भाति भानुवत् ॥’ इति । दाक्षायण्यः सप्तविंशतितारकाः । ‘दाक्षायण्योऽश्विनी-
स्यादि तारा’ इत्यमरः । अज्जउत्तेति । ‘आर्यपुत्र, समानकुलशीलरूपयौवनानामपि सपलीनां शीर्षं दत्तो धन्यया दक्षगोत्रधवलया रोहिण्या चरणः । येन रोहिणीरमण एव भगवांश्वन्दः श्रूयते’ [इति च्छाया ।] इह शीर्षं शिरसि । दक्षो नाम मुनिः । धवला निर्मला सुन्दरी वा । ‘धवलः सुन्दरेऽमले’ इति विश्वः । ‘पद्मिश्वरणोऽश्वियाम्’ इत्यमरः । येन हेतुना । सप्तविंशतेरित्यत्र ‘विंशत्यादाः सदैकले संख्याः संख्येयसंख्ययोः’ इति वचनादेकलम् । मञ्जरी प्रकाण्डः । ‘सौरभ्यम्’ इति पाठे मनोहरलं ख्यातिं वेत्यर्थः । रूपयन्गृहन् । ‘रूप निर्दर्शने’ । गिच् । दलितं विकासितम् । कोषो मध्यम् । उद्ध-
दुद्रच्छत् । उपचारः समूहः । चकोरीणां चन्द्रिकापानेन यजाङ्घं शीतललं तद्विकसि-

१. ‘सौभाग्यैः सौरभ्यमिह’.

अपि च ।

'तैः सर्वज्ञीभवदभिसृतानेत्रसिद्धाङ्गनैर्वा
नीरन्ध्रैर्वा त्रिभुवनहशामन्धपूर्वस्तमोभिः ।
व्याप्तं पृथ्वीवलयमविलं क्षालयनुच्छलद्वि-
ज्योत्स्वाजालैरयमुदयते शर्वरीसार्वभौमः ॥ ७० ॥

अपि च जैगतामनुग्रहाय

उदयति कलमन्द्रैः कण्ठतालैरलीनां
कुमुदमुकुलकेषु व्यञ्जयन्नज्ञहारान् ।
मदमुखरचकोरीतोषकर्मान्तिकोऽयं
तुहिनरुचिरधामा दक्षिणं लोकचक्षुः ॥ ७१ ॥

तकैरवगभाँदुत्थितेनोध्मणा शमितमिति तात्पर्यम् । अभिसृतमरा अभिसरणशीला या
मृगाक्षी तस्या मूका अवचना दूत्य इव । अन्या दूती नायिकानायकयोरन्योन्यवाक्य-
कथनेनान्योन्यानुरागं साधयति । चन्द्रकिरणास्तु वियुक्तयोरुभयोः संबन्धमात्रैणैव संयोगं
जनयन्तीति भावः । अभिसृतप्रते 'स्वस्यदः क्मरच्' । स्वदन्ते रोचन्ते । शशिम-
णिश्वन्द्रकान्तः । मकरन्दोऽमृतम् । मकरन्द इव मकरन्दः । तेनोत्कन्दला उद्गतप-
ल्लवाः । तैरिति । अभिसृताभिसारिका । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति क्तः ।
सर्वज्ञीभवन्ती चासावभिसारिका चेति । तस्या नयनसिद्धाङ्गनैरेव । अभिसारिकाणाम-
विलक्षामकलापरसज्जादनादिज्ञातृतया सर्वज्ञलम् । तत्र चान्धकार एव सर्वत्र
हेतुरित्याशयः । अन्यसिन्नपि सर्वज्ञते सिद्धाङ्गनतत्त्रता भवत्येवेति ध्वनिः । त्रिभुवन-
नेत्राणां नीरन्ध्रैर्निविडरन्ध्यपट इति ख्यातैरेव तमोभिरन्धकारैर्यासमयिलं समस्तं
पृथ्वीवलयमुच्छलद्विरुद्धित्यैर्ज्योत्स्वाजालैः क्षालयन्त्रुच्छीकुर्वन् । प्रकाशयतिति यावत् ।
अयं शर्वरीसार्वभौमः शर्वर्या रात्रेश्वकर्ता चन्द्र उदयत इत्यन्वयः । वाद्ययं विकल्पे
उपमायां वा । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोः' इति विधः । उदयतीति । तुहिनं हिमं तदेव
रुचिरं मनोज्ञं धाम तेजो यस्य स चन्द्र उदयतीति संबन्धः । 'इ गतौ' इति भौवादिकः
परस्मैपदी । कलोऽच्यक्तमधुरः । मन्दो गम्भीरः । तादृशैरलीनां ब्रमराणां कण्डा
एव ताला गीतकियामानानि तैः । कुमुदमुकुलकेषु अङ्गहारानङ्गविशेषान्व्यञ्जय-
न्प्रकाशयन् । 'अङ्गहारोऽङ्गविशेषः' इत्यमरः । चकोरीसंतोषरूपः कर्मान्तः कर्मस्थानं
तयोगान् 'अत इनिठनौ' इति ठन् । कर्मान्तिकः कर्मकराध्यक्षः । 'कामत' इति
ख्यातः । पुनः कीदृशः । दक्षिणं लोकानां चक्षुरिव चक्षुः । आनन्दजनकलादक्षिणनय-
नेन रूपणम् । 'तुहिनरुचिरवामादक्षिणम्' इति पाठे तुहिनरुचिरन्द उदयतीत्यन्वयः ।

१. अयं श्लोकः पुस्तकान्तरेऽग्रिमश्लोकादनन्तरं वर्तते । २. 'जैगतामनुग्रहाय' इति
पुस्तकान्तरे नास्ति ।

इदं चास्य

प्राचीनाचलचुम्बिचन्द्रमणिभिर्निर्वृद्धपादं निजै-
र्निर्यासैरुद्गुभिर्निजेन वपुषा दत्ताघल्याजाञ्जलि ।
अन्तः प्रौढकलङ्कतुच्छमभितः सान्द्रं परिस्तीर्यते
विम्बादङ्गुरभग्नैशिकतमःसंदोहमिन्दोर्महः ॥ ७२ ॥

ऐनं च

मृगराजकरजभङ्गुरकिंशुककलिकावतंसिकाः सुदृशाः ।
भयसंकुचलङ्कहरिणवहलोज्ज्वलमिन्दुमीक्षन्ते ॥ ७३ ॥

विभीषणः—

इन्दोरेककलाया रुद्रेणोदृत्य मूर्धनि धृतायाः ।
स्थानमिव तुच्छमेतत्कलङ्कखपेण परिणमते ॥ ७४ ॥

(विहस्य रामं प्रति ।)

रोदसीकृपमण्डकः कियदेष प्रकाशते ।
चन्द्रमा यदयं देव त्वत्कीर्तेः प्रतिगर्जति ॥ ७५ ॥

कीदृशः । लोकचक्षुरिव । कीटशम् । अवामा अकुटिला स्त्री तस्यां दक्षिणं दाक्षिण्यवत् । लिङ्गव्यययेनान्वयः । अवामा विपये दक्षिण इत्यर्थः । ‘मन्दसु गम्भीरे’ इत्यमरः । ‘तालः क्रालकियामानम्’ इति च । प्राचीनेति । इन्दोर्महसेजः कर्तुं अभितः सर्वत्र संभूय मिलिला विम्बान्मण्डलात्परिस्तीर्यते विस्तीर्यते । स्वमान्छादनं करोतीत्यर्थः । कर्मकर्तीरं लट । कीटशम् । प्राचीनपर्वताग्रस्थितचन्द्रकान्तैर्निर्वृद्धं कृतं पादं पादार्थं-मुदकं यस्य तादृशम् । पुनः कीटशम् । निजैर्निर्यासः सारभूतैः उद्गुभिस्ताराभिर्निजेन वपुषा स्वरूपेण दत्तोर्धों लाजाञ्जलिश्च यस्मै तत् । आत्मनार्घदानं ताराभिर्लोजाञ्जलिदान-मिति क्रमः । योग्यतादन्वयः । आर्थेन क्रमेण शाब्दः क्रमो लक्ष्यते । तथा अमिहोत्रं जुहोति, यवागूँ पचति, इत्यत्र । ताराणां शुश्रवर्तुलत्वाभ्यां लाजत्वव्यपदेशः । अन्तर्मध्ये उपचितकलङ्केन तुच्छं शृन्यम् । अङ्गुर एव भग्नो नैशिकतमःसमूहो येन तत् । नैशिकं निशाभवम् ‘निशाप्रदोषाभ्यां च’ इति ठञ् । मृगोति । मृगराजः सिंहः । करजो नखः । तद्वद्गुह्यरं कुटिलम् । सिंहनखभ्रमाङ्गुयम् । बहलमधिकम् । उज्ज्वलं दीपम् । इन्दोरिति । उद्गुत्य उत्पात्य । परिणमते निष्पद्यते । कर्मव्यतिहारे तड़ । रोदसीति । यावापृथिव्योमध्यं रोदसी । ‘रोदश्च रोदसी चेति दिवि भूमौ पृथक्पृथक्’ इत्यमरः । सैव कूरः तत्र मण्डको मेक इव । एष चन्द्रः कियत् किंप्रमाणं प्रकाशत इत्यन्वयः ।

१. ‘इदं चास्य’ इत्यारभ्य ‘मलकुहामगोरं जसम्’ इत्यन्तः पाठः केषुचित्पुस्तकेषु ‘सेतूपक्रम—’ इत्यादिश्लोकादग्रे वर्तमानादनन्तरं वर्तते. २. ‘एवं च’.

सीता—(सस्मितम् ।) जाणामि अज्जउत्तस्स कित्तिकन्तीहिं पडिस्पद्ध
कदुअ पराजिदेण संपदि भअवदा हरिणङ्गेण कलङ्गसंघदी विडत्ता ।

(सर्वे हसन्ति । रामः स्यथते ।)

सीता—(रामं प्रति ।)

सारम्भं सिरिवच्छलञ्छणभुआपज्जत्थमन्थाअल-
क्खोभोच्छलिददुद्धसिन्धुलहरीगठभच्छईसच्छअम् ।
को गयेदि ण दे रहूणे पहुणो अन्धारपक्खन्तरा-
संतुद्वन्तमिअङ्गमण्डलमलकुदामगोरं जसम् ॥ ७६ ॥

रामः—(सहर्षस्मितम् ।) अयि प्रिये प्रियवादिनि,
चन्द्रलोकादपि परं पदमारोपयन्ति माम् ।
अमूरमृतबिन्दूनामनुप्रासास्त्वोक्त्यः ॥ ७७ ॥

विभीषणः—(सानुरागम् ।)

अयोर्वीतलमूलर्घषणवशादुन्मृष्टचूडामणि-
श्रेणीपरिपीतीवरतमः पूरे पुरे भोगिनाम् ।
कर्णभावनिरस्तकुण्डलरवव्यासङ्गमाधुन्वता
मूर्धः पन्नगपुंगवेन सुभगं त्वत्कीर्तिराकर्ष्यते ॥ ७८ ॥

‘कियत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप’ । ‘किमिदंभ्यां वो घः’ । कियदिति सामान्योक्तौ क्रिया
विशेषणे वा नयुंसकता । यथस्मान्महत्परिमाणायास्त्वत्कीर्तेः प्रतिगर्जति सदृशीभवति ।
‘सधर्ते जयति द्वेष्टि द्रुश्यति प्रतिगर्जति’ इत्यायुक्त्वा ‘शब्दाः सादृश्यवाचकाः’ इति दण्डी ।
जाणामीति । ‘जानाम्यार्थपुत्रस्य कीर्तिकान्तिभिः प्रतिसर्धा कृत्वा पराजितेन संप्रति
भगवता हरिणाङ्गेन कलङ्गसंहतिर्जिता’ [इति च्छाया] विडत्ता इति देशी । **सारम्भ-**
स्मिति । ‘सारम्भं श्रीवत्सलाङ्गेनभुजापर्यस्तमन्थाचलक्षोभोच्छलितदुर्धसिन्धुलहरीगर्भ-
च्छविसद्वशम् । को गायति न ते रघूणां प्रभोरन्धकारपक्षान्तरासंत्रुद्यन्मृगाङ्गमण्डल-
खण्डोदामगोरं यशः ॥’ [इति च्छाया ।] ते तव यशः को न गायति । अपि तु सर्वे
एव । श्रीवत्सलाङ्गेनो हरिस्तस्य बाहुभिः पर्यस्तः क्षिप्तो यो मन्थाचलस्तत्कोभादुच्छ-
लितस्य दुर्धाम्बुधेलहरी तरङ्गः प्रवाहो वा तन्मध्यकान्तितुल्यम् । अन्तरा मध्यम् ।
मलङ्गः खण्डः । मृगाङ्गखण्डवदुदामगौरमतिश्वेतम् । अनुप्रासाः सद्वशाः । अद्येति । हे
देव, भोगिनां पुरे पाताले पन्नगपुंगवेन वासुकिना सुभगं यथा स्यादेवं त्वत्कीर्तिराकर्ष्यते
श्रूयते इत्यन्वयः । पुरे कीदृशे । उर्वामूलस्य र्घषेणेन उन्मृष्टा या चूडामणिश्रेणी तस्याः
श्रिया कान्त्या परिपीतो नाशितो निविडान्धकारप्रवाहो यत्र तादृशे । कर्णभावाश्रिरस्तो

(विहस्य ।)

भोगीन्द्रः प्रमदोत्तरज्ञमुरगीसंगीतगोष्ठीपु ते
 कीर्ति देव शृणोतु विंशतिशती यच्चक्षुपां वर्तते ।
 रक्ताभिः सुरसुरन्दरीभिरभितो गीतां तु कर्णद्रव्यी-
 दुःखः श्रोप्यति नाम किं स हि सहस्राक्षो न चक्षुःश्रवाः ॥ ७९ ॥
 रामः—(विलक्ष्मिस्तेन विभीषणसूक्तमनुगृह्य चन्द्रं सीतामुखं च क्षणमात्मोक्त्य
 स्वगतंम् ।)
 आरब्धे दीयितामुखप्रतिसमे निर्मातुमसिन्नपि
 व्यक्तं जन्मसमानकालसिलितामंशुच्छटां वर्षति ।
 आत्मद्रोहिणि रोहिणीपरिवृद्धे पर्यङ्कपङ्करुहः
 संकोचादतिदुःस्थितस्य न विधेस्तच्छल्पमुन्मीलितम् ॥ ८० ॥

यः कुण्डलरवस्य व्यासज्ञोऽन्तरायस्तादशं यथा स्यादेवं मूर्धः शिरांसि आधुन्वता
 कम्पयता । इह शिरसां सहस्रतया वहवचनम् । कर्णभावेन कुण्डलपरिवानाभावः ।
 अत एव तज्ज्यशब्दभावात्कीर्तिः सुखेन श्रवणमिति भावः । भोगीन्द्र इति । हे
 देव, तव कीर्ति भोगीन्द्रो वामुकिः शृणोतु श्रोतुं शक्कोतु । कुत्र । प्रमदो हर्षितेनोत्तरज्ञमु-
 द्रूतातिशयं यथा स्यादेवं सर्पाभिर्यत्संगीतं मिलित्वा गानं तद्गोष्ठीपु सभासु । ‘सभासंला-
 पयोगेष्ठी’ इति मेदिनीकरः । ‘प्रमदसंमदौ हर्षे’ इत्यच्चप्रत्ययान्तो निपातः । विंशतिशती
 सहस्रद्वयम् । वामुकेः सहस्रफलात् चक्षुपां सहस्रद्वयम् । तस्य चक्षुःश्रवस्त्वात् ।
 रक्ताभिरनुरक्ताभिरप्सरोभिर्गीतां पुनः कीर्ति सहस्राक्ष इन्द्रो द्विकर्णलालिं नाम
 श्रोप्यति । अपि तु न किमपि । हि यतः स इन्द्रः सहस्राक्षोऽपि न चक्षुःश्रवाः । तस्य न
 नेत्रेण श्रवणयोग्यतेत्यर्थः । आरघ्य इति । अस्मिन्नरोहिणीपरिवृद्धे चन्द्रे दीयिता सीता
 तन्मुखतुल्ये निर्मातुमारब्धे सति पर्यङ्क आसनं ‘पालङ्क’ इति रुद्यातं तद्गोपं यत्पक्षेरुहं पद्मं

१. ‘विहस्य च’. २. केयुचिन्मूलपुस्तकेषु अस्माच्छ्लोकादमे ‘अपि च, अद्य स्वर्गि-
 वधूणे गुणमय लक्षीर्तिमत्युज्ज्वलामुच्चर्णीयति निष्कलङ्किमदशामापत्स्यते चन्द्रमाः ।
 गीताकर्णनमोदमुक्तयवसायासाभिलापोऽधुना स्वामिन्नक्षमृगः कियन्त्यपि दिनान्येतस्य
 वर्तिष्यते ॥ अपि च, ‘गीयन्ते यदि पत्रगीभिरभितस्त्वकीर्तयस्तद्वयं तुष्टा एव परंतु
 चेतसि चमत्कारोऽयमारोहति । तासां तादशभावभद्रवलनासंस्थानसंदर्शने व्यालेन्द्रे
 रसधूतमूर्धनि महीचक्रं पुनर्ब्राम्यति ॥’ इति श्लोकद्वयमधिकमस्ति । ३. ‘सविलक्ष्मिसि-
 तम्’. ४. ‘क्षणम्’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति । ५. ‘स्वगतम्’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
 ६. ‘दीयितानन—’. ७. ‘तच्चित्रमुन्मीलितम्’, ‘तच्छल्पमुन्मीलिति’.

(सीतां प्रति ।)

अनेन रम्भोरु भवन्मुखेन तुषारभानोस्तुलया धृतस्य ।

उनस्य नूनं परिपूरणाय ताराः स्फुरन्ति प्रतिमानखण्डाः ॥ ८१ ॥

किं चान्यदपि

गोत्रे साक्षादजनि भगवानेष यत्पद्मयोनिः

शश्योत्थायं यदस्तिलमहः प्रीणयन्ति द्विरेफन् ।

एकाग्रां यद्वधति भगवत्युष्णभानौ च भक्तिं

तत्प्रापुस्ते सुतनु वदनौपम्यमम्भोरुहाणि ॥ ८२ ॥

सीता—(स्मरावनतमुखी ।) अज्जउत्त, कधं उण संपुण्णमण्डलमेरिसं
चन्द्रमवमच्चिअ कलामेत्तं भअवदा भूदणाहेण चूडामणीकिदं आसी ।

रामः—(संप्रहासम् ।) प्रिये जानिकि, त्रयाणामपि जङ्गतामुपजीव्योऽय-

तस्य संकोचादतिदुःस्थितस्यात्यन्तामुस्थस्य विवेः स्त्रियस्तिष्ठल्यं कौशलं नोन्मीलितं न प्रकाशितम् । दयितामुखमश्वन्दो नाभूदिति भावः । पद्मसंकोचे हेतुमाह—रोहिणी-परिवृष्टे कीदृशे । व्यक्तं स्फुर्तं यथा स्यादेवं जन्मसमय एव संबद्धामंशुच्छटां तेजोराशिं वर्षेति प्रकाशयति । तथा च चन्द्रकिरणसंवन्धादासनपद्मसंकोच इति भावः । अत एवात्मद्रोहिणि निजशत्रौ । आत्मना ब्रह्मणः पद्मसंकोचादात्मनोऽसंपूर्णतयात्मशत्रुत्वमिति भावः । रम्भा कदली तद्वद्गूरु यस्याः तादृशि हे कान्ते, भवत्या मुखं भवन्मुखम् । ‘सर्वनाम्रो वृत्तिमात्रे पुंवद्ग्रावो वक्तव्यः’ इति पुंवद्ग्रावः । तुलया मानदण्डेन धृतस्य तुलितस्य । नूनमुत्रेष्वे । प्रतिमानं ‘पडिमानं’ इति ख्यातम् । हिरण्यादेस्तुलनायां न्यूनस्य क्षुद्रप्रतिमानेन पूरणात्मता किंयते यथा तथात्रापीति भावः । गोत्रे इति । हे सुतनु सीते, तत्स्मादेतोरम्भोरुहाणि तव मुखसादव्यं प्रापुः । यद्यस्मादेषां गोत्रे पद्मयो-निर्बद्धा साक्षादजनि उत्पन्नः । शश्योत्थायं शश्याया उत्थाय । ‘अपादाने परीप्सायाम्’ इति णमुल् । परीप्सा त्वरा । अखिलं समस्तमहो दिनं व्याप्य भ्रमरान्त्रीणयन्ति प्रीता-न्कुर्वन्ति । यच्छोणभानौ सूर्ये एकाग्रामेकचित्तां भक्तिं सेवां विद्वधति । तथा च परोप-कारात् नियतसूर्यभक्तेष्व पद्मानि तन्मुखसदशानि जातानीति भावः । अहः इत्यत्र अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अज्जउत्तेति । ‘आर्यपुत्र, कथं पुनः संपूर्णमण्डलमीहशं चन्द्रमवमत्य कलामात्रं भगवता भूतनाथेन चूडामणीकृतमासीत्’ [इति च्छाया] इह अव-

-
१. ‘तवाननेन’.
 २. ‘चैतान्यपि’.
 ३. ‘संप्रहासम्’ इति पुस्तकान्तरे नाति.
 ४. ‘लोकानाम्’.

ममृतदीषितिः । यदि पुनः समग्रमेनं मौलिना पिनाकपाणिरधारयिष्यत्,
अङ्ग शिवनिर्माल्यमनुपभोग्य एवायमभविष्यत् ।

(सर्वे हसन्ति ।)

रामः—किं च भवत्यापि मौसप्रमितो दृश्यत एवायं

पीयूषाश्रपणं जगत्रयदशामालातलेखालवो

विश्वोन्माथहुताशनस्य ककुभासुद्धाटनी कुञ्जिका ।

वीरेषु प्रथमा च पुष्पधनुषो रेखा मृगाक्षीमुख-

श्रीणां च प्रतिराजबीजमधिकानन्दी नवश्वन्द्रमाः ॥ ८३ ॥

सीता—(अनुमोदमाना ।) अज्जउत्त, परिपुण्णा गुणिणो जहिं कहिं पि
सोहन्ति । खीणा उण सीसमारुहन्ति ति हरजटाचन्दो जेव पदमं
णिदंसनम् ।

मत्य त्यक्त्वा । भूतनाथेन शिवेन । समग्रं संपूर्णम् । पिनाकपाणिः शिवः । अधारयिष्यत्
तद्वारणमकरिष्यत् । कियातिपत्तौ लङ् । अतिपत्तिः कुतोऽपि हेतोः कियाया अनि-
पत्तिः । अङ्गशब्दः संवोधने वितर्के वा । निर्माल्यं पूजानन्तरं त्यक्तपुष्पम् । अजहङ्कि-
ज्ञलादन्वयः । शिवनिर्माल्यस्य धर्मेशाङ्केणोपभोगस्य निषेधात् । यद्यपि रामवचनस्यैव
तापमानता तथापि सर्वे हसन्तीन्युक्तमतो हासानामन्ते पुनचर्वने वकुराकाङ्क्षायां राम
इत्युक्तम् । कच्चित्पुस्तके तु राम इति नास्येव । किं चेत्यनेन समुच्चयवाचकेन तत्प्रकमस्य
प्राप्तेः । व्युत्पतिस्तुभयहपापि । मासं प्रमितो मासप्रमितः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
'अल्यन्तसंयोगे च' इति समाप्तः । प्रमित इति प्रमातुमारवधः । आदिकर्मणि त्तः ।
पीयूषेति । अयं नवचन्द्रमा दृश्यत इति मस्तकस्येनान्वयः । कीदृशः । जगत्रयनेत्राणां
पीयूषस्यामृतस्याश्रवणं स्थाली । विश्वः समस्त एव विरही तथोन्माथी उन्मथनकर्ता
कामस्तद्रूपहुताशनस्य कामाम्भेः आलातलेखालवः । आलातमङ्गरस्तस्य लेखा पङ्किस्तस्या
लवः कणः । ककुभां दिशासुद्धाटनी उद्गेलनकर्त्रीं कुञ्जिका । कपाटादिस्फोटनार्थ
या कियते सा 'कुञ्जिआ' इति ख्याता । उद्धाटयतीत्युद्धाटनी । 'ण्यासन्त्रन्यो युच्' ।
वीरेषु मध्ये कामस्य प्रथमा आद्या रेखा । गणनायां कठिन्या आद्या रेखा । प्रथमं
गणनीयेत्यर्थः । नारीमुखशोभानां प्रतिपक्षो राजा प्रतिराजः । राजा चन्द्रोऽपि भण्यते ।
'राजाहःसखिभ्यष्टच्' । तस्य बीजं कारणम् । पूर्ण एव चन्द्रः कविसंप्रदाये भण्यते
इति भावः । सर्वेत्राजहङ्किज्ञतयान्वयः । अज्जउत्तेति । 'आर्यपुत्र, परिपूर्णा गुणिनो
यस्मिन्कस्मिन्पि शोभन्ते । क्षीणाः पुनः शीर्षमारोहन्तीति हरजटाचन्द्र एव प्रथमं

१. 'अङ्ग' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'अनुपयुक्तः'. ३. 'मासं प्रमितो'; 'मासं प्रति'.

रामः—(विद्य) देवि महाकुलक्षत्रियसंभवे, एवमेतत् ।

सेतुपक्मैसंभ्रमाहृतगिरिप्रक्षेपवेगोच्छल-

निःशेषान्बुपरिस्फुटोदरदरीगम्भीरिमा सागरः ।

चक्रे गोष्ठदवद्विलङ्घितवतोऽप्यन्तर्भयं मारुते:

पूर्णत्वादतिरिच्यते हि महतस्मुच्छस्य दुर्लङ्घ्यता ॥ ८४ ॥

(नेपथ्ये ।)

देवैँ, त्वर्यतां त्वर्यताम् । संनिधत्ते खेलु भगवद्विष्टगृहीतो मङ्गला-
मिषेकमुहूरतः ।

रामः—(आकर्ष) कथर्मयोध्यायाः प्रत्यावृत्तो मारुतिरसांस्त्वरयति ।

सीता—(सहर्षम्) अज्जउत्त, कधं अञ्जणाणन्दणो तुवरावेदि । ता
भअवं पुफ्फ, अवणम् । मेइणीसंणिहिदगअणमगेण गच्छक्ष । (अधो-
इवलोक्य रामं प्रति ।) अज्जउत्त, किं उण एदं तरुणजीमूदसामले महीवलए
ममुमहणवच्छत्थले कोत्युभकिरणतथबअं विअ जलन्तं लक्खीअदि ।

निर्दर्शनम्’ [इति च्छाया ।] इह निर्दर्शनं दृश्यन्तः । सेतिविति । उपकम आरम्भः ।
संभ्रमस्त्वरा । आहृत आनीतः । शैलपतनवेगादुच्छलदितसतो गच्छत् । परिस्फुयो
व्यक्तः उदरमेव उरी कंदरा तस्या गम्भीरिमा गम्भीर्य यत्र तादशः सागरो मारुतेहं-
नूमतोऽन्तर्भयं चक्रे । पूर्णत्वाद् पूर्णदशातः । कीदृशस्य । गोष्ठदं गोष्ठदपरिमाणबिलं
तद्वलङ्घितवतोऽपि । ‘गोष्ठदं सेविते माने’ इत्यमरः । ‘गोष्ठदं सेवितासेवितप्रमाणेषु’
इति निपातनम् । उक्ते उपपत्तिमाह—हि यतः महतस्मुच्छस्यापि दुर्लङ्घ्यतातिरिच्यते
अतिरिक्ता भवति । तुच्छ एव महादुर्लङ्घयो भवतीति भावः । अज्जउत्तेति । ‘आर्यपुत्र,
कथमज्जनानन्दनस्त्वरयति । तद्वगवन् पुष्पक, अवनम । मेदिनीसंनिहितगमनमार्गेण
गच्छामः’ [इति च्छाया ।] इह अज्जनानन्दनो हनुमान् । ‘अज्जना महृतः सूनोर्जनन्यां
च हलाहले’ । अवनम अधो गच्छ । अज्जउत्तेति । ‘आर्यपुत्र, किं पुनरेतत्तरुण-
जीमूतश्यामले महीवलये मधुमथनवक्षःस्थले कौस्तुभकिरणस्तवक इव ज्वललङ्घ्यते’

१. ‘महाक्षत्रिय—’; ‘महाक्षत्रियकुल—’. २. ‘सेतुप्रकम’. ३. कौतुक. ४. ‘देव,
त्वर्यताम् । संनिधत्ते भगवान्वसिष्ठः संगृहीतमङ्गला—’. ५. ‘खेलु’ इति पुस्तकान्तरे
नास्ति. ६. ‘अयोध्यातः’.

रामः—(दृष्टा विभीषणं प्रति ।)

तर्कुटक्कलिखितार्कमण्डलप्रोच्छलत्कणकदम्बभासुरम् ।

शिल्पशालमिव विश्वकर्मणः किं विभाति मृगतृष्णिकामयम् ॥ ८५ ॥

विभीषणः—देव, स एषः

ज्येष्ठामूलीययात्रासरभसकरभीकाभ्यकान्तारवर्त्मा

दूरेऽपि ज्योतिरक्षणोरपलपति मरुर्जाज्वलजाङ्गलश्रीः ।

विश्वद्रीचीभिरसिन्निविदमुद्गुपतेः कान्तिभिः प्रस्तुवानाः

फेनायन्ते निजोप्मकथनपरिणमद्गुदुर्दं चन्द्रकान्ताः ॥ ८६ ॥

(सर्वे विमानावनाति नाटयन्ति ।)

रामः—(विलोक्य सीतां प्रति ।) देवि, दक्षिणेन

सिंहलद्वीपमभ्योधिसंभूतमिदमुत्पलम् ।

माणिक्याचलकिंजलकरमणीयमुदीक्ष्यते ॥ ८७ ॥

सीता—जहिं काशकुसुमसंकासो अगत्थहंसो चरह ।

[इति च्छाया ।] इह जीमूतो मेघसद्वत् श्यामे महीवलये पृथ्वीमण्डले । तर्कुटक्कुन्दः । टङ्कः ‘टांकी’ इति प्रसिद्धः । लिखितस्तक्षितः । कदम्बः समूहः । शिल्पस्य शाला शिल्पशालम् । ‘विभाषा सेना—’ इत्यादिना क्षीवलम् । ज्येष्ठामूलीयेति । अयं मरु-देशभेदो दूरेऽपि अक्षणोत्तेजोऽपलपति खण्डयति । कीदृशः । ज्येष्ठामूलीयो ज्येष्ठमासः । तथा च हारावली—‘ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमापाडपूर्वजम्’ इति । तत्र यात्रायां सरभसा या करभी उष्ट्री तस्याः काभ्य इच्छाविषयः कान्तारो दुर्गपथस्तद्रूपं वर्त्म यस्य सः । ज्येष्ठे हि उष्ट्री सरभसा कामुकी जायते । जङ्गलो निर्जलो देशः । तस्येवं जाङ्गली । सा चासौ श्रीश्रेति ‘ुंवत्कर्मधारय—’ इति उंवद्वावः । अस्मिन्मरौ चन्द्रकान्ताः फेनायन्ते फेनमुद्रमन्ति । सर्वतो गमनकारिणीभिरुद्गुपतेश्वन्दस्य कान्तिभिः प्रस्तुवानाः स्वयं क्षरन्तः । कर्मकर्तरि तद् । निजोप्मणा मरुस्थलतेजसा क्यथनं पाकसेत्वा परिणमद्गुदुर्दं यथा स्यादेवम् । ‘कथनभरनमद्गुदुर्दं’ इति पाठे कथन-भरेण पाकभरेण । दक्षिणेन दक्षिणसां दिशीत्यर्थः । ‘एनबन्यतरस्याम्’ इत्येनपू । सिंहलेत्यादि सुगमम् । जहिं इति । ‘यत्र काशकुसुमसंकाशोऽगस्त्य-हंसश्वरति’ [इति च्छाया ।] इह संकाशः सदशः । अन्योऽपि श्रेतो हंसश्वरति

रामः—(स्मिता ।) आं मैथिलि, आम् । इहैव रोहणगिरेरुपत्यकायां
द्वितीयमायतनं मुनेलोपामुद्रावलभस्य । स तत्रभवान्

बृहत्पात्रप्रास्या विततजलमम्भोधिमुदरे
दधावीषद्द्वाद्यं किल कलशजन्मा कुलपतिः ।

यमाराध्यन्विन्ध्याचलशिखरशोथैकभिषजं
विवस्वानाश्रीनं गगनमैविरोधात्कलयति ॥ ८८ ॥

अपि च ।

निपीते येनाव्यौ स्तिमितगुरुभिः पक्षपटलैः
प्रयत्नादुड्हीय प्रतिपदमपव्यस्तपतिताः ।
विशेन्तः कौलीरं कुहरमशरण्याः शिखरिणः
क्षणं दृष्टास्तस्य स्तुतिषु न गिरां साहसरसः ॥ ८९ ॥

खादतीति धनिः । रोहणः पर्वतमेदः । ‘उपत्यकाद्रासत्रा भूमिः’ इत्यमरः । आयतनं
देवतागृहम् । ‘चैत्यमायतनं तुत्ये’ इत्यमरः । लोपामुद्रागस्त्वपत्ती । बृहदिति । कल-
शजन्मागस्यः अम्भोधिमुदरे दधाविति संबन्धः । बृहत्पात्रस्य महायोगस्य प्राप्त्या
विस्तीर्ण जलं यस्य तम् । यमगस्त्वमाराध्यन् रविराकाशमाश्रीनमधेनैकाहगम्यं कलदति
जानाति करोति वा । अविरोधात् निर्विघ्नमित्यर्थः । विन्ध्याचलशिखरस्य यः शोधो
रोगमेदः अक्सादङ्गवृद्धिः शोथनाम्रैव प्रसिद्धस्तस्य भिषजं वैयम् । तत्प्रतीकारकर्तृ-
त्वात् । कथेयमतिप्रसिद्धेव । इह आराध्यनित्यत्र कथं सकर्मता, श्योऽकर्मके विधी-
यमानत्वात् इति चेत्, न । तत्राकर्मकादित्यस्य प्रायिकत्वात् । एवंविधप्रयोगस्य
बहुशो दर्शनात् । ‘प्रयोगमूला हि पाणिनिस्मृतिः’ इति वचनादित्यवयेयम् । अश्रेन
यदेकाहेन गम्यते तदाश्रीनम् । ‘अश्वस्यैकाहगमः’ इति खत् । निपीत इति । तस्या-
गस्त्वस्य स्तुतिषु गिरां साहसरसो न । अपि तु साहसरस एव । शिरथालने नकारः ।
तद्दुणा विशिष्य वक्तुं न शक्यन्त इति भावः । येनागस्त्वेन समुद्रे पीते तत्रस्थाः शिख-
रिणो मैनाकादयः पर्वताः कौलीरः कुलीरः कर्कटस्तसंबन्ध कुहरं विवरं विशेन्तः
सन्तः क्षणं दृष्टाः । जर्नरिति शेषः । स्तिमितमार्दमत एव गुरुभिरतिभारैः पक्षपटलैर्यतः
अतः प्रयत्नात्कष्टादुड्हीय ऊर्ध्वं गत्वा प्रतिपदं पदे पदे अपव्यस्ता व्याकुलाः सन्तः
पतिताः । शरण्यो रक्षिता स न विद्यते येषां ते । शङ्कार एव सार्वभौमशक्वतीं राजा ।

अपि च येत्र शृङ्गारसार्वमौमस्य रत्नसिंहासने सिंहलद्वीपनाम्नि प्रदोषा-
रम्भेषु

उदेष्यतपीयूषद्युतिरुचिकणाद्राद्वाः शशिमणि-

स्थलीनां पन्थानो घनचरणलाक्षालिपिभृतः ।

चकोरसुड्डीनैर्जटिति कृतशङ्काः प्रतिपदं

पराञ्चः संचारानविनयवतीनां विवृणते ॥ ९० ॥

(अन्यतो दर्शयन् ।) इयमितो मौक्तिकीयानामपामाधारस्ताम्रपर्णी ।

शुक्तिकागर्भसंबन्धस्तम्भितास्तोयविन्दवः ।

भैमन्ति सुभ्रुवामङ्कादङ्कमस्याः प्रसूतयः ॥ ९१ ॥

अपि च ।

युवतिकुचभोगकर्मभिरुद्भूतैः शुक्तिसंपुटधृतानि ।

दधतीह ताम्रपर्ण्याः स्थिरकरकाभावमम्भांसि ॥ ९२ ॥

सीता—अज्जउत्त, जेटेति दक्षिखण्णमत्तएण भअवदो साअरस्स
भाईरहीपकखपादो । पेम्मसव्वस्सणीसन्दो उण सहजसव्वङ्गमोत्तिआहर-
णरमणीआए तम्मपणीए लक्खीअदि ।

‘प्रदोषो रजनीमुखम्’ इत्यमरः । उदेष्यदिति । चन्द्रकान्तस्थलीनां पन्थानः अविन-
यवतीनामभिसारिकाणां पराञ्चः प्रतीपान् पदन्यासान् विवृणते प्रकटयन्ति । कीदशाः ।
उदेष्यकुद्यं गमिष्यन् यश्चन्द्रस्तस्य दीप्तिलवैराद्वाः । घना तिविडा या चरणानां लाक्षा
तस्या लिपिमक्षरं धारयन्तः । उद्धीनश्चकोरैः शीघ्रं कृता शङ्का यत्र । अर्थादभिसा-
रिकाणाम् । ते । अभिसारिकाश्चलिता अपि मार्गं चकोरसंचाराचकिता व्याहुटिताश्च ।
तासां पदलाक्षात्कवाटेन प्रतीपचरण्ण्यासः प्रकटित इति भावः । ताम्रपणीं मुक्तो-
त्पत्तिनदी । आधारस्ताम्रपर्णीत्यजहङ्गितयान्वयः । शुक्तिकेति । गर्भो मध्यम् ।
स्तम्भिताः पिण्डीभूताः । अस्यास्ताम्रपर्ण्यां अङ्कानमध्यात् प्रसूतयो जाता जलविन्दवो
मुक्ताल्पा युवतीनां क्रोडं भ्रमन्ति गच्छन्ति । युवतीति । युवतिकुचानां यानि भोग-
कर्मणी यैरटष्टैः छीकुचभोगं प्रामुखन्ति तैरुद्भूतैः परिणतैरुतुमिनिविडवर्षोपलत्वं यस्या
जलानि दधति । ‘वर्षोपलत्तु करका’ इत्यमरः । अज्जउत्तेति । ‘आर्युत्र, ज्येष्ठेति
दाक्षिण्यमात्रकेण भगवतः सागरस्य भागीरथीपक्षापातः । प्रेमसर्वस्त्रिःस्यन्दः पुनः सहज-
सर्वाङ्गमौक्तिकाभरणरमणीयायास्ताम्रपर्ण्या लक्ष्यते’ [इति च्छाया ।] इह पक्षपातोऽनु-

१. ‘यत्र’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. ‘संभूत-’ ३. ‘भजन्ति’. ४. ‘ताम्रपर्ण्याम्’.
अन० २६

रामः—(विद्यान्यतो दर्शयन् ।)

रमयति मल्याचलोऽयमस्मादुपनमता पवनेन मानिनीनाम् ।

दयितविनयकूटसाक्षिणीभिः स खलु सखीभिरदुष्करप्रबोधः ॥ ९३ ॥

लक्ष्मणः—(अंगे दर्शयन् ।)

स्वपाणिप्राभारप्रबलविततोत्तानसलिल-

स्वयंदृष्टक्रीडत्तिमिनिवहलमासिव धृणाम् ।

दधानस्यापीतोजिज्ञतजलनिधेरेतदपरं

पुरो लोपामुद्रासहचरमुनेराश्रमपदम् ॥ ९४ ॥

अपि चास्मिन्

चतुरविधिपानचेष्टादृष्टपिपासे मुनावुदयमाने ।

पाययितुमिवात्मानं विशुद्ध्य सज्जीभवन्त्यापः ॥ ९५ ॥

सुग्रीवः—(सम्मितम् ।)

ध्रुवमिह चतुरम्भोनिविरचितापोशानकर्मणि मुनीन्द्रे ।

भक्ष्यंमन्यानि किमपि चकम्पिरे सप्तभुवनानि ॥ ९६ ॥

ग्रहः । निःस्यन्दोऽविच्छेदेन प्रवृत्तिः । रमयतीति । अयं मल्याचलो रमयति । मामिति शेषः । अस्मान्मल्यपर्वतादुपनमता आगच्छता पवनेन करणेन मानिनीनां प्रबोधः सखीभिरदुष्करः सुखसाध्यः । खलु निधितम् । दयितविनये वल्लभनमतायां कूटेऽसत्ये साक्षिणीभिः । स्वपाणीति । पुरोऽग्रे लोपामुद्रासहचरमुनेरगस्त्यस्य एत-दमरमाश्रमस्थानम् । अस्तीति शेषः । आपीतोऽनन्तरमुज्ज्ञतस्त्यक्तो जलधिः समुद्रो येन तस्य । स्वपाणिप्राभारेण प्रबलमत्यन्तविस्तीर्णमत एवोत्तानं गाधं यत्सलिलं तत्र स्वयं दृष्टे यः क्रीडन् तिमिनिवहस्तेन लग्नां संबद्धां धृणासिव दधानस्य । तथा च मत्स्यादिशुण्डैव पीतस्याद्येष्वद्विरणमगस्त्येन कृतमिति भावः । चतुरवधीति । मुना-वगस्त्ये । अगस्त्योदये स्वभावादेव जलं निर्मलं भवति । तत्रोद्येक्षते—आत्मानं पाय-यितुमिवेति । उत्प्रेक्षायामिवशब्दः । ध्रुवमिति । अस्मिन्मुनीन्द्रे चतुःसमुद्रेण रचि-तापोशानकर्मणि सति किमप्यनिर्वचनीयं यथा स्यादेवं भक्ष्यंमन्यानि सप्तभुवनानि चक-म्पिरे कम्पितानि । तथा च यस्यास्य चतुःसमुद्रेण भोजनारम्भचुलकस्त्रपापोशानं वृत्तं तस्य किं भक्ष्यं भविष्यति । तथा चासान् किं तु भक्षयिष्यतीति भावः । आत्मानं भक्ष्यं मन्यते भक्ष्यंमन्यः । ‘आत्ममाने खश्च’ इति खश । मुम् । रामदेव इति नाव्य-

१. ‘अन्यतः’ २. ‘विशुद्दसज्जी—’; ‘विशुद्दिसज्जी—’.

(सर्वतोऽवलोक्य सहर्षाद्वृतम् ।) अहो चिरेणाद्य चतुर्दशलोकैकदण्डधरे धर्मा-सनाधिकारिणि रामदेवे दण्डकारण्यगृहमेविनां तपोधनानामृद्धयः ।

रामः—(सलज्जस्मितं विमानवेगनाटितकेनाधोऽवलोक्य ।) कथं हिरण्यह-रिणविहारकान्तारस्थलीनामुपरि प्रतिष्ठामहे ।

सुग्रीवः—(सोपहासम् ।) इयं सा मारीचशरीरोपहाररक्षितात्मनो दश-कण्ठस्य कपटभिक्षुवेशविडम्बनाडम्बरैकमर्मज्ञा पञ्चवटी । (सादरं च ।)

विश्वामित्रमखद्विषे च वपुषा चित्रेण पत्युमुखा-
दण्याकृष्टविदेहराजतनयानेत्रारविन्दाय च ।

मारीचाय नमो नमः किमपरं यस्मै कुले रक्षसां

द्वौ वारौ विभुनापि दाशरथिना चके ततज्यं धनुः ॥ ९७ ॥

(सीता लज्जते ।)

रामः—(प्रस्तवणाचलं दर्शयन्सीतामपवार्य ।) देवि,

नक्तं रत्नमयूखपाटलमिलत्काकोलकोलाहल-

त्रस्तकौशिकभुक्तकंदरतमाः सोऽयं गिरिः सर्वते ।

यत्राकृष्टकुचांशुके मयि रुषा वस्त्राय पत्राणि ते

चिन्वन्त्यो वनदेवतास्तरुलतामुच्चैर्व्यधुः कौतुकात् ॥ ९८ ॥

भाषायां राजा देवपदवाच्यः । तथा चामरः—‘राजा भट्टारको देवः’ इति । गृहमे-धिनां गृहस्थानाम् । दण्डकारण्यवासिनामिल्यर्थः । प्रतिष्ठामहे गच्छामः । ‘समवप्र-विभ्यः स्थः’ इति तद् । मारीचशरीरोपहारेति मारीचद्वारा हरिणशरीरपरेयगृहणादिति भावः । विडम्बना कदर्थनं तस्या डम्बर आभोगः । मर्मज्ञा तत्त्वज्ञा । विश्वामित्र-मखद्विष इति । अनेनातिवलवत्त्वं सूचितम् । मखो यज्ञः । वपुषा चित्रेण स्खणं-हरिणमयेनेति भावः । एतेनातिमनोहरित्वं सूचितम् । पत्यू रामस्य । मारीचः शूर्पण-खापुत्रो रावणभागिनेयः । द्वौ वाराविलयनेनातिमायावित्वं प्रकटितम् । तत्र विश्वामित्र-मखरक्षायां तस्य नाशादियेको वारः । सीतापहारवसरे द्वितीयो वारः । प्रस्तवणाचलः पर्वतमेदः । नक्तमिति । काकोलो द्रोणकाकः । ‘डोडकोआ’ इति प्रसिद्धः । ‘द्रोण-काकसु काकोलः’ इत्यमरः । रत्नकान्तिपाटलं च मिलत्काकोलकोलाहलश्च ताभ्यां त्रस्यन् यः कौशिकः पेचकस्तेन भुक्तं सेवितं कंदरतमो यस्य तादशः । ‘थेतरक्तसु पाटलः’ इत्यमरः । तथा च पर्वतीयरत्नकान्त्या दिवसब्रमेण काकशब्देन च कौशिकस्य त्रास इति भावः । ‘कौशिकोल्कपेचकाः’ इत्यमरः । उच्चैर्व्यधुरुर्ध्वं विहितवल्यः । उत्तो-लितवल्य इति यावत् । अंशुकाकर्षणेव त्रितुकबीजम् । कपोतहस्तो हस्तबन्धविशेषः ।

सीता—(स्यमाना कपोतहस्तं कृत्वा ।) भअवदीओ जणद्वाणदेवदाओ,
एसा वो परिचारिआ जाणई पणमदि ।

रामः—(अन्यतो दर्शयन् ।) देवि, वन्दस्व भगवतीमितो गोदावरीम् ।
(जनान्तिकम् ।)

एतस्या: पुलिनोपकण्ठफलिनीकुञ्जोदरेषु स्त्रजं
कृत्वा किंशुककोरकैरकरजकीडासहिष्णुस्तने ।
दत्त्वा वक्षसि ते मयि प्रहसति प्रौढापराधे तदा
कौमारवतभङ्गरोषितमपि सेरं तवासीन्मुखम् ॥ ९९ ॥

(सीता सलजस्तिं मुखमवनमयति, नमति च गोदावरीम् ।)

रामः—(परिवृत्यावलोकितकेन सखेदम् ।) देवि^१,

अस्मिन्माल्यवतस्तटीपरिसरे कादम्बिनीडम्बरः
स स्थूलंकरणो मदशुपयसामासीदर्वर्षन्नपि ।

तथा च संगीतसर्वस्म—‘पार्श्वद्रयसमाष्टेपात्कपोतः सर्वशीर्पके । विनयोपगमे शीते
भये संभापणे गुरोः ॥ वक्षःस्थलगतो ह्येष कलिपतस्तु कपोतवत् ।’ इति । भअवदी-
ओ इति । ‘भगवलो जनस्थानदेवताः, एषा वः परिचारिका जानकी प्रणमति’ [इति
च्छाया ।] इह वो युध्माकम् । परिचारिका परिचारकवीर्यां । एतस्या इति । एतस्या
गोदावर्याः । प्रवाहापचये जलमध्ये जलादुत्थितो भूभागः पुलिनम् । ‘तोयोत्थितं तत्पु-
लिनम्’ इत्यमरः । उपकण्ठः समीपम् । ‘उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यमितोऽच्य-
यम्’ इत्यमरः । फलिनी प्रियंगुवृक्षः । ‘प्रियंगुः फलिनी फली’ इत्यमरः । उदरं मध्यम् ।
किंशुककोरकैः पलाशकलिकाभिः । ‘पलाशे किंशुकः पर्णः’ इत्यमरः । ‘कलिका
कोरकः पुमान्’ इत्यपि । किंशुककोरको हि वक्तो नखक्षताकारो भवतीति भावः ।
वक्षसि कीदर्शे । करजस्य नखस्य कीडायाः सहिष्णु करजकीडासहिष्णू, न तादश्च
स्तनौ यत्र तदकरजकीडासहिष्णुस्तनम् । तस्मिन् । दत्त्वा वक्षसिति यथेयं तव स्तनो-
परं किंशुकमाला तथा ममाप्यत्र नखक्षतानि शोभां धारयिष्यन्ताति भावः । कौमा-
रवतं नवोदायवस्या तस्य भज्ञो नाशस्तेन रोषितमपि । अपिविरोधाभासाय । व्रतभङ्गा-
देव प्रौढापराधे मयीति भावः । सेरं सहासम् । अस्मिन्निति । माल्यवतः पर्वतविशे.
पस्य परिसरे समीपभुवि । ‘पर्यन्तभूः परिसरः’ इत्यमरः । कादम्बिनी मेघमाला तस्या
डम्बर आभोगः अवर्षन्नपि मदशुपयसां स्थूलंकरणः स्थूलं विपुलं क्रियते येन तादश
आसीदिति संवन्धः । तथा च त्वद्विरहवारियमनेन मया तथा सुदितं यथावर्षन्नपि
मेघो मदशुजलस्य विपुलताकारणं वर्षन्निवासीदिति भावः । मां तथा दृष्ट्वा । सुदन्तं

१. ‘मुखमानम्य गोदावरी नमति’. २. ‘देवि’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति.

यद्वारावलितैर्ने शाखिभिरपि त्वत्पालितैर्मां तथा

दृष्टा कन्दलितं न केकिभिरपि प्रारम्भ संगीतकम् ॥ १०० ॥

सीता—(मन्युगद्रकणग्रन्थलख्यरा पुष्कं प्रति ।) विमाणराअ, सीदक्षि ।

ण दलदि ज्ञेव वज्जमअं मे हिअम् । तधा वि तुवरेहि । एसा अन्तरी-
अदु दण्डआरण्णविच्छोली ।

रामः—(विमानवेगनाटितकेन सीतां प्रति ।) देवि, इदमग्रे महाराष्ट्र-
मण्डलैकमण्डनं कुण्डिनं नाम नगरम् । इह हि

अनन्यक्षुणश्रीर्मलयवनजन्मायमनिलो

निपीय स्वेदाम्बु सरमकरसंभुक्तविभवम् ।

विदर्भीणां भूरिप्रियतमपरीरम्भरभस-

प्रसङ्गादङ्गानि द्विगुणपुलकसङ्गि तनुते ॥ १०१ ॥

किं च

विंश्रतीं कैशिकीं वृत्ति सौरभोद्धारिणीं गिरः ।

दूराध्वानोऽपि कवयो यस्य रीतिमुपासते ॥ १०२ ॥

द्वेष्ट्वेत्यर्थः । यद्वारावलितं घमालाधारासंवर्धितैः शाखिभिरपि न कन्दलितं न नवपळ-
वितम् । कन्दलं नवपळवः । तस्य तारकादित्वादितच् । ‘कन्दलं स्यात्पळवे च नवा-
ङ्गुरे’ इति विश्वः । केकिभिर्मयूरैरपि जलधरदर्शनादपि संगीतं गीतनृत्यादि न प्रारम्भ
न प्रारब्धम् । कर्मणि चिण् । मन्युदैन्यम् । उपताप इति यावत् । ग्रन्थिलो ग्रन्थि-
मान् । सिंहादित्वाग्नाच् । विमानेति । ‘विमानराज, सीतास्मि । न दल्लेव वज्रमयं
मे हृदयम् । तथापि त्वरस्य । एषा अन्तरीयतां दण्डकारण्यपङ्कः’ [इति च्छाया ।] इह
सीतास्मील्यनेन शब्दच्छलात् यथा लाङ्गलपद्धतिविरकालेन शोपणात्कठिना तथाहमप्य-
स्मीति ध्वनितम् । त्वरस्य त्वरस्या चल । अन्तरीयतामतिकम्यताम् । विच्छोली
पङ्किरेति देशी । महाराष्ट्रो देशविशेषः । मण्डनमलंकरणम् । अनन्येति ।
अनन्यक्षुणोत्यत्र मलयपवेतात् । प्रथमं तदेशसंबन्ध एव पवनसेत्याशयः ।
श्रीः संपत्तिः । सरस्य कामस्य चिह्नस्पो मकरस्तेन संभुक्त उपभुक्तो विभवः
प्रभावो यस्य तत् । मकरो जलजननुतया जलमत्यर्थं पिवति । इह तु स्वेदाम्बु तेन
प्रथमं पीतसिति भावः । विदर्भीणां विदर्भस्त्रीणाम् । भूरि प्रचुरम् । परीरम्भ आलिङ्ग-
नम् । द्विगुणा पुलकसङ्ग येषु तानि । सङ्ग माला । विभ्रतीसिति । यस्य महाराष्ट्र-
देशस्य गिरो वाण्या रीतिं वैदर्भीनान्नीं कवयो दूरस्था अप्युपासते आश्रयन्ते । कीद-

१. ‘मन्यूषीडगद्रद—’. २. ‘देवि’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. ‘विंश्रतः’
४. ‘धारालुलितैः’; ‘धाराकुलितैः’.

विभीषणः—(दक्षिणतो दर्शयन् ।) देव, प्रणम्यतामयमन्त्रविषयलक्ष्म्याः सप्तगोदावरहारकलापैकनायको भगवान्मीमेश्वरः । अयं हि

तत्कालारभटीविजृम्भणपरित्रासादिव अश्यता

वामार्धेन तदेकक्षेष्वचरणं विभ्रद्वपुर्मैरवम् ।

तुल्यं चास्थिभुजंगभूषणमसौ भोगीन्द्रकङ्गालकै-

र्भिराणः परमेश्वरो विजयते कल्पान्तकर्मनितकः ॥ १०३ ॥

रामः—(कृताञ्जलिः ।)

नृत्यारम्भपरित्रसद्विसुतारिक्तार्धसंपूर्तये

निर्व्युद्भ्रमिविभ्रमाय जगतामीशाय तुभ्यं नमः ।

शीम् । कैश्चिकीनाम्नीं वृत्तिं विभ्रतीं दधानाम् । सौरमं मनोहरता ख्यातिश्च सौगन्ध्यं वा । तत्प्रकाशिनीम् । रीतिलक्षणं सरस्वतीकण्ठभरणे—‘वैदर्भादिकृतः पन्थाः काव्ये मार्ग इति स्मृतः । कृ गताविति धातोः स व्युत्पत्त्या रीतिरिष्यते ॥ १०४ ॥ वैदर्भीं साय पादार्थी गौडीयावन्तिका तथा । लाटीया मागधीं चेति रीतिः पोढा निगयते ॥’ तेषु च—‘अस्पृष्टा दोपमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिका । विषयीख्यरसाभासया वैदर्भीं रीति-रिष्यते ॥’ इति । वृत्तिलक्षणं तु तत्रैव—‘या विकासेऽथ विक्षेपे संकोचे विस्तरे तथा । चेतसो वर्तीवित्री स्यात्सा वृत्तिः सापि पट्टिवा ॥ कैश्चिक्यारभटी चैव भारती सालनी परा । मध्यमारभटी चैव तथा मध्यमक्षिकी ॥ सुकुमारार्थसंदर्भां कैश्चिकी तासु कथ्यते ।’ अन्त्रविषयोऽन्त्रनामा देशः । गोदावर्यो नदीविशेषाः । सप्तानां गोदाव-रीणां समाहारः सप्तगोदावरम् । अच्च समासान्तः पश्चनदवत् । नायकः प्रधानमणिः स्वामी च । भीमनामा ईश्वरो महादेवः । तत्कालेति । अयं परमेश्वरो विजयते । कीदेशः । तत्काले नृत्यकाले । आरभटी आरम्भः नृत्यविशेषो वा । आरभटीवृत्तिमय-त्वात् । तस्या विजृम्भणं वृद्धिस्तद्यादिव अश्यता अपगतेन वामार्धेन गौरीरूपेण तंस्यक्षेपेण चरणं यत्र तादृशं भैरवशरीरं दधानः । अस्थिरूपस्य भुजंगरूपस्य च भूषणस्य रसद्वयं तुल्यं विभ्राणः । कैः । सर्पराजाङ्गास्थिभिः एकेनैव भोगीन्द्रकङ्गाल-केन रसद्वयास्यादमनुभवति । प्रलये वामुक्यादीनां कङ्गालमात्रं तिष्ठतीति भावः । प्रलयकाले कर्माधिकृतः । ‘निर्युद्युद्संस्फोटविद्वादिभिरन्विता । विजेयारभटी वृत्ति-रुद्रतैः पुरुषैः कृता ॥ कपटानृतदम्भेषु वश्वनास्कन्दयोस्तथा । समुत्कालेन्द्रजालादौ सदा योज्येयमार्थकैः ॥’ इति संगीतसर्वस्वम् । ‘कङ्गालोऽस्थि शरीरस्य’ इत्यमरः । नृत्येति । रित्तं तुच्छम् । संपूर्तिर्नेत्रणम् । निर्व्युदः समाप्तो ब्रह्मिमंडलिक्या ब्रह्मणं तेन विभ्रमो विलासो येन तस्मै । गौर्या ब्रह्मिभयात्यक्तं खशरीरं दृष्टा ब्रह्मिविभ्रमः

यथूदामुजगेश्वरप्रभृतिभिस्ताहग्रमन्तीर्दिशः

पश्यद्विर्भ्रमवूर्णमाननयनैः शान्तोऽपि न श्रद्धेष्व ॥ १०४ ॥

अपि च ।

क्रीडानटस्य प्रलयान्धकारैः कण्ठे निर्पीते तव नीलकण्ठ ।

पृथक्बन्धं पृथगुत्तमाङ्गं नृत्यद्वयादैक्षत कालरात्रिः ॥ १०५ ॥

(सर्वं नमन्ति ।)

रामः—(अन्यतो दर्शयन् ।) देवि, द्रविडमण्डलमौलिंमण्डनमाणिक्य-
मणिस्त्वकमिदं काञ्चीनामध्येयमायतनं मीनकेतनस्य । (सीतामपवार्य ।) इह हि
खेदजलपिच्छिलाभिस्तनुभिर्यूनां च शिथिलमाल्लेषम् ।

विपुलं पुलकशलाकापटलं ज्ञाटिति प्रतिकरोति ॥ १०६ ॥

अपि च ।

अभिमुखपतयालुभिर्लाटश्रमसलिलैरवधूतपत्रलेखः ।

कथयति पुरुषायितं वधूनां मृदितहिंमद्युतेनिर्मलः कपोलः ॥ १०७ ॥

सुग्रीवः—(वामतो दर्शयन् ।) इयमितः शृङ्गारदेवतागर्भगृहमवन्तिवि-
पयसीमन्तमौक्तिकमुज्जयिनी नाम राजधानी । इह हि

परित्यक्त इति भावः । यस्त्वं श्रान्तोऽपि नृत्यनिवृत्तोऽपि नायेनाल्लन्तपूर्णमाननयनैश्च-
उत्थितसंर्शार्यनं श्रद्धेष्व न निर्णातः । अधुनापि नृत्यतीत्यवगतमिति भावः । कर्मणि
लिद् । ताटगतिशयितं प्रमन्तीर्भ्रमणं कुर्यतीर्दिशः पश्यद्विः । क्रीडेति । क्रीडार्थं नयो
हरः । प्रलये अन्धकारैर्निर्पीते आच्छादिते । कबन्धः शिरःशून्यकायः । उत्तमाङ्गं मस्त-
कम् । ‘उत्तमाङ्गं शिरः शीर्म्’ इत्यमरः । ऐक्षत पश्यति स्म । ‘ईक्ष दर्शने’ । लङ् ।
कालरात्रिर्मद्वार्मरवी कण्ठस्थितकालकूटवाद्विच्छमेवोत्तमाङ्गं कवन्धं ददर्शति वाक्यार्थः ।
द्रविडनामा देशः । आयतनं स्थानम् । स्वेदेति । यूनां श्रीपुंसानाम् । युवा च युवती
च ‘पुमान्त्रिया’ इत्येकशेषः । शिथिलं श्लथं आलेषमालिङ्गनं पुलक एव शलाका
तत्पटलं कर्तुं शीघ्रं प्रतिकरोति । स्वेदजलपिच्छिले शरीरे श्लथमालिङ्गनं रोमाद्वः
स्थिरीकरोतीत्यर्थः । अभिमुखेति । पतयालुभिः पतनशीलैः । ‘स्पृहिगृहि-’ इत्या-
लुच् । ‘अयामन्ता-’ इत्यादेशः । पुरुषायितं विपरीतरतम् । विपरीतरते द्विया
अधोमुख्या घर्मसाभिमुखं पतनात्कपोलपत्रलेखायनयः । मृदिता शुद्धा । धौतैति
यावत् । हिमस्य द्वुतिश्छविस्तद्विर्मलः । यदा विशुद्धो यो हिमद्युतिश्वन्दस्तद्विर्मलः

१. ‘मौलिमाणिक्यस्त्वकम्’. २. ‘हिमद्युतिदुर्मनाः’. ३. ‘इह हि’ इति पुस्तकान्तरे
नास्ति.

कमितुरभिसृत्वरीणां गौराङ्गीणामिहेन्दुगौरीषु ।
उद्घयमानानामिव रजनिषु परमीक्ष्यते छाया ॥ १०८ ॥

अपि च ।

अधस्तात्सौधानामिह हि चरतामिन्दुकिरणा-
न्धनोदश्वच्छ्वपुटनिहितनेत्रा युवतयः ।
चकोराणां ज्योत्स्नारसकुतुपकौतूहलकृता-
मुदीक्षन्ते नश्यत्तिमिरविशदाभोगमुदरम् ॥ १०९ ॥

अपि च ।

इह युवतिवदनकान्तिभिराप्यायिततुन्दपरिमृजः शेते ।
भुक्तापभुक्तहिमरुचिमरीचिरन्तःपुरचकोरः ॥ ११० ॥

विभीषणः—इहैवायमलकायाः शाखानगरगौरवभाजि त्रिपुरदह-
नाधिष्ठानप्रतिष्ठो भगवान्महाकालनाथः । अयं हि
उद्घामभ्रमिवेगविस्तृतजटावलीप्रणालीपत-
त्सर्वगङ्गाजलदण्डिकावलयितं निर्माय तत्पञ्चरम् ।

शुद्धारदेवता कंदर्पः । गर्भेण्ह मध्येण्ह ‘गभदर’ इति ख्यातम् । अवनितदेशविशेषः ।
सीमन्तः केशरचनारेखा । गर्भेण्ह मौक्किकमिति चोज्यिन्या विशेषगम् । अजहङ्गि-
द्वयान्वयः । **कमितुरिति** । परंशब्दो भिन्नकमस्त्रायाशब्दानन्तरं द्रष्टव्यः । तेन
इह नगर्यामिन्दुगौरीषु चन्द्रधवलामु रात्रिषु कमितुः कामुकस्य कृते अभिसृत्वरीणाम-
भिसरणशीलाणां गौराङ्गीणां छायैव परमीक्ष्यते दृश्यते । जनैरिति शेषः । न हु शरी-
रम् । तासां गौराङ्गीलात् । इति परंशब्दार्थः । उद्घयमानानां बकारीनां यथाधस्थाया
दृश्यते तथेत्यर्थः । गौरमेवाऽन्नं तदेशस्त्रीणामिति भावः । अधस्तादिति । युवतयथको-
राणामुदरमीक्षन्ते परथन्ति । कीदशानाम् । ज्योत्स्नेव रसः पारदस्तस्य यः कुतुपथमेघटः
‘कुरुआ’ इति ख्यातः तस्य कौतुककारिणाम् । ‘कुरुः कृत्तः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः
पुमान्’ इत्यमरः । सौधानामधस्तादिन्दुकिरणान् चरताम् । कीदशमुदरम् । ज्योत्स्नाप-
नानाश्यत्तिमिरमन्धकारस्तेन विशदो धवल आभोगो यत्र तादशम् । वनं वारं वार-
मुदशद्विकसयच्छूपुटं तत्र निहितं नेत्रं यामिस्ताः । अधस्तादिति ‘अस्ताति च’
इत्यस्तातिप्रत्ययः । इह युवतीति । आप्यायितः स्फीतः । तुन्दपरिमृजोऽलसः । ‘तुन्द-
शोक्योः परिमृजापनुदोः’ इत्यालये कः । भुक्तापभुक्तं भुक्तमपभुक्तं त्यक्तम् । तथा
चार्धभुक्तमित्यर्थः । अलका कुव्रेनगरी । मुख्यनगरावयवभूतं नगरं शाखानगरम् । तस्य
गौरवभाजि तुत्ये । त्रिपुरदहनो हरस्तस्याधिष्ठानं साक्षादवस्थानम् । उद्घामेति ।
जटावलयेव प्रणाली जलनिर्गमपथः ‘पनारी’ इति प्रसिद्धः । जलमेव दण्डिका काष्ठिका

संभ्राम्यद्वुंजदण्डपक्षपटलद्वन्द्वेन हंसायित-

स्त्रैलोक्यव्ययनाटिकानयनटः स्वामी जगत्रायताम् ॥ १११ ॥

रामः—(प्राञ्जलिः ।)

नमस्तुभ्यं देवासुरमुकुटमाणिक्यकिरण-

प्रणालीसंभेदस्त्रपितचरणाय सरजिते ।

महाकल्पस्याहाकृतभुवनचक्रेऽपि नयने

निरोद्धुं भूयस्तप्तप्रसरमिव कामं हुतवते ॥ ११२ ॥

किं च ।

वेगादगादेव तव त्रिनेत्र युग्मेतरसात्रयनात्कृशानुः ।

कामे तु संमोहनशस्त्रहस्ते खाहामनुध्याय चिरं जडोऽभूत् ॥ ११३ ॥

(सर्वे नमन्ति ।) ।

सीता—(विहस ।) अहो तत्थभवदो सप्तहरसेहरस्स कवलिदचउद्द-
सभुवणस्स वि ण पलाइदा अकिखबुभुक्खा जेण भअवं मअणो वि विआ-
लिअगासीकिदो ।

(सर्वे हसन्ति ।)

तथा बलयितं वेष्ठितं तत्पञ्चरं हंसपञ्चरम् । भुजदण्डावेव पक्षपटलद्वन्द्वं पक्षतिद्वयम् ।
हंसायितो हंसीभूतः । व्ययो नाशः स एव नाटिका नाथ्यविशेषस्तस्या नयोऽभिनयस्तत्र
नट इव नटः । नमस्तुभ्यमिति । प्रणाली ‘पनारी’ इति प्रसिद्धा तस्याः संभेदः संबन्धः । स्त्रपितं स्नानं कारितम् । मित्संज्ञायां ‘मितां हस्तः’ इति हस्तत्वम् । स्वर-
जिते हराय । महाकल्पे प्रलये खाहाकृतं हुतं भुवनचक्रं यत्र ताटशे । नयने नेत्राम्बो ।
निरोद्धुं निरुद्धं कर्तुं वारयितुमिव । भूयः पुनरपि । तत्प्रसरं नेत्राभिप्रसरणम् । इवशब्द
उत्प्रेक्षायाम् । कामं कंदर्पं हुतवते होमविषयं कुर्वते । कामः पूर्णहुतिरिव कृत इति
भावः । वेगादिति । हे देव त्रिनेत्र, इति संबोधनम् । युग्मेतरसात् द्वयान्यतरसात्
तृतीयात् । कृशानुरागिः । संमोहयतीति संमोहनम् । ताटशे शस्त्रं व्राणो हस्ते यस्य
ताटशे सति । यदा ताटशकामविषये । जडः शीतलः । निष्क्रिय इति यावत् । खाहा
अभिवधूस्तामनुध्यायानुसृत्य । कामेन संमोहनाब्रेण मोहितः सन् वहिः खाहास्मरणासक्त
एवाभूदिति भावः । ‘खाहा तु हुतभुक्तिप्रया’ इत्यमरः । अद्वोतत्थेति । ‘अहो तत्रभवतः
शशधरशेखरस्य कवलितचतुर्दशभुवनस्यापि न पलायिता अक्षिभुवुक्षा येन भगवान्मद-
नोऽपि विकालिकग्रासीकृतः’ [इति च्छाया ।] इह पलायिता अपगता । बुभुक्षा

१. ‘भुजदण्ड—’. २. ‘खाहीकृत—’.

रामः—(सविर्मर्शम् ।) अस्य हि भगवतः

वाणीभूतपुराणपूरुषधृतिपत्याशया धाविते

विद्राति स्फुरदाशुशुक्षणिकणक्हान्ते शैकुन्तेश्वरे ।

नग्रोन्नम्भुजंगपुंगवगुणश्चाकृष्टबाणासन-

क्षिप्तास्त्वस्य पुरद्गुहो विजयते संधानसीमाश्रमः ॥ ११४ ॥

(अन्यतो दर्शयन् ।) इमं च कलचुरिकुलनरेन्द्रसाधारणाश्रमहिपी माहिप्मती नाम चेदिमण्डलमुण्डमाला नगरी । इह हि

आश्लेषचुम्बनरतोत्सवकौतुकादि-

क्रीडादुरोदरपणप्रतिभूरनङ्गः ।

भोगंभु यद्यपि जये च पराजये च

यूनोर्मनस्तदपि वाञ्छति जेतुमेव ॥ ११५ ॥

भोकुमिच्छा । विगतः कालो दिनस्पो यत्र स विकालः तद्वो विकालिकः । स चायं ग्रासश्चेति विकालिकग्रासः ‘विआगी’ इति यत्प्रसिद्धिः । वाणीभूतेति । परद्गुहो महेश्य संधानं शरसंयोजनं तदेव सीमा अवधिर्थस्य तादृशः श्रमः परिश्रमो विजयते इत्यन्वयः । पुरद्गुह इति पदेन पुरनामकदैत्यनाशय संधानं कृतमित्यर्थप्राप्तिनिमित्तमुपन्यासः । कीदृशास्य । वाणीभूतः शरीभूतो यः पुराणपुरुषो विष्णुस्तस्य धृतिपत्याशया धारणेच्छया धाविते चलिते । विष्णोर्गंडवाहनत्वात् । अनन्तरं महेश्य यो नेत्रजो वह्निकांस्तेन क्हान्ते क्षिते । अत एव शकुन्तेश्वरे गरुडे विद्राति अपगच्छति सति संनिहिते गरुडे भयान्नम्रो नतः, अपगते तस्मिन् भयाभावादुच्चम उद्गतो यो भुजंगपुंगवः सर्पराजो वासुकिः स एव गुणः प्रयत्निका तेन विशेषणाकृष्टं यद्वाणासनं धनुस्तेन क्षिप्तं प्रेरितमखं वापो येन तस्य । तथा च गरुडकृतनम्रोन्नम्रनानावस्थवासुक्रिः रूपगुणाकर्षणे संधानश्रम इति भावः । ‘वहिः शिखावानाशुशुक्षणिः’ इत्यमरः । त्रिपुरदाहे विष्णुवर्णो वृत्त इति पुराणवार्ता । कलचुरिकुलं ‘करचुरि’ इति प्रतिद्वं पथिमदेशो क्षत्रियकुलम् । अश्रमहिपी ऊरेष्महादेवी चंति नगरीविशेषणम् । तत्कुलजनरेन्द्राणां माहिष्मत्यामेवादस्यानात्साधारणतेति । पुनः कीदृशी नगरी । चेदिमण्डलस्य चेदिनामकारात्म्य सुण्डमाला शिरोलंकारविशेषः ‘मुण्डवरी’ इति प्रसिद्धा । इह हीति । इह नगर्याम् । कीडादुरोदरो विनोदद्यूतम् । ‘दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम्’ इत्यमरः । पणः ‘पाट’ इति ख्यातः । इटाश्लेषादीनां नानास्पतया पणस्य चक्रहृपतया वचनभेदेनापि सामानाधिकरण्यनान्वयः । प्रतिभूर्लग्रकः ‘सहिआर’ इति ख्यातः । यद्यपि जये च पराजये चोभयर्थैव संभोग (उपभोग) इत्यर्थः । तदपि तथापीत्यर्थः । यूनोरिति

१. ‘गति—’. २. ‘पत्तेश्वरे’. ३. ‘करचुलि—’. ४. ‘भोगंभु यद्यपि जयेऽपजये च तत्त्वो’: ‘भोगः स यद्यपि जये विजयेऽपि त्रुत्यो’.

(विमानवेगं रूपयित्वा ।) देवि',

देव्या भूमेर्षगमदमषीमण्डनं सिद्धसिन्धोः

सध्रीचीयं जयति यमुना या तटैकाग्रवृत्तीन् ।

प्रेमोत्कर्षादिव पितृपतेर्भातुराच्छिद्य हस्ता-

दस्ताबाहं गमयति पितुर्मण्डलं चैण्डभानोः ॥ ११६ ॥

लक्ष्मणः—(दूरमहुल्या दर्शयन् ।)

त्रिपुरहरकिरीटकीडितैः क्रीडैयद्वि-

र्भुवनममृतभानोर्बालमित्रैः पयोभिः ।

सगरसुतचितायाः पावनी तोयराशे-

रियमियमघमग्रे जाहवी निहृते नः ॥ ११७ ॥

युवतरूप्योरित्यर्थः । युवती च युवा चेति 'पुमान्द्यवा' इत्येकशेषः । रूपयित्वा नाट्यित्वा । देव्या इति । इयं यमुना जयतीत्यन्वयः । कीटशी । मृगमदः कस्तूरी । कृष्णत्वाद्वूपकम् । (सैव मधी) तदा जातं भूमेर्षण्डनं भूदण्म् । अजहृष्णतया-न्वयः । या यमुना सिद्धसिन्धोर्गङ्गायाः सध्रीची सहचरी सती तटैकाग्रवृत्तीन्पुरुषान्पितृपतेर्यमस्य स्वध्रातुर्हस्तात्प्रेमोत्कर्षात्प्रेहोदेकादिवाच्छिद्याकृष्य चण्डभानोः सूर्यस्य स्वपितुर्मण्डलं गमयति प्रवेशयति । प्रयागमरणे रविरात्रिमवर्मेना स्वर्गगमनं भवतीत्यागमः । अस्ता आवाया महापीडा यत्र तादशम् । कियाविशेषणं वा । 'मृगनामिर्षगमदः' इत्यमरः । 'पितृपतिः समवर्तीं परेतराद' इत्यपि । त्रिपुर-रहरेति । इत्यमियमित्यत्र 'संब्रमे द्वे भवतः' इति द्वित्वम् । अघं पापं नोऽस्माकं निहृते नाशयतीत्यर्थः । सगरसुतचिताया इति तोयराशेरित्यस्य विशेषणम् । अजहृष्णतया-न्वयः । चिता मृतदार्थमस्याधानम् । 'चिताः चित्या चितिः चित्राम्' इत्यमरः । पावनीति 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युद । पयोभिरिति करणे तृतीया । पयोभिः कीटशीः । अमृतभानोश्चन्द्रस्य वालमित्रैः वाला एव मित्राणि तैः । यद्वा भावप्रधानो निदेशः । वाल्यान्मित्रैरित्यर्थः । किरीटं भूपालादीनां शिरोलंकरणम् । 'मुकुटं किरीटं पुनर्पुंसकम्' इत्यमरः । 'कलुषं वृजिनेनोघम्' इति च । सगरसुतचितायाः पावनीत्यत्र सगरसुतकथा पुराणे व्यक्ता । तथा हि—सगरेण राजा अश्वेष्वे आरच्छे तस्याश्वमिन्द्रो हृत्वा कपिलमुनिसंनिधाने वज्ञा गतः । सगरपुत्रैस्तदश्वान्वेषणपरैः पृथिवीं खनद्विः कपिलानितकेऽश्वो हृष्टः । स मुनिश्च तडितः । ततस्त्वेत्रोद्धशमिना सगरपुत्रा भस्मी-भूताः । सगरपुत्रख्यवननादेव समुद्रः सागर इति रूपातः । ततश्च सगरप्रपांत्रेण भगीरथेन कपिलमुनिवचसैव गङ्गामानीय सागरे प्रवेश्य भस्मीभूता अगतयः सगरपुत्राः पाविता

१. 'देवि' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'भास्करस्य'. ३. 'प्रीणयद्विः'.

रामः—(सहर्षम् ।)

गौरीविभज्यमानार्धसंकीर्णहरमूर्धनि ।

अम्ब द्विगुणगम्भीरे भागीरथि नमोऽस्तु ते ॥ ११८ ॥

(सीतां प्रति ।) देवि, वन्दस्व ।

देवस्याम्बुजसंभवस्य भवनादम्भोधिमागामुका

सेयं मौलिविभूषणं भगवतो भर्गस्य भागीरथी ।

उद्यातानपहाय विग्रहमिह स्रोतःप्रतीपानपि

स्रोतस्तीत्रतत्वरा गमयति द्राघ्रह्मलोकं जनान् ॥ ११९ ॥

सीता—(कृताङ्गिः ।) एसा णिअस्सोतसिङ्गलासंदाणिदतिहुअणे मन्दाइणि, वन्दिज्जसि ।

(सर्वे नमन्ति ।)

लक्ष्मणः—(अन्यतो दर्शयन् ।)

धनाधिनाथप्रणयानुरोधादभम्भैलासनिकेतनस्य ।

देवस्य कल्पान्तकपालपाणेवर्गाणसी नाम पुरी पुरस्तात् ॥ १२० ॥

रामः—(सहर्षमवलोक्य ।)

मुखमानैरपारोऽयं जनैः संसारसागरः ।

द्वीपे वाराणसीनाम्भि विश्रान्तैरिह तीर्थते ॥ १२१ ॥

इति । तेन सगरमुत्तितायाः समुद्रजलराशेः पावनी सा गङ्गेति भावः । गौरीति । हे अम्ब मातः, इति संबोधनम् । ‘अम्बार्थेनयोर्हस्तः’ इति हस्तवत्म् । यत्र किल नयो विस्तृता न भवन्ति तत्र गम्भीरा भवन्तीति भावः । देवस्येति । अम्बुजसंभवस्य देवस्य ब्रह्मणः । आगामुका आगमनशीला । ‘लघपत—’ इत्यादिना उक्त् । भर्गस्य शिवस्य । ‘स्मरहरो र्भागः’ इत्यमरः । इह भागीरथ्यां विग्रहं शरीरमपहाय ल्यक्ष्या उद्यातानुर्च गतान् । ‘या प्रापणे’ । क्तः । स्रोतःप्रतीपान्स्रोतसः प्रवाहस्य प्रतीपान्विपरीतगा-मिनोऽपीति विरोधाभासः । गङ्गास्रोतोऽयोगम्भि, जना उर्ध्वंगमिन इति भावः । स्रोतसा तीव्रतरा अतिशयिता वरा वेगो यस्याः सा । एतेनाद्युतत्वं ध्वनितम् । द्राक्षतत्क्षणम् । ‘द्राग्नक्षटित्यजसाहाय’ इत्यमरः । एसेति । ‘एपा निजस्रोतःशृङ्गलासंदानितत्रिभुवने मन्दाकिनि, वन्द्यसे’ [इति च्छाया ।] इह स्रोत एव शृङ्गला ‘सांकर’ इति रुद्याता, इति रुपकम् । संदानितं बद्धम् । ‘बद्धे संदानितं मूर्तम्’ इत्यमरः । धनाधिनाथः कुबेरः । ‘प्रणयः प्रेमिण विश्वे से याज्ञाविश्वम्भयोरपि’ इति । संसार एव सागरः समुद्रः । जलमध्ये स्वत उत्थितः समुच्छ्रूतभूभागो द्वीपः । ‘द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम्’

१. ‘आगामुकी’.

अपि चैनां नित्यमध्यास्ते भगवान्

कण्ठच्छायनिपीतपन्नगफणारलौघमात्रस्थितौ

हारे निर्भयपार्वतीभुजलतावन्धोल्लस्तंधरः ।

तत्सर्वाङ्गविरामवामनतमैरेव स्वरैः सामगं

बिभ्रद्ग्रस्थशिरः शिवाय जगतामेणाङ्कचूडामणिः ॥ १२२ ॥

(अन्यतो दर्शयन्, सीतां प्रति ।) देवि, दृश्यतामितः ।

नवोन्मीलन्मौर्वीकिणनिकरकार्कश्यसदय-

प्रवृत्तस्त्वत्पाणौ किमपि निबिडं पीडयति मे ।

कृतार्थोऽयं यस्यां समजनि करः सैव पुरतः

पुरी पूर्वेषां ते नयनमियमालानयति नः ॥ १२३ ॥

इत्यमरः । इह वाराणसीनाम्नि द्वीपे विश्रान्तैर्विगतपरिश्रमैः । एनामध्यास्त इति ‘अधि-
शीद्ग्रस्थासां कर्म’ इत्याधारे कर्मलम् । कण्ठेति । एणाङ्कचूडामणिः शिवो जगतां
शिवायासु इति संबन्धः । कीदृशः । तत्प्रसिद्धं ब्रह्मशिरो ब्रह्मकपालं बिभ्रद्धत् । पुनः
कीदृशः । कण्ठच्छायया नीलगलप्रतिविम्बेन पीत आच्छादितो यः सर्पफणारलसमूह-
स्तन्मात्रेणावस्थितिर्यस्य तादशे हारे वासुकिखरुपे सति अत एव निर्भया या पार्वती
तस्या भुजलतावन्धेनोल्लसन्ती कंधरा श्रीवा यस्य सः । अन्यदा शिरोरक्षीस्वासुकि-
दर्शनाद्यम्, इदानीं तु न तथेति भावः । ब्रह्मशिरः कीदृशम् । स्वरैः सामगं सामवेदगा-
यनम् । कीदृशैः । सर्वाङ्गविरामेण शिरोव्यतिरिक्ताङ्गशून्यतया वामनतमैरतिनीचैः । कण्ठस्य
च्छायेति समस्य, ‘विभाषा सेनासुराच्छाया’- इत्यादिना क्लीबलम् । ‘छाया सूर्य-
प्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः’ इति नानार्थः । नवोन्मीलदिति । पुरतोऽये ते तव
पूर्वेषां पूर्वपुष्टाणां सैवेयं पुरी मिथिला नोऽस्याकं नयनमालानयति बन्धयति । तत्रा-
र्ल्यर्थं लगतीर्ल्यर्थः । ‘पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंबहुत्वे च पूर्वेजान्’ इत्यमरः । सा का ।
यत्र पुर्या लत्पाणावधिकरणे । मौर्वी हरधनुरुणः । किणो ब्रणार्बुदस्तस्य निकरः समूह-
स्तस्य कार्कद्यात्काठिन्यादेतोः सदयं यथा स्यादेवं प्रवृत्तो व्यापारोदयतः सन् अयं मे
मम करः किमप्यनिर्वचनीयमनुरागातिरेकान्तिर्विडं गाढं यथा स्यादेवं अर्थात्त्वत्पाणिमेव
कर्मभूतं मत्कर एव कर्तृभूते पीडयति सति कृतार्थोऽजनि कृतकृत्यो जातः । यथापि
पीडनकियायाः कर्मपदं कर्तृपदं च शब्दतो न श्रूयते तथाप्यर्थमहिनैव शास्या वृत्त्या-
नुक्तयोरप्याधीया वृत्त्यैव व्याख्यानरीत्या प्रत्यासर्वैव तयोरुपस्थितिरित्यवधातव्यम् ।
पाणिपीडनं विवाहः । ‘तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम्’ इत्यमरः । साचीन-

१. ‘नित्यम्’. २. ‘अन्यतम्’.

सीता—(सस्मितानुरागं साचीकृताक्षी रामं पश्यन्ती पुरीं प्रति ।) अम्ब मि-
हिले, वन्दिज्जसि । गुरुअणे वि वन्दणं मे विणवेसि ।

रामः—(सुग्रीवविभीषणौ प्रति ।) वैयस्यौ, इयं सा जानकीं प्रजायमा-
नाया भगवत्या भूमेररिष्टमन्दिरं मिथिला ।

सुग्रीवविभीषणौ—(सकौतुकसस्मितम् ।) यत्र भगवतः पांचतीजीविते-
श्वरस्य धैर्यनुरूपन्तेवासिनावजगवभार्गवौ भजतो भवतः सहपांसुकीडादी-
धैसखीयं वीरलक्ष्मीः ।

रामः—(सर्लजस्मितमन्यतो दर्शयन्सीतां प्रति ।) देवि, इयं पुनस्तोऽपि
पुरस्ताच्चम्पा नाम गौडानां विनयमधुरशृङ्गारविभ्रमरमणीया
कुमारवत्तर्चर्यातपेवनमिव राजधानी । (अपवार्य च ।) इह हि

रोमाञ्चोच्छ्वसद्ज्ञसंधिनिवैरालिङ्गनैर्यामिनी
शेषीकृत्य विवृण्वते निजरहश्चातुर्यमेणीद्वशः ।

ताक्षी वकीकृताक्षी । साचीत्यव्ययं वके । ‘तिर्यगर्थं साचि तिरः’ इत्यमरः । अम्बेति ।
‘अम्ब मिथिले, वन्द्यसे । गुरुजनेऽपि वन्दनं मे विज्ञापयिष्यसि’ [इति च्छाया ।] इह
अम्ब हे मातरित्यर्थः । जानकीं प्रजायमानाया जानकीं जनयन्त्या इत्यर्थः । प्रपूर्वोणिज-
धींडत्र गम्यते । ‘जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका’ इत्यत्र तथा दर्शनात् ।
प्रजाता जनितापत्येत्यर्थात् । अरिष्टमन्दिरं सूतिकागृहम् । अजहलिङ्गतया मिथिला-
विशेषणम् । ‘अरिष्टं सूतिकागृहम्’ इत्यमरः । मन्दिरपदं स्फुटत्वार्थम् । तेन
न पुनरुक्तिः । यत्रेत्यादि । यत्र मिथिलायां पांचतीजीवितेश्वरस्य शिवस्य । धनुश्च
धनुरन्तेवासी चेति द्वन्द्वः । अजगवभार्गवावित्यस्य यथाक्रमं विशेषणम् । शिवस्य धनु-
रजगवः शिवस्य धनुरन्तेवासी धनुर्विद्यायां शिष्यो भार्गवः । तौ भजतस्त्वेत्यन्वयः ।
वीरस्य लक्ष्मीवीरलक्ष्मीः । इयं पुनरिति । पुरस्तादप्ते गौडानां गौडीयानां नगरीत्य-
न्वयः । चम्पानाम ‘चम्पा’ इति ख्याता । कीदृशी । विनयेन मधुरो मनोहरो यः शृङ्गारो
रसस्तस्य विभ्रमेण विलासेन रमणीया रम्या । मकरकेतनस्य कामस्य कुमारस्य व्रतं
कुमारवतं तस्य चर्या आचरणं तस्यास्तपेवनमिवेत्यजहलिङ्गतयान्वयः । तथा च तत्र सर्वदा
कामो जागरूक एव वर्तत इति भावः । ‘मकरकेतनविलासातपस्तपेवनमिव’ इति क्वचि-
त्पाठः । इह हीत्यादि । इह चम्पायामेणीद्वशो मृगाक्ष्यः आलिङ्गनेरर्थाद्वलभस्य यामिनीं
रात्रिं शेषीकृत्य किंविदवशिष्टां कृत्वा निजरहश्चातुर्यं स्तीयैकान्तवैदरथं विवृण्वते प्रकाश-
यन्ति । कीदृशौः । रोमाञ्चोच्छ्वसन्नपत्ययं गच्छन् योऽङ्गस्य संविरवयवद्यमध्यभागः संवि-
रिति ख्यातस्तेन निविडैर्गाढः । तथा च रोमाञ्चेनाङ्गस्य निम्रोज्जतसमतया आलिङ्गनस्य

१. ‘कृताङ्गी’ २. ‘वयस्या’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति ३. ‘तौ सकौतुकम्’ ४. पांच-
तीदयितस्य ५. ‘धेनुरन्तवासिनौ’ ६. ‘सस्मितम्’ ७. ‘मकरकेतु’ ८. ‘अङ्गसङ्ग’

यष्टिस्ये सपदि प्रदीपमुकुले दग्ध्वा दशां मलिका-

तैले प्रज्वलति स्तृणोति वसतीर्यन्नाभिदन्तं तमः ॥ १२४ ॥

लक्ष्मणः—(अप्रे दर्शयन् ।) एते भगवत्यौ भूमिदेवानां मूलायतनम-
न्तवेंदीं पूर्वेण कृष्णागुरुमलयजमयमङ्गरागमिवान्योन्यस्य कुर्वाणे कलि-
न्दकन्यामन्दाकिन्यौ संगच्छेते ।

हिमालयोत्सङ्गसदाधिवासतो ज्ञातेव पाण्डुः प्रतिभाति जाह्वी ।

निदाघभानोः पितुरङ्गलालनाल्कृतेव काली यमुना च दृश्यते ॥ १२५ ॥
(विभाव्य च ।)

बलिद्विषः पादनसांशुराजिभिः सरारिमौलीन्दुमरीचिवीचिभिः ।

हिमाद्रिनिःस्यन्दरसैः पदे पदे विवर्धते वैबुधसैन्धवी रुचिः ॥ १२६ ॥
अपि च ।

प्रयागः सर्वतीर्थभ्यस्तीर्थमुच्चैस्तरामयम् ।

संसाराभ्येः परं पारमिहस्यैरवलोक्यते ॥ १२७ ॥

रामः—(सादरम् ।) किमुच्यते ।

सत्यमेव प्रयागोऽयं मोक्षद्वारामुदीर्यते ।

देव्यौ यस्याभितो गङ्गायमुने वहतः श्रियम् ॥ १२८ ॥

नैविद्यमिति भावः । यथस्मात् यष्टिस्ये प्रदीपमुकुले दशां दग्ध्वा मलिकाताले प्रज्वलति
सति । नाभिदन्तं नाभिप्रमाणं तमः कर्तृ वसतीवेशमानि स्तृणोत्याच्छादयति । तथा च
समस्तरजन्यां दशायां दग्धायां मलिकाभ्यन्तरे ज्वलति सति प्रदीपे गृहाभ्यन्तर उप-
रिभागे उशोतः, अधोभागेऽन्धकार इति भावः । समस्तरजन्यां क्रीडनात्कामिनीचारु-
र्यमपि प्रकटितम् । ‘वसती रात्रिवेशमनोः’ इत्यमरः । एते इत्यादि । भूमिदेवानां ब्राह्म-
णाम् । मूलायतनं मूलावस्थितिस्थानमित्यन्तवेंदीविशेषणम् । अन्तवेंदी देशविशेषः ।
‘एनपा द्वितीया’ इति द्वितीया । कृष्णागुरुमलयजमयमङ्गरागमन्योन्यं कुर्वाणा इति यमु-
नागङ्गर्योर्यथाकममन्वयः । मलयजं चन्दनम् । ‘कालिन्दी सूर्यतनया यमुना’ इत्यमरः ।
संगच्छेते संगतीभवतः । ‘समो गम—’ इत्यादिना तद् । काली श्यामला । ‘कालश्या-
मलमेचकाः’ इत्यमरः । निदाघभानोहणतेजःसंबन्धाच्छयामतेति तात्पर्यम् । बलीति ।
बलि द्विषन् विष्णुः । स्मरारिमेहेशः । विदुधसिन्धुर्गङ्गा । तत्संबन्धनी । ‘हङ्गम—’
इत्यादिनोभयपदवृद्धिः । पदे पदे प्रतिपदम् । तेषां सर्वेषां श्वेतानामुत्तरोत्तरसंबन्धात्प्रति-
पदं शुक्ला श्रुतिविशेषेण वर्धत इति भावः । उच्चस्तरां महत् । परं पारमुत्तरं कूलम् ।

१. ‘पूर्वतः’ । २. ‘जडेव’ । ३. ‘कालीकृता वा’ । ४. ‘संसारस’ ।

(सीतां प्रति ।) देवि, प्रणम्यतामितः ।

श्यामो नाम वटः सोऽयमेतस्याद्गुतकर्मणः ।

छायामप्यधिवास्तव्यैः परं ज्योतिनिषेव्यते ॥ १२९ ॥

(सर्वे ब्रैंगमन्ति ।)

रामः—(विमानवेगनाटितकेन सहर्षम् ।)

यूपाङ्कुरग्रकरदन्तुरतीरलेखा-

संस्वायायमानमनुसंततिसप्ततन्तुः ।

इक्ष्वाकुराजमहिषीपदपट्टलक्ष्मी-

देव्या भुवो भगवती सरथूरियं नः ॥ १३० ॥

इयं च भगवत्ययोध्या

गंगनगतास्मदुदीक्षणकुतूहलोचानपृथुलनिःस्यन्दैः ।

उन्नालस्थलकुवलयवनमिव जनलोचनैः क्रियते ॥ १३१ ॥

(सर्वे नैमस्यन्ति ।)

सुग्रीवविभीषणौ—(निर्वर्ण ।)

बृन्तैरिव क्रतुसहस्रभुवां फलाना-

मालोक्य यूपनिकरैर्मधुरामयोध्याम् ।

यस्य मोक्षद्वारस्य । श्रियं द्वारशोभाम् । अभितः पार्श्वद्वये गङ्गायमुनयोरवस्थानात्प्रया-
गस्य द्वारशोभा । अन्यस्मिन्नपि द्वारपार्श्वद्वये खातं भवतीति ध्वनिः । इयाम इति ।
सोऽयं श्यामो नाम वटोऽक्षयवटोऽस्ति । एतस्य वटस्य छायामप्यधिवास्तव्यैः पुरुषैः परं
श्रेष्ठं ज्योतिसेजो निषेव्यते अपिविरोधाभासे छायायां स्थितस्य तेजोनिषेवणमिति
विरुद्धम् । अत एवाद्गुतमार्थर्यकारि कर्म यस्य तस्य । तथा चासाक्षयवटस्य तटस्येन
परं ब्रह्माधिगम्यत इति वाक्यार्थः । छायामिति ‘उपान्वध्याङ्क्वसः’ इत्याधारस्य कर्मता ।
वास्तव्य इति ‘वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च’ इति तत्वत् । यूपेति । नोऽसाक्षियं सरथूर्न-
दीविशेषोऽस्तीत्यन्वयः । कीदृशी । यूपरूपोङ्कुरो यूपाङ्कुरस्तत्रकरेण तेषां समूहेन दन्तुरा
उन्नतदन्ता इव यास्तीरलेखास्ताभिः संख्यायमाना गणनाविषयीकृता मनुसंततीनां मनो-
रपत्यानां राजां सप्ततन्तवो यज्ञा यथा सा । तीरखातयूपसमूहेनैव मनुसंततियज्ञसंख्या
ज्ञातेति । पुनः कीदृशी । भुवो देव्याः पृथिव्या इक्ष्वाकुराजमहिषीपदे पट्टलक्ष्मीरिव ।
महिषी महादेवी । पठः ‘पटवासि’ इति रुयातः । तस्य लक्ष्मीः शोभा । ‘सप्ततन्तुमैखः
क्रतुः’ इत्यमरः । गगनगतेत्यादि सुगमम् । निर्वर्णं तु निध्यानं दर्शनालो-
कनेक्षणम्’ इत्यमरः । बृन्तैरिवेति । अयोध्यामालोक्य इहायोध्यायां प्रवसतां प्रकर्षेणा-

१. ‘अध्यधि-’. २. ‘नमन्ति’. ३. ‘गगनतलास्म’. ४. ‘प्रणमन्ति’.

राज्ञमिह प्रैवसतं च विचिन्त्य सिद्धि-

देवः शचीसहचरोऽपि न रोचते नः ॥ १३२ ॥

रामः—(तौ प्रति ।) वयस्यौ,

ईदृशाः प्रागजायन्त राजानो यदिहान्वये ।

तद्वसिष्ठचरोन्द्राबार्हस्पत्यस्य वैभवम् ॥ १३३ ॥

(पुरोऽवलोक्य सैंहषोऽग्रासम् ।) कथं स एवायं भगवान्प्रकल्पितासदभिषेकसं-
भारो भरतशत्रुघ्नाभ्यां सेह वसिष्ठो मां प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति । (पुष्टकं प्रति ।)
विमानराज, संभवतीर्थतामस्यां केंकुत्थकुलोपकारिकायाम् ।

(सर्वे विमानावतरणं नाटयन्ति ।)

(ततः प्रविशति पटाक्षेषण वसिष्ठो भरतशत्रुघ्नो च ।)

वसिष्ठः—

चक्रे लङ्केश्वरपरिभवच्छेदनिष्णातदोष्णा

यद्वत्सेन त्रिजगदभयं तत्र चित्रीयते नः ।

बालेनाजौ विगलितवतो वीर्यनिर्यासराशे-

र्यत्पिण्याकः स मुनिरमुना निर्मितो जामदद्यः ॥ १३४ ॥

वस्थितानां राजां सिद्धिं च विचिन्त्य नोऽस्मभ्यं शचीसहचरोऽपीन्द्रोऽपि न रोचते न
प्रीतिविषयः । कीदृशीम् । क्रतुसहस्रमुवां क्रतुसहस्रैर्जातानां फलानां वृन्तैरिव यूपसमूहै-
मैधुरां रम्याम् । अन्येषामपि फलानां वृन्तादिकं भवतीति ध्वनिः । तथा चात्र यज्ञ-
सहस्रजन्यफलप्राप्तेरिन्द्रोऽपि न रोचत इति भावः । वसिष्ठप्रवेशं सूचयितुं भूमिमारच-
यति—ईदृशा इति । ऐन्द्राबार्हस्पत्यस्येति इन्द्रावृहस्यती देवते यस्य तस्य । वसिष्ठच-
रोरित्यस्य विशेषणम् । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इत्युभ्यपदवृद्धिः । इन्द्रश्च वृहस्पतिश्चेति द्वन्द्वे
‘देवताद्वन्द्वे च’ इति पूर्वपदे आनन्दः । ‘हव्यपाके चरुः पुमान्’ इत्यमरः । वैभवं प्रभावः ।
उपकारिका राजगृहम् । ‘राजसदनमुपकार्योपकारिका’ इत्यमरः । चक्रे इति ।
वत्सेन रामेण त्रिजगद्गुवनत्रयमगदं रोगशूच्यं यत्कृतं तत्र चित्रीयते नाश्वर्ययति ।
ननु त्रिजगदेव कुतो रोगशूच्यं कृतमित्यत आह—कीदृशेन । लङ्केश्वरस्य यः परिभवो-
ऽभिभवश्छेदः खण्डनं च तत्र निष्णातः कुशलो दोर्बाहुर्यस्य तेन । निष्णात इति
‘निनवीभ्यां लातेः कौशले’ इति पत्तम् । ‘भुजबाहूप्रवेष्टो दोः’ इत्यमरः । ननु दुर्दलन-

१. ‘प्रभवताम्’.
 २. ‘तादृशाः’.
 ३. ‘सहर्षम्’.
 ४. ‘उपकल्पित-’.
 ५. ‘सह वसिष्ठो’
- इति पुस्तकान्तरे नास्ति.
६. ‘अवतार्यतां’.
 ७. ‘रुकुल-’.

(राममवलोक्य सहर्षम् ।)

भल्लावद्वन्दशकंधरकण्ठपीठ-

सीमासमासमुजविक्रमकर्मकाण्डः ।

दिष्ट्या जगद्विजयमाङ्गलिकैर्यशोभिः

सोऽयं पुनर्नयनवर्त्मनि रामचन्द्रः ॥ १३५ ॥

रामः—(स संब्रमसुपस्त्व विश्वपादावुपगृह्य च ।)

रघुब्रह्मकियाचार्यं पुराणब्रह्मवादिनम् ।

ब्रह्मर्थं ब्रह्मजन्मानमेष रामोऽभिवादये ॥ १३६ ॥

वसिष्ठः—(सादरमालिङ्ग ।) वत्स रामभद्र, का तुभ्यमाशीः ।

आदाय प्रतिपक्षकीर्तिनिवहान्ब्रह्माण्डमूषान्तरे

निर्विम्बं धमता नितान्तमुदितैः स्वैरेव तेजोभिभिः ।

तचाद्वक्षपुटपाकशोधितमिव प्राप्तं गुणोत्कर्षिणा

पिण्डस्थं च महत्तरं च भवता निःक्षारतारं यशः ॥ १३७ ॥

रावणदलनेनापि कथं न चित्रीयत इत्यत आह—ययस्मात्कारणाद्वलेनापि सतामुना रामेणाजौ सङ्ग्रामे स जामदद्यो मुनिर्विगलितवतो विशेषेण गलितस्य वीर्यनिर्यासराशेः वीर्यं पराक्रमस्तस्य निर्यासराशेः सारभागराशेः पिण्याकस्तिलकल्को निर्मितः कृतः तत्परं चित्रीयते । खाजितदर्पत्तास्तारशून्यः कृत इत्यर्थः । चित्रीयत इति ‘नमो-वरिवच्चित्रः क्यच्’ इति क्यच् । चित्रडो छिन्चादामनेपदम् । भल्लेति । सोऽयं रामभद्रो नयनवर्त्मनि कृतः दृष्ट इत्यर्थः । दिष्ट्येत्यानन्दे । दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे’इत्यमरः । यशोभिर्लक्षितः । इत्थं भूतलक्षणे तृतीया । कीदृशैः । जगद्विजये माङ्गलिकैः । मङ्गलाय प्रभवन्ति माङ्गलिकाः । ठङ् । कीदृशैः । भल्लेनाञ्चविशेषेणावद्वन्नं छिं यद्वश-कंधरस्य कण्ठपीठं तस्य सीमावसानं तया समाप्तः पर्यवसन्नो भुजविक्रमकर्मकाण्डो बाहुबलव्यापारसमूहो यस्य सः । ‘काण्डोऽव्यादी दण्डबाणार्ववर्गवसरवारिषु’ इत्यमरः । रघुब्रह्मेति । रघूणां या ब्रह्मकिया वेदाभ्यासस्तत्राचार्यमुपदेशारम् । पुराणब्रह्मवादिनं वृद्धं वेदवक्तारम् । अत्र ब्रह्मशब्दो वेदपरः । ब्रह्मर्थिमित्यत्र ब्रह्मा ब्राह्मणः ब्रह्मा चासौ क्रृषिश्वेति ब्रह्मर्थिस्तम् । ब्रह्मजन्मानमित्यत्र ब्रह्मा प्रजापतिस्तस्माजन्म यस्य तम् । अभिवादये नमस्करोमि । अहमित्यध्याहारः । ‘वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः’ इत्यमरः । आदायेति । भवता रामेण पिण्डस्थमेकीभूतं महत्तरं च यशः प्राप्तम् । कीदृशम् । निःक्षारं निर्मलम् । तारमुद्धरं शुभ्रं वा । अतः का तुभ्यमाशीः प्रदेया भवति । आशीर्जन्यफलभागिताद्वतः । ननु यशसः कृतः पिण्डस्थत्वमत आह—यशः

अंपि च ।

त्रिजगदञ्जनलङ्घनजाङ्गुकैस्तव यशोभिरतीव पवित्रिताः ।

प्रथमपार्थिवपुंगवकीर्तयो विबुधसिन्धुजलैरिव सिन्धवः ॥ १३८ ॥

तथापीदेमस्तु ।

जगदालोकधौरेरौ सूर्यचन्द्रमसाविव ।

पुत्रौ गोत्रस्य गोप्तारौ जनय स्वभुजाविव ॥ १३९ ॥

(सीता मुनि वन्दते ।)

वसिष्ठः—वत्से जनकवंशसुवासिनि, युवयोः साधारणीमेव रैमस्य वयमाशिषमवोचाम ।

सीता—(सहर्षमात्मगतम् ।) अम्मो णिस्सावत्तर्थं मे अज्जउत्तस्स घर-
णित्तर्थं हुविस्सदि ।

लक्ष्मणः—सगरगोत्रगुरो मैत्रावरुणे, सौमित्रिभिवादयते ।

कीटशम् । प्रतिपक्षकीर्तिनिवहानादाय ब्रह्माण्ड एव मूषा आवर्तनघटिका 'मूस' इति ख्याता तस्या अभ्यन्तरे खैरेव तेजोग्निभिर्धमता । भवतेत्यर्थात् । 'धमा अग्निसंयोगेपतापयोः' । 'पात्रा'—इत्यादिना धमादेशे शतरि रूपम् । 'तैजसावर्तनी मूषा' इत्यमरः । तत्त-
द्वगत्युत्कृष्टपुटपाकेन 'धलिआ' इति ख्यातेन मृत्तिकालेपादिना शोधितम् । अन्यदपि द्रव्यं वर्तुलीकृत्य मूषिकायामयिना धम्यते । पुटपाकं कृत्वा पिण्डीक्रियत इति चनिः । **त्रिजगदिति** । जाङ्गुकैरतिगन्तुभिः । विबुधसिन्धुजलैरङ्गाजलैः । सिन्धवः समुद्राः । 'देशो नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति त्रियाम्' इत्यमरः । **जगदिति** । गोत्रस्य कुलस्य गोप्तारौ रक्षकौ पुत्रौ जनयेत्यन्वयः । स्वभुजाविवेति गोप्तृत्वे सादृश्यम् । कीटशौ जगतो लोकस्य य आलोको दीसिः । विपक्षतमोनाशात् । तत्र धौरेयौ धुरंधरौ । सूर्यचन्द्रमसाविति 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यान्डि रूपम् । 'धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरं-
धराः' इत्यमरः । 'संतिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ' इति च । सुवासिनी पितृभ-
वनस्था नारी । 'सोआमुनि' इति ख्याता । 'चिरण्टी तु सुवासिनी' इत्यमरः । अम्मो इति । 'अम्मो निःसापद्यं मे आर्यपुत्रस्य गृहिणीलं भविष्यति' [इति च्छाया ।] इह अम्मो हर्षे देशी । अभये अभयनिमित्तम् । गीर्वाणग्रामणीर्देवाधिप इन्द्रः । 'ग्रामणी-

वसिष्ठः—वत्स लक्ष्मण, आशिषां विषयमतिक्रम्य वर्तसे ।

वीरमिन्द्रजितं जित्वा दिष्ट्या वर्धयतो जगत् ।

अभये दक्षिणीयस्ते गीर्वाणग्रामणीरपि ॥ १४० ॥

तथापि यूयं सर्वेऽपि द्वौ द्वौ जनयतात्मजौ ।

थैरादिराजवंशोऽयमष्टशास्तः प्रंरोहति ॥ १४१ ॥

रामः—(सहर्षं कृताङ्गलिः ।) भगवन् परमनुगृहीतमिक्षवाकुकुलम् ।

भरतः—(रामं प्रति ।) आर्य, शून्यभवनप्रकोष्ठैकरक्षापदातिर्भरतः प्रणमति ।

रामः—(सहर्षमालिङ्ग ।) वत्स भरत,

आत्मानमिन्दुकरमेदुरचन्द्रकान्त-

स्तम्भोज्ज्वलं वितर मे हृदि निर्वृणोमि ।

न आतृसंगमसुखासिकया जहाति

विष्णोः सकौस्तुभमुश्चपलापि लक्ष्मीः ॥ १४२ ॥

भरतः—(सीतां प्रति ।) देवि, प्रणमामि ।

सीता—वच्छ भरद, उण्हकरकिरणणिउरम्बचुम्बिअकमलस्पण्डं विअ-
चिरं मे णअणं आणन्देहि ।

(लक्ष्मणो भरतं वन्दते ।)

र्नपिते पुंसि त्रिषु श्रेष्ठैऽपि च' इत्यमरः । दक्षिणीयो दक्षिणार्हः । इन्द्रजित्वा-
येनेन्द्रस्याप्यभये दक्षिणा भवता दत्तेति । इन्द्रस्याप्यभयं वृत्तमिति भावः । 'दक्षिणीयो
दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि' इत्यमरः । आदिराजो मनुः । भवनं गृहम् । द्विधाकृ-
तस्य गृहस्य द्वारि बहिर्भूतो भागः प्रकोष्ठः 'ओहारी' इति प्रसिद्धः । तन्मात्ररक्षार्या
पदातिः । आत्मानं स्वशरीरम् । 'आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावगतिबुद्धिषु' इति नानार्थः ।
मेदुरमतिचिकणम् । 'सान्द्रिग्रधस्तु मेदुरः' इत्यमरः । चन्द्रकान्तस्तम्भोज्ज्वलमिति
तद्वच्छीतलमिति भावः । वितर देहि । संयोजयेति यावत् निर्वृणोमि सुखी भवामि ।
दृष्टान्तमाह—आतृसंगमसुखासिकैव चञ्चलापि लक्ष्मीः सकौस्तुभं विष्णोर्हृदयं न
त्यजति । समुद्रसमुद्भूतलादेव कौस्तुभस्य लक्ष्म्या आतृत्वम् । वच्छेति । 'वत्स भरत,
उण्हकरकिरणणिकुरम्बचुम्बितकमलखण्डमिव चिरं मे नयनमानन्दय' [इति च्छाया ।]

१. 'प्रवर्तते' २. 'सीतां नमति'. ३. 'सीते, भरतस्त्वां नमति'.

भरतः—

वत्स लक्ष्मण सोत्कण्ठं चिरात्परिरभस्य माम् ।

श्रद्धालुभ्रातुरङ्गानि चन्दनेष्वप्यरोचकी ॥ १४३ ॥

(निर्भरं परिरभ्य) हन्त रघुवंशयशस्तडागयूपदण्डेन लक्ष्मणबाहुना परिक्षिप्यमाणश्चिरेण शीतलीकृतोऽसि ।

इन्दोः कलाकलापेन पङ्किकमनिवेशिना ।

सर्वदुःखापनोदाय सोदर्याणां भुजाः कृताः ॥ १४४ ॥

शत्रुघ्नः— (रामं प्रति ।) आर्य, पादुकाभृत्यानुभृत्यः शत्रुघ्नः प्रणमति ।

रामः— (गाढमालिङ्ग ।) कथमौवृत्या लक्ष्मणमनुभवामि । (अपवार्य सीतायै दर्शयन् ।)

एतत्तदेव मुखमक्षतचन्द्रबिम्ब-

संवावदूकमवलोकय लक्ष्मणस्य ।

गीर्वाणवारणकर्गलकर्कशौ मां

तावेव लक्ष्मणभुजौ नु परिष्वजाते ॥ १४५ ॥

(शत्रुघ्नः सीतां प्रणमति ।)

सीता— तेलोक्षस्तुद्वरणगोरविदेहिं चरिदेहिं लक्षणसरिसो होहि । वच्छ सतुहण, अज्ञाजणो कहिं ।

इह उष्णकरः सूर्यः । निकुरम्बः समूहः । परिरभस्य आलिङ्ग । भ्रातुरङ्गानि कर्मभूतानि । श्रद्धालुः श्रद्धानो जनश्वन्दनेष्वरोचकी अनभिलाषी भवति । आतुरङ्गानां चन्दनादप्यधिकसुखप्रदलात् । ‘अज्ञानाम्’ इति पाठे ‘कर्तुकर्मणोः कृति’ इति षष्ठी । इन्दोरिति । कलापः समूहः । सोदर्याणां सहोदराणाम् । पादुकाभृत्यानुभृत्य इति विशेषणादतिविनीतत्वं प्रकटितम् । आवृत्या पुनरपीत्यर्थः । अत्र शत्रुघ्नालिङ्गेन लक्ष्मणालिङ्गनानुभव इवेति भावः । एतदिति । लक्ष्मणस्य तदेवैतन्मुखम् । शत्रुघ्नमुखं लक्ष्मणस्यैवेत्यर्थः । अक्षतचन्द्रबिम्बस्य संपूर्णचन्द्रमण्डलस्य संवावदूकं संवदनशीलम् । सद्शस्मिति यावत् । गीर्वाणवारणो देवहस्ती ऐरावणः । तस्य कर एवागर्लं कपाटस्य प्रसरणप्रतिबन्धकं लोहकाष्ठादिघटितं दण्डादि ‘आगल’ इति ख्यातम् । तद्वर्तकर्कशौ कठिनौ । नु वितके । परिष्वजाते आलिङ्गतः । तेलोक्षेति । ‘त्रैलोक्यशाल्योद्धरण-गौरवितैक्षरितैर्लक्ष्मणसद्शो भव । वत्स शत्रुघ्न, श्वशूजनः कुत्र’ [इति च्छाया ।] इद

१. ‘निर्भरं च’ २. ‘दुःखप्रणोदाय’. ३. ‘आकृत्यम्’.

शत्रुघ्नः—कृतमङ्गलोपचारो मध्यमाम्बाभवने भवर्तीं प्रतीक्षते ।
(उपसूत्य लक्ष्मणं प्रेणमति ।)

लक्ष्मणः—(सहर्षमालिङ्ग) वत्स, दिष्टया दीर्घायुषि त्वयि दीप्य-
माने नै वयमेकाकिनमार्यभरतं परित्यज्य गताः ।

रामः—(मुनिं प्रति ।) भगवन्, एतौ लङ्काकिञ्चिन्धयोरविपती विमी-
षणसुप्रीवौ भगवन्तं प्रणमतः ।

वसिष्ठः—विकर्तनपुलस्यकुलकीर्तितोरणमालावलम्बनस्तम्भाविमौ चि-
रस्य भूयास्ताम् ।

रामः—(भरतं प्रति) वत्स, वन्दस्व महात्मानावेतौ पौलस्यसावित्रौ ।
(भरतशत्रुघ्निभीषणसुप्रीवा मिथो यथोचितमाचरन्ति ।)

वसिष्ठः—(सहर्षम् ।) दिष्टया चतुर्दशमिः परिवत्सरैः पुँनः समुदय-
मानं दशरथकुटुम्बमीक्षामहे । (सविर्मर्शस्मितम् ।)

जेतारं दशकंधरस्य जितवानेवार्जुनं भार्गव-
स्तं रामो यदि काकपक्षकधरस्तत्पूरितेयं कथा ।
ऊर्ध्वं कल्पयतस्तु बालचरितात्प्रक्रियागौरवा-
दन्येयं कविता तथापि जगत्स्तोषाय वर्तिष्यते ॥ १४६ ॥

(रामं प्रति ।) वत्स, माङ्गलिकलम्भमतिक्रामति ।

तदिदं रघुसिंहानां सिंहासनमलंकुरु ।

राजन्वन्तः प्रतन्वन्तु सुदमुत्तरकोशलाः ॥ १४७ ॥

गौरवितैर्गौरवं गतैः । तारकादित्वादितच् । भवर्तीं प्रतीक्षत इत्यत्र श्वश्रूजन इत्यनुषङ्गः ।
विकर्तनः सूर्यः । जेतारमिति । दशकंधरस्य जेतारं सहस्रार्जुनं भार्गवः परशुरामो
जितवान् । तं परशुरामं चूडाधरोऽपि बालकोऽपि रामो यदि जितवान् तदा इयं कथा
जयकथा पूरिता समाप्ता । परशुरामजयेनैव रावणजयावधारणात् । व्याप्यव्यापकस्य
सुतरां व्याप्यत्वात् (व्यापकत्वात्) । तथापि बालचरितादूर्ध्वं कल्पयतः कवेरन्येयं
कविता तत्प्रक्रियागौरवाज्जगतस्तोषाय वर्तिष्यते । तथा च प्रक्रियागौरवमेव परं नान्य-
त्किञ्चित्कविलमित्यर्थः । रघुसिंहानां रघुश्रेष्ठानाम् । ‘स्युस्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभ-
कुञ्जराः । सिंहशादूलनागायाः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥’ इत्यमरः । नृपासनं यत्तद्व-

१. ‘प्रतिनमति’. २. ‘वत्स’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ३. ‘न’ इति पुस्तकान्तरे
नास्ति. ४. ‘स्तम्भौ खं खं भाविनौ’. ५. ‘मिथो’ इति पुस्तकान्तरे नास्ति. ६. ‘द्वष्टा’.
७. ‘पुनः पुनः समुदयमानम्’.

(रामस्तथा करोति । वसिष्ठ ऐन्द्रेण महाभिषेकेण मञ्चपूर्वकमभिषिद्धति । अन्ये तू-
च्चावचमभिषेकं नाटयित्वा पञ्चाङ्गचुम्बितभूमयः प्रणमन्ति । नेपथ्ये मङ्गलगीतिनान्दी-
वायानि च ।)

वसिष्ठः—(सहर्षम् ।) वत्स रामभद्र, संप्रति
उदयदुदयद्वर्मस्कन्धे धुरं त्वयि विश्रति
क नु परिभवौ दृष्टादृष्टौ प्रजाः परिचिन्वते ।
अपि खलु यथा जीवात्मानः प्रभोः परमात्मनो
दिशि दिशि दिशामष्टौ नाथास्त्वैव विभीषिकाः ॥ १४८ ॥
(रामो लज्जते ।)

विभीषणः—(कृताङ्गलिर्जानुभ्यां प्रणिपत्य ।) देव,
लङ्घा च पुष्पकमिदं च विमानमार्या-
घक्षेश्वरादपहृतं दशकंधरेण ।

द्रासनं सिंहासनं तु तत् । हैमम्' इत्यमरः । राजन्वन्तः प्रशस्तराजयुक्ताः । उत्तरको-
शला देशविशेषाः । तत्रस्या लक्ष्यन्ते । ऐन्द्रेणेन्द्रसंबन्धिना । यथेन्द्रस्याभिषेकस्थेत्यर्थः ।
नान्दी अभ्युदयपूर्वकं तूर्यमित्यर्थः । उदयदिति । उदयदुदयद्वर्मस्कन्धे अत्यन्तो-
द्यमानधर्म एव स्कन्धो यस्य तादेशे त्वयि धुरं भारं विश्रति दधति सति दृष्टृपः
परिभवः परचक्जातः । अदृष्टपोऽनावृश्यादिः तौ प्रजा लोकाः क नु परिचिन्वते ।
अपि तु न क्वापि जानन्तीत्यर्थः । 'अदृष्टं वहितोयादि दृष्टं खपरचक्जम्' इत्यमरः ।
अपि: समुच्चये । दिशि दिशि प्रतिदिशम् । दिशामष्टौ नाथा इन्द्रादयस्त्वैव विभीषिकाः
प्रपञ्चाः । 'त्वैव विभूतयः' इति क्वचित्पाठः । तत्राप्यथमेवार्थः । दृष्टान्तमाह—यथा
परमात्मनः प्रभोजीवात्मानः प्रपञ्चास्तथा । वेदान्तिभिरेकस्तावत्प्रधानभूतः परमात्मा
वास्तवः स्त्रीकियते । तेषामद्वैतवादिलात् । अन्ये जीवात्मानस्तस्यैव प्रपञ्चा अविद्यासंपन्ना
अवतिष्ठन्त इति तन्मतेन । प्रभोः परमात्मन इति षड्ग्रन्तं पदम् । यद्वा पञ्चम्यन्तेन
परमात्मशब्देन मुक्तात्माभिप्रेतः । जीवात्मानः संसारिण आत्मानः । तथा च नैयायि-
कस्याशेषविशेषगुणोच्छेदो मोक्ष इति मतम् । स च पुरुषार्थः । आत्मन्तिकदुःखोच्छे-
दवशात् । तेन हि संसार्यात्मतो मुक्तात्मा श्रेष्ठ इत्युच्यते । तत्र तु राज्ये प्रभोः परमा-
त्मनः सांसारिका एवात्मानोऽतिश्रेष्ठाः । यतस्त्वदाज्ये संसारिणां तत्प्रसादात्सुखानुभव
एव केवलं न तु दुःखानुभवोऽपीति भावः । लङ्घेति । पुष्पकं पुष्पकसंज्ञकः कुवेररथः ।

१. 'ऐन्द्रेण महाभिषेकेण' इति पुस्तकान्तरे नास्ति. २. 'मङ्गलगीतिनान्दीर्मङ्गल-
वायानि'; 'मङ्गलगीतिनान्यादि'.

एकां भवानदित महामथेदमन्य-
दाज्ञापय द्रुतमुपैरु पर्ति निधीनाम् ॥ १४९ ॥

रामः—(वसिष्ठेनानुज्ञातः पुष्पकं प्रति ।) विमानराज, प्रथमस्थामिनं प्रथ-
मपौलस्त्यमुपतिष्ठस ।

वसिष्ठः—(सहविष्ठप्रसादम् ।) —रामभद्र, किं ते भूयः प्रियं कैरोमि ।

रामः—भगवन्, किमतः परमपि प्रियमस्ति । भैगवत्प्रसादात्
ताताज्ञामधिमौलि मौक्तिकमणिं कृत्वा महापोत्रिणो
दंष्ट्राविन्ध्यविलासपत्रशबरी दृष्टा भृशं मेदिनी ।

सेरुदक्षिणपश्चिमौ जलनिधी सीमन्तयन्नर्पितः
कैल्पान्तं च कृतं च विश्वमदशश्रीवोपसर्गं जगत् ॥ १५० ॥

तथापीदमस्तु ।

समुन्मीलत्सूक्तस्तबकमकरन्दैः श्रवणयो-
रविश्रम्यद्वाराँसवनमुपचिन्वन्तु कवयः ।

न शब्दब्रह्मोत्थं परिमलमनाप्राय च जनः

कवीनां गम्भीरे वचसि गुणदोषौ रचयतु ॥ १५१ ॥

‘विमानं तु पुष्कम्’ इत्यमरः । विमानमाकाशगरथः । ‘व्योमयानं विमानोऽस्त्री’ इत्य-
मरः । यक्षेश्वरात्कुबेरात् । एकां लङ्घाम् । अदित दत्तवान् । अन्यत्पुष्पकम् । निधीनां
पर्ति कुबेरम् । उपतिष्ठवेति संगतकरणे तद् । ‘देवतादर्शनान्तं तु कर्तव्यं नाटकं तुधैः ।
राजर्षिदर्शनान्तं वा तेऽपि देवैः समा मताः ॥’ इति भरतानुरोधाद्विष्ठदर्शनान्तमि-
दम् । महावाक्यार्थमुपसंहर्तु भूमिमारचयति—ताताज्ञामिति । ताताज्ञां पितुरादेशं
अधिमौलि मौक्तिकमणिं कृत्वा मेदिनी पृथ्वी दृष्टा महापोत्रिणो महावराहस्य
दंष्ट्रेव यो विन्ध्यः पर्वतविशेषः स एव विलासार्थं पत्रावली कर्णालंकारविशेषो यस्या-
स्तादशी शबरी भिलीव दृष्टा । पितुराज्ञाया चण्डालङ्गीव पृथ्वी मया त्वक्तेति भावः ।
दक्षिणपश्चिमौ समुद्रौ कर्मभूतौ सीमन्तयन् द्विधा कुर्वन् सेरुरर्पितः क्षिसः । विश्वं
समस्तं च जगत्कल्पान्तं व्याप्य दशश्रीव एवोपसर्गो व्याधिविशेषः । दुखेनकल्पात् ।
तच्छून्यं कृतं च । अतः परमपि प्रियमस्तीत्यन्वयः । ‘वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहार-
उच्यते’ इति भरतानुरोधादह—तथापीति । तदेवाह—समुन्मीलदिति । समुन्मी-
लन् विकासं गच्छन् यः सुर्कं सुप्रूक्मेव स्तबको गुच्छस्तस्य मकरन्दै रसैः श्रवणयोः
कर्णयोः अविश्रम्यद्वारासवनं निरन्तरधाराज्ञानं कवय उपचिन्वन्तु लभन्तम् । जनक-

१. ‘उपकरोमि’. २. ‘भवतः प्रसादात्’. ३. ‘कल्पान्तेऽपि’. ४. ‘कल्पन-’.

अपि च ।

देवस्यात्मभुवः कमण्डलुजलस्रोतांसि मन्दाकिनी-

गङ्गाभोगवतीमयानि पुनते यावत्रिलोकीमिमाम् ।

तावद्वीरयशोरसायनमधुस्यन्दः कवीनामयं

जागर्तु श्रुतिशष्कुलीवलयितव्योमावगाही गुणः ॥ १५२ ॥

(इति निष्कान्ताः सर्वे ।)

इति नायकानन्दो नाम सप्तमोऽङ्कः ।

इति महाकविश्रीमुरारिविरचितमनर्धराघवं नाम नाटकं समाप्तम् ।

शब्दरूपब्रद्धाण उत्थितं परिमलं सौरभमनाम्रायाननुभूय कवीनां गम्भीरे वचसि गुणदोर्पान रचयतु । तथा च शब्दप्रतिपाद्यमर्थविशेषं ज्ञात्वा जनो गुणदेवौ विद्धालिति भावः । देवस्येति । मन्दाकिन्याकाशगङ्गा, गङ्गा मर्यगङ्गैव भोगवती पातालगङ्गा, एतन्यात्मभुवो देवस्य ब्रद्धाणः कमण्डलुजलस्रोतांसि यावदिमां त्रिलोकीं खर्गमर्यपातालरूपां पुनते पवित्रयन्ति तावत् कवीनामयं गुणो जागर्तु । कीदृशः । श्रुतिशष्कुल्या कर्णविवरेण वलयितमवच्छिन्नं यद्योमाकाशं तदवगाहिलं शीलं यस्य सः । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशदेश उत्पन्नः शब्दो गृह्यत इति राद्धान्तः । तथा च शब्दरूपो गुणो जागर्तिभावः । वीरः प्रकृते रामस्तस्य एव रसायनं नित्यं कियमाणमौषधं तस्य मधुस्यन्दो मधुस्ववः वीरयशोवर्णनेन मधुस्यन्द एवेति भावः । ‘मन्दाकिनीवियदङ्गा’ इत्यमरः ॥

दोषाकरं समवधीर्य गुणानशेषानाशु प्रकाशयति सूर इवांशुराशीन् ।

यस्तं प्रति प्रविहितोऽङ्कलिरेष नित्यमालोकनान्मम कृतेर्मुदमादधातु ॥

इति समस्तप्रक्रियाविराजमानरिपुराजकंसनारायणभवभक्तिपरायणश्रीहरिनारायण-
पदसमलंकृतमहाराजाधिराजश्रीमद्वैरवसिंहदेवनिदेशप्रोत्साहितवैजोलीग्राम-
वास्तव्यखौआलवंशप्रभवश्रीरचिपतिमहोपाध्यायविरचिताया-
मनर्धराघवटीकौयां सप्तमोङ्कः ।

१. ‘स्यन्दी’ २. ‘इति सप्तमोऽङ्कः’; ‘इति नायकपरमानन्दो नाम’ ३. अधुना-सामिरस्य नाटकस्य टीकाद्वयमन्यदपि दृष्टम् । तत्रैकामलधारिशिष्यनरचन्द्रसूरिकृता, अपरा तु कर्तृनामरहिता वर्तते ।

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
L.B.S. National Academy of Administration, Library

मसूरी MUSSOORIE

MUSSOORIE
यह पुस्तक निम्नांकित तारीख तक वापिस करनी है।
This book is to be returned on the date last stamped

GL SANS 891.21
MUR

125575
LBSNAA

Sans

४९१.२।
मुरारी

अवाप्ति सं. २२५०६

ACC. No.....

वर्ग सं.

पुस्तक सं.

Class No..... Book No.....

लेखक

Author.....

४९१.२।

२२५०६

मुरारी

LIBRARY

LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration
MUSSOORIE

Accession No. 125575

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving